ՀԱՅԿԱԶԵՆ ՀԱՅԱՊԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1993

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈԼԷՋԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՓԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔ

ՀԱՏՈՐ ԺԳ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1993

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY COLLEGE

HAIGAZIAN

ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 13

BEIRUT, 1993

ՀԱՏՈՐ ԺԳ.

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի **Խմբագրութիւնն եւ զայն հովանաւորող Հաստատութիւնը** գոհունակութեամբ կ'արձանագրեն **ԺԳ.** հատորին լոյս ընծայումը: Իր նախորդ թիւերուն մակարդակը պահպանելէն զատ՝ այս նոր համարը նոր նուաճում մը կ'արձանագրէ մտեցումի լրջութեամբ եւ իր բազմաձայն բովանդակութեամբ, ուր կ'ուսումնասիրուին հայ ժողովուրդին **Միտքն ու Բառը, Գիրն ու Խօսքը, Գեղեցիկն ու Քարը:**

Այս հաստատումը, ինքնագովութիւն ըլլալէ առաջ, մտահոգութեան մը արտայայտութիւնը նկատուելու է մեր կողմէ, քանի որ Սփիւռքի մէջ հետզհետէ ցանցառ կը դառնան համանման հրատարակութիւնները, կարգ մը պատճառներով, որոնցմէ գլխաւորը՝ տնտեսական ըլլալ կը թուի:

Արդարեւ՝ Բազմավէպի **(Վենետիկ) եւ** Հանդէս Ամսօրեայի **(Վիեննա) ժամադրութիւնը չյարգող հերթականութեամբ լոյս տեսնող բանասիրական պատկառելի հրատարակութիւններէն զատ՝ տակաւին գործօն կը մնան Երեւանի մէջ տքնաջանօրէն լոյս տեսնող վաստակաւոր հանդէսներ:**

Նման հրատարակութիւններ մեր ազգային մտաւոր հարըստութեան եւ մեր հոգեւոր կենսունակութեան բազկերակը կը նկատուին, իսկ անոնց ցանցառիլը՝ վատառողջ երեւոյթ. ահազանգ մը՝ մեր մտաւոր կեանքէն ներս:

Տագնապը, կը կարծենք, լուրջ է:

Որովհետեւ եթէ հրատարակողներ չըլլան՝ գրողները պիտի պակսին: Իսկ եթէ գրող չըլլայ՝ Գրականութիւնը պիտի պակսի, Պատմութիւնը պիտի լռէ ու Միտքը պիտի օտարանայ:

Նման հրատարակութիւններ անցեալին ալ փոքրամասնութիւն կազմած են Հայ մամուլէն ներս: Սակայն անցեալին՝ մըտածող տարրերուն սակաւութիւնն էր թերեւս ասոր պատճառը, իսկ այսօր երբ բազմացած է ուսումնասէր մտաւորականներուն թիւը՝ նիւթակա՛ն ազդակները կու գան խափանելու Միտքին ճառագայթումը:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը պիտի շարունակէ, իր միջոցներուն ներած չափով, օգնութեան ձեռք երկարել եւ բա՛ց հրաւէր մնալ Սփիւռքի եւ Հայաստանի ստեղծագործ ուժերուն, հրատարակելով այն խոհուն յօդուածները, որոնք կ'ուշանան լոյս տեսնելու, կամ նոյնիսկ չեն հրատարակուիր, հիւրընկալող թերթի տագնապէն:

1994 տարուան սեմին Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը կը նորոգէ իր լաւագո՛յնը տալու որոշումը՝ ապաստանելով իր աշխատակիցներուն արժանիքին՝ պատիւը վերադարձնելով Ազգի՛ն, եւ փառքը՝ Աստուծոյ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Դոկտ. Արշալոյս Հ. Թօփալեան
Պրն. Լեւոն Վարդան
Պրն. Ժիրայր Դանիէլեան
Պրն. Անդրանիկ Տագէսեան

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան

VOLUME 13

The editorial staff of the Haigazian Armenological Review and the Establishment under the patronage of which it operates hail with satisfaction the publication of this 13th volume. Besides keeping up with the standard of the previous issues, this new edition has made a new conquest in the fields of seriousness of approach and diversity of contents. In it are studied the Mind and the Word, the Letter and the Speech, the Beautiful and the Stone of the Armenian people.

Before being regarded as a self-compliment, this statement has to be considered as the expression of a worry, since such publications are becoming increasingly rare in the Diaspora, due to some reasons among which the financial one seems to be the most important.

In fact, apart from Pazmaveb (Venice) and Hantess Amsorya (Vienna), the respectable philological, but nevertheless sporadically published reviews, there are only a few such veteran publications in Erivan, that are being published in spite of innumerable hardships.

Such publications show that our pulsations in the fields of our national intellectual wealth and spiritual vivacity are healthy. On the other hand, their getting rare sounds the alarm about the unhealthy situation that prevails in our intellectual endeavours.

We think that there is a serious crisis.

This is because if there are no publishers, writers will diminish in number, and if there are no writers, Literature will diminish. History will be silenced and the Mind will be alienated from the sources of its inspiration.

Such publications composed a minority amongst us in the past as well. But in the past it was perhaps due to the rareness of intellectuals, whereas today, when the number of well equipped intellectuals has increased, financial factors come to obscure the radiation of the Mind.

The Haigazian Armenological Review will keep its invitation open and will extend a helping hand, as long as its means allow it, to Diaspora's and Armenia's creative forces by editing those thoughtful articles of theirs, that are either late to be published or are not published at all, due to the lack of host reviews.

At the threshold of 1994, the Haigazian Armenological Review, leaning on the virtues of its correspondents, renews its determination to give the best, by presenting the honour to the Nation and the glory to God.

EDITORIAL STAFF

EDITORIAL STAFF

Dr. Arshalouys H. Topalian
Mr. Levon Vartan
Mr. Jirair Tanielian
Mr. Antranik Dakessian

EDITOR IN CHIEF

Father Antranik Granian

ԲԱՌԵՐՈՒՆ ՄԻՒՍ ԵՐԵՍԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՌԱՆԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Գրաբարի դասաւանդութեան պահերուս, յաճախ առիթն ունեցած եմ խորհրդածելու հայ բառի մը ծագումին, անդրադարձումներ կատարելու անոր կազմաւորումի մեքանիզմին, հոլովոյթին, ժամանակի ընթացքին՝ աշխարհաբարի մէջ գրաբար բառին կրած իմաստի յեղաշրջումներուն մասին: Այս մտորումները մղած են զիս երթալու մինչեւ բառերուն արմատները, որոնելու համար բառերուն միւս երեսը, այսինքն՝ պատկերացնելու նաեւ առաջին հայ նախամարդուն կեանքին պարագաները, ճանչնալու անոր կենցաղային անդրանիկ փորձառութիւնները, որոնց ընդմէջէն՝ հայ նախամարդը կազմեց հայ լեզուին անդրանիկ բառապաշարը:

Փորձեցի նաեւ կռահել, թէ մարդկային, կլիմայական, աշխարհագրական ո՛ր մէկ նախապայմաններէ մեկնած՝ հայ նախամարդը անուանակոչած է իրն ու արարածը, ինչպէս Ադամ դրախտին մէջ՝ ըստ Հին Կտակարանի պատմութեան:

• Անուանակոչումի գործընթացը՝ մարդկային մտքին ու ոգիին յատուկ եղող մեծագոյն խորհուրդներէն է: Մարդկային լեզուները, իրենց բառակազմութեան արարումին ընթացքին, ենթարկուած են գրեթէ համանման մեքանիզմի մը, եւ հրաշալին ա՛յն է, որ նոյն առարկան սեւեռելով՝ ամէն ազգ տարբեր անուն տուած է անոր:

Երբ նախամարդուն մօտ բառի մը ծնունդին խորհրդաւոր մեքանիզմը քննարկել կը փորձենք, կը նկատենք որ այդ հնագոյն դարաշրջանին մարդուն երեւակայութիւնը՝ խելքի պաշտօնը ստանձնած է: Նախամարդը, լուսանկարչական ոսպնեակի մը աչքին նման՝ սեւեռած է երեւոյթ մը, դէպք մը, առարկայ մը: Ապա փորձած է զայն «արտա-յայտել» բառով մը, բառ մը որ արձանագրէ դէպքին, առարկային, տպաւորութեան որպիսութիւնը:

Ամէն նոր բառ՝ արտայայտչական բանալի մը, իմաստի պատկեր մը փոխանցած է, ինչպէս խազը՝ երաժշտութեան պարագային: Բառ մը առանձին՝ յաճախ ամբողջ խօսքի մը կամ նախադասութեան մը համադրութիւնը ուզած է ըլլալ: Նոյն գործընթացը կիրարկուած է նաեւ յատուկ անուններուն պարագային, որոնք յատուկ անուն ըլլալէ առաջ՝ եղած են ամբողջ խօսք մը:

Կարգ մը պատկերացումներ կամ ըմբռնումներ՝ հասարակաց եղած են բոլոր ազգերուն մօտ, նոյնիսկ եթէ զանոնք արտայայտող բառերը տարբերած են իրարմէ: Այդ ըմբռնումներէն են, օրինակ, «բարձր», «վեր» բառերը, որոնք ակնարկելով երկինքին, եղած են ազնուութեան, բարութեան արտայայտութիւն մը: Բարձրանալը՝ արտայայտած է ազնուութեան, առաքինութեան գաղափար: Ասոր հակառակ, «վար»ը, «տակ»ը, գետինը ստեղծած են ցածնալու, իյնալու, տրկանալու պատկերը: «Վար»ը՝ դժոխքի վայր է, գեհե՛ն է, մա՛հ է:

Այս հասարակաց պատկերացումներէն անդին, իւրաքանչիւր ազգ ունեցած է նաեւ իրեն յատուկ պատկերացումներ, ունեցած է դէպքերն ու առարկաները երեւակայելու տարբեր կերպեր, որոնց ծագումը կամ ստեղծումը առընչուած է բազմապիսի ազդակներու, որոնց չարքին՝ նաեւ իւրաքանչիւր ազգի բնավայրը, անոր աշխարհագրական ու կենսոլորտային տարբերութիւնները, ինչպէս նշեցինք:

Մով կամ անոր գիտակցութիւնը չունեցող ժողովուրդի մը լեզուն զուրկ է ծովէն ներշնչուող պատկերացումներէն, արտայայտութիւններէն, առածներէն եւ բառերէն, մինչ լեռնային բնավայրի ժողովուրդ մը հարուստ է լեռնային պատկերներով եւ ասոյթներով: Արաբական լեզուն ծանօթ է ուղտը բնորոշող հոմանիշներուն ճոխութեամբ, մինչդեռ հայերը «ուղտ» բառը առած են նմանապէս անապատաբնակ ասորիներէն: Նարինջ չունեցող երկրի մը մէջ, որն է Հայաստանը, նարինջ բառը միայն օտարամուտ կրնայ ըլլալ:

Բնավայրի այս պայմանները կրնան օգտել լեզուական ստուգաբանութեան, մեր լեզուին մէջ գտնուող կարգ մը բառերուն հարազատութիւնը կամ օտարամուտ ըլլալը ստուգելու:

Աշխարհագրական ու կենսոլորտային պայմանները եւս, տրւեալ ժողովուրդի մը բառապաշարէն զատ, կառուցած են անոր մտապաշարը, մտածելակերպը, նկարագիրը, աշխարհահայեացքը· ազդած են նաեւ անոր մշակութային հետագայ զարգացումին վրայ, առանց տակաւին նկատի առնելու երկրին քաղաքական–ռազմագիտական ազդակները, որոնք հետագայ են եւ օտարամուտ:

«Բառերուն միւս երեսը» որոնող մեր այս փորձը կը ձգտի ո՛չ թէ ստուգաբանելու անոնց բառարմատներն ու բայարմատները, այլ

անոնց նախնական առումին մէջէն՝ վերլուծելու մեր ժողովուրդին հիմնական աշխարհահայեացքը կեանքի կարգ մը խորհուրդներուն հանդէպ եւ որոշ չափով վերարտադրելու մեր նախահայրերուն կեանքին պայմանները:

1) ԼԻՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ՆԱԽԱՀԱՑԻՆ ՄՕՏ

Մարդուն լինելութեան, կեանքի իմաստին, անոր որոնումին հետ առընչուած կարգ մը բայեր կան հայ լեզուին մէջ, որոնք հայեւացքումն են հայու լինել-չլինելու խորհուրդին:

Լինելութեան հայող կարգ մը բայերն են.

«Ապրիմ»

Գրաբարեան «ապրիմ» բայը հիմնապէս կը տարբերի աշխարհաբարի «ապրիլ» բայէն՝ իր ծագումային իմաստին մէջ: Աշխարհաբարի մէջ՝ ապրիլ կը նշանակէ ողջ ըլլալ, կեանք ունենալ, հակադրուելով մեռնիլին: Գրաբարեան «կեալ» բայը կը համապատասխանէ աշխարհաբարեան «ապրիլ»ին: Բայց ծագումնային իմաստով՝ «ապրիլ» նշանակած է մահուան վտանգէն ազատիլ, փրկուիլ, զերծիլ, ո՛չ թէ չէզոք ապրիլ:

«Ապրիմ»ի բայարմատն է «ապուր», որ գրաբարի մէջ առանձինն անգործածական բառ է եւ միայն որպէս ծայրամաս կը գործածուի: «Ապուր» կը նշանակէ անվտանգութիւն կամ ապահովութիւն տուող: Այս հիման վրայ կազմուած են «մազապուր ազատիլ» (հազհազիւ փրկուիլ), «անձնապուր» (ինքզինք ազատող), «մարդապուր» (մարդ ազատող), կամ «դիւրապուր» (դիւրաւ ազատող) գրաբարեան ածոյները:

«Ապուր» բառն ունի նաեւ իր հոմանիշ «պուրծ» ձեւն ալ, որմէ կազմուած են «պրծանիլ, պրծնուլ» կամ պրծիլ բայերը: «Պուրծ» ծայրամասով նմանապէս կազմուած են «մազապուրծ», «անձնապուրծ», եւ այլ բառեր, որոնք հոմանիշ են «ապուր» բառով կազմուած («անձնապուր, մազապուր») ձեւերուն հետ: Երկու արմատներն ալ՝ մահէն ազատելու իմաստը կ'արտայայտեն:

Իմաստի զարգացումի հետագայ յեղաշրջումով, «ապուր» արմատէն յառաջ եկած է «ապրուստ» բառը, որ կեանքը ըմբռնած է աւելի սնունդի հասկացողութեամբ, ա.-ի. ապրուստի իմաստով: «Ապրուստ»ը այն բանն է, որ մարդը կը փրկէ եւ ողջ կը պահէ մահէն՝ կերակրելով, սնուցանելով: «Ապրուստ»ը դարձած է հոմանիշ փրկութեան, սնունդի չգոյութիւնը նկատելով՝ որպէս կեանքի դէմ վտանգ կամ մարդու գոյութեան դէմ սպառնալիք:

• Հայ նախամարդուն կենսափիլիսոփայութեան կամ աշխարհահայեացքին մէջ, «ապրիմ»ը՝ իրականին մէջ վերապրիլ մըն է: Ան այսպէս ըմբռնած է իր առօրեան: Կեանքը անոր համար՝ ամէն վայրկեան վտանգէ մը կամ անհետացումէ մը փրկուիլ մըն է: Հայ նախամարդը զգայուն եղած է մահուան վտանգին դէմ, ինքզինք միշտ վտանգուած զգացած է:

Նախամարդուն գոյութեան սպառնացող վտանգները կրնային գալ զինք չրջապատող բնութենէն, լեռներէն, անտառներէն դուրս ցատկող վայրի գազաններէն, գահավիժող վիհերէն, թաւալող ժայռերէն եւ գիշերային ամէն տեսակ որոգայթներէն, զանց ընելով տակաւին թշնամի մարդուն նետերը կամ ցեղախումբերու յարձակումները:

Այս վտանգուած գոյավիճակն անշուշտ միայն հայ նախամարդուն ճակատագիրը չէ եղած: Ուրիշ ցեղերն ալ, մարդկութեան առաջին օրերուն՝ քիչ թէ շատ նոյն վտանգուածութեան ենթարկուած են, նայած թէ աշխարհագրական ի՞նչպիսի պայմաններու մէջ կը գտնուէին: Հայ նախամարդը սակայն իր վտանգուածութեան այս յատուկ զգացումը մեզի փոխանցած է «ապրիմ» բայը ստեղծելով:

Կրնանք ըսել, թէ այս վտանգուածութեան դէմ ամէն վայրկեան պայքարելով է, որ հայ նախամարդը պահպանած է իր գոյութիւնը, ապահոված է իր զաւակներուն գոյատեւումը, իր ցեղին չարունակութիւնը:

Ապրիլը՝ հայ նախահայրերուն համար, մահէն ճողոպրիլ մըն է:

«Ճողոպրիլ» կը նշանակէ ճողելով ապրիլ, ա·ի· քեզ բռնողին ձեռքէն փրթելով, պոկուելով մազապուր ազատիլ, ինչպէս ճողոպը (ընկոյզը, չագանակը) կը փրթի ծառէն:

«Ապրիմ» բայը՝ հայուն մօտ, անվտանգ ապրող ժողովուրդի մը կեցութիւնը չ'արտայայտեր: Ամէնէն նախնական արարքը, որ գոյութիւն ունենալն է, հայուն համար արդէն ամէն վայրկեանի գոյապայքար է ու վերապրում: Հայուն «ապրիմ»ը՝ վայելքի հոմանիշ չէ: Գոհունակութեան եւ բաւարարութեան ճիչ մը չկայ «ապրիմ» բային մէջ: Այս պատճառով՝ առաջին հայերը իրենց օրուան կամ գիշերուան աւարտին, իրենք զիրենք ողջ գտնելով, գոչած են.

— «Ապրեցա՛յ»:

Այսինքն՝ ազատեցա՛յ:

Ահա՛ թէ ինչու ազատութիւնը դարձած է նաեւ մեր առաջին ազգային աւանդավէպը՝ Հայկի եւ Բէլի պայքարին ընդմէջէն:

«Կեամ»

«Կեամ» բայը կը համապատասխանէ աշխարհաբարի «ապրիլ» բային, ինչպէս ըսինք: «Կեամ» կը նշանակէ ողջ ըլլալ, կեանք ունենալ, կենդանի մնալ, ողջերէն ըլլալ:

«Կեամ» բառի բայարմատն է «կեա» եւ «կեաց»:

«Կեամ» բային յառաջ եկած են «կեան» ապա «կենդ» ձեւերը, որոնք ծնունդ տուած են «կենդանի, կենդանանալ», եւն. բառերուն:

Գրաբարի «կենդանի»ն՝ աշխարհաբարեան «անասուն»ի իմաստը չունի: Գրաբարին համար, «կենդանի» կը նշանակէ «ապրող», հակադրութեամբ անկենդանին՝ իրերուն ու մեռած մարմիններուն:

Նախամարդուն առաջնագոյն անդրադարձումներուն մաս կազմած է զինք շրջապատող աշխարհին մէջ՝ ապրող եւ չապրող էակներու զանազանումը: Ան հակադրած է կենդանին անկենդանին, շարժողը անշարժին, զանազանած է ժայռը թռչունէն, սպաննուած թշնամին ողջ թշնամիէն: Նախամարդը որոնած է ու նկատած է, թէ կենդանիին ու անկենդանին միջեւ տարբերութիւնը կը ծագէր անոնց սերընդագործելու կամ չսերնդագործելու կարողութենէն. ժայռը չէր սերնդագործեր, չէր ապրեր, ո՛չ ալ կը մեռնէր: Ձին, թռչունը կը սերընդագործէին, կ՚ապրէին ու կը մեռնէին:

Ուստի՝ կենդանի կեանքին ակունքը գտեղեց սերնդագործութեան մէջ ու «կին» բառէն կազմեց «կեանք» բառը: Հայկական «կին» բառը եւ անոր սանսկրիտ «կան» ձեւը (որմէ կանայք, կանանոց բառախումբը), ապա պարսկական «ծին»ը եւ յունական γυν (կին) կը վերաբերին կեանքի աղբիւրին, սերնդագործումին:

կեամ = սերնդագործել:

Հետագային, հայ նախամարդը բնութեան բեղմնաւորումը վերածեց իր դիցաբանութեան:

«Ողջ»

«Կենդանի» բառին գուգահեռ՝ կայ նաեւ «ողջ» բառը:

Աշխարհաբարի ներկայ իմաստով՝ «ողջ» կը նշանակէ ապրող, կենդանի: Գրաբարի մէջ, «ողջ» բառը կ՚առընչուի ամբողջութեան գաղափարին հետ: Ան յատկապէս՝ ֆիզիքական ամբողջութեան իմաստ ունի: Գրաբարեան իմաստը տակաւին պահպանուած է աշխարհաբարի կարգ մը ասոյթներուն մէջ, ինչպէս՝ ողջ օրը = ամբողջ օրը:

կեանքը մաս կը կազմէ ամբողջութեան մը, ամբողջութեան գաղափարին: կեանքը՝ ողջ մնալ է, իսկ նախահայուն համար, ողջ մնալը՝ ֆիզիքապէս «ամբողջ մնալ» է: Մահը մարդուն ամբողջութեան զեղծիչն է, մահը ամբողջութեան մը քայքայումն է:

Մարդը, «ողջ» բառի լուսաբաձակին տակ, ո՛չ միայն ինքնիր անձին եւ էութեան մէջ ամբողջութիւն մը կ՛ենթադրէ, այլ նաեւ ան աւելի ընդարձակ՝ համամարդկային ամբողջութեան մը ինքզինք մասնակից կ՛ընէ, որ ապրողներու աշխարհն է: Մեռնող մարդը աշխարհի ամբողջութենէն կը պակսի:

«Կալ, կամ»

«Կամ, կաս, կայ» բայը չի նշանակեր միայն գոյութիւն ունենալ՝ «հաց կայ, ջուր չկայ»ի իմաստով: Այս բայը կը նշանակէ յատկապէս կանգուն վիճակի մէջ գոյութիւն ունենալ: «Կամ առ դրացն եւ բաղխեմ:»

«Կալ» բային արտայայտած գոյութիւնը՝ պարզ գոյութեան արտայայտութիւնը չէ: Ան ֆիզիքական թանձր պատկերացում մը կը պարունակէ նաեւ, ան ուղղահայեաց դիրք կամ կեցուածք մը կ՛արտայայտէ, կեանքի հանդէպ յաղթականի դիրք, չնահանջողի, ընդդիմացողի կեցուածք, ծառացողի իմաստով: «Կայր առ խաչին մայրն Ցիսուսի»: Իսկ պարտուողը, դժուարութեան առջեւ յանձնուողը կը դադրի «կալ»է, ուղղահայեաց կեցուածքէն կ՛անցնի հորիզոնականի, տապալող ծառին պէս:

«Կալ» բայէն ծագած է «կայուն, անկայուն վիճակ» բացատրութիւնը: Երբ Գ. Սեւակ կը գոչէր. «Կանք, պիտի լինենք» եւն., «կանք» բայը կը համեմէր գրաբարեան իմաստով, այսինքն՝ ոչ միայն մենք մեզի գոյութիւն մը պիտի ապահովենք, այլ զայն բարձրագո՛ւն պիտի ապրինք, կանգնած պիտի ապրինք:

Վճռակամութիւն կայ այս գրաբարեան բային մէջ, որմէ յառաջ եկող «իշխան, պատասխանատու կացուցանել» բայը՝ նմանապէս արտայայտութիւնն է այդ վճռակամութեան:

«Գոլ»

Լինելութեան հետ առընչուած հայկական բառերուն շարքին կը պատկանի նաեւ «գոլ» (ըլլալ) պակասաւոր բայը, որմէ գործածական մնացած են՝ գոյ (կայ), գոն (կան), գոյր (կար), գուցէ (պիտի ըլլայ) ձեւերը: «Ոչ գոյ» կը նշանակէ չկայ եւ չունի: «Գոլ» քերականօրէն ամբողջացուցիչ բայն եղած է «կալ» պակասաւոր բային:

«Գոլ» բայէն հաւասարապէս յառաջ եկած են թէ՛ «գոյութիւն», թէ՛ «գոյք» բառերը: «Գոյ, չգոյ» կը նշանակէ ո՛չ միայն «կայ, չկայ», այլ նաեւ «ունի, չունի»:

«Գոլ» բայը՝ լինելութեան ըմբռնումին վրայ՝ իմաստի յաւելում մը ունի. կ՛աւելցնէ նիւթակա՛ն ապահովութեան իմաստը: «Գո-

լ»ը՝ գոյութիւն մը չ'արտայայտեր սոսկ, ապրող արարած ըլլալ չի' նշանակեր միայն: «Գոլ» բայէն յառաջ եկած «գոյք» բառը հոմանիշ է «ինչք»երու, որոնք ընկերային դասակարգային կեցուքեան միտքը կը յառաջացնեն: Անոր պատկերացումին կ'աւելնայ նոր գաղափար մը. կեանք մը՝ իր չրջանակով, կեանք մը արդէն կահաւորուած՝ բնակարանի, ինչքերու, մնայուն սեփականութեան արտաքին տուեալներով: «Գոլ»ի յեղաչրջուած իմաստը կեանքին կը հաղորդէ ընկերային տարածք: «Գոյք»ը արդէն նոյնացած իրականութիւն է կեանքի ըմբռնումին հետ: Կեանքը արդէն թանձրացած ըմբռնում դարձած է, կ'արտայայտէ արդէն կենսափիլիսոփայութիւն մը, չրսելու համար՝ եղած է Մարդուն հոմանիշը:

«Լինիմ»

«Լինիմ»ը՝ (ըլլալ), անգոյն բայ է, իսկապէս չէզոք գոյութիւն է: Կեանքը կը զետեղէ իր ծագումին՝ ակունքին մէջ, իր լինելութեան մէջ, չլինելէն դէպի լինելը, ոչինչէն դէպի գոյութիւն, անտեսանելիէն դէպի տեսանելին անցքին մէջ:

«Լինիմ»՝ լատինական «fieri»ն է, ո՛չ «esse»ն: Ստուգաբանողներ զայն կ'առընչեն յունական γεομαι (եղանիլ) եւ լատինական gigno (ծնիլ) բայերուն հետ, ինչ որ մօտէն կը յիշեցնէ նաեւ գրաբարեան «կեամ» բայը:

«Լինիմ» կը նշանակէ նաեւ «տեղ մը գտնուիլ» կամ «դէպքի մը պատահիլը»: Մնո՛ւնդը:

Լինելութի՛ւնը:

2) ՀԱՑ ՆԱԽԱՄԱՐԴՈՒՆ ՎԱԽՃԱՆԱՑԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Հայ ժողովուրդի լինելութեան խորհուրդին հետ առընչուած կենսափիլիսոփայական աշխարհայեացքը արտայայտող բառերու խումբէն զատ, կայ նաեւ բայերու երկրորդ խմբակ մը, որ կը հայի ո՛չ թէ ապրելու խորհուրդին՝ այլ կեանքի վախճանաւորութեան, գործ մը իր վախճանին հասցնելու սեւեռումին:

Այս մտածողութիւնը արտայայտող բայերուն մէջէն՝ կը քաղենք «բոլորել, կատարել, աւարտել» բայերը, մեր ուսումնասիրութեան համար:

«Բոլորիմ»

Բային արմատն է «բոլոր», որ կ'արտայայտէ բոլորակի, չրջանի, չրջանակի միտքերը: Բոլորակը կախարդական նչանակութիւն ու-

նեցած է նախամարդուն մօտ: Բոլորակի նշանը հին աստղագիտութեան մէջ յատուկ իմաստ ալ ունի: Ամէն կողմէ ամբողջ, ամէն կողմէ պաշտպանուած առարկայի գոյութեան խորհրդանիշն է ան: Անթերին է: Կատարեալն է:

«Բոլոր»՝ կը նշանակէ նաեւ կլոր, ո՛չ միայն որպէս գծագրութիւն (լուանի բոլորը), այլ նաեւ որպէս ուռած գունդ, ֆիզիքական կլոր մոյն, ուսկից եւ «բլուր» բառին ծագումը:

«Բոլորովին» մակբայը կը նշանակէ բոլոր կողմերէ: Ան հոմանիշ է «ամենեւին»ին. «Ամենեւին գեղեցիկ ես», այսինքն բոլոր կողմերէն դիտուած գեղեցիկ ես: «Բոլորանուէր», այսինքն՝ բոլոր կողմերով, ամբողջութեամբ մատուցուած: Ամբողջական, անթերի:

«Բոլորել» կը նշանակէ շրջանակ մը ուարտել, փակել, բայց հորիզոնական տարածումով: Կը նշանակէ մեկնակէտէ մը սկսած՝ վերադառնալ մեկնակէտին, շրջադարձ կատարելով, հսկայ ձիարձանի մը մէջ վազող ձիու նման: Աչխարհագրականօրէն, «բոլոր» բայարմատը շրջափակուած հարթավայրի մէջ ապրող մարդու ստեղծած պատկերացումն է: Թերեւս հովիտաբնակ ժողովուրդի մը կազմած պատկերացումը:

Մարդու կեանքին յատկացուած այս բոլորակը կրնայ ըլլալ ընդարձակ՝ եթէ մարդ երկար կ'ապրի, կրնայ ըլլալ նաեւ նեղ, եթէ մարդ կարճ կ'ապրի: Երկու պարագային ալ, մարդուն կեանքին ընթացքը «բոլորուած» կը համարուի:

Փիլիսոփայական համակերպուածութիւն մը կայ կեանքի այս տեսակ պատկերացումին մէջ, մեր ժողովուրդին մօտ:

«Կեանքը բոլորել» կը նշանակէ կեանքի բոլորակ շրջանը ուարտել, սկիզբը իր վերջին կապել, օղակը փակել: Հասնիլ անեզրին, հասնիլ նաեւ անելի, որ մահն է:

— «Ինչ որ սկիզբ ունի, վերջ ալ ունի» կ'ըսէ «բոլորել» բային մատչղացումը:

«Կատարեմ»

«Կատարեմ» բայը «բոլորեմ» բայէն հիմնովին տարբեր աչխարհահայեացք ու պատկերացում կ'արտայայտէ: Անոր բայարմատը՝ «կատար»ն է: Ան կը նշանակէ ո՛չ թէ հորիզոնական տարածք, այլ գագաթ, այլ ուղղահայեաց բարձրութիւն, ցցուն ծայր, ինչպէս լերան գագաթը կամ աքլորի ու սաղաւարտի բլուրը: «Կատարեմ» բայը բան մը կ'ուարտէ, բայց ուարտումը դէպի վեր է, վերջը դէպի վեր է, ո՛չ թէ իր չուրջ կամ ինքնիր մէջ: Ձի վերջնանար տարածութեով, այլ բարձրանալով:

Կատարեալը դէպի բարձրերը գործուած նուաճում մըն է։ «Կատարեալ»ը ա՛յն է, որ իր կատարին, իր գագաթնակէտին հասած է։

Հայերը կատարելութիւնը երեւակայած են որպէս մագլցում մը դէպի վեր, անդադրում մը դէպի կատարները։

Հեթանոս Յոյները իրենց աստուածները գետեղած էին Ողիմպոս լերան գագաթը։ Մարդուն համար կատարելութիւնը աստուածներու նմանելու մէջ ըլլալով՝ մարդն ալ ձգտելու է դէպի կատարը, դէպի կատարեալը, դէպի աստուածները։

Քրիստոնէութեան մուտքով, դրաբարի «կատարելութիւն»ը նշանակեց անթերի կեանք, սուրբերու կեանք։ Ողիմպոսի աստուածներուն օրինակը փոխանակուեցաւ Քրիստոսի կեանքին տիպարով, որ ծառայեց որպէս իտէալ, որուն ձգտելու է ամէն քրիստոնեայ։ Առաջին քրիստոնեաներուն համար՝ «կատարեալ» կեանքը նահատակութեան մէջ էր։ Իր «ընթացքը կատարեց» նշանակեց իր կեանքը դէպի կատարը հասցուց, կատարը, այս պարագային, ըլլալով Քրիստոս։

Կատարը դէմ է կիսաւարտ գործին։ Անկատար մարդը լերան գագաթին չհասած մարդն է։ Կիսաւարտ գործ մը չի կրնար կատարեալ գործ ըլլալ, կը խորհէին հայ նախամարդիկը, արդարացիօրէն։

«Աւարտեմ»

Այս բային արտայայտած արարքը ո՛չ հորիզոնական է «բոլորեմ» բային նման, ո՛չ ալ ուղղահայեաց է «կատարեմ» բային պէս, ո՛չ բոլորակի մը վերջն է, ո՛չ ալ բարձունքի մը կատարը։ «Աւարտեմ» կը նշանակէ վերջացնել՝ բայց սպառելով, ինչպէս մարդ իր խօսքը կ'աւարտէ՝ զայն սպառելով, կանթեղը կը վերջանայ ձէթին սպառումով։

Անոր բայարմատն է «աւարտ», որ կը նշանակէ վերջ, վերջաւորութիւն, վախճան (ուսկից եւ վախճանիլ բայը՝ կեանքի պարագային)։ «Աւարտեմ» կը նշանակէ իր վերջաւորութեան հասնիլ, առանց որակաւորելու այդ վերջաւորութիւնը։ Հոս կեանքը պատկերացուած է որպէս թուաբանական քանակ մը, երկարաձգուող ժամանակ մը, տարիներու շարք մը, որոնց «աւարտ»ը երբ հասնի՝ մարդու ընելիքը, գործերը վերջ կը գտնեն։ Եւ կ'անցնի ուրիշ գործի, ուրիշ կատարելիքի։

«Կիսաւարտ» գործը այն է, որ չէ լրացուցած ինքզինք։ Ամէն ինչ իր ներքին միասնականութիւնն ունի, այդպիսին են խօսքը, կեանքը, գործը։ Երբ խօսքին, գործին կամ կեանքին ներքին միասնականութիւնը կ'աւարտենք՝ կրնանք ուրիշ մը սկսիլ։ Աւարտումը՝ գործի վերջն է, ոչ մարդուն։

Աւարտը՝ քրիստոնեայ դարձած հայուն համար՝ վերջաւորութիւն չէ: Իր վախճանին հասնող կեանքը կը միանայ իր աւարտին կցուած անվախճանին՝ յաւիտենականին, անմահութեան: Մահը, որ «աւարտ» մըն է, քրիստոնէութեան համար առաւ յաւիտեանին հետ հանդիպումի իմաստ: Յաւիտենականութիւնը՝ «աւարտիչ»ը ժամանակաւորին:

3) ՀԱՑ ՆԱԽԱՄԱՐԴՈՒՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Մարդը մտածող էակ է: Նախամարդը նոյնպէս, նոյնիսկ եթէ ոչ նոյն չափով: Մտածող էակը գաղափար, մտածում, միտք ունի: Այդ միտքերը, գաղափարները մարդուն մէջ ծնունդ կ'առնեն արտաքին աշխարհէն, առարկաներէն, ըստ արիստոտէլեան դպրոցի տեսութեան, որուն աշակերտեցաւ հայ իմաստասիրութիւնը 5-11-րդ դար: Բայց թէ ի՞նչպէս նիւթական առարկաներէն աննիւթական միտքեր կը կազմուին մարդուն մէջ, ի՞նչ է բառի մը «յիշողութիւն»ը առարկային բացակայութենէն ետք, ասոնք եւս մարդկային խորհուրդներէն են:

«Հասկնալու» գաղափարին առընչուած քանի մը բայեր (իմանամ, ըմբռնեմ, հասկնամ), մեր արագ քննարկութեան նիւթը պիտի դարձնենք: Այս երեք բայերը եւս, նախորդ բայերուն պէս, հոմանիշ են, բայց մեկնակէտները տարբեր են, որովհետեւ կը ծագին տարբեր պատկերացումներէ:

«Իմանամ»

Այս բայարմատին բացատրութեան առընչութեամբ՝ բանասէրները տարբեր մեկնակէտեր եւ մեկնաբանութիւններ ունին: Ըստ ոմանց՝ «իմանամ»ը զենդական ծագում ունի եւ կը նշանակէ սորվիլ: Ըստ ուրիշներուն՝ արմատը յունալատինական է եւ կը նշանակէ յիշել կամ նմանցնել:

Գրաբարեան իմաստով, ըստ ոմանց՝ «իմանամ» կը նշանակէ «իմս ընել», առարկային պատկերը իւրացնել: Իսկ ըստ ուրիշներուն՝ կը նշանակէ «առնել», այսինքն՝ բռնել, իւրացնել: Ամէն պարագային, նախամարդը զայն ըմբռնած է որպէս առարկային պատկերաւոր ներգրաւումը իր ուղեղին կողմէ:

«Ըմբռնեմ»

Ընդ + բռնել կը նշանակէ իր բուռին տակ առնել (ընդ՝ գործիականով), իր հետ ունենալ (ընդ՝ տրականով), իւրացնել, իր ան-

ձին մօտեցնել (ընդ՝ հայցականով)։ Ցեղաշրջում մըն է ֆիզիքական գաղափարէն դէպի անոր ոչ–ֆիզիքական ըմբռնումը։ Նիւթական ըմբռնումէն (բառունցքին տակ ունենալու գաղափարէն) դէպի տրամաբանուած ըմբռնում (իմանալ) կատարուած այս անցքը՝ նկատուելու է որպէս մեծ քայլ մը նախամարդուն զարգացումին մէջ։

Երբ առարկան կը «բռնուի» մեր ուշքին կամ ուշադրութեան կողմէն, առարկային կամ դէպքին արտաքին գոյութիւնը կը կերպարանափոխուի անշօշափելիէն դէպի անոր մտային կաղապարը, միտքը, պատկերացումը մարդուն մէջ։

Այս պատկերացումը կ'արտայայտէ հայ նախամարդուն նկարագրին մէկ երեսը, ըստ որուն՝ Հայը կը վստահի միայն այն բանին, զոր իր բուռին մէջ ունի, որպէս միակ ապահով, վստահելի ու ապահով իրականութիւն՝ իր վտանգաւոր շրջապատին դէմ անդրանիկ ու խարխափոտ փորձառութեան մէջ։ Նոյն նախնական նախամարդուն բնազդը գոյութիւն ունի նաեւ նորածին մանուկին մէջ, որուն բոլոր շարժումները կը ձգտին բռնածը դէպի բերանը տանելու։

«Ըմբռնեմ» բային ծննդավայրը՝ ուժի, մարտական միջավայր մը ըլլալու է, ուր բռնութեամբ լուծուած են իրաւասական հարցերը։

«Հասկանամ»

Եթէ «իմանամ»ը առարկայէն պատկեր քաղել էր, իսկ «ըմբռնեմ»ը՝ առարկան իր բուռին մէջ ունենալը՝ «հասկանամ»ը կը մեկնի հասունացմա՛ն պատկերացումէն։

«Հաս»ը տուրք մըն էր, որ կը գանձուէր բերքի համար, երբ ան հասունէր։

Հասունացումի այս պատկերէն յառաջ եկած է նաեւ «հասակ» բառը, ինչպէս «գիտակ» բառը՝ «գիւտ»էն։ Հասակը մարդուն տարիքին եւ մարմնին վերջնական աճումին չափն է։ Նոյն արմատներէն կազմած ենք «չափահաս» կամ «վաղահաս» միտքերը՝ համեմատուած մարդու հասակին ամբողջական կամ թերի աճումին հետ։

Հետեւաբար «հասկանամ» բայը կը նշանակէ հասակ նետելով հասունութեան հասնիլ, ինչպէս ցորենին հասկը։ «Հասկանամ»՝ կը նշանակէ միտքի մը հասակ տալ, միտք մը հասունցնել, աճեցնել, զարգացնել։ Հասկնալը՝ մտային տհասութենէն հասունութեան հասնիլ է։ Բան մը կը հասկնանք, երբ այդ բանը մեր ներսիդին կը հասուննայ կամ զայն կը հասունցնենք։

Այս բային ծննդավայրը եղած է հողամշակներու աշխարհը։ Ան ներշնչուած է պտուղներու եւ բոյսերու հասունացումէն։

4) ՀԱՑ ՆԱԽԱՄԱՐԴՈՒՆ ՍԵՓԱԿԱՆԱՑՈՒՄԻ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ

Իւրացումի, սեփականութեան զգացումը առաջին մղիչ ուժը եղած է նախամարդուն քով։ Այդ չրջանին, երբ ամէն ինչ ամէնուն էր ու իրաւունքը զօրաւորին՝ նախամարդը փնտռեց բնական օրինաչափութիւն մը, հասկցնելու համար միւս մարդոց, թէ սա զէնքը իրն էր, սա զգեստը իրեն կը պատկանէր։

Պատկանելիութեան կամ սեփականութեան գաղափարը հայ նախամարդը արտայայտեց «ունիմ» բայով։

«Ունիմ»

Ժողովուրդներ կան, որոնք «ունիմ» բայը չունին։ Զայն կը լրացնեն «կայ», «հետս է» եւն. չրջուած ասոյթներով։ «Ունիմ» բայէ զուրկ ժողովուրդները ընդհանրապէս թափառաչրջիկ կամ վաչկատուն ցեղեր ըլլալու են, որսորդ, ասպատակութեամբ ապրող կամ պատերազմիկ ազգեր, որոնք կայուն կամ մնայուն կայք չունենալով, ոչ ալ մնայուն սեփականութեան գիտակցութիւնը զարգացուցած են։

Սեփականութիւնը երկու հանգրուան ունի. առաջինը՝ մեր ախորժակը գրգռող՝ մեզմէ դուրս գոյութիւն ունեցող առարկայի մը կամ անձի մը ներկայութիւնն է. երկրորդը՝ մեր ախորժակը գրգռող այդ իրին կամ անձին մեր սիրացումն է։ Որքան ատեն որ, առակին ազուէսին պէս, խաղողին պիտի ցանկանք ու անոր պիտի չհասնինք բարձր ըլլալուն համար՝ այնքան ատեն հեռու ենք սեփականութեան հասնելէ։

«Ունիմ» կը նշանակէ բռնել, որմէ՝ ունելի (մաշա) գործիքը։

— «Ի՞ոյս եւտ ի ձեռաց ունելեաց իւրոց» (գինք բռնողներուն ձեռքէն)։

Հայ նախամարդը գինք չրջապատող աչխարհին զանազան առարկաներէն մին կամ միւսը միայն ա՛յն ժամանակ իր սեփականութիւնը համարած է, երբ կրցած է զայն իր ձեռքերով բռնել, իր ձեռքին հաստոցութեան մէջ ունենալ։ Հայը իր սեփականութիւնը համարած է, ինչ որ «բռնած» է։ Հայ նախամարդը լուսին չէ հալածած։

— «Սահման ֆաջաց՝ զԵՒՆ իւրեանց», յիշեցուցած է Մ. Խորենացին։

Գրաբարի «ունիմ» բայէն կազմուած է նաեւ «ունեւոր»ը՝ հրուտատի իմաստով։ Այս բային կատարեալէն (կալայ, կալար, կալաւ, կա՛լ) կազմուած են ամենակալ, ծովակալ, ձերբակալել, կալանաւոր, կալուածք, կալուածատէր եւն. բառերը։

«Ունիմ» բայը կը մատնանշէ հայ ժողովուրդին աշխարհահայեացքը կեանքի իրականութիւններուն հանդէպ: Ան կը յայտնէ հայուն նկարագրին գործնական, իրապաշտ կողմը, անոր ոչ–օդային ու խոհեմ մերձեցումը՝ արտաքին աշխարհին հանդէպ:

5) ՀԱՑ ՆԱԽԱՄԱՐԴՈՒՆ ԿԵԱՆՔԻ ԴԻՄԱԿԱԼՈՒՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

«Համբերեմ, կրեմ, բառնամ, վերացնեմ, տանիմ» բայերը կ'արտայայտեն կեանքի հակառակութիւններուն հակադարձութեան հետ կապուած հայ նախամարդուն աշխարհահայեացքը: Ժողովուրդներ կան, որոնք ճակատագրապաշտ մերձեցում ունին կեանքին ուրախ թէ տխուր պատահարներուն հանդէպ: Հայ ժողովուրդը իր մըտայնութիւնը յայտնած կը գտնենք՝ հետեւեալ կարգ մը բայերուն կազմաւորումին մէջէն:

«Համբերեմ»

Բայը կազմուած է «համ» նախամասնիկով եւ «բերեմ» բայով:

«Բերեմ», յունական եւ լատինական « φερω , fero» նոյնիմաստ բայերուն նմանութեամբ, կը նշանակէ «կրեմ, չալկեմ, տանիմ»:

«Կրեմ» բայը շատ նշանակութիւններ ունի: Նախ կը նշանակէ արդիւնք բերել, ինչպէս ծառը ժամանակին իր պտուղը կը կրէ, կը բերէ, ինչպէս կինը իր զաւակը, ինչպէս կեանքը՝ իր արդիւնքները:

Արդիւնք բերելու իմաստէն զատ, «բերեմ» բայը ապա ունի տոկալու, համբերելու իմաստ: Ու այս վերջին իմաստէն յառաջ եկած է «բեռ» (ծանրութիւն) բառը:

Երրորդ իմաստ մը գոյութիւն ունի «համ + բերեմ» բային մէջ: «Համ» (միասին) նախամասնիկը (համատեղ, համադրել, եւն.) կ'ընդհանրապէս «բերեմ» բայը, միանգամայն կը յայտնէ հայուն աշխարհահայեացքը: «Համբերեմ»ը՝ միայն կրել չէ, այլ միասին կրել, համերաշխաբար կրել: Համերաշխաբար ո՛չ այնքան ուրիշի հետ, որքան ներդաշնակօրէն իր ներաշխարհին ու համոզումներուն, իր անձին հետ:

«Համբերեմ» հայ անհատին համար՝ կը նշանակէ իր դժուարութիւնը չմերժել, այլ ընդունիլ եւ իւրացնել զայն, հանդուրժելի նկատել, որպէս օտար չհամարիլ: «Համբերեմ»ը՝ ներկայացող նեղութեան եւ զայն կրող անձին միջեւ համերաշխութիւն մը կը ստեղծէ, օտարութիւնը կը ջնջէ, համակիր կը դարձնէ: Հայուն աշխարհա–

հայեացքին մէջ, ամէն դժուարութիւն՝ օտարի ներխուժում մըն է, օտար մըն է որ կը թափանցէ անոր կեանքէն ներս: Հայուն համար, «համբերեմ»ը օտարը որպէս օտար չզգալն է:

«Կրեմ»

«Կրեմ»ի բառարմատն է «կիր», որ իմաստի երկու տարբեր առումներ ունի:

Ներգործական իմաստով, «կիր» կը նշանակէ «օգտակար, պիտանի կամ գործածելի»: Այս իմաստէն ծագած է, «ի կիր արկանեմ» (գործածել, օգտագործել) բայը:

Իսկ «կիր»ի կրաւորական իմաստը ո՛չ թէ «օգտակար, պիտանի» կը նշանակէ, այլ օգտագործումի ենթարկուիլ, ուրիշին բեռը չալկել: Այս կրաւորական երկրորդ իմաստէն յառաջացած է «կրեմ» բայը՝ համբերելու, տանելու իմաստով:

«Կրեմ»ը, իր ֆիզիքական սկզբնական իմաստէն դուրս գալով՝ ստեղծած է երրորդ իմաստ մը, որ հոգեկան է· անիկա «համա + կրիմ» բայն է (կազմուած «համ + բերեմ» բայի ձեւով), որ կը նշանակէ նոյնը զգալ, նոյնը կրել, ուստի իրարու հարազատ դառնալ, համակրիլ:

Դարձեալ նոյն «կիր» արմատական իմաստէն յառաջ եկած է «կիրք» (կարիք, գրգիռ, պահանջ) յոգնակերպ բառը: «Կիրք»ը կը գրգռուի դուրսէն ու կը մղէ դէպի դուրս: Կիրքը ուրիշին ազդեցութիւնն է մարդէն ներս, ազդեցութիւն, որ կրնայ ըլլալ ֆիզիքական եւ բարոյական, հրապոյր ու չարչարանք: Կիրքը անոնց կը հակադարձէ որպէս մղիչ ուժ: «Կիրք»ը մարդուն մէջ կարիք մը ստեղծողն է:

«Բառնամ»

«Բառնամ, բարձայ» կը նշանակէ չալկել (օգնելու իմաստով, որմէ՝ «մանկաբարձ»), կամ մէջտեղէն վերցնել («բա՛րձ զսա ի մէնջ»), խոչընդոտ մը յաղթահարելու, արգելք մը փարատելու իմաստով:

«Բառնամ» կը նշանակէ արմատախիլ ընդոգի չարժումը կատարել, գետնէն դէպի վեր բարձրացնել (որմէ յառաջ եկած է «բարձր» բառը), կարգ մը թատերասրահներու դէպի վեր բացուող վարագոյրին նման:

Օժանդակ եւ զուգակից բայ է «համ + բառնամ»ը, որ դէպի վեր բարձրացումի իմաստին կ'աւելցնէ «ամբողջութեամբ համբառնալ»ու, առանց հետք ձգելու, իմաստը:

«Բարձաւ ազգատոհմ ևորա» թարգմանուելու է՝ անոր ամբո՛ղջ ազգատոհմը, առանց ժառանգ ձգելու, մէջտեղէն վերցուեցաւ։

«Ամբարձ զաչս իւր», թարգմանուելու է՝ երկու աչքերը վեր բարձրացուց (իր ամբողջական իմաստով)։

«Վերացնեմ»

Կը նշանակէ դէպի վերերը բարձրացնել ու անհետացնել։ Անիկա «բառնամ» բային երկրորդ պատկերացումն է։ Բայց մինչդեռ «բառնամ»՝ ուժի գործածութիւն կը թելադրէ, «վերացնեմ»ը՝ առարկային կամ անձին հեռացում մըն է աչքի տեսադաշտէն, ինչ ալ ըլլայ վերացնելու կերպը, բարձրացնելո՞վ, տեղափոխելո՞վ թէ սպաննելով։

«Վերառնամ» կը նշանակէ «վեր»ը ըլլալ, «վեր» երթալ։ «Վեր»ը, այս պարագային, կը հակադրուի «վար»ին հետ։ «Վար» բառը յառաջ եկած է «վայր» բառէն։

«Վայր»՝ «տեղ»ի հոմանիշ ըլլալէ առաջ, նշանակած է «չմշակուած, չբնակուած» վայր, անապատ տեղ ու ժամանակի ընթացքին՝ առած է «ցածի, տակի, վարի» սորտ նշանակութիւն։ Այս իմաստին հետեւողութեամբ ծագում առած է «վայրենի» բառը, որ կը նշանակէր չմշակուած, անմարդաբնակ։ «Վայր» բառը հետզհետէ պահած է միայն հողի, գետինի իմաստը եւ այս ձեւով կազմուած են «գլխիվայր» (գլուխը դէպի հող), «վայրահաչ» (դէպի վար հաչող, զրպարտող, բամբասող) եւ ուրիշ ասոյթներ։

«Վերառնամ»ին բայարմատն է «վեր»։ Ինչ որ «վեր» է, հայ սախամարդուն մօտ՝ գերազանցողի, յաղթողի պատկերացումը կը ստեղծէ։ Կը նշանակէ ո՛չ միայն չափաստիճանէ մը վեր ըլլալ, մարդու հասակէն բարձր ըլլալ, այլ նաեւ մարդուն վերեւ ըլլալ, Փիլիքապէս։ Հոգիներուն պէս վեր, հրեշտակներուն պէս վեր, Աստուծոյ պէս վեր։

«Տանիմ»

«Տանիմ» բայը նմանապէս կը նշանակէ կրել, չալկել, ոոկալ, բայց իմաստի տարբեր եղանակաւորումով։ Ինչպէս որ մէկ լիտրնոց թակոյկ մը մէկ լիտրնոց հեղուկ «կը տանի», այսինքն կը բովանդակէ, նոյնպէս ալ մարդուն ուժը ծանրութիւն մը «տանելու», համբերելու սահման մը ունի։ Մարդուն սիրտն ալ, թակոյկի պէս, մերթ կը համբերէ, «կը տանի», մէկ ալ կը պայթի, կը յորդի երբ վիշտը կը դառնայ ան-«տանելի»։ Պատկերը կազմուած է մարդու ուժին եւ անոր հակադրուող աշխարհի ֆիզիքական սահմանաւորումէն, կաշկանդումներէն, ուր բովանդակող մարդը ու բովանդակեալ ցաւը՝ իրարու կը համեմատուին։

«Տանիմ» բայէն յառաջ եկած է «տար» բառը. «տար աշխարհ», որ սեփական հողէն կամ սահմանէն աւելի անդին գտնուող աշխարհը կը մատնանշէ, մարդուն հողերուն չբովանդակած աշխարհը: Առաջին նախահայուն համար, ինչ որ իր սահմանէն դուրս կ'ելլէ, կ'օտարանայ:

Կարծեմ, թէ այս մտայղացումէն կը ծնի «օտար» բառն ալ: Օտար կը գրուէր «աւ–տար», որմէ նաեւ «վտար, վտարել» բառերը: Օտարը այն է, ինչ որ չենք կրնար «տանիլ», բաւեցնել մեր չափաւսահմանին մէջ: Ինչ որ մեր անձնական կամ ազգային «ես»ի սահմաններէն դուրս կը մնայ, ինչ որ չիւրացուած իրականութիւն է, «օտար» է:

Եզրափակութիւն

Ազգի մը ցեղային յատկանիշներուն ճանաչման մարզէն ներս, լեզուակազմութիւնը՝ մարդակազմութեան չափ կարեւոր դեր ունի, ըստ մեզի:

Ազգ մը՝ մարդակազմութեան մը արդիւնքն ըլլալէ զատ՝ հոգեկան հաւաքականութիւն մըն է, հաւաքական ապրում մըն է, հաւաքական հակազդեցութիւն ու պատկերացում է:

Ինչպէս որ Պատմութիւնը, առանց դէպքերուն վերլուծումին, չոր թուարկում մըն է, ստուգաբանութիւնն ալ՝ առանց հոգե–մարդաբանական վերլուծումին, ցամաք քննարկում մը կը մնայ:

Այս էջերը չուզեցին ըլլալ լեզուաբանական ստուգաբանութիւն մը, այլ նախընտրեցին անոնց միացնել նաեւ տեսութիւններ եւ խորհրդածութիւններ հայ առաջին մարդուն աշխարհահայեացքին չուրջ:

Այս սեղմ գրութեան մէջ — որ յաճախ խարխափում մը եղաւ — զանց առնուեցան գոյականները եւ որպէս գլխաւոր նիւթ ընտրուեցան բայերը: Չանոնք խմբեցինք կեդրոնական միտքերու չուրջ, որոնց տուինք «խորհուրդ» բառը. լինելութեան խորհուրդ, վախճանային խորհուրդ, մտածողութեան խորհուրդ, սեփականացումի խորհուրդ, դիմակալումի խորհուրդ:

Շա՛տ փոքր քայլ մը՝ հայ ժողովուրդի «խորհուրդներուն» կոյս–անտառներէն ներս:

15 Օգոստոս 1993

Ա. ԿՈՒԱՆԵԱՆ

THE OTHER SIDE OF THE WORDS

(SUMMARY)

ANTRANIK GRANIAN

The article is a deep delving into the real meanings of some of the Armenian words, as they were according to the feelings and thoughts of the early Armenian and as it has been kept in the early classical Armenian usage. Though at times some words have kept their original and primordial content most of them have undergone certain changes in concept. Father Granian tries to present a number of Armenian words in his study which had and have a direct bearing on human being and intellectual and spiritual expression and thus present a basic outlook of the Armenian people.

The article pertains to the early Armenian's

1. **The concept of belief** : Here Granian examines the inner content of the Armenian words **aprim** (to be free of danger, to live), **kiam** (to be, to proceed), **voghch** (alive, completion), **kal, kam** (to exist, alive), **gol** (to be and exist), and **linim** (let it be, let it come, to existence from nothing to something).

2. **The concept of teleological end** : the Armenian words **polorem** (to complete a circle or a span of life), **katarem** (to reach to the summit or acme), and **avartem** (to end or finish by consummation, and to begin anew) are related not to the concept of life but rather to the ending of it.

3. **The concept of thought and meditation** : the author examines **imanam** (to make one's own, to take or to hold, to create the image of something in the mind), **embernem** (to hold in hand, to bring something to one's own self, to understand, to make the image of), **haskanam** (to understand something through mental growth and maturing).

4. **The concept of owning** : Granian analyzes the Armenian words **oonim** (to own something by holding in hand, to hold) to conclude that **oonim** presents the realistic aspect of the human character.

5. **The concept of endurance** : here the author tries to bring forth the initial content of **hambérém** (to accept one's own difficulties and own them, and the individual bearing of problems and difficulties), **krem** (in the active, the root **kir** of **krem** means to make use of, while in passive, to submit, to carry other's burden ; in both cases the content of **krem** is substantive, though now it has lost that character and has garbed itself with a purely spiritual content), **barnam** (to carry and help, to lift up), **vératzeném** (to lift upwards and make vanish, to ascend and be lost of sight, to soar up spiritually), and **danim** (to carry away or out, to endure).

Father Granian concludes that the formation of any people's language is as important as its anthropotomy, though that people is not always the result of anthropotomy, but also of a spiritual collectivity, group feeling and collective reaction and depiction. Moreover, he holds that his article does not directly deal with the etymology of words, but rather by analyzing the roots of some Armenian words endeavours to open their inner sanctuary and bring forth not only their primordial meaning and sense, but also the general outlook the first Armenian had pertaining to life, and death, and towards the world and universe.

ՍՈՒԵԴԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՏՐԲԷԿԻ ԽՕՍՈՒԱԾՔԸ

(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

ԳԱՂԹՈՒՀԻ ՀԱՆԱՆԵԱՆ

Ցայտնի է, որ տարածքային տարբերակներով՝ բարբառներով, ենթաբարբառներով ու խօսուածքներով հարուստ լեզուներից մէկն է հայերէնը:

Պետականութեան, համաժողովրդական լեզուն նորմաւորող կենտրոնների, քաղաքակրթութեան զարգացման արդի պայմաններում առաւել արագ եւ ծաւալուն է ընթանում բարբառների վերացման գործընթացը: Ուստի այսօր, առաւել քան երբեւէ, լեզուաբանի համար առաջին անհրաժեշտութիւն է դառնում բարբառագիտական հետազօտութիւնը:

Ներկայումս հայերէնագիտութիւնը բարբառագիտական բաւական հարուստ աւանդոյթներ ունի: Սակայն չատ խնդիրներ, տարածքային դեռ չատ միաւորներ, դեռ չեն ուսումնասիրուել: Իսկ այդ միաւորներից չատերը կորել կամ կորչելու վտանգի տակ են, ուստի անհրաժեշտ է խիստ չտապողականութիւն, այլապէս իրաքանչիւր յապաղում ու թերացում կարող է անվերադարձ կորուստների տեղիք տալ:

Այստեղ ներկայացուող խօսուածքը հայերէնի ծայր հարաւարեւմտեան կամ Անտիոքի տարածքի միաւորներից է: Այն Սուեդիա գաւառի (Ալեքսանդրէտի սանջաք, այժմ՝ Թուրքիայի Հաթայ նահանգի Սամանդաղ գաւառը) հայաբնակ եօթն-Օլուգ, Խորբէկ, Վակըֆ, Վերին եւ Ներքին Ազգիրներ, Ամաժ գիւղերի խօսուածքն է եղել, որը դեռեւս կենսունակ է եւ սուեդիահայերի աւագ սերնդի ներքին, ընտանեկան հաղորդակցման հիմնական միջոց:

Բարբառախօսների նուազումը, լեզուական միասնական միջավայրի բացակայութիւնը, ինչպէս եւ արտաքին ազդեցութիւնները սահմանափակում են խօսուածքի գործառնութեան շրջանակները: Այն առաւելագոյնը տարիների կենսունակութիւն ունի:

Բարբառը հայերէնի՝ դեռեւս կենդանի տարածքային միաւորներից է. խօսւում է ինչպէս բուն գաւառում՝ այնպէս էլ արտերկրի մի շարք գաղթօջախներում, յատկապէս Լիբանանի Այնջար աւանում, ուր մուսալեռցին շարունակում է իր հոգեւոր ու ֆիզիկական գոյութիւնը, պահում եւ աւանդում տոհմիկ նկարագիրն ու աւանդոյթները: Մուսալեռցիների մի հոծ զանգուած վերաբնակուած է Հայաստանի զանազան շրջաններում ու քաղաքներում, յատկապէս Էջմիածնի շրջանի Նոր Մուսալեռ աւանում: Հայաստանում բարբառախօսների թիւը գնալով նուազում է:

Գիտութեան մէջ դեռեւս վերջնականապէս ճշգրտուած չէ, թէ երբուանից են հայերն այս տարածքներում հաստատուել: Ցայտնի է, որ Տիգրան Մեծից շատ աւելի վաղ է հաստատւում նրանց գոյութիւնը այս ժայռածերպերին: Հնարաւոր է, որ այս հեռաւոր վայրերում էլ հայերն հիմնաւորուած են եղել ի սկզբանէ: Բարբառի զուտ լեզուական որոշ իրողութիւններ լրջօրէն խորհելու տեղիք են տալիս այս ուղղութեամբ:

Անտիոքի տարածքի հայ բարբառների մասին առաջին յիշատակութիւնները գտնում ենք անցեալ դարավերջի եւ մեր դարասկզբի հայ պարբերականների էջերում:

Բիւրակնի 1899 թուականի Յուլիսի 7-ի համարում Զ. կենճեան ստորագրութեամբ տպուած է մի թղթակցութիւն, որը Նոր Կտակարանից (Յովհաննու Աւետարանի, գլ. ԺԲ) մի փոքրիկ հատուած է, ինչպէս հեղինակն է ասում, Անտիոքի մօտակայ հայաբնակ գիւղերի գաւառաբարբառով, առանց որոշակիօրէն նշելու խօսուածքը կրող գիւղերի անունները:

Յաջորդ վկայութեանը հանդիպում ենք Հանդէս Ամսօրեայի 1907 թուականի Յունուարի համարում: Այն «Նմոյշ մը Արամոյ գիւղին հայ լեզուէն» վերնագրով եւ Այծեամ ստորագրութեամբ «Հայր մեր»ի եւ «Սաղմոս կամ մաղթանք»ի փոխադրութիւնն է Արամոյի խօսուածքով:

Ոչ Բիւրակնի եւ ոչ ալ Հանդէս Ամսօրեայի թղթակիցը չի խօսում իր ներկայացրած նմոյշի լեզուական եւ կառուցուածքային առանձնայատկութիւնների մասին:

1911 թուականին հրատարակած իր Հայ Բարբառագիտութիւն (Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների) աշխատութեան մէջ մեծավաստակ Հր. Աճառեանը հայ բարբառները դասակարգելիս

կիլիկեան բարբառների մէջ առանձնացնում է Սուրիոյ բարբառը, որի մէջ նկատի ունի Արամոյի եւ շրջակայ գիւղերի խօսուածքները, իսկ Ասորիք եւ Լիբանան գաղթականական գծի մէջ, ի թիւս Կիլիկեան ուրիշ բարբառների՝ մտցնում է նաեւ «Անտիոքի Սուեդիա, Քեսաբ, Արամոյ եւ Հալէպի Քիլիս, Բէյլան եւ Ջիսրի-Շուղուր գիւղերը»[1]: Ա-ճառեանն իր ուսումնասիրութիւնը կատարում է Բիւրակնի եւ Հաճդէս Ամսօրեայի նիւթերի հիման վրայ:

Այնուհետեւ այս տարածքին Աճառեանն անդրադառնում է Հայոց Լեզուի Պատմութիւն (Երեւան, 1951, հ. 2), Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի (Երեւան, 1952–1961) եւ Հայերէն Արմատական Բառարան (առաջին ապակետիպ հրատարակութիւնը՝ Երեւան, 1926, երկրորդը՝ Երեւան, 1971–1979) աշխատութիւնների մէջ: Մեծանուն հայագէտի՝ այս տարածքի ուսումնասիրութիւններն ունէին սահմանափակութիւններ, որոնք պայմանաւորուած էին մի կողմից իր ձեռքի տակ ունեցած փաստական նիւթի սակաւութեամբ, միւս կողմից՝ իր աշխատութիւնների նպատակադրումով եւ ուղղուածութեամբ:

Բարբառի ուսումնասիրութիւնը կատարուած է նաեւ Ա. Ղարիբեանի կողմից, որը գրեթէ ոչինչ չի աւելացնում եղածին:

Եղած ուսումնասիրութիւնների մէջ առ այսօր ամենաամբողջականը Տ. Անդրէասեանի Սուեդիայի Բարբառը (Երեւան, 1967) մենագրութիւնն է: Այստեղ առաջին անգամ քննութեան են առնուել խօսուածքի քերականական ողջ համակարգը, սուեդիացիների ծագման հարցը, նրանց՝ այս գաւառը գաղթելու մօտաւոր ժամանակաշրջանը: Մենագրութիւնն ունի հարուստ բառացանկեր, որոնք եւ յատկապէս արժէքաւորում են այն: Հարկ է, սակայն, նշել, որ այս աշխատութեան մէջ էլ չեն քննարկուած չատ իրողութիւններ, որոնք կազմում են այս տարածքի լեզուամտածողութեան ու լեզուավիճակի բուն իւրայատկութիւնը:

Սուեդիայի բարբառային նիւթի հաւաքման ու դասակարգման ուղղութեամբ արժէքաւոր աշխատանք են կատարել նաեւ Մուսալեռի Հայրենակցական Միութեան հրատարակած Յուշամատեան Մուսայ Լերան (Բէյրութ, 1970) գրքի հեղինակները: Հետազօտողի համար հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նմոյշներն ու բառացանկը՝ իրենց բառաքննական յետագայ հետազօտութեան առարկայ:

Սուեդիայի երեք խօսուածքների բարբառային հիմնական յատկանիշների առանձնացում եւ նշանակում է կատարուած Գ. Ջահուկեանի Հայ Բարբառագիտութեան Ներածութիւն (Երեւան, 1972 թ.) աշխատութեան մէջ, ուր հեղինակը մշակում է հետազօտական բոլորովին նոր մեթոդ: Ընտրուած հարիւր յատկանիշների համապատաս-

խան աղիւսակներում նշանակուած են նաեւ Սուեդիայի երեք խօսուածքների զուգաբանութիւնները: Աշխատութեան մէջ (Սուեդիայի տարածքին վերաբերեալ հատուածներում) թէեւ կան մասնակի անճշդութիւններ ու վրիպումներ՝ սակայն դրանք չեն ազդում վերջնական արդիւնքի վրայ, եւ Ջահուկեանի դասակարգումը մնում է Անտիոքի տարածքի բարբառային միաւորների ամենաճշգրիտ եւ գիտական դասակարգումը:

Գնահատելի աշխատանք է կատարել նաեւ Թովմաս Հաբեչեանը, որի Մուսա-դաղի Պապենական Արձագանգներ (Այնջար, 1986) գրքում հաւաքուած բանահիւսական ու ազգագրական նիւթերը, ինչպէս եւ հարուստ բառացանկերը կարող են օգտակար լինել բառաքննական յետագայ ուսումնասիրութիւնների համար, մանաւանդ որ դրանք հաւաքուած եւ խմբագրուած են ազնիւ մշակի եւ անկեղծ նուիրեալի բարեխղճութեամբ:

Ներկայացուող խօսուածքի ուսումնասիրութիւնը կարեւորուում է նաեւ այն առումով, որ հայերէնի հնագոյն շրջանի մի շարք հետաքրքրական իրողութիւններ (դերանուանական որոշ ձեւեր, նախդիրների կիրառութեան, բայական յարացոյցի որոշ միաւորներ) իրենց գոյութիւնը շարունակում են միայն այս տարածքում:

Ընդհանուր լեզուաբանական արժէք է ներկայացնում առկայացման քերականական կարգի իւրայատուկ արտայայտութիւնը, որը լեզուից խօսք անցման ձեւաբանական դրսեւորումն է:

Բնաւ յաւակնութիւն չունենալով այս սեղմ յօդուածի սահմաններում ներկայացնել խօսուածքի կառուցուածքային ողջ բնութագիրը՝ կ'աշխատենք խիստ համառօտակի ներկայացնել նրա հնչիւնական եւ ձեւաբանական համակարգերի ամենաբնորոշ առանձնայատկութիւնները:

Բացի գրական հայերէնի ա, է, ի, ու, ը ձայնաւորներից՝ խօսուածքն ունի նաեւ ա̈, ö, ու̈, ա̈, է՛, ö՛ ձայնաւորները (¨ նշանը քմայնութիւն է նշանակում, ՛-ն՝ տեւականութիւն, երկարութիւն): Քմայնութիւնն առաջացնում է իմաստազատիչ հակադրութիւններ, խիստ սահմանափակ դիրքերում այն արժէքաւորուում է հնչոյթաբանօրէն: Այսպէս, օրինակ, խուղ – խուղ (հող – խաղ), խո̈ւղ – խուղ (խոզ – խաղ), խաղո̈ւղ – խաղուղ (խաղող – խաղացող), բաբո̈ւն – բաբուն (պարոն – պարան) եւայլն: Տեւականութիւնը (հնչիւնի երկարութիւնը) չի հնչոյթաւորուում, հանդէս է գալիս որոշ դիրքերում, ունի միայն ձեւաբանական արժէք: Այսպէս՝ ա̈րմանդ – ա̈րմա̈նդ (արմունկ –արմունկը), մա̈ղա̈նկ – մա̈ղա̈նկ (մատներ – մատները), մա̈դ – մա̈դ (մուկ – մուկը) եւ այլն:

Խօսուածքում բառի ձայնաւորման մէջ կարեւոր դեր է կատարում վերջնավանկի շեշտակի միաւորը՝ առաջացնելով այս կամ այն հնչոյթի դիրքային տարբերակները: Սա նշանակում է, որ եթէ շեշտակիր վանկարարը առաջնային շարքի միաւոր է, ապա նախաշեշտ բոլոր ձայնաւորները շարժւում են դէպի այդ շարքը: Այսպէս, օրինակ, գրական հայերէն հարիւր ձեւին խօսուածքում համապատասխանում է հիւրէր: Քանի որ այս բառի վերջավանկում ունենք առաջնային շարքի միջին բարձրացման է ձայնաւորը, նախաշեշտ ա-ն քմայնացել է՝ շարժուելով դէպի առաջնային շարք:

Հին հայերէնեան ձայնաւորները խօսուածքում դրսեւորում են զանազան համապատասխանութիւններ: Ջծանրաբեռնելու համար աշխատանքը՝ հոս ներկայացւում են շեշտակիր վանկարարների հիմնական տեղաշարժերը: Ա-ն շեշտակիր դիրքում զարգացել է ա → ու, ա → ը ուղղութեամբ: Այսպէս՝ հաց → հուց, ագ → ուղ, քար → քուր, աման → ամուն, աչխարհ → աիխչուր (ա → ու), բակ → պըգ, ձագ → ձըկ, դանակ → ճաննըգ, դաստառակ → տաստըրըգ եւ այլն:

է(ե)-ի բոլոր դիրքերում առկայ է է(ե) → ի համապատասխանութիւն: Այսպէս՝ եզր → իզգիր, ես → իս, եփել → իպիլ, էշ → իշ, էգ → իկ (վըրծըվիկ), սէր → սիրկ, երեկոյ → իրիգէուն, երես → իրիս... Այս ձայնաւորի շեշտակիր դիրքի զարգացումն ընթացել է դէպի ձայնաւորի բարձրացման փոփոխութիւն՝ առաջընթաց ուղղութեամբ:

Ը-ն հայերէնի գրական բոլոր արտայայտութիւններում շեշտազուրկ է եւ ունի աւելի սուղ արտասանութիւն: Այս է պատճառը, որ լիահունչ ձայնաւորները շեշտազրկուելիս՝ վերածւում են ը-ի կամ՝ ընկնում: Ը-ն, որն յաճախ իրրեւ ձայնային յենարան է հանդէս գալիս՝ բաղաձայնական կուտակումները կանխելու եւ արտասանութեան լարուածութիւնը թուլացնելու համար՝ հնչիւնական չղթայից կարող է դուրս ընկնել:

Դեռեւս հին հայերէնի բանաւոր-խօսակցական տարբերակների համար, բացի վերջնավանկի հիմնական շեշտից, ենթադրուել է նաեւ առաջնավանկի երկրորդական մի շեշտ[2]: Այդ վիճակը շարունակուել է նաեւ միջին հայերէնի շրջանում, որի շնորհիւ էլ առաջնավանկի ձայնաւորները չեն տեղաշարժուել:

Խորբէկի խօսուածքում բառասկզբի երկրորդական շեշտ ունեն հիմնականում երկվանկ բառերը: Շեշտի այսպիսի դրութեան շնորհիւ է, որ որոշ դէպքերում հին ը-ին խօսուածքում համապատասխանում են առաւել լիահունչ ձայնաւորներ: Շեփական ծ, շ, ս եւ ռնգային ն հնչիւններին անմիջապէս նախորդող նախաշեշտ դիրքում հին ը-ին

համապատասխանում է խօսուածքի ի–ն: Այսպէս՝ գ(ը)ժուար → ժիժուր, յ(ը)ստակ → իստըգ, ն(ը)չան → նիչուն, ընկուզ → ինկէուզ···

Հին հայերէնեան ը–ն դրսեւորում է ը → ը, ը → ի, եւ որոշ դէպքերում՝ նաեւ ը → ու [պ(ը)դինձ → բուղօյնճ, ընկոյզ → ունդօյզ] համապատասխանութիւններ: Նկատելի է, որ այն փոխում է միաժամանակ ե՛ւ բարձրացումը, ե՛ւ չարքը:

Ո–ն տեղաշարժուել է միայն չեչտակիր դիրքերում՝ դրսեւորելով ու → ö (ունդ → հöնդ, մութ → մöթ, ու → öյ (ուխտ → öյտուր), ու → էու (ուղտ → էուղդ, թթու → թըտէու, լեզու → լիզէու) համապատասխանութիւնները: Այս ձայնաւորն էլ է փոխել միաժամանակ ե՛ւ չարքը, ե՛ւ բարձրացումը: Փոփոխութիւնն ընթացել է յայն բացուածքից նեղ բացուածք ուղղութեամբ:

Ի–ն խօսուածքում հանդէս է գալիս ի → ա (տարի → դարա, այգի → իկկա, լեզի → լիզա) ի → է (կարմիր → գաւրմէր, գետին → կիդէն, գիրկ → կէրգ): Ր + առաջնալեզուային դիրքում դրսեւորում է ի → ըi, իսկ փակ վանկի եռնալեզուեաններից առաջ՝ ի → ա համապատասխանութիւնները: Այսպէս՝ սիրտ → սըiրդ, ծիրտ → ձըiրդ (ի → ըi), թեզանիք → թիզնաk, ժանիք → ժանաk, ծաղիկ → ձաղագ:

Քանի որ ի–ն ամենանեղ բացուածք ունեցող ձայնաւորն է, ուստի յայնից նեղ չարժման ուղղութիւնն արդէն բացառուած է: Այստեղ փոխւում է բարձրացումը՝ վերինից ստորին ուղղութեամբ: Ողջ համակարգի ներսում հաւասարակշռութիւնը պահպանելու միտումով ի–ի տեղաշարժն ընթանում է արդէն նեղ բացուածքից դէպի աւելի յայն բացուածքի ուղղութեամբ:

Օ(Ո) ձայնաւորի տեղաշարժը խօսուածքում կատարուել է այն ժամանակ, երբ իր աւարտին էր հասել աւ → օ համահայկական անցումը եւ որոշ տարածքներում նոյնացել էին հին ո–ն եւ աւ → օ–ն: Առաջնալեզուայիններին եւ կոկորդայիններին նախորդող չեչտակիր դիրքում հանդէս է գալիս օ(ո) → ըi (նոր → նըiր, չոր → չըiր, չող → չըiղ, խոզ → խըiզ, կթոց → քըթըiճ, չորք → չըiք, խանձող → խանճըiղ···), միավանկ բառերում՝ օ(ո) → ու (ծով → ձուվ, կով → գուվ, տօն → դուն, օր → ուր, օդ → ուղ(ա), օձ → ուճ···), երկվանկ բառերի նախաշեշտ դիրքում մե՛րթ օ(ո) → ի (մորեխ → միրիխ, գոմէշ → կիմիչ, ոսկի → իսկա, բոկեղ → պիգիղ···), մե՛րթ օ(ո) → ու (հովիւ → հուվէվ, գովել → կուվիլ, չողիք — չուղանk, օժիտ → ուժէդ···) համապատասխանութիւններով: Այստեղ փոխուել է ե՛ւ լեզուի բարձրացման աստիճանը՝ միջինից դէպի վերին, ե՛ւ չարքը՝ ետինից դէպի առաջնային:

Խօսուածքն ունի օ՛ու, է՛ու, օ՛յ, ա՛յ, ա՛յ, ա՛ու, է՛ու, է՛յ, երկբարբառները, որոնցից ելակէտային ձեւերում հանդէս են գալիս միայն օ՛ու, է՛ու, օ՛յ, իսկ միւսներն առկայացման հիմքերի կամ թեք ձեւերի հերթագայութիւններ են: Ունեն վանկակազմիչ արժէք: Ըստ չեչոտի բնոյթի իջնող կամ թուլացող են, այսինքն՝ չեչոտը կրում են վանկաքնի ձայնաւորները: Այս բոլոր երկբարբառներն էլ նորագոյացութիւններ են:

Հին հայերէնեան գրեթէ բոլոր երկբարբառներն էլ խօսուածքում մենաբարբառների (պարզ ձայնաւորների) են վերածուել: Բացառութիւն է հին ոյ-ը, որը չի տեղաշարժուել, ինչպէս՝ քոյր → քօյր, թոյլ → թօյլ, բոյն → պօյն եւ այլն:

իի → օյ (ձիւն → ձօյն, սիւն → սօյն, հիւթ → հօյթ) անցման համար ենթադրում ենք ձոյն, սոյն, հոյթ բարբառային հնագոյն տարբերակները:

Խօսուածքի բաղաձայնական համակարգի միաւորներն իրենց հնչիւնական, արտասանական առանձնայատկութիւններով գրեթէ նոյնական են գրական հայերէնի համապատասխան միաւորներին: Ի տարբերութիւն հայերէնի գրական դրսեւորումների՝ այստեղ առկայ է դ եռնալեզուային խուլ պայթաշփականը, որը յետագայում, թերեւս փոխառեալ բառերի հիմքի վրայ առաջացած տարր է:

Պայթականներն ու պայթաշփականները ներկայանում են հոանդամ հակադրութեամբ՝ ձայնեղ (բ, գ, դ, ձ, ջ), պարզ խուլ (պ, կ, տ, ծ, ճ) եւ չնչեղ խուլ (փ, ք, թ, ց, չ), չփականները՝ երկանդամ հակադրութեամբ՝ ձայնեղ (զ, ժ, վ, ղ) եւ խուլ (ս, շ, ֆ, խ), ձայնորդները միաչարք, մենանդամ միաւորներ են՝ լ, ր, մ, ն, յ, ռ: Առանձին են մնում հ կոկորդային խուլ չփականը եւ դ եռնալեզուային պայթաշփականը: Վերջինս գործածւում է հիմնականում փոխառեալ (արաբական, թուրքական), առանձին դէպքերում՝ նաեւ բնիկ բառերում: Այսպէս՝ դալան (այլեւս, արդէն), իրիդ (երէկ), ունդէզ (ընկոյզ), ըոբսդըզ (առաջ), դաա (անգամ) դուվաալա (ուժեղ դալամ (մատիտ)...

Պայթականներն ու պայթաշփականները գործառնում են բոլոր դիրքերում, սակայն նրանց հնչութային տարբերակման ուժեղ դիրքը բառասկիզբն է: Այսպէս՝ բանէր (պանիր) → պանէր (աշխատէիր), բիրիլ (բրել) → պիրիլ (բերել), գարիլ (կարել) → քարիլ (նեռել, գցել), գուղ (կող) → քուղ (քող), գոր (տէր) → տոր (դէպի ո՞ւր, ո՞ր կողմ), եւ այլն:

Շնչեղ խուլերի գործառնական ոլորտը սահմանափակուում է միայն բառասկզբով, ինչպէս՝ թինէր, փիղօր, քօյր, ցուխ, չամօճ, չաստում, չո՞ւծ, եւ այլն:

Շփականները ձայնեղութիւն-խլութիւն հնչութային յատկանիշով հակադրւում են հիմնականում բառամիջի դիրքերում: Այսպէս՝ իժիլ (արժեւնալ) – իշիլ (նայել), իզ (հետք) – իս (ես), հուզ (հագ) → հուս (հոս, այստեղ), զաղգիլ (զարկել, չահել) → սաղգիլ (սառկել), խիզզեր (խոզեր) – խիսխր (մեռնէր), եւ այլն:

Միջձայնաւորական դիրքում խօսուածքում յաճախ առկայ են տեւական բաղաձայններ, որն արդիւնք է մե՛րթ հնչիւնների անկման (անկանել → ընկնել → իննիլ, կանգնել → գաննիլ···) մե՛րթ էլ առաջնամանութեան (կանիմ → ընդնիմ, գտանել → ղընդնիլ) մե՛րթ էլ առաջնավանկի ուժգնացման հետեւանքով գաղտնավանկ ը-ի լիահունչ արտասանութեան (կծու → գըձձէու, քքու → քըտտէու, պսակ → բըսսըգ, կծիկ → գըձձաւկ, ծխել [ծուխ անել] → ձըխխիլ), եւ այլն: Առաջնավանկի ուժգնացման արդիւնք պիտի դիտել նաեւ միւս ձայնաւորներից յետոյ առկայ բաղաձայնի տեւականութիւնը, ինչպէս՝ այգի → իկկա, լեզու → լիզզէու, ածել → ացձիլ, աճել → իջջիլ···:

Հին հայերէնեան բաղաձայնները խօսուածքում ենթարկուել են համակարգային տեղաշարժերի: Պայթականների ու պայթաշփականների համակարգում կատարուել է երրորդ տեղաշարժը (տեղաշարժ-տեղափոխութիւն). ձայնեղներն ապաձայնեղացել են, խուլերը՝ ձայնեղացել: Այսպէս՝ բ → պ, գ → կ, դ → տ, ձ → ծ, ջ → ճ (բան → պուն, գորտ → կոռրդ, դանակ → տոնրգ, ձիւն → ծոյն, ջուր → ճոր) եւ հակառակը՝ պ → բ, կ → գ, տ → դ, ծ → ձ, ճ → ջ (պառաւ → բառուվ, պատ → բուդ, տալ → դուլ, տարի → դարա, կաթ → գէտ, ծառ → ձուռ, ճիւղ → ջէուղ):

Ձի տեղաշարժուել չփականների (զ, խ, ժ, շ, վ, ֆ, գ, ս, հ) չարքը: Այսպէս՝ խոզ → խոուզ, վախ → վուխ, հազ → հուզ···

Շնչեղ խուլերը ոչ բառասկիզբի դիրքերում ապաշնչեղացել են՝ վերածուելով պարզ խուլերի:

Բաղաձայնական համակարգի առանձին, ոչ համակարգային որոշ տեղաշարժեր ունեն դիրքային, փոխազդեցական պայմանաւորուածութիւն:

Բառերի ձեւաբանական փոփոխութիւնները խօսուածքում իրացուում են հոլովմամբ եւ խոնարհմամբ: Հոլովւում են առարկայանիշ եւ անուանողական արժէք ունեցող, խոնարհւում են՝ եղելութիւն, շարժուող, փոփոխուող, յատկանիշ արտայայտող բառերը: Խօսուածքում առկայ են հոլովական թեքման երկու տիպեր՝ անուանական եւ դերանուանական:

Խօսուածքում առկայ են խօսքիմաստային ինն հիմնական բառախմբեր՝ գոյական, ածական, թուական, դերանուն, բայ, մակբայ,

կապ, չաղկապ եւ եղանականիչ բառեր ու բառախմբեր: Վերջիններս ներառում են վերաբերական բառերն ու ձայնարկութիւնները:

Գոյականը խօսուածքում բնութագրւում է թուի, հոլովի, առկայացման քերականական կարգերով: Անուան թուային հակադրութիւն ստեղծւում է թուակազմ ձեւոյթների յաւելումով: Այս ձեւոյթներն են՝ -իր, -նա, -նիր, -վընա, -վա, -կ, -անկ, -դակ, -դնակ, -զա, -զուն, -վուն, -ստուն, -վզա, -ակ, -անզա, որոնք հիմնականում իրենց համապատասխանութիւններն ունէին հին հայերէնի համակարգում, իրրեւ հաւաքական մասնիկներ: Խօսուածքն ընդլայնել է դրանց գործառնական ոլորտները եւ գիտակցել իրրեւ հիմնական յոգնակերտներ: Յոգնակերտները կցւում են ե՛ւ մաքուր, ե՛ւ հերթագայուած հիմքերին: Թուակազմ հիմքերի եւ ձեւոյթների զուգորդելիութեան հիմնական չափանիշները վանկաքանակութիւնը, իմաստային եւ ձեւական յատկանիշներն են: Որոշ դեր են կատարում նաեւ հիմքի ձայնաւորումները: Վճռական յատկանիշը, սակայն, վանկաքանակութիւնն է: Բաղադրեալ յոգնակերտների մէջ բազմակիութեան իմաստն արտայայտում են վերջին բաղադրիչները: Կիրառման յաճախականութեան տեսակէտից գերակշիռ դիրք են գրաւում -իր, -նա, -նիր յոգնակերտները:

Առկայացումը խօսուածքում ունի խիստ իւրայատուկ արտայայտութիւն: Անունները խօսքի մէջ հանդէս են գալիս երկու հիմքով: Երբ բառը հանդէս է գալիս իրրեւ սեռի, տեսակի ընդհանուր անուանում՝ հիմքը բացարձակ է եւ չի նշութաւորւում: Սա բառի ելակէտային, նաեւ՝ բառարանային ձեւն է: Իսկ երբ նրանով մասնաւորւում, առանձնացւում է առանձինը, որը տուեալ պահին խօսքի օբյեկտ է դառնում, հիմքն արդէն նշութաւորւում է եւ հանդէս է գալիս իրրեւ համակարգային միաւոր: Այդ նշութաւորումը կատարւում է յատուկ հերթագայութիւնների միջոցով, որոնք խիստ հետեւողական են եւ բացառութիւններ չեն ճանաչում:

Առկայացման համակարգում գործում են ա/ո (ծան/ծոն, մար/մօր, հարսնակ/հարսնոկ — ձայն/ձայնը, մայր/մայրը, հարսանիք/հարսանիքը), ա/էն (ընդանա/ընդանէն, կինա/կինէն — ազգականո/ազգականը, գինի/գինին), ու/ը (մուգ/մուգ, ձաղուգ/ձաղուգ — մուկ/մուկը, ծաղիկ/ծաղիկը), եւ այլն:

Առկայացուող անուան չեզոտակիր վանկարարը ենթարկւում է կա՛մ որակական (պուն/պէուն, սուրդ/սօյրդ), կա՛մ քանակական (մաղանկ/մաղանկ, իչչանկ/իչչանկ), կա՛մ էլ՝ ե՛ւ որակական, ե՛ւ քանակական փոփոխութեան միաժամանակ (սաղանակ/սաղանոկ, մըրզանկ/մըրզոնկ):

Խօսուածքն ունի ս, դ, ն, ը որոշեալ եւ մը, ըմ անորոշ յօդերը, որոնք դրւում են առկայացման հիմքերի վերջում: Բազմաձայնահանգ բառերի որոշեալութիւնն արտայայտւում է առկայացման անյօդ հիմքով (ս, դ յօդերն այս դէպքում միայն ատացականութիւն են արտայայտում):

Որոշեալութիւն է արտայայտում նաեւ զ նախդիրը, որն աւելանում է առկայացուող անուան սկզբից, իսակ եթէ բառն ունի որեւէ վերադիր, զ-ն դրւում է վերադիրի վրայ: Այսպէս՝ իս իսկիծա զ'Թաուխտ (ես գցեցի գիրքը) — իս իսկիծա զ'ադ Թաուխտ (ես գցեցի այդ գիրքը):

Սուեդիա-Քեսաբ բարբառախմբի ամենաինքնատիպ երեւոյթը ի դերանուան առկայութիւնն է, որն ուղիղ խնդիր կիրառութեամբ միշտ զ նախդիրով հանդէս է գալիս եւ կապւում է միայն որոշեալութեան գաղափարի հետ: Այն դրւում է արդէն առկայացուած, մասնաւորուած, որոշակիացուած անձերի ու առարկաների փոխարէն, զառնալով այն բառի խնդիրը, որի հետ հանդէս է եկել: Ի դերանունն ունի չարահիւսական բազմազան կիրառութիւններ, որոնք հանգամանօրէն քննարկուած են մեր անտիպ մենագրութեան մէջ: Ի դերանունն արտայայտում է միայն մասնաւորման իմաստ՝ առարկայական զանազան վերաբերութիւններով: Նկատի ունենալով նրա արտայայտած այդ ընդհանուր իմաստը, այն անուանել ենք մ ա ս ն ա ւ ո ր մ ա ն դերանուն: Իր գործառնական արժէքով որոշիչ ը, ն եւ ատացական ու դիմորոշ ս, դ յօդերի հետ այն դրւում է նոյն կարգի մէջ եւ հանդէս գալիս իբրեւ առկայացման իւրայատուկ միջոց: Օրինակ՝ Ուսկէ գիրու զ'խընձօյր (Իսկուհին կերաւ խնձորը), Ուսկէ գիրէու'զի (Իսկուհին կերաւ այն):

Քերականական առկայացուցիչ է նաեւ էական բայը, որը խօսողութեան տուեալ փաստի մէջ հանդէս է գալիս իբրեւ առարկայի՝ վերագրուող յատկանիշը մասնաւորող, առկայացնող միջոց: Այսպէս՝ սիրէուն աշկէն/աշկայն սիրաուն ի (սիրուն աղջիկ/աղջիկը սիրուն է):

Այսպիսով, խօսուածքում առկայացումն ունի երեք դրսեւորում՝ ա) յօդային, բ) խնդրային, գ) ատորոգական:

Խօսուածքի հոլովման համակարգում առկայ են հոլովական, Թուային եւ առկայացական իմաստներ: Տարբերակուած են հոլովական չէզոք (անուանողական, ելակէտային) եւ ոչ-չէզոք կամ առկայացական հիմքերը: Հոլովումը խօսուածքում իրացւում է ե՛ւ մասնիկաւորմամբ, ե՛ւ հնչիւնական հերթագայութիւններով: Եզակիի եւ յոգնակիի հոլովական հակադրութիւնները դրսեւորւում են հիմնա-

կանում թուականի ձեւերով, որոնք մենիմաստ (միայն բազմակիութիւն արտայայտող) միաւորներ են: Գործում են հոլովման հետեւեալ տիպերը՝ ա) Մասնիկաւոր՝ ը/էն, էուն, օուն, վը/վէուն, վօուն, ը/ձյճ[3], բ) Հերթագայական՝ ա/օու, է/իյէու, ու/ում (ուր/ումր — օր/օրուայ), գ) Գրաբարատիպ՝ ակ/օյծ, անկ/օունծ, անկ/էունծ, ակ, ըկ, ընկ/օյծ, կ/էուծ, այծ:

Հոնարհման համակարգում գործում են բայական հինգ լծորդութիւնները՝ ի, ու, է, օու, էու, որոնք հին հայերէնեան ձեւերի բարբառային համապատասխանութիւններն են: Բայի անդէմ ձեւերը բնութագրւում են միայն սեռի, իսկ դիմաեղանակային ձեւերը՝ նաեւ դէմքի, թուի, եղանակի ու ժամանակի քերականական կարգերով: Եղանակային հակադրութիւնն արտայայտւում է նախամասնիկների (գարտում, գէու գարտում, բըր գարտում), իսկ թուային, դիմային ու ժամանակային հակադրութիւնները՝ վերջաւորութիւնների եւ հիմքակազմ ածանցների միջոցով: Այսպէս՝ գէու գարտում (կարկարդում եմ), գէու գարտօր (կարդում էի), գարտածա (կարդացի), գարտու (կարդա), մը գարտուր (մի՛ կարդա), եւ այլն:

Հօսուածքը վերացրել է գալ, լալ, տալ բայերի անորոշի միաւանկութիւնը՝ հիմքի սկզբում աւելացնելով ու աճականը (ուկիլ, ուլիլ, ուդուի–իլ, որից՝ ուդում):

Անդէմ ձեւերը եօթն են՝ անորոշ (կըրիլ, գարտիլ), ընթացակցական (կըրըլնիկան, գարտըլնիկան), ապառնի (կըրիլա, գարտիլա), վաղակատար (կըրէյը, գարտածօյը), բարակատար (կըրուճ, գարտածուճ), ենթակայական (կըրուղ, գարտածուղ), ժխտական (կըրի, գարտու):

Հօսուածքում տարբերակուած են ներգործական ու ներգործակերպ եւ կրաւորական ու կրաւորակերպ բայերի խոնարհումները:

Հոնարհման համակարգում բայը հանդէս է գալիս ստորադասականի ապառնի եւ անցեալ, սահմանականի անցեալ կատարեալ, հրամայականի բուն եւ արգելական, պատմողականի վաղակատար ներկայ եւ վաղակատար անցեալ ձեւերով:

Ունի երեք հիմք՝ ներկայի, կատարեալի եւ դերբայականի, որոնցից խոնարհման մէջ հանդէս են գալիս առաջին երկուսը: Հօսուածքը պահպանել է գրաբարի հիմքակազմութեան հիմնական սկզբունքները, ինչպէս նաեւ՝ սահմանականի անցեալ կատարեալի եզակի երրորդ դէմքի ե/է աճականը՝ ի համապատասխանութեամբ (էաո/իուր, եթող/իթօուղ, երեր/իպիր, եւ այլն):

Բայական յարացոյցներում գերիշխող են համադրական ձեւերը:

Առհասարակ խօսուածքի բայական համակարգը աւելի հնատիպ է եւ դրսեւորում է հիմնականում հին հայերէնեան օրինաչափութիւնները:

Խօսուածքի ձեւակազմութեան մէջ գերիշխողը կցական կառուցատիպն է:

Խօսուածքը հայերէնի աւելի ուշ կազմաւորուած տարածքային միաւորներից է:

Երեւանի պետական համալսարան
27 Հոկտեմբերի - 1992թ.

Գ. Հ.

---

(1) Տես՝ Հր. Աճառեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն* (Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների), Մոսկուա — Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 28:

(2) Տես՝ Ա. Մեյէ, *Դասական Հայերէնի Համեմատական Քերականութեան Ուրուագիծ*, Ժընեւ, 1988, էջ 17:

(3) Սեռականի չէզոք(ը) եւ առկայացական (էն եւ միւսները) հիմքերի վերջաւորութիւններն են:

THE KHEDERBEK SPEECH VIS-À-VIS THE DIALECT OF SWEDIA (A general survey)

(SUMMARY)

GAGHTOUHI HANANIAN

After presenting the work and study of the early Armenian linguists and grammatarians who have tackled with the phonetic, idiomatic and grammatical characteristics of the dialect of Swedia - Kesap, the author delves deep into the search of the philosophical and grammatical particularities of the dialect and finds its differences and resemblances with the classical Armenian. According to her study, Hananian finds that due to various influences there have happened certain phonetic changes both in the vowels and consonants, in the form of the classical Armenian words used in the dialect, some suffixes have been lost, while new ones have been created, and, on the other hand some of the suffixes and affixes lost in modern Armenian have been kept in Swedia - Kesap dialect. Concommitant with these, the author finds through her thorough and all inclusive study that the Swedia - Kesap dialect is the direct continuation of the classical Armenian, it is of the agglutant type and has taken shape only quite lately, as some other Armenian dialects.

ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ
ՀԱՅ ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽՋԻՆԵԱՆ

1.

Ժէ. դարի առաջին քառորդին հայ իրականութեան մէջ սկիզբ առած մշակութային զարթօնքը մեծապէս նպաստեց նաեւ հայ գրականութեան զարգացմանը: Քնարերգութեան հետ մեկտեղ վերելք ապրեց նաեւ գեղարուեստական արձակը, որը դրսեւորուեց հիմնականում պատմագրութեան, սրբախօսութեան եւ յուշագրութեան ժանրերով:

Յուշագրութիւնը կամ յիշատակարանային գրականութիւնը հանդէս է գալիս երկու հիմնական տեսակներով՝ ուղեգրութիւն եւ օրագրութիւն: Մտեղծւում են նաեւ յուշագրական բնոյթի տարբեր երկեր, յատկապէս ճեռագրական յիշատակարաններ:

Զարթօնքի շրջանում աննախընթաց վերելք է ապրում մասնաւորապէս ուղեգրութիւնը: Դա պայմանաւորուած էր հայութեան ընկերային-քաղաքական կեանքի զարգացմամբ, միջազգային առեւտրական ու դիւանագիտական աշխուժացող յարաբերութիւններով:

Ուխտաւոր քահանաներից զատ ուղեգրութիւններ են հեղինակում աւելի շատ թուով վաճառականներ ու դիւանագիտական առաքելութեամբ օտար երկիրներ ճամբորդած զանազան անձինք: Նրանց ուղեգրութիւնների մի մասը գրուած է որպէս գործնական, չոր ու ցամաք փաստագրումներ, իսկ մի զգալի մասը յօրինուած է բաւական հետաքրքիր ու պատկերաւոր ոճով, հիմնականում ժամանակի կենդանի խօսուածքների հիման վրայ, մի բան, որ բաւականին նպաստել է գրական աշխարհաբարի ճեւաւորմանը: Շարունակելով ու զարգացնելով միջնադարեան ուղեգրութիւնների աւանդոյթները՝ դրանք խորապէս կրում են ժամանակի ոգու, մտածողութեան ու գրական ճաշակի կնիքը, ներկայանալով իբրեւ փաստագրական-գեղարուեստական արձակի նմոյշներ:

Ժէ. դարի առաջին ուղեգիրներից է Աւգուստինոս Բաջեցին «Բաջենց»: Նա ծնուել է նախորդ հարիւրամեակի վերջին քառորդին՝ Մեծ Հայքի երնջակ գաւառի Ապարաներ գիւղում: Նորահաս երիտասարդ է եղել, երբ սկսուել է Շահաբբասեան մեծ բռնագաղթը: Այդ ահեղ արհաւիրքի ալիքը նրան էլ պոկել է իր հայրենիքից եւ իր բազմահազար հայրենակիցների հետ քշել Արաքսի այն ափը: Ցետագայում նա այդ աղէտի նկարագրութեանը նուիրել է «գուներդ մի էջ», որը Ա. Ցովհաննիսեանի ենթադրութեամբ, «հանդիսացել է Առաքել Դաւրիժեցու աղբիւրներից մէկը»[1]: Բաջեցին, ի տարբերութիւն Առաքել պատմիչի, այդ աղէտը նկարագրում է որպէս անմիջական մասնակից, ընդամին՝ խօսում է առաւել պարզ ու կենդանի լեզուով, անձնական տպաւորուածութեամբ, ուստի եւ նրա խօսքը ունի առանձնակի արժէք: Ահա թէ ի՞նչպէս է գրում նա.

«Պարսից թագաւորն հեծել առաքեաց, Արզուրումայ բերաւիէն հետ էշեց· սուրգուն արեց, տարաւ իւր երկիրն· հետ ամենեցուն մեր աշխարհն էլ էշեցաւ: Եկին հեծելքն հրամանաւ թագաւորին, որպէս կայծակն ի յերկնից· մեզի մէկ ժամ խաղաղութիւն չի տուին, որ ամենայն մարդ իւր ապրանքն պահել էր: Թողինք տունն ապրանքով լի, հօտն ի դաշտին· հայրն որդին ուրացաւ, մայրն ի դուստրն ուրացաւ· այնպիսի ժամ Աստուած ոչ տայ իւր ստեղծուածոցն: Դուս արին ամենայն մարդ իւր յերկրէն որպէս նահիր, եւ ինքեանք եղեն սրով եւ նիզակով էշողք· խառնեցան մէկ զմէկ, որպէս գառն ի ոչխարն խառնի· լալն ու հառաչանքն եյաւ մինչեւ յերկինս: Անօրէնքն յառաջ առին ժողովուրդն եւ իւրեանքն յետն ընկան գեղարդեամբ խոցելով··· Երթալով երթային եւ լային, որ բարձել տանէին զսերմանս իւրեանց· ամենեքեան ի գերի վարեցան···»[2]:

Այնուհետեւ նկարագրում է Արաքսն անցնելը, որի ընթացքում երջանիկ պատահականութեամբ փրկուել է ինքը, մինչդեռ «շատնք ի գետ խեխտեցան»: Փրկուածներից չատերն էլ «ցրտէ եւ խորշակէ, սովու եւ ձեղութեանց բազում ցաւի տիրացան··· Ի ճանապարհն բազում կանայք դնէին իւրեանց ստընդեայ տղայքն ի վայր երթային վասն տկարութեան: Այս ճանապարհս տեսնէաք եւ հայէաք ի աջ կողմն եւ ահեակն, եւ ամենայն կողմն, ի ամենայն բարի բով եւ ամենայն բոլի բով երեխայք լալիս···»:

Հարազատներից եւ տուն ու տեղից զրկուած Բաջեցին պարսից չահին ծառայող մի եւրոպացի պատուիրակի օժանդակութեամբ 1609 թուականին մեկնում է Արեւմուտք, լինում է Մոսկովեան պետութեան քաղաքներում, Լեհաստանում, որտեղ մնում է միառժամանակ, ապա անցնում է Գերմանիա, Իսպանիա եւ Իտալիա: Իր գլխով անցածը նա չարադրում է որպէս ինքնակենսագրութիւն (Այս եռ վարք ֆրայ Աւ-

գուստինոս Բահանայիին), սակայն քանի որ հիմնականում ներկայացուում են նրա ուղեւորութիւնները՝ ուստի եւ գործ ունենք մի սովորական ուղեգրութեան հետ: Այս ոչ այնքան ծաւալուն երկի մէջ հեղինակը որոշ եւ ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում իր այցելած երկրների քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային կեանքի մասին, համառօտակի նկարագրում իր տեսած քաղաքները, նշանակալից չինութիւնները: Նրա բնութագրումները բաւական լակոնիկ են եւ աւելի շատ ներկայացնում են նրա հիացմունքն ու զարմանքը, քան նկարագրուող առարկան: Սովորաբար քաղաքներն ու չինութիւնները նա ներկայացնում է «խիստ գովելի», «անթիւ մեծ», «զարմանալի եւ հիանալի», «պայծառ գեղեցիկ» եւ նման մակդիրներով:

Մեր ուղեգրին ամենից աւելի զբաղեցրել են իսպանական եւ իտալական եկեղեցիները: Անչուշտ, միշտ խօսել է նաեւ տեղի հայկական՝ յատկապէս կաթողիկէ եկեղեցիների մասին: Նա պարզահոգի մարդու զարմանքով ու հիացմունքով է պատմում «խիստ մեծ, բաղցր բաղաճ» Ֆլորենցիայի եւ նրա աւազ եկեղեցու մասին, որը «խիստ զարմանալի շէնճ այ եւ մեծ· գճո [600·000] հոգի աւելի կու տանի· բարձրութիւնն ճ [100] գազ աւելի է· մէջն դուսն անգին բար եւ մարմար է· այնպէս աշտարակն, ուր զանգակն կու բաշեն՝ երբ մարդ հայի բարձրութէնէն՝ աչճն կու սեւանայ· ամենայն սեւ [ու] սպիտակ մարմառով է շինած, եւ բազում զարմանալի բաներ, որ մարդ չէ կարիլ պատմել»:

Ուսումնասէր հային գրաւել են նաեւ տեղի դպրոցներն ու գրադարանները, որոնց ծաւալն ու մեծութիւնը ոգեւորել են նրան: Այսպէս, խօսելով իսպանական վանքերից մէկի մասին, նա նշել է· «մէջն գրքատոյն կայ, որ ծ [50] գազ երկայնութիւն է եւ իե [25] գազ լայնութիւն է, գրքով լի, զամենայն ոսկով կազմած եւ ամենայն ցեղ լեզուէ ի մէջն կայ»: Մի քանի տող յետոյ անդրադառնալով Սալամանկային, արձանագրել է· «խիստ մեծ բաղաճ է, բազում դպրատուն կայ ի մէջն, ամենայն ցեղ լեզու հոն կուսնեն եւ ամենայն ցեղ ազգէ հոն կարդացող կայ»:

Ուղեգրութիւններ են հեղինակել նաեւ ԺԷ· դարի արեւմտահայ ազգային-ազատագրական չարժման նշանաւոր ներկայացուցիչներ Յովհաննէս Թուրքունճին եւ Մահտեսի Շահմուրատը[3]:

Յովհաննէս Թուրքունճին (Վանեցի, Արեւելցի· վախճ· 1703) վարել է եկեղեցական բարձր պաշտօններ, եղել է կ· Պոլսի պատրիարք, Աղթամարի կաթողիկոս: Նա 1666 թուականին կազմակերպել է Մահտեսի Շահմուրատի առաքելութիւնը դէպի Ֆրանսիա՝ նպատակ ունենալով վերջինիս աջակցութեամբ կազմակերպել հայ-յունական միացեալ ապստամբութիւն ընդդէմ Թուրքիայի: 1678 թուականին

Թուխունջին ինքը ազատագրական ծրագրերով մեկնում է Հաբեշստան եւ այնտեղից անցնում Իտալիա: Այս ուղեւորութեան մասին նա թողել է մի փոքրիկ գրաւոր յիշատակարան՝ Պատմութիւն Հապաշստանցայ գնալոյ եւ գալոյ ճանապարհին ի թուին Քրիստոսի 1678: Այստեղ ընդհանուր գծերով պատկերուած են հիմնականում Հաբեշստանի իւրայատուկ բնաշխարհն ու ներքին կեանքը: Ահա մի բնորոշ հատուած.

«Եւ երկիրն ամենայն է յոյժ բարութեամբ լի եւ զանազան պըտղովք, եւ միշտ կանանչ է ի դ [4] եղանակն եւ ջրավէտ, եւ մարդիկ ամենեքեան են մերկ եւ բոպիկ, զատ ի մեծամեծացն, որ մին փութայով ծածկեն. եւ այս վեց թագաւորութիւնս Հապաշին եւ մին թագաւորութիւն Սրճարին չկայ կոյր, կաղ, խոցոտ, եւ այլ այսպիսի ցաւ. եւ ձիաճիմ երկրին են կարի վազողք եւ մարդիքն ճան գձիաճին»:

Ուղեգրութեան մէջ Յովհաննէս Թուխունջին ինչ-ինչ նկատառումներով ոչինչ չի ասել իր դիւանագիտական առաքելութեան մասին: Վերջում միայն ինքնաբուխ արտայայտութիւն է գտել ազգի ծանր հոգսերով ապրող հոգեւոր հովուի ջերմ հայրենասիրութիւնը, այլեւ Եւրոպայի կողմից հայերի ազատագրման հաւատը. «...եկաք ի Ալիկօռնայ երկիրն գրանտուգին զոր տէր Աստուած անփորձ եւ երկար կեանք պայծառ պահեսցէ, ի պարծանս ամենայն էրիստոնէից եւ ի գթութիւնս տառապեալ Հայոց ազգին պանդխտելոց ամէն»:

1682 թուականին Յովհաննէս Թուխունջին յատուկ պատուիրակութեամբ գտնուել է Վերսայլում, Լուդովիկոս ԺԴ-ի արքունիքում: Այստեղ նրան հանդիպել է նրա զինակից եւ գաղափարակից Մահտեսի Շահմուրատը (Խոջա Մուրատ Բազիչեցի. վախճ. 1684), որը կատարել է Ֆրանսիա կատարած իր ուղեւորութեան նկարագրութիւնը: Մահտեսի Շահմուրատի այցելութիւնը Վերսայլ համընկել է թագաւորական նոր պալատի եւ պարտէզների շինութեան աւարտին: Ուստի եւ նա մեծ հիացմունքով ու մանրամասնօրէն նկարագրել է այդ նորակերտ ճոխ կառոյցները, ոգեւորուած Արեւ-արքայի մեծութեամբ ու փառքով, որի հետ էր նա կապել իր ժողովրդի ազատագրման յոյսը. «Աստուած վայելել տացէ թագաւորին եւ ամենայն զաւակաց նորին, ընդ երկայն աւուրս, ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս ամենայն էրիստոնէից եւ ի ցնծութիւն տառապեալ ազգիս Հայոց»:

Արեւմտահայութեան միւս խոշոր դէմքերից մէկը՝ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանը (1637–1695) իր բազմաթիւ ուղեւորութիւններից մէկի ժամանակ եղել է Ղրիմում եւ գրել մի ուղեգրական յիշատակարան, որի մի թերի օրինակն է առայժմ յայտնի[4]: Այստեղ նա նկարագրել է յոյների Այա-Դրէաստա տօնի ծէսն ու ուխտագնացութիւնը՝ ստեղծելով գեղարուեստական արձակի մի չափազանց հե-

տաքրքիր նմոյշ: Ահա որքան գուներգ է ներկայացուած յոյն աղջիկների պարը, որ յիշեցնում է վարուժաննեան հեթանոս երգերը. «Եւ մերձ եկեղեցւոյն յատեան ի խոտուտն վայրի՝ դասք աղջկանց եւ հարսանց պար բոլորելով ճեպաոճեպ զընթացս կաճառուցն առնէին, որ ոչ էր ըստ օրինի դատերացն թրակացւոց եւ կամ ովկիանոյն կղզեաց էր յօրինած պարին՝ դառնալով եւ առնելով զոտացն փայլափոխութիւնս, այլ որպէս թէ ստէպ ստէպ վերիվեր թռելով, այսինքն՝ զձեռս ի ձեռս առեալ եւ երբեմն բազուկք ընդ բազկաց վերիվայր ճեմելով վրազագոյնս եւ շեշտակապակս բոլորածիր մանուածովք իրրեւ աճաման յիսունից վաղասլաց ընթացիւք ըստ յօդեղինացս տարազու զպարն բոլորէին, որ ընդ փոյթ ընդ փոյթ ճեպիլն շրջապատին բոյլիցն ճեմականի՝ զտեսողաց սիրտս ընդ էթթել ականց իսկոյն յինքեանս ստէպ հարշէին»: *Այդ կաքաւող աղջիկների խմբում կար մի վաւաշոտ ծերուկի (չնծեր), որ քնար էր նուագում եւ պագչոտ հայեացքով նայում* «զուարթագունեղ գեղեցկութեանց մատաղատունկն տիոց»: *Դրանից այնքան էր մոլեգնել մեր յուշագիր բանաստեղծը, որ իր իսկ խոստովանութեամբ, ցանկացել է տեղում չան սատակ անել այդ* «անգեղ եւ գոեհիկ զառամացեալ եւ դառնահոգի» *ալեւորին: Բայց յետոյ «սպանում է» նրան իր սոյն նկարագրութեան մէջ գեղեցիկ ու տպաւորիչ համեմատութիւններով հակադրելով նրա արտաքին ու ներքին այլանդակութիւնը աղջիկների համայքին ու գեղեցկութեանը.* «...որպէս ագռաւ ընդ վարդենիս, այլ որպէս ընդ ոսկէփետուր սիրամարգացն անճանց ճօճական ճեմողաց սգացելոց աղուէսն բրտի ի միջի կացեալ՝ զտուտն տգեղ տարաբերեալ զովանայր... ահա՛ չէէր՝ւ ի շիւաղ ի բերան, ահա՛ վարդերի նագելիի ի ձեռն խօրեատ շնճերի· ահա՛ ջուր պատուական զովացուցիչ՝՝ւ օճն էր պահապան· ահա՛ ճէվհէր եւ կէվհէր մատենից՝՝ւ իժն ի դէմն նստեալ, ահա՛ ճոխաճեմ կաճառողացն պարի կաճառուց՝ եւ ագռաւն տգեղ ի միջի գզմզէր· ահա՛ ժողովի խաղուց պերճացելոց որբուց ի վերայ յերանց խնկարկութեանց՝ եւ կինջն ցոռտ գարշելի ի միջի տատանէր»:

Հիւսիսային բօրէաս [վօռէաս] քամին աւելի նպաստում էր «փափկասուն նագելեաց» *պարին,* «զի մի՛ կիզցէ իլիսոն երկնային գլամբրօնափայլ գեղ նոցա»: *Եւ քամուց ծփում էին եւ ուռչում նրանց չղարչեայ զգեստները* «իրրեւ զառագաստ նաւուց»: «Եւ ընդ վերիվայր տարածմանց բազկաց եւ սրընթաց փայլափոխմանցն ոտից՝ հանդերձն պսպղուն սփռեալ յաջ եւ յահեակ վառմամբ տարածէր իրրեւ զդրօշս խելից նաւուց ովկիանական ծովընթացիցն, որ զխեյս ընդ նոյն սփռեալ վառվռէին: Եւ ընդ նառագայթ արփենւոյն խիտ առ խիտ սօսայր որպէս զմարգարիտս՝ հանդերձն կերպասեղէնք նետ զնետիւ հարեալ հողածնաց դիպողաց»: *Եւ այդ զգլխիչ տեսարաններից առա-*

ջացել էր մի թալկացնող տարփալից մթնոլորտ, եւ «որք տոչորեալք էին տնարգեալք յուռուցումն տարփանաց՝ իւրաքանչիւրքն թափէին անդէն հրտամբք զմեղացս տարփականի սրտից՝ որպէս զդեղթափս բժշկաց առ ի գովացումն բորբոքեալ սրտից»: Ցիրաւի հնթանոսական ոգով է համակուած այս ողջ նկարագրութիւնը, որի բանաստեղծական զուգահեռներն առկայ են Նաղաշ Յովնաթանի սիրոյ եւ խրախճանքի տաղերում:

Ցիշարժան է նաեւ պարուհիներին չրջապատած ծաղիկների նկարագրութիւնը, որն ամբողջացնում է այդ ողջ հոգեթով տեսարանի գեղեցկութիւնը. «Եւ ի բայլափոխութեանց հոտոտէր բուրմունքն որ յանձանց եւ ի ծաղկանց զարմազանից գեղաւորաց ի վայրն կանաչորակ ծաղկանց ծիրանեաց եւ դեղնեաց եւ երկնագունիցն եւ մանուշակորաց եւ սպիտակաց երփն երփն յօրինուածոց յօրինեալ ի Յօրինողէն: Յարեւմտեան զանազան կերպարանաց իւրոց, որք իւրաքանչիւր ոք յատկակի ունէին զգեղ դիմաց սրտաբարշից, որպէս եւ բուրմունքն էր օրինակ զանազան ծաղկանցն բուրմանց, եւ տեսիլքն զանազան»:

Նշանակալից է այս նկարագրութեան աւարտը, որտեղ արտայայտուած է գրողի անկեղծ կարեկցանքը եւ հիացմունքը. «Վա՛յ դրստերացն թրակացւոց որք յարկում արգելեալք՝ յակամայ եւ առ ահի բռնակալաց չունին յետ ինչ զի ծախել կարիցեն զորս եւ ունին: Այլ ընդ կաթաւս ոչ զարմացայ այնքան՝ քան թէ յափշտակութիւնք պատէ զիս յորժամ գմտաւ ածեմ եւ զառունին պարս արհեստից նոցա, թէ քանի՛ցս գերագոյն հանճարով իցէ: Քանզի թէ պարզ ժողովոց նոցին ի սոյն հանդիսի այսքան նոխազարդութեամբ տեսանիւր՝ քանի՛ցս թէ զանխլաբար արհեստին վայելչազարդք եւ գգուանք գրկանացն զարմանալի յերեւի յաչս սոփեստից: Զի թէ կանաչութիւն բուրաստանին ի հեռուստ զբօսնցոյց թմրեցոյց այսքան՝ քանի՛ցս թէ յորժամ արձակիցեն զհոտս իւրեանց բուրմամբ անուշից՝ զմայլեցուցանեն. թէ արտաքուստ ազդեալ չերմութիւնք զմեզ տապացուցանէր՝ քանի՛ցս առն սիրով նիւթովք արհեստից շաղապատումն ընդ հոմանիս»:

Մենք դիտաւորեալ այսքան մէջբերումներ կատարեցինք Քէօմիւրճեանի այս փոքրիկ ուղեգրական հատուածից, նկատի ունենալով նրա կարեւորութիւնը ժամանակի հայ յուշագրական, գեղարուեստական արձակի գնահատման տեսակէտից: Ի դէպ, որոշ յուզիչ եւ պատկերաւոր հատուածներ կան նաեւ Քէօմիւրճեանի նամակներում: Սակայն նրա յուշագրական, գեղարուեստական արձակի ամենանշանաւոր երկը նրա Օրագրութիւնն է, որին կ'անդրադառնանք մի փոքր աւելի ուշ:

ооо

Այժմ դիտարկենք Զարթօնքի շրջանի եւ առհասարակ հայ ուղեգրութեան պատմական ու գեղարուեստական առումով ամենէն արժէքաւոր երկը, որ ստեղծել է Սիմէոն Լեհացին[5]:

Սիմէոն Լեհացին (*Զամոսցացի, Միկոլայովիչ*· 1584–1637) ծնուել է լեհական Զամոսցա քաղաքում: Աչակերտել է ծակոր Թոխաթցուն, եւ ստացել դպրի աստիճան: Երազելով լինել քրիստոնէական սրբավայրերում, 1608–1619 թուականներին ճանապարհորդել է, եղել է Փոքր Ասիայում, Արեւմտեան Եւրոպայում, Հայաստանում, Մերձաւոր Արեւելքում եւ Հիւսիսային Աֆրիկայում: Այնուհետեւ հաստատուել է հայաշատ Լվովում՝ տեղի դպրատունը զբաղուելով մանկավարժութեամբ: Զբաղուել է նաեւ գրական աշխատանքներով, գրչութեամբ եւ գրահաւաքչութեամբ:

Օժտուած լինելով գրական չնորհքով, Սիմէոն Լեհացին բաւական հետաքրքիր մանրամասներով եւ պարզ ու հասկանալի լեզուով գրել է իր բազմամեայ ուղեւորութիւնների պատմութիւնը: Նա իր տպաւորութիւնները չարադրել է անմիջապէս ճանապարհորդութեան ընթացքին, «երբեմն ի կէմին, երբեմն ի վերայ գրաստի, երբեմն ի-ջեւանս եւ խաներն նստեալ»: Այնուհետեւ դրանք միաւորել ու խմբագրել է՝ ստեղծելով մի մեծարժէք երկ, որը չի զիջում ժամանակի եւրոպական ուղեգրութիւններին:

Ուխտաւոր ուղեգիրը չի սահմանափակուել սոսկ սրբավայրերի, վանքերի ու եկեղեցիների նկարագրութեամբ, այլ ներկայացրել է իր այցելած երկրների լայն համապատկերը, դրանց բնորոշ բնակլիմայական պայմանները, բնակչութեան էթնիկական յատկանիշները, նիստն ու կացը, սովորոյթները, տնտեսական կեանքը, նշանակալից ճարտարապետական յուշարձանները, կերպարուեստի կոթողները եւ այլն: Ըստ այսմ՝ Լեհացու երկն ունի բաւական մեծ պատմաճանաչողական արժէք, եւ ուղեգիր հեղինակն էլ նպատակ է ունեցել աշխարհաճանաչողութեամբ լայնացնել իր հայրենակիցների մտահորիզոնը: Եւ որպէսզի իր խօսքը հասկանալի լինի լայն հանրութեանը՝ նա ձգտել է լեզուառճական մատչելիութեան եւ դիւրըմբռնելիութեան: Նա գիտակցաբար խուսափել է երկարաբանութիւններից՝ ընթերցողի միտքը զգաստ պահելու եւ չյոգնեցնելու համար: Մի քանի տեղ հանդիպում ենք նման արտայայտութիւնների· «Ոչ կարեմ մի ըստ միոջէ պատմել կամ գրել, զի մի՛ ձանձրացեալ ընիրեցէք, զի բազմութիւն խօսից տաղտկութիւն տայ լսելեաց»: Սա հեղինակի գրական ճաշակի եւ չափի զգացման վկայութիւնն է, յատկանիշ՝ որ արտայայտուել է նաեւ այլ պարագաներում: Այսպէս, խօսելով եգիպտական արաբների անմաքուր կենցաղի մասին՝ նա իրեն թոյլ

չի տուել նկարագրել, այսպէս ասած, հակագեղագիտական մանրամասները, եւ դիմելով ընթերցողին՝ նշել է որ այդ ամէնի մասին «ոչ արժանի համարիմ գրել եւ զուսկց ձեր յստակ պղծել»:

Իր խօսքը գրաւիչ ու հետաքրքիր դարձնելու նպատակով ուղեգիրը այս կամ այն առիթով երբեմն պատմում է որոշ աւանդութիւններ, զրոյցներ ու տեսիլքներ: Գատկերաւորման եւ արտայայտչական զանազան միջոցներով նա գծագրում է Արեւելքի եւ Արեւմուտքի տարակերպ քաղաքների ու չէների կենդանի պատկերներ: Ահա Գոլսի կերպասեղէնի բազմահարուստ չուկան՝ (պեզեստան): «Աչք հազար պիտէր, որ տեսանէր եւ վայելէր զգեղեցկութիւն կումաշից եւ գանձուց, ոսկոյն եւ արծըթին եւ մեծագին դիպակնուն, ազգ եւ ազգ սուլահնուն, անգին վահանից եւ պողովատ թրից, ակամբ ընդելուզած խանչարնին, ազնիւ աղեղանց, զուտր ոսկով կամ ճոխար կոթով դանըկնուն, բոդ զէբասէրքն՝ աթլազն, մախմուրն, բեամխան, խութնիքն, ազգի ազգի ալաճա դաֆդանի, սօֆեր, եաղմուրլուխնին, խըլմաթի բարեր, մեծամեծ մարգարիտք, ակունք պատուականք եւ այլ բազում անտես եւ անգիւտ դօհվանի, որ յաշխարհս ոչ գտանի, անդ լի եւ առատ գտանի եւ ծախի··· Այլ եւ զմրուխտք յալ հաւկթաչափ եւ ալմասէ գէբիրնի, գաւաթնի, եւ չի գիտէ մարդ զո՛րն գնէ կամ յո՛րն հայի»:

Լեհացին մանրամասն նկարագրում է նաեւ Գոլսի եկեղեցիները, յատկապէս նշանաւոր Սուրբ Սոֆիայի տաճարը, որտեղ զարմանքով ու հիացմունքով տեսել է «բազում զարմանալի սիւնս մեծամեծս, զանազան մարմարիոնեայ երկայնս եւ միջակս, ազգի ազգի ստուար եւ նուրբ, գեղեցիկ ի տեսութիւն աչաց· ոմն կարմիր, ոմն սպիտակ իբրեւ զձիւն, ոմն լուրջ եւ ոմն կանաչ, ոմն սեւ եւ ոմն ծիրանի· եւ զփորուածքն լցեալ ոսկով եւ լաճվարդով: Չի աչք հազար պիտի, որ հայի եւ վայելէ գեղեցկութիւն արուեստին»:

Հեղինակն իր նկարագրութիւններին սովորաբար ներհիւսում է իր վերաբերմունքը, որ արտայայտւում է մերթ խորհրդածութեամբ, մերթ աղերսանք-աղօթքով, մերթ գովերգութեամբ, մերթ դառը ողբով եւ աւաղումով: Դրա շնորհիւ նրա խօսքը դառնում է առաւել ազդեցիկ ու տպաւորիչ՝ բացայայտելով հեղինակի ներաշխարհը: Սուրբ Սոֆիայի գեղեցկութիւնն ու չքեղութիւնը պատկերող յուշագիրը, որ միջնադարեան բարոյականութեամբ դաստիարակուած բարեպաշտ քրիստոնեայ է, անկարող է անտարբել մնալ, որ այդ քրիստոնէական հրաշալի տաճարը մուսուլման թուրքերի պիղծ ձեռքերի մէջ է, ուստի եւ տաճարի նկարագրութեանն անմիջապէս յաջորդում է հետեւեալ տողը· «Թայց վա՛յ եւ եղո՛ւկ մեղսամակարդ

թշուառ անձին իմոյ· զի վասն անարժանութեան իրիստոնէից եւ մեղաց մատնեաց Աստուած զսրբութիւնս իւր ի ձեռս այլազգեաց»:

Պոլսում Սիմէոն Լեհացին այցելում է մէկ այլ «փառաւոր եւ գմբէթաշէն» եկեղեցի, որը Թուրքերը «գազանաց տուն» էին դարձրել եւ կոչել Ալանխանա: Տեսնելով այդ՝ ուղեգիրը «յարտասուս հարեալ» դիմել է Աստծուն, ասես յանդիմանելով նրան. «Տէ՛ր իմ, ընդէ՞ր մտին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, եւ պղծեցին տաճար սուրբ քո: Ընդէ՞ր բակեցեր զցանկ սորա, եւ հայհոյեն զսա անցաւորք: Ապականեցին զդա խոզք եւ երէք վայրիք· եւ պատառողք գազանք արածին եւ կերակրին ի սմա: Եւ զսեղանս քո կործանեցին եւ մեբ եղաբ ծաղր եւ այպն կատականաց, այլեւ նախատինք դրացեաց մերոց· եւ ոչ ոք է, որ պատուէ կամ նորոգէ զսա»: *Ապա ողբալով ու աղաչելով՝ ասես վրէժի է կոչում.* «Տէ՛ր Աստուած զօրութեանց, դա՛րձ հայեաց եւ տե՛ս, ա՛յց արա այգոյս այսմիկ եւ դարմանս· զի սա է հարսն քո եւ մայր մեր, զոր պսակեցեր պատուական արեամբ քով սրբով· եւ փառօք զարդարեալ պճնեցեր եւ տուն աղօթից կոչեցեր: Եւ ընդէ՞ր ես ոչ կորայ կամ մեռայ, բան թէ տեսի այսպիսի աղէտ դառն կսկծանաց աչօք իմովք: Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ· զիա՞րդ այժմ անարգեալ եւ դարձեալ յանօրինաց է· եւ դու զիա՞րդ լռես եւ համբերես»:

Նման ողբախառն հատուածները հեղինակն, ըստ պատշաճի, չարադրել է գրաբար եւ բարձր ոճով, հետեւելով միջնադարեան մատենագիրներին (ուղեգրութեան մէջ յիշատակուած են Յովհան Օձնեցու, Միքայէլ Ասորու, Թովմա Մեծոփեցու անունները): Յիրաւի, Սիմէոն Լեհացին, ինչպէս ինքն էլ վկայել է, հիմնաւոր կրթութիւն է ստացել, սովորելով «ի վարժարանս Ջահաստանի առ ոտս վարդապետաց եւ բանասիրաց»: Սակայն վերադառնանք Պոլսի նկարագրութեանը:

Ներկայացնելով Պոլսի հարուստ վաճառատներն ու չուկաները՝ յուշագրի հիացմունքն ու զարմանքը վերստին տեղի է տալիս վրէժին ու դառնութեանը, երբ տեսնում է գերեվարուած քրիստոնեաներին անողորմ առուծախը: «Եւ ես,— գրում է նա,— տեսայ զայս ամենայն աղէտս ցաւագինս, զոր բնաւ չէի տեսեալ, ցաւաց գլուխ իմ, դողաց սիրտ իմ, խռովեցաւ անձն իմ եւ ամենայն ոսկերք իմ սասանեցան··· ո՛հ, ո՛հ եւ եղո՛ւկ տառապելոյս· լաւ էր թէ չէի ծնեալ կամ թէ չէի եկեալ աստ, բան թէ տեսի ես զայսպիսի աղիողորմ խեղճս աչօք իմովք»: *Եւ նորից դիմում է նա Աստծուն, այս անգամ աւելի զայրագին.* «Մինչեւ յա՞րդ մոռանաս զմեզ ի սպառ եւ մինչեւ յա՞րդ դարձուցանես զերեսս քո ի մեզ· ընդէ՞ր մատնեցեր զմեզ ի ձեռս թշնամեաց հեթանոսաց, անօրինաց, խստաց եւ ապստամբողաց»:

Թուրքիայից անցնելով Եւրոպա (Իտալիա), Սիմէոն Լեհացին բանից ազատուածի ընթեռնելիութեամբ ու ներքին հրճուանքով է նկարագրում իր այցելած առաջին քրիստոնէական կենտրոնը՝ Սպալատոյ բերդաքաղաքը, ուր կային «փառաւոր եկեղեցիս եւ բարձր զանկակատունս վիմաշէն, այլ եւ մեծամեծ զանկակս, որ ի հնչելն զուարճանալիս հոգիք ի բաղցր եւ համեղ ձայնէն. եւ խաչեր մեծամեծ ի վերայ եկեղեցեաց եւ զանկակատնից՝ ոսկէջրած: Եւ անդ այլ ոչ երեւէր տաճիկ կամ հրաման թուրքաց, այլ բովանդակ քրիստոնէութիւն էր»: Ահա եւ բացւում է նրա առջեւ չքնաղ Վենետիկը, որը մեր ուղեգրի բնորոշմամբ, «էր բաղաքս յոյժ զարմանալի եւ ամենայն մարդկան սքանչելի, զի ոչ կղզի է եւ ոչ ծով կամ ցամաք, այլ ի մէջ ձծովու որպէս արձանն Հերակլեայ, շինեալ բազմածախ եւ մեծամեծ ամուր հիմամբ»:

Ի դէպ, նոյն այս ժամանակ Վենետիկում է գտնուել նաեւ մէկ այլ հայ ուղեգիր՝ Մաշտոց Թոխաթեցին: Այս երկու տարագիր հայերը, ինչպէս նկատել է Կ. Մելիք-Օհանջանեանը, «միեւնոյն տեսադաշտից են դիտել եւ նկարագրել Վենետիկը իր տեսարժան յուշարժաններով եւ նիստ ու կացով»[6]:

Սիմէոն Լեհացին էլ Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան, վարք ու բարքի ջատագով է եղել, հակադրելով այն մուսուլմանական աշխարհի բարբարոսական կեանքին ու բարքերին:

Սիմէոն Լեհացին էլ իր այցելած երկրները դիտել է ոչ թէ սոսկ քրիստոնեայի, այլեւ, եւ առաջին հերթին, հայի աչքերով ու սրտով, ամէնուրեք փնտռելով իր աչխարհասփիւռ հայրենակիցներին, քանզի, ինչպէս գրում է նա, «թէ հաշուես ի Պուդտաճայ մինչեւ Ստամպօլ, պուքուն Ուռումէլիոն մինչեւ մեծն Վանատիկ, նա չկայ բաղաք, գեղ կամ չֆթոլիկ, որ հայ չկենայ· որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ցիրուցան եղեալ եմք ի վերայ երկրի որպէս զփոշի»:

Ցիշատակելի են Սիմէոն Լեհացու ուղեգրութեան առաջին ուսումնասիրողի եւ հրատարակչի՝ Ներսէս Ակինեանի հետեւեալ խօսքերը· «Ժամանակը, երբ իւր ուղեւորութիւնը կը կատարէր Սիմէոն, հայ գաղթական կեանքի պատմական մէկ բոպէն էր· մայր երկիրը լքած՝ օտար երկնքի տակ իւր հանգիստը կը փնտռէ հայ ժողովուրդը· նոր գաղթավայրեր կը հաստատուին ամէնուրեք: Յատկապէս այս տեսակէտով կը ստանան ուղեւորիս հաղորդագրութիւնները կարեւորութիւն»[7]:

Սիմէոն Լեհացու երկը ծայրեծայր համակուած է հայրենասիրական ջերմ չնչով: Միշտ եւ ամէնուրեք մեր առջեւ է իր ժողովրդի եւ հայրենիքի ցաւերով տառապող հայրենասէր հայը: Ահա նա նկա-

բագրում է Վենետիկի Նշանաւոր Սուրբ Մարկոս եկեղեցին: Որպէս քրիստոնեայ, նա գոհանում ու փառաւորում է այդ կառոյցի ճոխութեամբ ու չքեղութեամբ, բայց որպէս հայ տրամում է ու ցաւում, մտածելով՝ «Իսկ մեք վշտալի կենօք յայսմ ամենայնէ զրկեալ եւ գերի եղեալ այլազգաց եւ տաճկաց վասն մեղաց մերոց»: Մէկ այլ տեղ էլ արցունքն աչքերին արձանագրել է. «Ամէն ազգ աճեն եւ բազմանան, իսկ մեք չնչիմք եւ նուազիմք. վա՛յ ինձ»:

Ուղեգրութեան հեղինակը Զարթօնքի չրջանի հայ մարդն է, որը համակուած է իր ժողովրդի լուսաւորութեան եւ ազատագրութեան տենչերով: Ուստի եւ նրան առաւելապէս գրաւել են եւրոպական լուսաւորութիւնը, կրթական համակարգն ու համատարած գրագիտութիւնը: Նա մեծ հիացմունքով է արձանագրել, որ Իտալիայում «ամենեքեան իմաստուն են, կարգաւորք եւ աշխարհականք, ևաեւ շինականքն եւ ուսումնասէրք. զի աստուածաբանք, իմաստասէրք եւ երաժիշտք, երկրաչափք եւ աստեղագէտք առ նոսա գտանին. եւ տասն տարեն տղան տասն բիւր դրամի հաշիւն եւ համարն ի մի ժամն կարէ տալ բախամով»: Մինչդեռ մեր ազգը, ցաւով նկատում է յուշագիրը, տգիտացել է եւ «բնաւ չունի սէր ուսման»: Այդ իսկ պատճառով՝ «նուազեալ պակասեցաւ եւ չնչեցաւ կարգաւորք եւ իմաստունք յազգս մեր. եւ որք կան այժմս ամաչեմ կարգաւոր կոչել զնոսա»: Ի դէպ՝ այդ կարգաւորներին Սիմէոն Լեհացին խստօրէն դատափետել է իր մէկ այլ երկում՝ Վիպասանութիւն Նիկոլական պոեմում: Այդտեղ հեղինակը հայութեան վերահաս աղէտների հիմնական պատճառը համարել է անմիաբանութիւնը: Ուղեգրութեան մէջ էլ Լեհացին արծարծել է նոյն գաղափարը: Մի առիթով, յիշելով հայկական հին պետութիւնները, նա հայ պետականութեան անկման պատճառը համարել է աշխարհիկ տէրերի կողմից հոգեւորականութեան հանդէպ թշնամական վերաբերմունքը: Այսինքն՝ ժողովրդի ղեկավար ուժերի մէջ բացակայել են սէրն ու միաբանութիւնը: Եւ յուշագիրը հանգել է այն մտքին, թէ «սէրն է գլուխ օրինաց եւ պատուիրանաց. եւ հազա՛ր ե-բանի ազգին, որ սէր ունի»:

Սիմէոն Լեհացու հայրենասիրական զգացումները, բնականաբար, առաւել բուռն արտայայտութիւն են գտել Ուղեգրութեան այն հատուածներում, ուր նկարագրւում են նրա չրջագայութիւնները Մեծ Հայքի տարածքներում: Ահա նա հասնում է իր ամենաթաղձալի ուխտավայրը՝ Մշոյ Սուրբ Կարապետի վանքը: Նա ծունկի է գալիս եւ գետնատարած՝ «ի վերայ երեսաց» աղօթում ազգային այդ խոշոր սրբավայրի առաջ: Այնուհետեւ նկարագրում է «մեծ եւ փառաւոր վիմաչէն կամարակապ... երկու գմպէթով» այդ եկեղեցին, որի

բարձունքից «կերեւէր լեռն Վանայ եւ Բաղէշ եւ միւս կողմն Եփրատ գետ եւ Մուշ քաղաքն»: Այս հայրենի սրտառուչ բնապատկերից նա հեռացել է «յարտասուս հարեալ»...

Լեհացին, սակայն, ոչ միայն զառնօրէն ողբացել է տարաբախտ հայրենիքի վշտերն ու ցաւերը, այլեւ ազգային արժանապատուութեան զգացումով հպարտացել իր ժողովրդի արժանիքներով, ստեղծարար բազկով եւ ուսումնասէր մտքով: Ահա նա մօտենում է Ամիդ-Տիգրանակերտին: «Երեւեցաւ ազնիւ եւ պատուական պարիսպն Տիգրանաշէնն, որ է աթոռ եւ թախտ հայրապետացն Հայոց եւ թագաւորաց· եւ այժմ եւս աթոռ հայրապետաց եւ դասապաց վարդապետաց· զի միշտ անպակաս անտի գտանեն ուսումնասէր եւ իմաստուն եպիսկոպոսք, վարդապետք, երաժիշտ վարպետք, ընտիր քահանայք, այլ եւ դպիրք եւ դպրատունք»:

Տիգրանեան Հայաստանը հեռաւոր յուշ չէր նաեւ 17րդ դարի հայ մարդու համար, որը զգում էր իրեն որպէս մեծ ժողովրդի ներկայացուցիչ, որի գիտակցութեան մէջ անթափանցելիօրէն յարատեւում էր միասնական Հայաստանը իբրեւ հոգեւոր հայրենիք...

Լեհացին ուղեգրութեան մէջ երբեմն անդրադարձել է նաեւ իր անձնական հոգսերին ու ցաւերին, թղթին յանձնելով իր անկեղծ ու անմիջական ապրումները: Այսպէս՝ օտարութեան մէջ նրան է հասնում իրեն մայրութիւն արած իր աւագ քրոջ մահուան բոթը, եւ այդ ծանր հարուածից, ինչպէս յուշագրում է նա, «խռովեցաւ հոգի իմ, գալարեցաւ աղիք իմ, շփոթեցաւ անձն իմ, թարշամեցաւ գոյն երեսաց, մթացան աչք իմ, շիւարեցաւ միտս, բեկաւ մէջք իմ եւ անկայ երկիր»: Այնուհետեւ նա չարադրում է իր սրտառուչ ողբը, ստեղծելով որոշ ինքնատիպ տողեր («դու էիր միշտ ի սենեակ սրտիս»):

Երբեմն ուղեգիրը հեղել է իր մէջ կուտակուած կարօտը հայրենի տան եւ հարազատների հանդէպ՝ տխրօրէն լալով իր միայնակութիւնը: «Ցոյժ տագնապէի,— գրում է նա,— յորժամ անկանէր ի միտս իմ գաւառս իմ եւ սիլաս... լայի եւ հառաչէի, ակն ունելով, թէ ոք տրտմեսցի· եւ ոչ ոք էր· այլ եւ մխիթարիչ ինձ ոչ ոք գտայ· վասն որոյ խորովէր սիրտս իմ: Գալարէին միտք եւ ընտաղէր յիս հոգի իմ»: Որոշ դէպքերում յոյզը նրա մէջ հասել է այնպիսի չիկացման, որ հարկ է եղել արձակ խօսքը վերածել չափածոյի: Այսպէս օրինակ, ուղեգրութեան չորրորդ հատուածում յուշագիր-բանաստեղծը պանդխտութեան հայրէնների հետեւողութեամբ գրել է·

Ղարիպ եմ ու խիստ լալի,
այս օտար երկիրս որ եկի,
Չունիմ հայր, չունիմ եղբայր,
չունիմ ես ոչ մէկ սիրելի:

Մէկիկ բարեկամ պիտէր,
որ ասի տարտերս ալանի,
Միթէ տեսնելով զնա,
սակաւ սիրտս մխիթարի:

Այսպիսով, ուրեմն, Սիմէոն Լեհացու Ուղեգրութիւնը այդ ժանրի լաւագոյն նմոյշն է եւ ժամանակի գեղարուեստական գրականութեան բնորոշ երկերից մէկը: Նրանում լաւագոյնս արտացոլուել են Զարթօնքի շրջանի հայ մտաւորականի անձնական եւ անանձնական յոյզերն ու խոհերը, եւ հայրենասիրական, մարդասիրական զգացումներն ու գաղափարները:

2.

Միջնադարի հայ պատմագրութեան մէջ բաւական մեծ տեղ է գրաւում ինքնակենսագրական տարրը, որը ժամանակի ընթացքում վերաճել է առանձին յուշագրական ժանրի: Առաջին ինքնակենսագրութիւնն արդէն ստեղծւում է Խ. դարում. ժամանակի խոշորագոյն գիտնական-մատենագրի՝ Անանիա Շիրակացու կողմից: Այդ երկը, սակայն, բացառիկ երեւոյթ էր միջնադարի համար եւ դարեր շարունակ նմանը չունեցաւ:

Ինքնակենսագրութեան երեւոյթը եւ անձնական կեանքի մոտիւները առաւել մեծ տեղ են գրաւում ուշ միջնադարի հայ գրականութեան մէջ, երբ անձը աւելի ու աւելի շատ է սկսում տեսնել ու արժէքաւորել իր դերը հանրութեան մէջ:

Զարթօնքի շրջանի պատմագրութեան եւ յատկապէս Գրիգոր Դարանաղցու ժամանակագրութեան մէջ զգալի տեղ են գրաւում ինքնակենսագրական բնոյթի հատուածները: Դրանք, բնականաբար, առաւել յաճախադէպ են ուղեգրութիւնների մէջ, որոնք փաստօրէն կառուցւում են ինքնակենսագրութեան հիմքի վրայ: Տեսանք, որ Աւգուստինոս Բաջեցին իր Ուղեգրութիւնը չարագրել է որպէս սեփական վարք-ինքնակենսագրութիւն: Նման հիւսուածք ունի նաեւ Սիմէոն Լեհացու Ուղեգրութիւնը: Այս երկի վերջում գտնում ենք մի զուտ ինքնակենսագրական հատուած, որը հրատարակիչը խորագրել է «Ինքնակենսագրութիւն Սիմէոնի»: Սա Ուղեգրութեան ներածական հատուածի հետ միասին, ուր հեղինակը խօսում է իր մանկութեան ու պատանութեան մասին, փաստօրէն հանդիսանում է ուղեգրի ինքնակենսագրութիւնը:

Պատմական եւ ուղեգրական ինքնակենսագրութիւնների հիմքի վրայ է առաջացել յուշագրութեան մի ւս ժանրը՝ օրագրութիւնը, որի

առաջին նմոյշները ստեղծուել են ժէ. դարում: Ցայտնի են Զաքարիա Ագուլեցու, Մինաս Ամդեցու եւ Երեմիա Քէօմիւրճեանի օրագրութիւնները:

Զաքարիա Ագուլեցին (1630–1691) եղել է վաճառական եւ պատանի հասակից առեւտրական գործերով շրջագայել է Պարսկաստանում, Թուրքիայում, Իտալիայում, Հոլանդիայում, Իսպանիայում եւ այլուր: Սկսած 1647-ից մինչեւ 1681 թուականը նա որոշ ընդհատումներով շարադրել է իր Դավտար-օրագիրը[8]:

Եթէ Գրիգոր Դարանաղցու երկը կարելի է համարել ժամանակագրութեան եւ օրագրութեան համադրութիւն՝ առաջինի գերակշռութեամբ, ապա Զաքարիա Ագուլեցու Դավտարը ներառում է թէ՛ ժամանակագրութիւնը, թէ՛ ուղեգրութիւնը եւ թէ՛ օրագրութիւնը: Սակայն այն իր ժանրային դիմագծով առաւելապէս օրագրութիւն է, քանի որ հիմնականում ընդգրկում է հեղինակի անձնական կեանքի դրուագներն ըստ օրերի: Ի դէպ՝ Դաւիթ քահանայ Եւդոկացու Ուղեգրութիւնն էլ (Պոլսից մինչեւ Հոմս), ուսումնասիրողի հաւաստմամբ, շարադրուած է «օրագրութեան մը սահմանին մէջ»[9]:

Զաքարիա Ագուլեցին իր առջեւ հետեւեալ խնդիրն է դրել. «Ուր որ գնամ կամիվ Աստուծոյ, թէ՛ գիւղ, թէ՛ բաղաք, թէ՛ աւեր ճանապարհ, ուր եւ հանդիպիցէ, գատիկ կամ վարդավառ կամ սուրբ խաչ կամ ջրաւրհնիք արարիցեմ կամ թէ ինչ գիւղ կամ բաղաք մտանիցեմ կամ թէ էլանիցեմ, գրեսցեմ»: Ահա թէ որքան է նա կարեւորել իր անձնական գործունէութիւնը՝ յանձնելով այն թղթին, վստահ լինելով, որ իր գրածը «չահաւոր է իմացողի»: Եւ իսկապէս, նա յատկապէս վաճառականների համար շատ չահեկան տեղեկութիւններ է հաղորդում: Զաքարիան «մանրապատում ճշդութեամբ» վերարտադրում է նաեւ Հայաստանի եւ իր այցելած երկրների տնտեսական ու քաղաքական կեանքի պատկերը, լրացնելով պատմագիրներին ու ժամանակագիրներին: Առաւել մանրամասն նկարագրւում են հեղինակի եւ նրա ազգականների ընտանիքներում կատարուած անցուդարձերը:

Երբեմն Ագուլեցու օրագրական համառօտ արձանագրութիւններում, ինչպէս ձեռագրական յիշատակարաններում, բացայայտւում է հեղինակի ապրումների ու խոհերի աշխարհը: Ահա մի օրինակ.

«Թվին ՌՃԻԶ [1677] տրէի զ [6], արամ իբ [22], յունվարի զ [6], օրն շաբաթ, ես Զաքարեայ այսօր ջրաւրհնիք Թարվեզ արարի: Ամայ է [7] սրիաք կէր չուրի լոյսն, որ սկսան ժամ ասելն: Առաւօտեան ժամն, պատարագն, ջուրաւրհնեբն ամէն արարին, ժամն արձակեցաւ, դեռ մին սրհաք կեր չուրի լոյսն: Այս պատճառէս կանուխ արարին, որ թուրք չի գայ, եկեղեցին լցվին: Ամայ ախր կու գան, ճար չկայ»:

Այս փոքրիկ հատուածն արտացոլում է թէ՛ այն ողջ ծանր կացութիւնը, որի մէջ էր կրօնական հալածանքների ենթարկուած հայութիւնը, եւ թէ՛ իր՝ հեղինակի հոգեկան տագնապները («Ամայ ախր կու գան, ճար չկայ»):

Ագուլեցին գրել է բարբառախառը լեզուով եւ պարզ ու անյատակնոտ ոճով: Նրա երկն, ինչ խօսք, չունի գեղարուեստական մեծ արժէք, սակայն բաւական հետաքրքիր է որպէս ժամանակի մարդու, հայ վաճառականի մտքի ու զգացմունքի արգասիք: Ուստի եւ այն, Լէոյի խօսքերով ասած, «ոչ միայն աւելորդութիւն չէ մեր գրականութեան մէջ, այլ նրա համեստ, բնական ու անարուեստ զարդերից մէկն է կազմում, իբրեւ կեանքի աննման հարազատ վաւերագրերի մի հարուստ ժողովածու, որ եւ հենց այդ պատճառով կարդացուում է մեծ հետաքրքրութեամբ»[10]:

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարք, նշանաւոր գրական եւ կրթական գործիչ Միհաս Ամդեցու (վախճ. 1704) Օրագրութիւնը մինչեւ օրս անտիպ է: Նրա համառօտ բովանդակութիւնը վերաշարադրել է Մ. Նշանեանը Երեմիա Քէօմիւրճեանի Օրագրութեան ներածականի մէջ, նշելով, որ այն «կը սկսի ՌՃԻԹ (1680) Հոկտեմբերի 8-ին ու կը հասնի մինչեւ ՌՃՄԳ (1704) յունիս 3··· կը բովանդակէ 23 տարուան, 3 ամսուան եւ 27 օրուան առօրեայ արձանագրութիւններ կամ յուշագրութիւններ»[11]: *Այս երկը եւս ունի ուղեգրական եւ ժամանակագրական տարրեր:*

Անխառն չէ նաեւ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի Օրագրութիւնը: *Այն ընդգրկում է հեղինակի կեանքի ժամանակագրութիւնը 1648–1662 թուականների միջեւ՝ միաժամանակ հաղորդելով կարեւոր տեղեկութիւններ Թուրքիայի ներքին կեանքի եւ յատկապէս արեւմտահայ գաղթաշխարհի ազգային-հասարակական ու եկեղեցական գործերի մասին: Այդ իսկ պատճառով հեղինակն ինքը իր երկը կոչել է ժամանակագիր եւ Պատմութիւն եւ նրա պարունակած պատմական նիւթի հիման վրայ յետագայում շարադրել իր Տարեգրական Պատմութիւնը: Սակայն Քէօմիւրճեանի խնդրոյ առարկայ երկն իսկական օրագրութիւն է, որտեղ հեղինակը իրեն դիտել է պատմական իրադարձութիւնների մէնոլորտում: Ահա մի փոքրիկ հատուած, ուր օրագրական նշումների ձեւով իրար կողքի արձանագրուած են մանր անձնական-կենցաղային իրողութիւններ եւ խոշոր իրադարձութիւններ.*

«[ՌՃՔ (1653)] Օգոստոս ամիս օր Բշի [Երկուշաբթի]· երեկոյիս Խօճայ Սարգսի որդոյ Մարտիրոսի հարսնիքն գնացի ի Պալատ:

«Գշի [Երեքշաբթի] օրս շարժ եղեւ:

«Ուրբաթ· գԿուտճի փաշան ֆշեցին եւ գմեր էֆենտին մանգուլ արին ի Մսրայ:

«Շաբաթ· Պետրոսին աղջիկ մեռաւ:

«Է–ին [7–ին] օր Կիրակի· երուսաղէմացիք եկին:

«Եւ Եշի [Հինգշաբթի]· Աստուածատուր վարդապետն եկաւ ի յԱստուածածին, անդ գնացաք մօտ ի նա»:

Սակայն տեղեկութիւնները չատ դէպքերում նման մանր արձանագրութիւններից վերածում են ընդարձակ պարբերութիւնների ու էջերի՝ ներառելով զանազան մանրամասներ, նկարագրութիւններ, վիպական ու վկայաբանական երանգ ստացած պատմութիւններ: Դրանց չնորհիւ Երեմիայի երկը դառնում է առաւել հետաքրքիր, բեմն էլ, սակայն, տառապում է երկարաբանութեամբ: Վիպական պատումով եւ կենդանի երկխօսութիւններով են պատկերուած յատկապէս եկեղեցականների վէճերն ու ընդհարումները: Համակողմանի օրէն բնութագրուած են մի չարք եկեղեցական, հասարակական գործիչներ, յատկապէս Եղիազար Այնթափցին եւ Մարտիրոս Ղրիմեցին:

Քէօմիւրճեանը, ինչպէս տեսել ենք արդէն, գեղարուեստական նկարագրութիւնների վարպետ է: Օրագրութեան մէջ էլ առկայ են նման պատկերներ: Ահա Պոլսում պատահած ահեղ մրրիկի նկարագրութիւնը· «Հնչեաց հողմ մի յոյժ սաստիկ, զի զտանիսն յիրար ածեալ եւ զիիրէմիտս նմին կտոր կտոր ի վայր վայրէր եւ զխանի տանեաց զարհիճն ի մի կողմն ծալէր եւ զծառոցս զպտուղսն ողջամբ հարեալ ի վայր հոսէր եւ զձիւղսն կոտրատեալ ի բաց հանէր եւ զծովու ալիսն մինչ ի պարիսպն հասուցանէր եւ ի ներսս հեղոյր եւ զփոշիս եւ զհողս գետնի պտուտ տալով բարձրացուցանէր յերկինս եւ զճառագայթս արեգականն արգիլոյր, որ եւ զշունչս երբեւիցէ արգել»:

Նման նկարագրութիւնների աւելի տպաւորիչ են դառնում, երբ յուշագիրը, որպէս ազէտների ականատես վկայ, դրանց ներհիւսում է իր անձնական յոյզերն ու տագնապները: Ահա նա ինքը փոքրիկ նաւի մէջ փոթորկոտ անասհման ծովում· «Եւ ի ննջմանալ երեկոյին եղեւ մրրիկ հողմոյ մեծ եւ տատանեաք մեծ կոծով եւ երկիւղիւ ի մէջ փոքր նաւիս, որ ահագնատեսիլ ունէր անհուն ծովն, միայն զիմ ցուցանելով իրրեւ գլերինս ի վերայ մեր, մերթ ի վերայ իւր առնելով բարձրանայաք եւ մերթ յանդունդ կարծէաք զմեզ գոլ»:

Ահա եւ մէկ այլ համանման պատկեր· «Եւ կացեալ զգիշերն ի բուն անդէն, առաւօտեան պահու հանդարտ հողմով երերեալ ծփայաք ի մէջ ծովուն եւ ի ջերմութենէ արփոյն խորշակահար տոթոյն շունչք մեր նուաղէին եւ ննջէին ի ծարաւոյ, եւ էիմք անկեալք իբր զկոճղ մի ի գետնի»:

Ինչպէս իր քնարերգութեան՝ այնպէս էլ իր յուշագրութեան մէջ Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանը ելնում է մեր դէմ որպէս Զարթօնքի չրջանի ուսումնասէր եւ հայրենասէր մտաւորական՝ տոգորուած ժողովրդի լուսաւորութեան եւ ազատագրութեան գաղափարներով։

Խստօրէն քննադատելով ազգի հոգեւոր եւ ֆիզիքական ուժերը ջլատող ու չահատակող հոգեւոր ու աշխարհիկ ախերներին՝ Քէօմիւրճեանն ըստ ամենայնի գովերգում է ժողովրդի բարօրութեանը ծառայող անձանց՝ դիտելով նրանց որպէս ազգային գործչի տիպար։ Օրագրութեան *մէջ այդպէս է բնութագրուած, օրինակ, պոլսահայ գաղութի նշանաւոր դէմքերից մէկը՝ Մահտեսի Ամբակումը, որը եղել է իր՝ Երեմիայի խնամակալը.* «...սիրեցեալ լիներ զկարգաւորս եւ տայր յամենայն ընչիցն բաժին Աստուծոյ, պատուէր զծնողս, հարկէր զազգատոհմս, գթայր ի վրայ որբոց, խնամս տաներ այրեաց, զբանտարգեալս ազատէր, զանկարիսն ի կար ածէր՝ յոյր ձեռն հասանէր, զմերկս զգեցուցանէր, զհաղցեալսն կերակրէր, զմոլորս խրատէր, զստահակս եւ զանհոգս տիրապետէր եւ ի գործի կացուցանէր, դրամի տէր առնէր եւ ի տեղիս մարդկան կացուցանէր, զաշակերտս գործոյն՝ պետս յօրինէր, ջանայր ստիպէր ի բաց կալ ի հպարտութենէ եւ յարբեցութենէ, զծերս պատուել եւ յեկեղեցիս կանխել»։

Եղիչէի ոսկեղենիկ լեզուի եւ հայրենասիրական ոգու կնիքը կայ այն հատուածի վրայ՝ ուր պատկերուած է հայ կանանց բողոքի ցոյցն ընդդէմ հայկական եկեղեցիներն աւերող թուրքերի։ «Եւ այլոց կանանց ոմանց վառեալ արութեամբ ի բաց դնելով զերկիւղ, երթալ առ բռնակալօճն պար առեալ, կացորդս յօրինեալ, զգլուխս շարժելով, թեւատարածելով բողոքս բարձեալ, ընդ ոդս երգելով, զանիրաւութենէ նոցին հոչակս հանեալ եւ զքշտուառութեանց մերոց ճիչս եւ բողոքս վերամբարձեալ կողկողէին, մինչ զի եւ զթակողացն ձեռն թուլացուցեալ՝ ի նոյնս զարմացեալ պշնելով եւ բռնակալացն սիրտ նմլեալ, յարտասուս հարեալ ի մեծ իմն եւ ի նորոգ խղճէ նոցին բողէին անդրէն եւ յետս դառնային»։

Շատ տպաւորիչ է նաեւ չարունակութիւնը, ուր Հայոց տապալուող տաճարների համար ալեկոծուած ոգրում է նաեւ ողջ բնութիւնը։ «Ցայնժամ եւ սուգ առնոյր երկին եւ ոդքայր երկիր վասն դիպուածոց մերում քշտուառութեանս, զի ի նոյն ժամու յորում խանդէին տաճարք՝ լիներ որոտ ահագին եւ մրագին եւ արեւ ծածկեցաւ եւ հողմս սաստկագին յոյժ մինչեւ ամենայն սեռից միանգամայն յարտասուս հարեալ՝ զաղաղակս իւրեանց յերկինս տարածէին ընդ հողմոյն եւ փոշոյն, որ բարձրանայր յերկրէ, եւ ծովն ալեօքն փրփրայր եւ բարձրանայր ընդ պարիսպն եւ անձրեւ գայր»։

Ինչպէս Սիմէոն Լեհացին, Երեմիա Քէօմիւրճեանն էլ Օրագրութեան մէջ երբեմն խօսքն ընդմիջարկել է հայրենասիրական զեղումներով: Այսպէս, հայերի հետ պատահած մի դժբախտ դէպքի առիթով նա աղօթել է Աստծուն եւ աղաչել «ի չարագոյն պատժոց փրկել «զամենայն հաւատացեալս անուան իւրոյ, մանաւանդ զԱրմէնազինս եւ զուղղափառ Լուսաւորչադաւանս՝ պահելով զօրէնս սուրբս եւ յառաջս Լուսաւորչին մերոյ»:

Երեմիա Քէօմիւրճեանի Օրագրութիւնը Սիմէոն Լեհացու Ուղեգրութեան հետ միասին ժէ. դարի յուշագրութեան լաւագոյն նմոյշն է, ուր քաղաքական-հասարակական կեանքի ոլորտում ներկայացւում է ժամանակի հայ մարդը, մտաւորականն ու հայրենասէրը՝ իր խոհերով ու ապրումներով:

3.

Նորանոր ուղեգրութիւններ, օրագրութիւններ եւ յուշագրական բնոյթի այլեւայլ երկեր են ստեղծուել նաեւ ԺԸ. դարում: Եթէ նախորդ հարիւրամեակում առաւել կենսունակ էր ուղեգրական ժանրը՝ ապա այժմ առաւել լայն տարածում են գտնում օրագրական-ինքնակենսագրական երկերը:

ԺԸ. դարի նշանաւոր ուղեգրութիւններից է Զուար Ճիլէրճի Օղլու[12] քահանայի 1711–1712 թուականներին Պոլսից Երուսաղէմ կատարած ուխտագնացութեան նկարագրութիւնը[13]: Այս բաւական ծաւալուն երկը գրուած է «ռամկախօս լեզուով»՝ գրաբարի, աշխարհաբարի եւ թուրքերէնի որոշ խառնուրդով: Ըստ ուղեգրութեան հրատարակչի՝ «այս խառնակ բայց անաչխատ լեզուն ալ իր ոճին պէս կրնայ զուարճութիւն մը տալ ընթերցողաց»: Ցիրաւի, ուղեգրութեան հեղինակը, որը, դատելով գրուածքից, մի կիսագրագէտ քահանայ է, օժտուած է եղել մանրամասն եւ աչխոյժ պատմողի ունակութեամբ: Նա ընթերցողին որին եղբայր է կոչում՝ «ձեռքից բռնած» տանում է Երուսաղէմի սրբավայրերը, ցոյց տալիս նրանց դիրքը, ճարտարապետական կերտուածքը, նրանցում առկայ սրբութիւնները, նկարները, անօթները, պատմում նրանց հետ կապուած աւանդութիւններ, եւ նկարագրում ուխտաւորների ու տեղացիների վարքն ու բարքը: Ահա մի փոքրիկ բնորոշ հատուած. «Այսուհետեւ, եղբա՛յր, բոլէ զճանապարհն ել ի վեր, շիտակ ճանապարհով գընամք ի Բեթանիա, ոմն ձիով, եւ շատն հետեւակ, ոմն կենճ ցաթկելով եւ ոմն ծեր գաւազանով, մինչեւ ի գերեզմանն Ղազարու, եւ առչեւն բաց տեղ

մի, եւ յետեւն գիւղն աւերակ է, եւ կայ ներ ճանապարհ մի, մի կողմն բարձր՝ միւս կողմն ցած, սորայ մէջտեղն է գերեզմանին դուռն փոր-րիկ····»:

Հայ քահանան, բնականաբար, առաւելապէս անգրագառնում է Երուսաղէմի հայկական վանքերին ու սրբատեղիներին՝ ամենայն մանրամասնութեամբ նկարագրելով դրանք: Ըստ այդմ՝ նրա երկն ունի աւելի չատ տեղագրական բնոյթ:

*ԺԸ· դարի սկզբին մի ոչ ծաւալուն ուղեգրութիւն է հեղինակել Աւետիք Պաղտասարեան Տիգրանակերտցին («Վասն որ կամի ի Հէպէշին երկիրն գնալ այսպէս է»), որը նրա Եթովպիա կատարած ուղեւորութեան համառօտ նկարագրութիւնն է[14]: Ի դէպ՝ Աւետիք Տիգրանակերտցին իր այս եւ միւս ճանապարհորդութիւնների ընթացքում, 1684–1719 թուականների միջեւ, բաւական նիւթեր է ժողովել թուաբանութեան, տոմարագիտութեան, աստղաբաշխութեան եւ գիտութեան այլ բնագաւառներից, կազմելով Տէփտէր Դիրք խորագրով մի ժողովածու (անտիպ): Այստեղ իր կատարած ծանուցումներում նա թողել է նաեւ որոշ ինքնակենսագրական հատուածներ, անկեղծ ու սրտառուչ յիշատակագրութիւններ: Այսպէս, օրինակ, մի աստղաբաշխական աղիւսակի առնչութեամբ նա գրել է· «Շատ կեանք մաշեցի հետ այս արուեստիս՝ որ կայ ի գիրքըս գրեալ, եւ շատ նախատինք լսեցի որովայնամոլ եւ արբշիռ ուսումնատեաց եկեղեցականաց· եւ ի փառս Աստուծոյ համբերէի վշտաց եւ նեղութեանց· եւ լռելեայն պարապեալ հետեւէի գրոց, եւ դեգերեալ մաշէի ի դրունս ուսուցիչ իմաստասիրաց, որ տեսանէին զջանն իմ հետ այս արուեստիս, եւ մխիթարեալ յորդորէին անձանձիր, եւ ուսուցանէին դաս տալով զոր ինչ խնդրէի: Վա՛յ ինձ տառապեալ Աւետիքիս, որ միշտ մտածեմ լալով, թէ, ո՛վ անձն իմ, մի՛ երթալ ի հետ ոմանց՝ արբեցութիւն եւ զեղխութիւն եւ դատարկաբանել վայրաբար· այլ լաւ է պարապ գիտութիւն ուսանել՝ քան թէ նախանձելով զկեանս անցուցանել· կամ թէ՝ լաւ է շատ գէտ մեղաւոր՝ քան թէ անառակ արդար: Այլ զի յոյս ունիմ, որ Աստուած մեղաւորաց կու ողորմի»: *Այս վերջին տողերում, ինչպէս տեսնում ենք, արտայայտուած է մի բոլորովին նոր հայեացք, որ առաւել բնորոշ է լուսաւորական դարաշրջանին: Ողջ միջնադարի ընթացքում հայ իրականութեան մէջ իշխում էր այն մտածողութիւնը, թէ «բարի գործը գերազանց է, քան գիտութիւնը»: «Այս գիծը յատուկ է հայ մտքին՝ Ց· Մանդակունիէն մինչեւ Խրիմեան Հայրիկ եւ բովանդակ հայ եկեղեցին»,— գրում է Ն· Ադրալեանը՝ նոյն այդ գիծը գտնելով նաեւ ԺԸ· դարի աշուղ-բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի աշխարհայեացքի մէջ[15]: Եւ ահա նոյն ժամանակաշրջանի ինքնուս գիտնականը՝ Աւետիք Տիգրանակերտ-*

ցին՝ «այդ չքնաղ աշխատասիրը, որ գիտութեան ծաղիկներ էր հաւաքում իր ժողովուրդը տգիտութեան խաւարի մէջ չթողնելու համար» (Լէօ), յայտնում է տրամագծօրէն հակառակ հայեցակէտ, առաջնութիւնը տալով գիտութեանը («լաւ է չատ գէտ մեղաւոր՝ քան թէ անառակ արդար»)։ Սակայն վերագառնանք ուղեգրութիւններին։

1790 թուականին Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Յովհաննէս Թովմաճանը (Թովմաճանեան· 1717–1806) «Հրամանաւ վեհին իւրոյ Աբբայի» չարադրում է իր բազում ուղեւորութիւնների հանդամանալի պատմութիւնը՝ 527 ձեռագիր էջից բաղկացած մի ինքնակենսագրութիւն[16]։ Գրքի առաջաբանում հեղինակը նշել է, որ ինքը, մինչեւ միաբանութեան մէջ մտնելը, որպէս վաճառական, չրջագայել է «զերիս մասն աշխարհիս՝ յԵւրոպիա, յԱսիա եւ յԱփրիկէ՝ զերեսուն ինքնիշխան պետութիւնս եւ զթագաւորութիւնս»։ Ընդ որում, իր այս ճամբորդութիւնների ընթացքում նա ունեցել է ամենաարժէք մակարդակի հանդիպումներ եւ իր հատորի մէջ ամփոփել է մի չարք կարեւոր վաւերագրեր։

Դասելով տպագրուած հատուածներից՝ Թովմաճանի երկը գրուած է բաւական պարզ լեզուով, թեթեւ պատումով եւ հետաքրքիր մանրամասներով։ Ուշագրաւ է, որ հեղինակն իր մասին պատմում է երրորդ դէմքով, որոշ չափով ուրուագծելով իր իսկ կերպարը («Թովմաճան ոչ էր այնքան չոայլ եւ փոքր ծախս առնէր վասն իւր»)։ Ահա նա Ֆրանսիայում է եւ հրաւիրւում է փառահեղ կառքով մեկնել առաջին մինիստր Դուքս Շուազէլի պալատը· «Եւ Թովմաճանն արար զպատրաստութիւն իւր, եւ զգեցաւ զիւր փառաւոր զգեստն պարսից եւ մանիլու գտակ ի գլուխն պատուական շալով միով փաթութեալ, եւ էառ ընդ իւր զպարոն Աստուածատուրն եւ զմի սպասաւոր, եմուտ ի կառսն վէզիրին եւ գնաց ի պալատ նորա»։

Մեր այս ուղեգիրը, սակայն, առանձնապէս օժտուած չի եղել գեղեցիկ նկարագրութիւններ անելու ունակութեամբ· իր տեսած վայրերն ու իր տպաւորութիւնները նա պատկերել է անզարդ ու անմիջական։ Այսպէս, օրինակ, նա, ինչպէս մի ժամանակ իր հայրենակից Մահտեսի Շահմուրատը, զմայլուած կանգնել է Վերսայլի առաջ եւ յետագայում արձանագրել է· «Զայս ամենայն տեսեալ Թովմաճանի, յոյժ զմայլեցաւ առ այն մեծակառոյց եւ պերճապատում պալատն եւ զգեղեցկութիւն կարգի եւ համեմատութեան պարտիզացն, որ ոչ կարեմ գրով բացատրել ձեզ ասէր· եւ զոր ոչ ոք կարէ գրով բարեպէս իմանալ եւ պատկերակերպիլ, մինչեւ ոչ գնացեալ անձամբ տեսցէ զամենայն· վասն զի հիանալի ինչ է այս Վերսալիա եւ արժանի տեսութեան ամենայն տեսութեանց եւ հանճարեղ անձանց· ահա այսքան

կարեմ գովիլ»: Ինչ խօսք, որ այսպիսի նկարագրութիւն–գովեստն էլ իւրովի ընթերցողի առջեւ «բացում է» ֆրանսիական արքայական պալատի աննկարագրելի գեղեցկութիւնը:

Շարունակութեան մէջ ուղեգիրը բաւական կենդանի երկխօսութիւններով նկարագրում է իր հանդիպումը, զրոյցն ու հացկերոյթը Լուդովիկոս ԺԴ-ի հետ: Թովմաճանը վերջինիս ներկայացնում է մի նախապէս պատրաստուած դիմում, որից երեւում է, որ մեր ուղեգիրը Ֆրանսիայի միապետի մօտ է գնացել յատուկ քաղաքական առաքելութեամբ, ի նպաստ «մեր Հայոց ազգին»: Այդ հանդիպումից յետոյ ֆրանսիացի պալատականները ցանկանում են իմանալ, թէ ի՛նչ ազգի մարդ է Թովմաճանը եւ լսելով որ հայ է՝ սկսում են ծաղրել՝ կարծելով թէ հայը մի նորելուկ ազգ է: Այնժամ Թովմաճանը Արարատի եւ Նոյեան տապանի փաստարկումով ապացուցում է ներկաներին հայ ազգի հնութիւնը եւ արժանապատուօրէն աւարտում խօսքն այսպէս· «Արդ այժմ, ուրեմն, գիտացիր դու, ո՛վ գիտուն բրինչպէյ, եւ բողոքիւն շնորհելով տես, որ Հայոց ազգն ի յոր ժամանակէն ցուցի, որ ի Հին Կտակարանս յիշատակի: Իսկ ֆո ազգի անուանն ի Հին Կտակարանս ոչ գոյ: Տեսցուք ուրեմն այժմ արդեօք մեր Հայոց ազգն իցէ՞ երէկ եւ այսօր նոր ելեալ քէ՞ ֆո ազգն»: Սա ազգային ինքնագիտակցութեան հասած հայ մարդն է, որն արդարացի հպարտութեամբ արտայայտւում է՝ այն էլ ֆրանսիական արքունիքում, ֆրանսիական «աբսոլիտիզմ»ի օրօք, ֆրանսիացի պալատականին ցոյց տալով իր ազգի առաւելութիւնը (հնութեան առումով) նրա ազգի նկատմամբ: Եւ դա յարգանքի ու խրախուսանքի է արժանացել ոչ միայն պալատականների՝ այլեւ Ֆրանսիայի միապետի կողմից: Ցատկանշական է նաեւ այն, որ ֆրանսիացի պալատականներից մէկն ուրիշը ծանօթ լինելով Հայոց պատմութեանը՝ Թովմաճանին տանում է Փարիզի Սէն Սէլէստէն եկեղեցին եւ ցոյց տալիս մի գերեզման, որ «էր Վեցերորդ Լեւոն եւ վերջին թագաւորն Հայոց 1393 թուի Փրկչին»: Իր երկի այս հատուածով Թովմաճանն, ըստ էութեան, փաստում է թէ՛ հայ ժողովրդի հնագոյն ծագումը եւ թէ՛ նրա անկախ թագաւորութեան գոյութիւնը մինչեւ ԺԴ· դարի վերջը···

Եթէ Յովհաննէս Թովմաճանը վայելել է ֆրանսիական արքունիքի բարեհաճութիւնը, ապա նրանից առաջ Աւետիք պատրիարք Թոխաթցին (Եւդոկիացի· 1657–1711) արժանացել է ֆրանսիական բանտի՝ Բաստիլի տաժանակրութեանը: Աւետիքը եղել է Սեպուհ լերան Կայիփոս (Կապոս) վանքի միաբան, ապա Երզնկայի Հայոց Առաջնորդ, այնուհետեւ՝ Երուսաղէմի եւ Պոլսի պատրիարք: Անողոք պայքար է մղել կաթոլիկ եկեղեցու դէմ եւ հալածուելով վերջինիս կողմից՝ 1706 թուականին աքսորուել է, ապա ընկել Բաստիլ, ուր մնա-

ցել է մինչեւ 1710 թուականը: Այստեղ էլ նա գրել է իր ինքնակենսագրութիւնը, իր «ամենամեծ եւ ամենաստաբօրինակ եղանակութիւններով, փառաւոր բարձրացմամբք՝ ինչպէս նաեւ սարսափելի կործանմամբ նշանաւոր» (էդ· Դիւլօրիէ) կեանքի պատմութիւնը[17]:

Աւետիք պատրիարքն, ըստ երեւոյթին, բաւարար կրթութիւն չի ստացել, ուստի եւ գրել է բարբառախառն գրաբարով, ամէն քայլափոխի մեղանչելով քերականական եւ ուղղագրական կանոնների դէմ: Այդ թերութիւնը, սակայն, ինչ որ տեղ վերածուել է առաւելութեան, որի չնորհիւ նրա «պատմուածքը դուրս է եկել չատ կենդանի ու հետաքրքրական» (Լէօ): Պարզ ու անպաճոյճ լեզուով եւ երբեմն սրատուչ մանրամասներով է յուշագրողը պատմել Թուրքերի ձեռքին իր եւ իր հայրենակիցների կրած տառապանքների մասին: Բերենք մի փոքրիկ հատուած· «Եւ երգնկու գաւառ առին Թուրքն ազգին յԷնկիչէրիէ· յոյժ եարամազ էին, էրիստոնէից զտղայքն ափշտակեալ կու պղծէին եւ զկանայքն կու պղծէին, իբրեւ զՍոթոմ Գոմեր եղեւ, եւ այլ եւ այլ աւազակութիւն առնէին, զվանքերն ու եկեղեցիք կողոպտէին, արբեալ ի գինւոյ զմարդիկ բազում սպանին եւ զիս ալ երկու տեղաց խանչարով խոցոտեցին, բազում արիւն հեղաւ, մինչ մէկ ժամ անշնչացայ, ողորմութեամբ Աստուծոյ կարողացայ, զօրացեալ գընացի ի վանքն, հիւանդ անկեալ կայի ի մահիճ մինչ խ (40) օր· յաոողջացայ գնացի ի Կոստանդնուպոլիս Թուրքին մեծաւորին ծանուցի, բողոք բարձեալ խնդրեցի ի փրկութիւն ժողովրդեան ի ձեռաց ամբարշտաց···»:

Ֆրանսական արքունիքի ու կաթոլիկ եկեղեցու հարկադրանքով Պոլսի երբեմնի ահեղ պատրիարքը Բաստիլում չարագրելով իր ինքնակենսագրութիւնը՝ դառնօրէն մեղայ է գալիս՝ հրաժարուելով իր պատրիարքական աթոռից ու պայքարից:

Ուշադրութեան է արժանի նաեւ Եղիա Կարնեցու (Աստուածատուրեան, Մուշեղեան) ինքնակենսագրութիւնը, որի խորագիրն է· Պատմութիւն իմ կարճառօտ ի վերայ անձկութեանց Եղիայիս Աստուածատուրեան Մուշեղանց, զորս կրեցի ի ազգէն Ֆրանկաց, մանաւանդ ի խարեբայ կրօնաւորացն Նոցա եւ ի սուտ եխպայրց եւ բարեկամ կոչեցելոց[18]:

Աւետիք Թոխաթցու նման Եղիա Կարնեցին էլ ապրել է բուռն ու արկածալից կեանքով, որը հարկ է համարել գրի առնել 1747–1749 թուականներին, չուրջ վաթսուն տարեկան հասակում: Ինչպէս գրում է Բ. Ջուգասզեանը՝ «օժտուած լինելով վիպելու անժխտելի ձիրքով, Ե· Մուշեղեանը իր կեանքի ողիսականը չարադրել է աչխոյժ ու կենդանի լեզուով, համեմուած ժողովրդական բառ ու բանով, առակներով ու ասացուածքներով: Դէպքերի նկարագրութիւնները յաճախ

վերաճում են փոքրիկ գրոյցների ու ակնարկների, իսկ պատմական իրական գործող անձինք՝ ընդհանրացուած գեղարուեստական կերպարների»[19]:

Հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործին նուիրուած Եղիա Մուշեղեանը՝ Իսրայէլ Օրիի համակիրը, իր յուշամատեանում ազօթում է առ Աստուած՝ ուժ ու զօրութիւն տալ Պետրոս Թագաւորին, «որ յամենայն յաջողութեամբ գայ եւ ազատէ զմեր ազգն»: Ճիշդ է նկատել Ա. Ծովհաննիսեանը, որ Եղիա Մուշեղեանը «Պետրոս Ձարից ակնկալում էր ոչ միայն հայերի ազատագրումը պարսից լծից՝ այլեւ նրանց պետական անկախութեան — «Թագաւորութեան» վերականգնումը»[20]:

Ահա թէ ի՞նչ է գրում հայ ժողովրդի ազատագրութեան համար իր կեանքը զոհելու պատրաստ հայ գործիչը. «Եթէ Աստուած այժմոյս առաքէր վասն իմ հրեշտակ եւ ասէր ինձ թէ՝ տո՛ւր ինձ զքոյ յանձն ի մահ վասն ազգիս քոյ, ես շնորհեմ ք'ո ազգիս ազատութիւն եւ թագաւորութիւն՝ առժամայն մատուցանեմ զանձն իմ»:

Ծուշագրական մի ինքնատիպ երկ է հեղինակել նաեւ հայ ազգային ազատագրական չարժման մէկ այլ գործիչ՝ Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենցը (զոհուած 1724թ.)[21]: Պետրոսը եղել է ջուղայեցի վաճառական, ապա թողնելով առեւտրական գործերը՝ լիովին նուիրուել է հայ ազատագրական պայքարին: Նա է կազմել ու զեկավարել Հայկական Էսկադրոն կոչուած կամաւորական ստորաբաժանումը (1723 թ.), որը գործել է Կասպիական ծովեզերքը գրաւած ռուսական բանակի կազմում: Գիլանենցը հիմնականում գտնուել է Ռեշտ քաղաքում որտեղից հայ վաճառականների միջոցով լուրեր է հաւաքել եւ ճշդելով ու մշակելով՝ առաքել է հայ ազգային ազատագրական չարժման գործիչ Մինաս վարդապետ Տիգրանեանին եւ ռուսական հրամանատարութեանը: 1722 թուականի Ծուլիսի 31-ից մինչեւ 1723 թուականի Օգոստոսի 22-ը ընդգրկող եւ 133 միաւոր կազմող այդ զեկուցագրերը ամբողջութեան մէջ, ըստ էութեան, ներկայացնում են մի «քաղաքական օրագրութիւն», որը կարելի է համարել նաեւ «Թուղթ-ժամանակագրութիւն»: Այն ճշգրիտ տեղեկութիւններ է հաղորդում աֆղանական արշաւանքների, Նոր Ջուղայի աւերման, ըմպահանի գրաւման, այլեւ Պարսկաստանի ներքին կեանքի վերաբերեալ: Երկի հրատարակիչ Ց. Փոնդոյեանցի բնորոշմամբ. «Դի Սարգիս Գիլանենցի օրագիրը կարդալով՝ կարծում ես, որ կարդում ես մէկ Ինգլիզի կոնսուլի կամ Ինգլիզի լրագրի թղթակցի գրուածքը»:

Գիլանենցի օրագիրը գրուած է Նոր Ջուղայի բարբառով եւ հիմնականում՝ փաստագրական չոր ոճով: Սակայն ազգային պայքարին զինուորագրուած այս հայրենասէր մարտիկն ու յուշագիրը եւս

երբեմն անկարող է եղել թաքցնել իր ցաւն ու տագնապը՝ թողնելով այսպիսի տողեր. «Մեր խեղճ ողորմելի Հայոց ազկըն տիր շատ ցեղութիւնումն այ, Գոխտան գաւառ՝ որ զգլբաշն այ թալանում եւ կերպ կերպ փալիմֆանի ան բերում գլուխներանին, որ չի լսէի»:

Գիլանենցի երկը գրուած լինելով ազատագրական պայքարի բուռն վերելքի օրերին եւ այդ պայքարի կազմակերպիչներից մէկի ձեռքով՝ համակուած չէ յուսահատական տրամադրութեամբ: Այն աւարտում է մի իւրօրինակ լաւատեսական վերջաբանով. հեղինակը խնդրում է Մինաս վարդապետին որեւէ կերպ իրեն վառօդ ուղարկել...

Միանգամայն ճշմարիտ է այս երկի վերաբերեալ այն գնահատականը, թէ «պարզամիտ, հասարակ մարդու անարուեստ գրիչը առել է մի գրաւոր յիշատակարան, որ մի թանկագին վաւերագիր է այն նշանաւոր ժամանակից, երբ հայ ժողովուրդը, դեռ դառն հիասթափութիւնների չհանդիպած, զինական շարժում էր սկսել՝ իր համար մի կտոր ազատութիւն նուաճելու համար»[22]:

2.

Պատմական յուշագրութեան մի առաւել նշանակալից նմոյշ է Աբրահամ Կրետացու (*Թեքիրդաղցի, վախճ. 1737թ.*) *երկը, որը համարւում է նաեւ պատմագրութիւն[23]: Եթէ Գրիգոր Դարանաղցու երկը օրագիր-յիշատակարանի, անձնական պատմութեան ու պատմական ժամանակագրութեան մի չաղախ է վերջինիս գերակշռութեամբ, ապա Կրետացու երկը նմանօրինակ չաղախ է, ուր գերակըշռում է պատմական յուշագրութիւնը: Դա հիմնականում պայմանաւորուած է այնու՝ որ Աբրահամ Կրետացին եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս եւ անձամբ մասնակցել է իր նկարագրած դէպքերին: Նրա երկն ընդգրկում է երկու տարուց աւելի մի ժամանակահատուած (1734–1736 թթ.), նկարագրելով Թահմազղուլի Խանի (ապագայ Նադիր-Շահի) արաչաւանքներն Անդրկովկասում եւ թագադրութիւնը Մուղանի դաշտում: Սակայն պատմական անցքերը Կրետացին չարադրում է՝ ելնելով իր անձից, ինքնակենսագրական հայեցակէտով, մի բան, որ մատնանշում է երկի գլուխների վերնագրերի մեծ մասը («Վասն գնալոյն մեր ընդ սրբազնին ի վանորայս...», «Ճաղագս կառավարելոյն իմ զմիաբանսն եւ ծառայելոյ աթոռիս...», «Վասն գնալոյն իմոյ ի մօտ Խանին մեծի եւ անցանել ի մէջ դիւակացն» եւ այլն), այսինքն՝ երկի կենտրոնական դէմքը, հերոսը, ինքը՝ հեղինակն է: Ինչպէս նկատել է Մ. Աբեղեանը, Աբրահամ Կրետացու երկը «իսկապէս պատմութիւն չէ, այլ անձնական յիշատակարան (mémoire), եւ*

իրրեւ այդպիսին՝ մեր պատմութեան մէջ մի առանձին տեղ է բռնում եւ, կարելի է ասել, եզակի է իր տեսակի մէջ, քանի որ մեզանում պատմական յիշատակարանները շատ չկան: Աբրահամն այն է մանրամասն արձանագրում, ինչ որ ինքն արել ու գործել է, կամ մտածել է: Շատ քիչ բան՝ ուրիշներից լսած: Հենց այդ պատճառով եւս Աբրահամի յիշատակարանը շատ հետաքրքիր է, նա ուրիշներին նկարագրելով հանդերձ՝ դարձեալ աւելի ինքն իրեն է նկարագրում, իւր ճաշակը, հասկացողութիւնները, առաքինութիւններն ու արիութիւնը, բայց նա ինքն իրեն նկարագրելով՝ նկարագրում է միանգամայն եւ ժամանակի ընտիր հայ եկեղեցականների՝ որոնց լաւագոյն օրինակներից մէկն էլ ինքն է»[24], այսինքն՝ Աբրահամ Կրետացին յանձին իրեն ներկայացրել է ժամանակի առաջաւոր հոգեւորականութեան ընդհանրական կերպարը:

Հեղինակն ինքը իր երկը համարել է իր եւ իր Աթոռի վերաբերեալ «ճշմարիտ պատմութիւն», որը նա դիւրըմբռնելիութեան նպատակով ձգտել է չարադրել «կարճ, համառօտ եւ պարզ»: Սակայն նա երբեմն կատարել է որոշ երեւոյթների ու իրողութիւնների մանրամասն նկարագրութիւններ, որոնց չնորհիւ նրա երկը դարձել է առաւել հետաքրքիր ու բովանդակալից:

Կրետացին իր պատմական յիշատակարանը սկսում է այն կէտից, երբ ինքը՝ դեռեւս Թրակիոյ Հայոց հոգեւոր առաջնորդ, 1734-ի Ապրիլին ուղեւորուել է էջմիածին, ուր հասել է հարիւր օրուայ ընթացքում: Նրան տանում են ժամանակի Կաթողիկոս Աբրահամ Կոշաբեցու մօտ, «որ էր նստեալ ի պարտէզն՝ ի ներքոյ մեծի այվանին»: Ցետագայ շարադրանքի ընթացքում հեղինակը ուրուագծում է ծերունի Կաթողիկոսի՝ այդ բարեհամբոյր ու հոգատար մարդու կերպարը: Վեհափառի կամքով Աբրահամը շրջագայում է Արագածոտն գաւառի, ապա Արարատեան դաշտի վանքերն ու սրբատեղիները, որոնց մասին իր յիշատակարանում թողնում է համառօտ ուղեգրական հատուածներ: Վերադառնալով էջմիածին՝ նա Կաթողիկոսին գտնում է մահուան մահճում, այսպէս յիշատակագրելով նրա վախճանը. «Եւ այսպէս ալ ձեռն ի մէջ ձեռացս գոլով հեչտ եւ հանգիստ աւանդեաց զմաքուր հոգին իւր ի ձեռն հրեշտակի բարւոյ այնպէս, որպէս թէ ոք հանցէ խնձոր մի ի ծոցոյն եւ տայցէ բարեկամին կամ սիրելոյն իւրոյ»:

Ցաջորդ օրը Աբրահամ Կրետացուն հարկադրաբար տանում են Երեւան՝ փաշայի կամքով Հայոց Կաթողիկոս օծելու, եւ նոյն այդ օրը Նադիր-Խանի ասպատակութիւններից տագնապած երեւանցիները փախչում են էջմիածին: Ճանապարհին Աբրահամը տեսնում է իր փախստական հայրենակիցներին եւ յիշատակագրում. «...սոսկացաք

եւ հիացաք պնեղճութիւն նոցին»: Այսպէս մէկ տողով, մի զուսպ ու հակիրճ արտայայտութեամբ, հեղինակը կարողանում է հեղել իր ցաւն ու տագնապը...

Աբրահամ Կրետացին ընդունելով կաթողիկոսական գաւազանը, «տանջանօք եւ խղճութեամբ» սկսում է կառավարել իր ցրուած ու տառապեալ ժողովրդին: Այդ ժամանակ Նադիր-Խանը կարսում յաղթելով Թուրքերին՝ շարժւում է դէպի Արարատ: Կաթողիկոսը մեծ ընծաներով գնում է նրան ընդառաջ եւ գտնում բարեհաճ ընդունելութիւն: Այստեղից սկսած արդէն մեր առջեւ հանդէս է գալիս Կրետացու երկի երկրորդ գլխաւոր հերոսը՝ Նադիրը: Հեղինակը մէկ առ մէկ, օրագրային ոճով, նկարագրում է իր բոլոր հանդիպումները Խանի հետ՝ մէջբերելով նրա հետ ունեցած իր զրոյցները, արձանագրելով նաեւ դրանց հետ կապուած իր մտորումներն ու ապրումները: Կրետացին ողջունած իր եւ իր Աթոռի հանդէպ Խանի բարեացակամ վերաբերմունքից եւ անտարակոյս ելնելով իր համայնքի չահերից եւ իր հակաթուրքական տրամադրութիւններից, իր բացայայտ դրական վերաբերմունքն է արտայայտում պարսիկ զօրապետի հանդէպ՝ դրուատելով նրա թէ՛ մարդկային եւ թէ՛ ռազմական յատկանիշները («Մեծախելք Խանն», «արի Թահմազղուլին», «Հանճարեղն եւ երկրորդ Աղեկսանդրն»): Այս դիրքերից էլ նա նկարագրում է Նադիրի պատերազմական գործողութիւնները, Եղվարդի ճակատամարտը, ուր նա խայտառակ պարտութեան է մատնում Թուրքերին: Այդ ճակատամարտից յետոյ Հայոց Կաթողիկոսն անցնում է մարտի դաշտերով եւ յիշատակագրում նման տեսարաններ. «Եւ ի ճանապարհին հանդիպեցայ դիակացը՝ սկսեալ ի Աշտարակոյ հանդէն մինչեւ ցեղվարդ՝ անթիւ բազմութեան սպանելոցն: Եւ դեռեւս կային ոմանք կենդանի, որ խուզէին պարսիկք: Զայնպիսին եւս սպանէին: Որպէս եւ տեսայ աչօք իմովք, մինչ գնայի ի ճանապարհին: Որ եւ վերա հասայ հայու մի կիսամեռի, մինչ կամէին մահացուցանել, եւ թափեցի ի ձեռաց նոցա...»:

Այնուհետեւ Նադիրը կրկին պաշարում է Կարսի բերդը եւ նեղում Թուրքերին, որից յետոյ անցնում է Թիֆլիս, այստեղ հրաւիրելով նաեւ Աբրահամ Կաթողիկոսին: Խանը հրամայում է մայրաքաղաքի բնակիչներին, որ հիմնականում հայեր էին, 300 տուն հանել եւ քշել Խորասան: Բռնի տեղահանուողները ընկնում են իրենց հոգեւոր հովուի ողբը «եւ կական բարձեալ ողբային, եւ աղաղակն յերկինս ելանէր: Լային, գոռային, գոչէին, երկիր անկեալ թաւալէին եւ աղերսէին»: Եւ տառապեալ կաթողիկոսը տեսնելով իր ժողովրդի աղէտը, գրել է· «փղձկեալ այրեցեալ սրտիկս եւ արեան արտասուս իջուցանէի, եւ դեգերեալ աստանդական ի դուռս մեծամեծաց պա-

դատէի, աղաչէի, հայցէի եւ աղերսէի ազատիլ նոցա ի յայն վշտաց»։ *Կաթողիկոսի աղերսանքները մեզմում են Խանի սիրտը, որը ծանր փրկագին գանձելով՝ ազատ է արձակում գերուածներին։*

Կրետացին իր երկում ամենից աւելի հանգամանօրէն պատմում է Մուղանի դաշտում Նադիրի թագադրութիւնը, նկարագրելով իր ճանապարհորդութիւնը դէպի Մուղան՝ շրջակայ բնութիւնն ու կառոյցները, այլեւ պարսից բանակն ու բարքերը։ Ահա պարսից բանակին ուղեկցող նուագախմբի նկարագրութիւնը. «Եւ գուսանիմ մեծամեծ եւ փոքր եւ մանկունիմ փափկածայնիմ, որ ունէին ուրարս, նման ուրարին եկեղեցւոյ մերոյ ձգեալ ի պարանոց մանկանցն, եւ փաթոյթ ընդ բազուկս Ռ [2] ձեռնոց եւ Ռ [2] բզաչափ կախեալ ծայրէ ուրարին ի Ռ [2] բազկացն, եւ պոժոժուն շարեալ ի յոտսն, եւ այնպէս պարէին առաջի մեծի Խանին եւ առաջի բազմութեանն։ Որէ էին թուով ԻՌ [22], եւ այլ ոմանիմ սանթուրիմ եւ տամպուրայիմ, էմմանիմ, քանոնիմ եւ այլ գործիմ նուագարանաց եւ անօթիմ երաժշտականաց նստեալ ի բացեայ յանդիման Խանին ածէին եւ հնչեցուցանէին, եւ իւրաքանչիւրիմ այլ եւ այլ խօսէին՝ ըստ ոճի նուագարանի իւրում։ Իսկ պարիչքըն եւս խաղ ասէին ի պարելն իւրեանց, բայց՝ ի մի գոյն եւ ի մի ձեռանակ։ Պարողքն՝ ի մի գոյն, իսկ բազմելքն՝ ըստ իւրաքանչիւր հանդիպեցն երգէին։ Եւ այնպէս՝ երգիչք եւ պարիչք մինչ ի յօգուտ ժամ մի երգեցին եւ պարեցին, եւ բուրվառ միշտ ի շրջագայելն»։

Կրետացին պատմում է, թէ ի՞նչպիսի խորամանկ ձեւերով է Նադիրը դիմում իր չուրջը նախապէս համախմբած պարսից տէրութեան իշխանաւորներին, իրրեւ նրանց համաձայնութեամբ ու խընդրանքով, ձեռք բերելու չահական գահը։ Այդ ընթացքում նենգ Խանը նոյնիսկ ճառում է «ինքնաքննադատաբար», ասելով. «Ես գիտեմ, զի բազումք ինձանէ պիտամաղ եմ եղեալ։ Եւ իրաւունս ունիմ, զի բազմաց ապրանս խլեցի, զրազումս մահացուցի, զոմանս կորուսի, եւ յոյովից զոսկին եւ զարծաթն խլեցի, եւ շատ տեղիս աւերեցի, եւ երկիրս սասանեցուցի եւ ադմատացուցի։ Վասն որոյ բաւական է այս չափս։ Թող հանգչիմ մարդիկք գոնէ յայսմ յետ ի նեղութենէ յայսմանէ»։

Այս կապակցութեամբ ճիշդ է նկատուած, որ «իր այս բնութագրումով, ուր մեր առջեւ յառնում է արեւելքի իսկական բռնակալ Նադիրը՝ Աբրահամ Կաթողիկոսը յօդս է ցնդեցնում իր իսկ իդէալականացրած Նադիրին. այս մի քանի նախադասութիւնն է իսկութիւնը, դրանք են, որ տալիս են բռնակալի ու նրա իշխած ժամանակաշրջանի ճիշդ ու «օբյեկտիվ» պատկերը... Այդ մի քանի նախադասութիւններն են կազմում Կրետացու յիշատակարանի ուղն ու ծուծը, բնութագրում են նրա հեղինակի հնարամտութիւնը, յանդգնութիւնն ու

խիզախութիւնը: Հայ պատմագիրների մօտ Հայաստանի բռնակալներից եւ ոչ մէկն իր բերանով նման ինքնախարազանում չի արել: Մեր պատմագիրները անարգանքի սիւնին են գամել միայն մահկանացուները կնքած բռնակալներին, մինչդեռ Կրետացին այդ տողերը գրել է ոչ միայն Նադիրի կենդանութեան՝ այլ ծաղկման օրերին»[25]:

Երկի վերջին գլուխներում յուշագիր-պատմիչը խօսում է Հայաստանի մի շարք սրբատեղիներն ու բնակավայրերը կատարած իր ուղեւորութիւնների՝ այլեւ որոշ քաղաքական անցքերի ու հանդիպումների մասին: Նկարագրելով Հայոց «գեղեցկաչէն եւ պատուական» վանքերը, նա խնամածու հօր վշտակցութեամբ աւազում է Նբրանց աւեր ու ամայի վիճակը, իր ողբը խառնելով միջնադարեան հայ ողբագիրների բազմաձայն համերգին. «Աւա՛ղ ժամանակիս նեղութեան եւ նուազութեան ազգիս իմոյ Արամեան: Չի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն զաննման վանորայսն եւ գսուրբ ուխտն՝ վասն ոչ գոլոյ բաւական թեմ եւ վիճակ: Եւ թէպէտ գոն, բայց՝ ամայի եւ անչէն, անմարդաբնակ: Եւ թէ գտանին ոմանք աղքատացեալք, եւ նոքա ոչ կարեն օգնել կամ լցուցանել զպէտս եւ զպակասութիւն վանորէիցն, այլ եւ ինքեանք եւս կարօտ են դարմանելոյ ի վանորէից»:

Աբրահամ Կրետացու երկը ժամանակի պատմական յուշագրութեան ամենաարժէքաւոր նմոյշն է, որը ներկայացնում է հայ ժողովրդի պատմութեան մի կենդանի էջը եւ այն արձանագրող հեղինակի՝ հայրենանուէր հայ հոգեւոր-քաղաքական գործչի կերպարը:

5.

ԺԸ. դարի երկրորդ կէսի արեւմտահայ իրականութիւնն է պատկերում Կ. Պոլսի պատրիաք Գրիգոր Պասմաճեանի (Աստուածատրեան. ծն. 1715) յիշատակարանը[26]: *Վերջինիս պահպանուած ձեռագրերը, ըստ երկի հրատարակիչ Բ. Կիւլեսերեանի, «կանոնաւոր կերպով գրուած օրագրութեան մը մնացորդներ են»: Ընդգրկում է 1758–1773 թուականների ընթացքում իր՝ հեղինակի «պաշտօնական կեանքին ու դժբախտութիւններուն պատմութիւնը»: Պասմաճեանն, իր իսկ խոստովանութեամբ, իր երկը գրել է «անհեթեթ եւ անյարմար բանիւ»: Նա ինքը զգալով իր ոճի ճապաղութիւնն ու երկարաբանութիւնը՝ արդարացել է, ասելով թէ «ցաւակիրն լինի խօսնակ եւ սիրահարն միշտ երգնակ»: Նա երբեմն ձգտել է «յղկել», գեղեցկացնել իր խօսքը պատկերաւորման եւ արտայայտչական միջոցներով: Հետեւեալ տողում, օրինակ, դիմել է որոշ հնչիւնախաղի. «Իսկ ի ՌՄԻԲ (1773) թուականին, յառաջադէմին ազգիս եւ անաչառ խորհրդոյն խորհրդականիս հանդերձ խորհրդապետիւն խորհեցան եւ ի խորհուրդ*

մտին»։ *Երբեմն էլ հեղինակը խօսքի յուզական շեշտն ուժեղացնելու համար մէջ է բերել չափածոյ հատուածներ։ Բ. Կիւլեսերեանի խօսքերով ասած. չնայած «գրական եւ հռետորական կարկառուն չա՛տ մը թերութիւններուն»՝ Գրիգոր Պատմաճեանի յիշատակարանը բովանդակում է արժէքաւոր տեղեկութիւններ։ Այն ներկայացնում է Յովհաննէս Կոլոտից յետոյ Կ. Պոլսի, այլեւ Երուսաղէմի, պատրիարքական վիճակը, «բարացուցական օրինակներով կը պատկերացնէ այդ դարերուն ամիրայական բարքերն ու վարքերը, այդ դասակարգի կեղծուպատիր արտաքինի ետեւ իրական կեանքի ծանծաղուտը»։ Ահա մի հատուած նրա մերկացումներից. «Սոխա (ամիրաները — Հ. Բ.), որ երբեմն հարկադիրք լինէին հաւաքել զողորմութիւնս ի յանուն աղքատաց, բայց զկնի առնուին եւ սեփականէին ի յինքեանս. որպէս եղեւ ի հրկիզութենէ ազատողաց պատճառաւն հաւաքեցաւ. զոր յաւելորդն նորին առին ինքեանք բարեպաշտօնք եւ վասն պիտոյից իւրեանց մսխեցին ուր եւ կամեցան եւ զայլսն ըստ սոյն կերպի։ Պանծային ի վերայ պերճաշուքութեանց իւրեանց, զի յորժամ զայլ ոք խոնարհեալ ողջունիցէին զինքեանս, յայնժամ բարձրամտէին եւ համարէին զինքեանս որպէս զերկինս»։

Մի առաւել ընդարձակ օրագրութիւն է հեղինակել մէկ այլ նշանաւոր ազգային-հոգեւոր գործիչ՝ Յովսէփ Արդուքեանը (1743–1801), որը ռուսահայ թեմի առաջնորդն էր եւ 1783-ին կազմել ու ռուսական արքունիք էր ներկայացրել հայ-ռուսական դաշնագրութեան մի նախագիծ։ Արդուքեանը որոշակի աւանդ ունի նաեւ ռուսահայ գաղթօջախների կրթական ու տպագրական գործի ծաւալման առաջդէմում։ Ահա իր գործունէութեան եւ առհասարակ հայ-ռուսական յարաբերութիւնների մասին է գրել նա իր կազմած Օրագրում, որը հրապարակ է հանուել հատուածաբար[27]։ *Սակայն, ինչպէս նկատել է Լէօն, «այս օրագրութիւնների մէջ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը պարզ ու անարուեստ պատմող է, եւ նրա այդ գործերը գրական արժանաւորութիւններ համարեա բոլորովին չունեն, թէեւ հետաքրքրական եւ կարեւոր տեղեկութիւններ են պարունակում նրա ժամանակի վերաբերմամբ»*[28]։

Ժ.Ը. դարում որոշ հայ հեղինակներ յուշագրական երկեր են գրել նաեւ այլ լեզուներով։ Այսպէս, արեւմտահայ երաժիշտ, թամբուրահար Քիւչիւկ Արութինը Նադիր-Շահի հնդկական արշաւանքի ժամանակ Կ. Պոլսից ուղեւորուել է Հնդկաստան եւ գրել հայատառ թուրքերէն մի հետաքրքիր ուղեգրութիւն[29]։ *Իսկ հայ ազատագրական չարժման խոշորագոյն գործիչ Յովսէփ Էմինը (1726–1809) իր նշանաւոր յուշերը չարադրել է անգլերէն*[30]։ *Աւելի ուշ Յարութիւն Արարատեանը (ծն. 1774թ.) իր ինքնակենսագրութիւնը գրել է ռու-*

սերչն[31]: Բոլոր այս երկերը, ըստ ամենայնի, պատկանում են հայ ազգային գրականութեանը եւ այդպէս էլ, իրաւամբ, դիտւում են գրականագիտութեան մէջ:

Յովսէփ Էմինի եւ Յարութիւն Արարատեանի երկերը «գարգացման մի նոր աստիճանի վրայ դրեցին հայկական մեմուարային գրականութիւնը»[32] եւ ըստ էութեան դուրս են գալիս միջնադարի սահմաններից՝ թեւակոխելով հայ նոր գրականութեան ոլորտը:

6.

ԺԷ.–ԺԸ. դարերի հայ յուշագրութիւնը հանդէս է գալիս երկու հիմնական ժանրերով՝ ուղեգրութիւն եւ օրագրութիւն, որոնք փաստագրական-գեղարուեստական արձակի նմոյշներ են: ԺԷ. դարի ուղեգիրներից են Աւգուստինոս Բաջեցին, Յովհաննէս Թութունջին, Մահտեսի Շահմուրատը: Հայ ուղեգրութեան պատմական եւ գեղարուեստական առումով ամենաարժէքաւոր երկը ստեղծել է Սիմէոն Լեհացին, որը յաւագոյնս արտացոլել է Զարթօնքի չրջանի հայ մտաւորականի անձնական եւ անանձնական յոյզերն ու խոհերը, հայրենասիրական գաղափարները:

Պատմական եւ ուղեգրական ինքնակենսագրութիւնների հիմքի վրայ է առաջացել յուշագրութեան միւս ժանրը՝ օրագրութիւնը, որի առաջին նմոյշները ստեղծուել են ԺԷ. դարում: Ցայտնի են Զաքարիա Ագուլեցու, Մինաս Ամդեցու եւ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի օրագրութիւնները: Վերջինս Սիմէոն Լեհացու ուղեգրութեան հետ միասին ժամանակի յուշագրութեան լաւագոյն նմոյշն է, ուր քաղաքական ու հասարակական կեանքի ոլորտում ներկայացուում են ժամանակակից հայ մարդը, մտաւորականն ու հայրենասէրը:

ԺԸ. դարում առաւել լայն տարածում են գտնում օրագրական-ինքնակենսագրական երկերը (Աւետիք Թոխաթցի, Եղիա Կարնեցի, Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենց): Պատմական յուշագրութեան մի ինքնատիպ օրինակ է Աբրահամ Կրետացու երկը, որը ներկայացնում է հայ ժողովրդի պատմութեան մի զրուագը եւ հեղինակի՝ հայրենանուէր հայ հոգեւոր-քաղաքական գործչի կերպարը:

Յուշագրական երկեր են գրուել նաեւ օտար լեզուներով: Այդ ստեղծագործութիւնները, սակայն, պատկանում են հայ ազգային գրականութեանը: Յատկապէս Յովսէփ Էմինի անգլերէն ինքնակենսագրութեամբ հայ յուշագրական գրականութիւնը բարձրացել է մի նոր աստիճանի եւ մուտք գործել հայ նոր գրականութեան սահմանները:

Հ. Բ.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ա. Ցովհաննիսեան, *Դրուագներ Հայ Ազատագրական Մտքի Պատմութեան*, հտ. 2, Երեւան, 1959, էջ 85:
2. Ֆ. Պատկանեան, Նշխարք Մատենագրութեան Հայոց, Պետերբուրգ, 1884, էջ 6 եւ հտն.:
3. Տես՝ Հ. Անասեան, XVII *Դարի Ազատագրական Շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*, Երեւան, 1961: Վաւերագրեր՝ էջ 301–311, 315–319:
4. *Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի*, հրատարակեց Մ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939, ծանօթագրած՝ էջ 512–515:
5. *Սիմէոն Դպիր Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն եւ Ցիշատակարանք*, ուսումնասիրեց եւ հրապարակեց Ն. Ակինեան, Վիեննա, 1936:
6. *Պատմութիւն Փարէզի եւ Վեննայի*, *Պատմութիւն Վեննեփիկ Քաղաքին*, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1966, էջ 238:
7. *Սիմէոն Դպիր Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն եւ Ցիշատակարանք*, Առաջաբան, էջ ԼԸ:
8. *Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը*, Երեւան, 1938:
9. *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 1937, էջ 16:
10. Լէօ, *Երկերի Ժողովածու*, հտ. 3-րդ, Երեւան, 1969, էջ 365:
11. *Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի*, հրատարակեց Մ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939, էջ ձԼԶ:
12. Զուարթիէբճի՞ [խմբ.]:
13. *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 1867, էջ 129–136, 180–181, 202–209, 301–307, 328–331, 370–380, 1868, էջ 114–119, 145–148, 246–249, 320–324 եւ 1869, էջ 177–185:
14. *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 1897, էջ 459–463:
15. Ն. Ադրալեան, *Ամբողջական Երկեր*, հտ. 2, Պէյրութ, 1966, էջ 145:
16. Անտիպ է. որոշ հատուածներ Ե. Փեչիկեանը հրապարակել է *Բազմավէպում*, Վենետիկ, 1937, էջ 138–323 եւ 1941, էջ 46–53:
17. *Մասխս*, Կ. Պոլիս, 1874, թ. 1489–1500: Աւետիք Թոխաթցուն ճոյճացրել են նշանաւոր երկաբէ Դիմակով Մարդու հետ: Նրա շուրջ ստեղծուել է բաւականաչափ գրականութիւն: Այս մասին տես՝ Հ. Անասեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն*, հտ. Բ., Երեւան, 1976, էջ 980–983:
18. Այս երկի բնագիրը գտնւում է Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանում: Որոշ հատուածներ հրապարակել է Ց. Ոսկեանը իր *Եզիա Աստուածաստուրեան-Մուշեղեան եւ Իր Գրական Արտադրութիւնները*, Վիեննա, 1927, գրքում:
19. Հայ միջնադարեան գրականութեան միջազգային գիտաժողով, *Զեկուցումների Դրոյթներ*, Երեւան, 1986, էջ 162:
20. Ա. Ցովհաննիսեան, էջ 571:
21. *Կաուկ Հայոց Աշխարհի*, Թիֆլիս, 1861, էջ 81–112, 181–212:
22. Լէօ, *Երկերի Ժողովածու*, հտ. 3-րդ, գիրք 2-րդ, Երեւան, 1972, էջ 524:
23. Աբրահամ Կրետացի, *Պատմութիւն*, ընծայական բնագիր, ռուսերէն թարգմանութիւն, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ Ն. Ղորղանեանի, Երեւան, 1973:
24. Մ. Աբեղեան, *Երկեր*, հտ. Դ, Երեւան, 1970, էջ 530:
25. Լ. Բաբայեան, *Դրուագներ Հայաստանի XIV-XVIII Դարերի Պատմագրութեան*, Երեւան, 1984, էջ 180:

26· *Ցիչաուակարան Պատմաճեան Գրիգոր պատրիարքի*, Փարիզ, 1908:
27· *Կռունկ Հայոց Աշխարհի*, 1863, էջ 321-328, 419-444, 505-519, 582-599: Գիւտ Ա· Քհնյ· Աղաճեանց, *Դիւան Հայոց Պատմութեան*, գիրք Ը, Թիֆլիս 1911, էջ 2-47:
28· Նոյնը, էջ 468:
29· *Մատենադարանի Գրատկան Նիւթերի ժողովածու*, հտ· 1, Երեւան, 1941, էջ 101-128:
30· *Ցովսէփ Էմինի կեանքն ու գործը*, անգլերէն բնագրից թարգմ· Ց· Խաչմանեան, Պէյրութ, 1958:
31· *Արտեմի Արարատեան կեանքը*, Մոսկուա, 1981 (ռուսերէն):
32· Կ· Դանիէլեան, *Հայ Մեմուարայինն Գրականութեան Պատմութիւնից*, Երեւան, 1961, էջ 85:

THE MEMORABILIA OF THE LATE MIDDLE AGES

(SUMMARY)

HENRIK BAKHCHINIAN

The article deals with the various Armenian authors, memoirists and diarists of the late Middle Ages and the Renaissance period of the XVIII-XIX centuries. In the long run of critical analysis the author finds that their work pertains not only to history, geography, voyages and literary expression, but also to socio-political conditions of the time. Some of these authors are high ranking clericals of the Armenian Church and are contemporaries and actors in the events they talk of, others are great merchants and traders and are self-made Armenian politicians of the time, endeavouring to liberate Armenia from the Ottoman, Persian and Russian yoke, while some others are just travellers who have visited some of the major religious and political centers of their time. The majority of the memoirs and diaries, published or otherwise, are in armenian, while some are in Armenian-script Turkish, English or Russian.

The author of the article presents some twenty-three memoirists and diarists, analyzes their works not only as a witness of the times they came into being, but also as literary works. This latter is the reason why Mr. Bakhchinian dwells at length on the problems of style, language and artistic value of each work tackled and finds that some of these authors are men of letters, and their work is enhanced with beauty

and elements of art, and hence can be considered as literary representatives of their time. Only a very small minority of these memoirists and diarists are just simple and plain writers, and hence are to be accepted as the witnesses of their time.

Mr. Bakhchinian presents in his lengthy article the various works of Augustinus Bajetzi or Bajentz, the Armenian Patriarch Hovhannes Toutounji or Vanetzi or Areveltzi, Mahtesi Shahmourat or Khoja Mourat Baghishetzi, Yeremia Chelepi Koemurdjian, the Chorist Simeon Lehatzi, or Zamosatzi or Mikolayovich, Khachatour Tokhatetzi, Grigor Daranaghtzi, the merchant Zakaria Agouletzi, the Armenian Patriarch Minas Amdetzi, David Yevdokiatzi, Father Zwar Jierji Oghlu, the Armenian Patriarch Avedik Paghtassarian Tigranakertzi, the Mekhitarist Father Hovhannes Tovmajan or Tovmajian, the Armenian Patriarch Avedik Tokhatetzi, Yeghia Karnetzi or Asdwadzatourian-Mousheghian, the merchant Petros di Sargis Gilanentz, the Armenian Catholicos Abraham Kretazi, the Armenian Patriarch Grigor Pasmadjian, Hovsep Archbishop Arghoutian, the drummer Kuchuk Aroutin, Hovsep Emin, and Haroutioun Araratian.

At the end of his study and analysis the author of the article concludes that all these memorabilia are fundamentally either diaries of voyages, or biographical ones, and are major first hand sources for the study of Armenian political, social, religious, economic and literary history of not only the Armenian people of the late Middle Ages but also that of the surrounding peoples and nations.

THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH

Rev. Dr. VAHAN H. TOOTIKIAN

On July 1, 1846, thirty-seven men and three Armenian women established the Armenian Evangelical Church in the «mission chapel» at Pera, Istanbul (then Constantinople). Four years later, on November 27, 1850, the Ottoman Sultan Abdul Medjid granted formal recognition to the newly established Church. The result: a permanent breach between the Armenian Apostolic Church and the Armenian Evangelical Church. Since then the Armenian Evangelical Church has continued its separate existence.

At the height of the Armenian Evangelical movement, prior to World War I, Armenian Evangelicals all over the world numbered approximately seventy thousand, the vast majority of whom lived in the Turkish Ottoman Empire[1].

The Armenian Evangelical Church today comprises sixty-five churches and more than a dozen fellowships with a total of approximately twelve thousand communicant members and thirty thousand adherents. Among the adherents are included the pledging members, youth, children, and supporting friends of the churches.

With the exception of thirteen churches, three in Europe, four in South America, four in Armenia, one in Georgia, one in Sydney, Australia, and one in Cyprus, all Armenian Evanglical churches belong to three Church Unions: the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East, the Armenian Evangelical Union of France, and the Armenian Evangelical Union of North America.

Compared with other hierachical churches, the Armenian Evangelical Church may give an impression of disorder and division. There are varieties of Armenian Evangelical thought and practice. The special elements which constitute an Armenian Evangelical Union are the right to draw up its own constitution, to adopt its own church polity, and to determine its relationship with other churches. Each Union is jealous of its independence, and, while it remains loyal to Armenian Evangelicalism as a whole, makes plain its intention in many matters to go its own way.

Unlike the Protestant Reformation in Europe, the Armenian Evangelical Reformation began as a single united movement in her homeland.

Within a short period, however, due to circumstances, geographical proximity, and organizational considerations, Armenian Protestantism was organized into Church Unions. In chronological order four Unions were first organized in Turkey in the 1860's: Bithynia Union (1864), Eastern Union (1866), Cilician Union (1867), and Central Union (1868). Then, at the turn of the century, two more Unions were organized in America: the Armenian Evangelical Union of Eastern States (1901), and the Armenian Evangelical Union of California (1908). In May of 1914, immediately before World War I broke out, the Armenian Evangelicals organized the first Armenian Union in their Fatherland, Armenia: the Union of the Armenian Evangelical Churches of Ararat[2]. Although the Union of the Armenian Evangelical Churches of Ararat was organized in May of 1914, the Armenian Evangelicals could not hold Union meetings before 1919 due to the World War I. They started holding meetings after Armenia became an independent republic. Annual conventions were held regularly until 1926. By 1927, due to government restrictions, the Union was dissolved as church life was disrupted. Thus, before World War I, the Armenian Evangelicals throughout the world counted seven Unions with one hundred seventy-eight churches[3].

The Turkish genocide of the Armenians between 1915 and 1922 wiped out all of the Armenian Evangelical Unions and most of the churches and their members in Turkey. The survivors of the massacres, «the Remnant», managed to organize two Unions in the 1920's in their new lands of adoption: the Armenian Evangelical Union of Syria and Lebanon (the Armenian Evangelical Union of Syria and Lebanon [Cilicia] assumed the name «Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East [UAEC-NE] in 1930) and the Armenian Evangelical Union of France. By the end of the first quarter of the twentieth century, Armenian Protestantism was reduced to four Unions. Since the merger of the two Unions of America in 1971, the Armenian Evangelical Church has comprised three Unions.

The Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East (UAEC-NE)

Until the early 1970's the largest and the relatively more organized of the three Unions was the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East, but the political instability in the Middle East and the ensuing civil war in Lebanon changed that status. At present, UAEC-NE has twenty-five churches with the following distribution: six in Lebanon, ten in Syria, three in Turkey, one in Egypt, two in Greece, and three in Iran[4].

The UAEC-NE has overall jurisdiction of twenty-five Armenian Evangelical Churches in the Middle East. The highest ecclesiastical authority of these churches is the annual convention of the Union and its Central

Committee[5]. The churches in Syria and Lebanon have separate executive councils; the Central Committee is made up of both. The Union has the following officers: a moderator, chairman of the Central Committee, two heads of Communities (one each for Syria and Lebanon), and two community Councils. A **Personne Morale** represents the Union vis-a-vis the Lebanese government[6]. The Community Councils (**Hamaynkayin Zhoghov**) of the Union «look after the political and civil rights of Armenian Evangelicals according to the code of **Status Personnel**»[7]. The Union also has two Church tribunals for marital problems: the «Tribunal of First Instance» and «Court of Appeal». In Lebanon the government has continued to oppose recognition of Armenian Evangelicals as a separate denomination. All Protestant Churches are identified as one category and constitute a single Protestant denomination administered by the Supreme council. The Armenian Evangelicals have pressed consistently for separate registration, but the Lebanese government has refused to grant them separate «millet» status.

All the churches of the UAEC-NE, with the exception of one or two, run their own Sunday Schools with a unified graded curriculum. Most of them also have a Christian education program for their youth groups and Christian Endeavor Unions for the youth.

The educational work of Armenian Evangelicals is a long-standing tradition. The UAEC-NE has a network of eighteen educational institutions ranging from elementary schools to colleges: nine in Lebanon, six in Syria, one in Greece, and one in Iran. Of these, Haigazian College, the first Armenian college in the Diaspora, has operated in Beirut since 1954, serving the greater Armenian and local Arab community. The Near East School of Theology (NEST) is the only full-fledged inter-denominational seminary dedicated to the preparation of parish ministers and Christian educators. UAEC-NE is one of the strongest supporting members of the NEST[8]. The long-time moderator of the Union, the Rev. H.P. Aharonian, was the president of the seminary from 1961 to 1978. The seminary since 1991 has another Armenian president in the person of the Rev. Hovhannes Karjian.

The Armenian Evangelical Union of North America (AEU-NA)

The Armenian Evangelical Union of America was the product of the merger of the Armenian Evangelical Union of Eastern States and Canada, Inc. and the Armenian Evangelical Union of California, Inc. After more then six decades of separate existence, the twenty-one churches and three fellowships of these two Unions united in 1971 into one Christian brotherhood «to uphold one another in their needs, to work together in mutual respect, ... to work for the Kingdom of God, to promote their general welfare and their missionary outreach»[9].

Numerically, Armenian Evangelicals in North America are a small minority. Today the Armenian Evangelical Union of North America comprises twenty-five churches and three fellowships with a total communicant membership of about five thousand, and an additional five to six thousand supporting members, youth, and Sunday School pupils.

Most of the AEU-NA churches have Christian education programs, church school and youth activities, and most of them distribute weekly and/or monthly newsletters. Most of them are financially self-sufficient, and all of them, with the exception of two, have adequate buildings of their own. There is a wide spectrum of inter-communal relations between Armenian Evangelical Churches and those of the Armenian Apostolic and Catholic traditions.

Undoubtedly, the formation of the Armenian Evangelical Union of North America is one of the most important accomplishments in recent years by the Armenian Evangelical Churches in America. Since its inception in 1971, AEU-NA has embarked on a number of ventures and has successfully accomplished some important undertakings. These include fund-raising campaigns for the purpose of promoting their religious, educational, and cultural programs as well as sustaining and strengthening the churches. Several new churches and fellowships have also been organized.

Most of the Armenian Evangelical Churches of North America have denominational affiliations such as their affiliations with the United Church of Christ, Presbyterian, and United Church of Canada. A small number of them, however, are independent; their sole loyalty is to the AEU-NA. The church polity of the majority of the churches is congregational. All of them, in varying degrees, support the missionary agency of Armenian Evangelicalism, the Armenian Missionary Association of America.

The Armenian Evangelical Union of France (AEUF)

The Armenian Evangelical Union of France is the smallest of the three Unions of the Armenian Evangelical Church. It has fourteen organized churches and small missions, with approximately one thousand communicant members and three thousand supporting members, youth, and children[10].

In general, the Armenian Evangelical Churches in France are confessional churches with a fundamentalist orientation[11]. The majority of the present ministers are French-born Armenian Evangelicals. All of the churches are small in size and numbers. Attrition attributable to deaths and other causes has not been offset by new additions. In spite of this, however, the AEUF tries to challenge the Armenian Evangelical youth for church leadership and adminstrative responsibilities. In recent years it has encouraged the transition from Armenian to Franco-Armenian services. Special efforts are made to reach out to young generation through the church scools,

church schools

youth groups, and two summer camps. Many adults and youth benefit physically and spiritually from the facilities of the summer program of Toulon and Fontanelle Evangelical Camps[12].

Other Armenian Evagelical Churches

The Armenian Evangelicals in South America have four organized churches and three Armenian Missionary Association District Committees. In this vast continent, larger than North America, the total population of Armenians is approximately eighty-five thousand, of whom only two thousand five hundred are Armenian Evangelicals; they are a minority within a minority of Armenians. The total number of Armenian Evangelical families is about five hundred with a communicant membership of three hundred. There are also four Armenian Brotherhood Churches which have close ties with the Evangelicals. In spite of their size and limited resources, some of these are quite vibrant and active.

Two of these churches have strong missionary outreach programs. The Armenian Evangelical Congregational Church of Buenos Aires, for example, besides holding frequent evangelistis activities among the Argentineans, employs a full-time missionary in the remote Chado province inhabited by native Indians. It also owns a summer camp in the outskirts of Buenos Aires with a strong Christian education program[13]. Similarly, the Armenian Evangelical Central Church of Sao Paulo supervises a Mission Center in Ferrax (a small town forty miles from Sao Paulo), as well as running a weekly evangelisitic radio program[14].

The Armenian Missionary Association of America has three important District Committees in South America: the AMAA of Argentina, the AMAA Disitrict of Montevideo, and the AMAA District of Sao Paulo.

Not formally affiliated but cooperating with the Armenian Evangelical Church are four Armenian Brotherhood Churches in the cities of Buenos Aires, Cordoba, and Montevideo.They have very strong Christian education programs for children, youth, and adults and an ever-growing number of missionary projects. They jointly support four missionaries in Turkey, and two mission centers in Latin America[15].

In Europe, two churches and four fellowships are loosely affiliated with the Armenian Evangelical Union of France and supported by the AMMA. These are the Armenian Evangelical Church of Brussels, Belgium; the Armenian Evangelical Church of Sofia; and the Armenian Evangelical Fellowships of Varna, Plovdiv, and Shoumen of Bulgaria. In London, England, there is the Armenian Evangelical Fellowship.

The only Armenian Evangelical Church in the Far East is the Armenian Evangelical Uniting Church of Sydney which was organized as a church fellowship in the early 1970's. It has a membership of approximately one

hundred persons. It is affiliatd with the Uniting Church of Australia, and is partially supported by the U.C.A. and the AMAA. There is another Brotherhood Church, called the Armenian Evangelical Nazarene Church, with a membership of 20, which is in the process of seeking membership in the AEU-NA.

Armenian Evangelicalism has some churches even behind what used to be the Iron Curtain, the former Soviet Union. At present there are four organized churches and a number of emerging fellowships in the former Soviet Union, particularly in the Republics of Armenia and Georgia. From the sovietization of these republics until their independence in 1991, these churches had no outside ties nor had they received moral or financial assistance from without. They had been thrown entirely on their own resources. They lived under a regime which made no secret of its hostility to all religions. Yet, they managed to carry on.

Organizations: Educational, Missionary, and Benevolent Institutions

One of the greatest contributions of the Armenian Evangelical Church to the Armenian people continues to be in the realm of education. For decades her educational institutions have provided valuable services to young generations of Armenians in the Diaspora. All of these schools are located in the Middle East, and are under the jurisdiction of the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East (UAEC-NE). Some of these educational institutions have been, and still are, instrumental in the preparation of Armenian Evangelical leaders. In this respect, the following are the most noteworthy:

The Near East School of Theology (NEST). It is the only full-fledged Protestant seminary in the Near East dedicated to the preparation of parish ministers, Christian educators, and religious workers. It is a joint venture and partnership of the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East, the National Evangelical Synod of Syria and Lebanon, the Evangelical Episcopal Church, the Evanglical Lutheran Church of Jordan, and the Armenian Missionary Association of America. The NEST, in its present form, came into being through the union of the School of Religious Workers in Beirut and the School of Religion in Athens in 1932 under the auspices of the Congregational and Presbyterian Mission Boards in America. A good share of its ministry has been directed to the education and training of Armenian Evangelical leaders. In all, a total of over one hundred Armenian ministers and Christian educators are graduates of the seminary, most of whom have served, and are still serving the Armenian Evangelical Churches all over the world[16].

Aleppo College. Until a decade ago, Aleppo College was a junior college. But due to the existing local circumstances, the freshman and sophomore were eliminated and presently it operates as a high school. It is owned and administered cooperatively by the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East and the Arab Evangelical Synod of Syria and Lebanon. Aleppo College is really a continuation of Central Turkey College, originally established in 1876 by the Armenian Evangelicals in the Cilician town of Aintab. It was a university-level college which included a medical school. The majority of the student body and the faculty was comprised of Armenians[17]. Following the evacuation of the Armenians from Cilicia, the college was transferred to Aleppo, Syria, and after merging with the North Syria School for Boys (Presbyterian), assumed the name Aleppo College. It was supported by two mission boards: the United Church Board for World Ministries and the United Presbyterian Church in the U.S.A. The Mission Board in 1963 turned over the college to the two local bodies, viz., the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East and the Arab Evangelical Synod of Syria and Lebanon. At the present the UAEC-NE owns fifty-one and one-half percent (51 1/2%) of the property of the college[18].

Haigazian College. It is the only full-fledged Armenian Evangelical College outside Armenia, and until a few years ago, was the only university-level independent Armenian college in the Diaspora. It was named after the late Dr. Armenag Haigazian, a great Armenian educator and President of the Apostolic Institute of Konia (Jenanian College) in Turkey. It was founded in 1955 through the financial commitment of two prominent Armenian/American couples, Mr. & Mrs. Stephen Mehagian of Phoenix, Arizona, and Mr. & Mrs. Stephen Philibosian of Radnor, Pennsylvania[19]. Although the college is an Armenian Evangelical educational institution in Beirut, Lebanon, over thirty nationalities and more than half a dozen religious sects are represented in it. At its height, it had over 650 students, but due to the civl war in Lebanon, the total student body in 1979 was about half that number[20]. The college is governed by a Board of Trustees with headquarters in Los Angeles, California, under the auspices of the AMAA, and a Board of Managers in Beirut, Lebanon.

In historical perspective, two other Armenian Evangelical institutions of higher learning can justifiably be recognized as forerunners of Haigazian College: **the Teachers' Training Institute** and **the Armenian Evangelical College**. The Teachers' Training Institute was a junior-college level teachers' training school founded in 1947 in Eshrefieh, Beirut. It was the product of the vision and labor of love of a group of influential Armenian Evangelical leaders from Beirut, Lebanon. The Armenian Evangelical College was established by the First Armenian Evangelical Church of Beirut, Lebanon, when it added freshman and sophomore years to its existing high school. When the idea of a college became a reality, the programs of these two schools were incorporated into the Haigazian College[21].

Missionary Endeavor

The missionary agency of the Armenian Evangelical Church is the Armenian Missionary Association of America, Inc. (A.M.A.A.). It was born on June 7, 1918, during the annual convention of the Armenian Evangelical Union of Eastern States (U.S.A.), which was held in the Armenian Evangelical Church of the Martyrs in Worcester, Massachusetts.

The beginning of the AMAA can be traced back to the Missionary Committee of the Armenian Evangelical Union of Eastern States which was formed in 1907. The outbreak of World War I and the calamity to which Armenians were subjected became serious concern to the Armenian Evangelical leadership. But it was not until 1917 that practical steps were taken. The newly elected Executive Committee of the AEU of Eastern States was authorized to study the matter of creating a missionary association. In the following year, at the 17th annual convention of the Union, the Executive Committee presented its report, and a motion for the creation of the Armenian Missionary Association of America was unanimously adopted.

The first announcement of the Association stated its purpose as follows: «... To strengthen the spiritual life of our churches, and to rebuild the ruined churches of the fatherland»[22]. Then the AMAA was placed on a membership basis. Its motto was, «Every Evangelical Armenian a member of the Missionary Association». Seven categories of membership were established, ranging from an annual membership fee of five dollars to that of «honorary life membership» of five hundred dollars. Thus, during the first year of the Association a grand total of $27,000 was pledged[23].

It is hardly an exaggeration to state that the AMAA became, in many ways, the historical liaison, the unifying bond, and the catalyst of the Armenian Evangelical Churches scattered all over the world. Without it the Armenian Evangelicals would have been deprived of good leadership during the most difficult period of their history. It provided them with the sinews of organization and guidance. Their misfortunes would have been even greater and their good fortunes would have been less had not the AMAA existed to fulfil its destiny as the beneficient ministrant of the Armenian Evangelical Church. Indeed, had not the AMAA given the stricken Armenians of World War I guidance and moral and material support, the calamity of the «First Genocide of the Twentieth Century» would have been even more pronounced.

At present, the Armenian Missionary Association of America has to its credit over three quarters of a century of tremendous success both in America and abroad and an untarnished record of service to Armenians everywhere. The spirit of dedication and service which has been shown by the members and friends of the Association has been recorded with appreciation in the annals of the Armenian Evangelical communities in the Diaspora[24].

Since its inception the AMAA has been not only the missionary arm of the Armenian Evangelical churches in North America but also the «golden chain» binding all Armenian Evangelicals throughout the world. It has also become the «Good Samaritan» embodying intense concern for brethren in need, and constantly answering the «Macedonian call».

Christian Education

Almost all Armenian Evangelical Churches have church schools or Sunday schools. Christian education for children has been part and parcel of the Evangelical witness. In the early period of Armenian Evangelical church life, strong biblical foundations of faith and their application to life for all age groups were an important characteristic of the new church. No person was received into church membership without going through a period of Christian education and successfully completing a confirmation class[25]. Christian education was not confined to the Sunday School and the training of youngsters in Christian ways. The first two generations of the Armenian Evangelical Church recognized that the educational mission of their churches was to be the training of young and old alike. They knew the importance of adult Christian education. Besides the church school for children, they organized regular Sunday classes for adults before or after Sunday morning services. They had mid-week prayer and Bible study meetings. In general, Armenian Evangelical Churches realized that their educational mission included a compelling mandate on adult education. As time went by the emphasis on adult education diminshed[26]. But recognition of the importance of Christion education for children continued. In the aftermath of World War I, when the Armenian refugees had lost most of their possessions, one of the first things they did was to rebuild their churches and to reorganize their church schools. By 1926, four years after their settlement in Syria and Lebanon, the Armenian Evangelicals counted over four thousand church school pupils[27].

At present, in Syria and Lebanon, where the bulk of Armenian Evangelicals in the Middle East live, there are as many Sunday schools as there are Armenian Evangelical Churches. The Sunday schools are organized into local Unions. They are members of the Bible Lands Union for Christian Education. There is a unified graded curriculum published in Armenian by the Near East Sunday school Curriculum Board. The total number of pupils in the church schools is approximately three thousand.

In North America, France, and South America there are about thirty church schools with more than two thousand pupils. In North America, when the Armenian Evangelical Churches were being founded during the last quarter of the nineteenth and the first decade of the twentieth centuries, the membership was largely composed of adults; there were few children and fewer young people. By the end of the first two decades of this century there was

already a thiriving Sunday school program both in the Eastern States and in California. The first statistics of 1908 about the California Union indicate that there were four churches and three hundred sixty Sunday school pupils[29]. Although statistical data about the Armenian Evangelical Union of Eastern States are not available, reports indicate that there was also a growing Sunday school in the East[30]. Today the Armenian Evangelical Churches in North America count twenty church schools with over eleven hundred pupils[31]. In France the situation of the church school membership at present is deteriorating. In the 1940's the Armenian Evangelical Union had a vibrant church school organization with over nine hundred pupils[32]. Today that number is as low as about three hundred. The South American churches count about the same number of pupils.

As for youth work, in the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East the main Armenian Evangelical youth organization is the Christian Endeavor Society. It was organized in 1924 in Aleppo, Syria[33]. Presently, twenty-two churches of UAEC-NE form the Chirstian Endeavor Societies, some of which have Junior and Senior departments. These youth groups form a Union and carry on their activities through an Executive Committee of their own. the Christian Endeavor Union has two summer camps, both known as **Kchag** (the Armenian word **Kchag** is an acronym of «Christian», «Endeavor», «Summer», and «Center»). The first is located in Beit Mery, Lebanon; the other, in Kessab, Syria[34]. Besides the Christian Endeavor Unions, the Armenian Evangelicals in Lebanon have an association of young adults, the Armenian Evangelical Young Men's Association (HAEM). The avowed goals of this organization, which was organized in 1973, is to foster the Armenian Evangelical Movement in religious, social, cultural, and benevolent realms.

The youth work of the Armenian Evangelical Churches in America started in the second decade of the twentieth century. In its initial stage, youth groups were organized on the model of Christian Endeavor Societies of the Armenian Evangelical Churches in Turkey. Gradually, new groups were organized by many Armenian Evangelical Churches on the East and West coasts. It was not unitl 1925 that a Union was formed in the East which was named the Inter-State Union. Not long after, the youth groups of the New England Armenian Evangelical Churches got together and organized the New England Union. In 1961 these two Unions merged and the Armenian Protestant Youth Fellowship was born. The APYF operated in three geographical regions, Mid-Western, Middle Atlantic, and New England, and once a year they met for their annual convention[35]. While the APYF was active on the East coast and Mid-West, the Christian Endeavor Union of California became the unifying force of the Armenian Evangelical youth in California. In 1978, the two youth organizations merged and formed a new united youth group, the Armenian Evangelical Youth Fellowship (AEYF)[36].

In France there are signs of revival in youth activities. More and more French-born Armenian Evangelicals are joining the churches. They have their own groups, two summer camps, and some evangelistic and missionary outreach programs[37].

In South America there is no organized Union or Fellowship for Armenian Evangelical youth. There are two churches, however, which have their own youth groups: the Armenian Evangelical Congregational Church of Buenos Aires and the Armenian Evangelical Central Church of Sao Paulo.

The newly organized Armenian Evangelical Uniting Church of Australia has recently organized a Christian Endeavor Society which is still in its organizational stage.

Benevolent and Philanthropic Organizations

There are more than half a dozen benevolent, philanthropic, and humanitarian organizations through which the Armenian Evangelical Church reaches out to many needy Armenians. Some of these organizations belong to the Evangelical Church and some were inspired and organized by Armenian Evangelicals. Most of these, however, are jointly owned and supported by the Armenian Evangelical Church and other church bodies and organizations. A short description of the most important of these organizations follows:

The Stephen Philibosian Foundation is named after the late Stephen Philibosian, a long-time treasurer and board member of the Armenian Missionary Association of America and a great benefactor. After establishing a sizeable Endowment Fund in the AMAA, Stephen Philibosian organized his own foundation in 1969, the income of which has been used for scholarships, reconstruction of churches and schools, and for benevolence in the mission field, especially the Middle East. In the past two decades, through the generous contribution of both the Stephen Philibosian Endowment Fund and the Stephen Philibosian Foundation, a number of buildings have been constructed or renovated and hundreds of scholarships have been granted to needy students.

The Jinishian Memorial Foundation is in memory of an Armenian Evangelical rug merchant, Vartan Jinishian, son of the late Rev. Haroutune Jinishian. The Foundation amounts to ten million dollars, seventy-five percent of the annual interest of which is being used for the Armenian needy in the Middle East.

The Armenian National Sanatorium of Lebanon is the brainchild of the late Rev. Yenovk Hadidian and was founded in June of 1923. It is jointly owned and managed by the Armenian Apostolic and Evangelical churches in Lebanon. It has an auxiliary committee in the United States and is supported by Armenians of all persuasions, both in the Middle East and North America[38]. The Sanatorium has fourteen bulidings on its 48 acres of land.

For many years it has served not only the tubercular but also those suffering from chronic respiratory and cardiac diseases who have either had no home or families able to care for them[39]. Lately, the managers of ANSL have decided to convert it to a general hospital due to the diminishing number of tubercular cases.

CAHL (Center for Armenian Handicapped in Lebanon), formerly known as the Institute for the Blind, Deaf, and Dumb and the Widows' Home, is cooperatively managed by the Swiss Friends of the Armenians, the Armenian Apostolic Church, and the Armenian Evangelical Churches of Lebanon. It was originally organized by the Near East Relief.

The Near East Relief, a great philanthropic organization, was founded on September 16, 1915, by two American missionaries, James Barton and Cleveland Dodge. For fourteen years, from 1915 to 1929, it met the economic, social, and educational needs of thousands of Armenians. Howard M. Sachar claims that during its fourteen year existence the NER raised and expended $85 million for Armenians, and quite literally kept the entire Armenian people in the Near East alive[40]. When the mandate of the Near East Relief expired in 1928, the Swiss Friends of the Armenians took over full responsibility for the work. The Swiss Friends of the Armenians was formed after the Turkish massacres of the Armenians in 1896. It has operated hospitals, orphanages, homes for the aged and the widowed, and other institutions among the Armenians.

Originally the Institute's work consisted of providing housing and vocational training for blind orphans. Following World War II, the Institute was transferred from Ghazir to Bourj Hammoud, Lebanon, and in 1948 it opened a school for deaf and dumb children. In 1964 the work was expanded and a school for mentally retarded children was opened. Adjacent to the premises of the Institute is also a Home for Armenian Widows. By an act of integration in 1963, the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East and the Swiss Friends of the Armenians cooperatively managed the Institute[41]. Later, however, by a new agreement the Diocese of the Armenian Apostolic Church in Lebanon became a third partner[42].

The Deutsche Hilfsbund Mission in Ainjar, Lebanon, is a small European Protestant missionary society currently administering an Armenian Evangelical high school in Ainjar, Lebanon. The school has a large boarding department. Together with their educational work, the mission has also been running a clinic since 1947[43].

The **Action Chrétienne en Orient** is a missionary society established following World War I by Dr. Paul Beron, son of a Lutheran minister from Alsace. A theologian, missionary, and Evangelist, Dr. Beron dedicated himself to two purposes: preaching the Gospel to the Muslim people and helping the survivors of the Armenian Holocaust in every way possible[44]. Besides playing a most decisive role in the reconstruction work of Armenian Evangelicalism in France, Action Chrétienne en Orient established mission

centers in Syria and Lebanon. Since 1956, its work among the Armenians has been integrated with the evangelistic outreach of the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East[45].

The Old Age Home in Aleppo is an interdenominational home for the Armenian aged. It is owned and operated by the UAEC-NE, the Diocese of the Armenian Apostolic Church of Northern Syria, and the Armenian Catholic Church in Aleppo, Syria. The Home was started by the Near East Relief following World War I in an informal way to meet the needs of Armenian old people who had lost their families and were left without any shelter or protection[46]. It was organized and placed under the supervision of an Armenian interdenominational body in 1923 by the Rev. Aharon Shirajian and Hampartzoum Kellejian. At the present, it is supported by the Armenian community of Aleppo, Syria[47].

The Armenian Evangelical Social Service Center (AESSC) was organized in 1977, pursuant to AMAA's encouragement by a one-year initial grant, but its embryonic beginnings go back to 1974. It was the brain child of the late James Koundakjian who saw the various needs of increasing numbers of Armenian refugees arriving in the Los Angeles area. AESSC, headquartered in Hollywood, California, offers a full range of social service activities such as immigration, counselling, job and educatonal counselling, «English as a second Language» training classes, senior citizen activities, and acculturation counselling. The center has a full-time director, job developer, adjustment counselor, a teacher of English as a second language, and a host of volunteers. It is governed by a board of directors representing its main supporters, the AMAA, the AEU-NA, the Stephen Philibosian Foundation, and the local Armenian Evangelical Churches of the Greater Los Angeles area.

Publications

Since its inception, the Armenian Evangelical Movement has launched more than a score of publications, including weekly, bi-weekly, monthly, and quarterly periodicals, many of which have since ceased[48]. (Not including church bulletins, newsletters, and other small-scale publications.) Those that survive under the aegis of Armenian Evangelicals are as follows:

Tchanasser, which is the official organ of the Christian Endeavor Union, serves the entire Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East. It is a monthly magazine, published in Armenian, in Beirut, Lebanon. It was established in 1937 as a monthly, later it became a bi-weekly, then monthly, but in recent years it has become again bi-weekly or semi-monthly. Its circulation is about one thousand.

Panper has been the official organ of the Armenian Evangelical Union of France since its establishment in 1925. Its circulation is over two thousand. It is published in Armenian, in Marseille, France.

AMAA News has been the monthly publication of the Armenian Missionary Association of America since 1965. It is published in Paramus, New Jersey, in English and Armenian. It has the largest circulation among all the Armenian Evangelical publications. It is sent to over twelve thousand readers with the compliments of AMAA.

Ezhatz Mer Hanabazort (Our Daily Bread) is a quarterly Armenian devotional booklet, providing daily devotion to the Armenian readers of the American Armenian Community since 1991. It is published by the Armenian Missionary Association of America.

Paree Louys is the monthly newsletter of the Armenian Evangelical Union since 1990. Its circulation is over three hundred.

Badanegan Artzakank is a monthly magazine in Armenian published in Beirut, Lebanon, for children and adolescents. It was established in 1936 and published singlehandedly by the Reverend Manasseh Schnorokian for many years. At present, it is the property of the Christion Endeavor Union of UAEC-NE. Its circulation is about nine hundred.

Le Lumignon is the bi-monthly publication of the youth of the Armenian Evangelical Union of France. It is published in French. Its circulation is about one thousand.

AEU-NA Forum has been the quarterly newsletter of the Armenian Evangelical Union of North America since 1975. It is published in English, and is mailed free of charge to three thousand readers.

Looys, a daily devotional booklet («Upper Room») for family and private prayers, is published quarterly in Armenian and Arabic by he Christion Endeavor Union of UAEC-NE.

A Christian Family Calendar is published annually in Armenian by the Christian Endeavor Union of Syria and Lebanon.

Haigazian Armenological Review is a scholarly yearbook which has been published by the Armenian Department of Haigazian College, Beirut, Lebanon since 1970. It carries articles in Armenian, English, and French.

Apart from these publications, about thirty-five Armenian Evangelical churches in Syria, Lebanon, Iran, and North America have indivdual weekly or mothly newsletters.

Ecumenical Relations

The Armenian Evangelical Church has a relatively long history of ecumenical involvement. The Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East was one of the charter members of the World Council of Churches which came into existence in Holland, in 1948. Since then, it has attended most of the important meetings of the Council. The representative of UAEC-NE, the Rev. Hovhannes Aharonian, served as a member of the Central Committee of the W.C.C. for seven years[49].

The Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East is also a charter member of the Mddle East Council of Churches (formerly the Near East Christian Council). It is also a member of the Fellowship of the Evangelical Churches in the Near East. Rev. Hovhannes Aharonian served as its president at one time[50].

The ecumenical relation and contacts of the Armenian Evangelical Churches in North America have been indirect, through the respective denominations to which most of them belong, namely, through the United Church of Christ, the United Church of Canada, and the United Presbyterian Church in the U.S.A..

The Armenian Evangelical Churches in France and South America, being primarily confessional and conservative churches, have a reserved attitude toward the World Council of Churches. It must be stated, however, that they maintain a cordial relationship with some other confessional and fundamentalist church bodies.

In recent years the Armenian Evangelical Church has also tried to strengthen her ties with thw Armenian Apostolic Church. In this respect, the appointment of a Task Force on Ecumenicity by the Armenian Evangelical Union of North America, and subsequently, the creation of the **Rapprochement Commission of the Armenian Apostolic and Armenian Evangelical Churches** in the early 1970's are significant milestones.

Although the Armenian Evangelical Church's relationship with the Armenian Apostolic Church is not a new phenomenon, two events in contemporary history combined were conducive to the strengthening of the ecumenical spirit and rapprochement of the two churches. The first was the official visit of the then Moderator of the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East, Rev. Hovhannes Aharonian, to the Holy See of Etchmiadzin, Armenia, in 1965, at the invitation of Vasken I, Catholicos of All Armenia, on the dual occasion of the 50th anniversary of the Armenian Genocide and the 10th anniversary of the coronation of His Holiness as Catholicos[51]. The second was the bold initiative of a veteran minister, the Rev. Senekerim K. Sulahian, in 1966, who, during a joint celebration of Vartanantz, or St. Vartan's Day, in New York City, made a public request of Catholicos of Vasken I, the Supreme Spiritual Head of All Armenians, to «consider seriously the rescinding of the Act of 1846 as issued by Partiarch Matteos Choohajian and thereby tear down the wall between the Apostolic Church and the Evangelicals, opening the door to cordial and affectionate relationships between both Churches[52].

In 1968 the Executive Committee of the AEU of Eastern States and Canada decided to pursue this matter, and the following year, the AEU of California followed suit. When the merger of these Unions resulted in the formation of the Armenian Evangelical Union of North America, an Ecumenical Task Force was appointed. A similar committee was appointed by the Primate of the Eastern Diocese of the Armenian Apostolic Church of

America and the two ecumenical committees began a dialogue under the name of the **Rapprochement Commission of the Armenian Apostolic and Armenian Evangelical Churches**. They met under the joint leadership of Archbishop Tiran Nersoyan and the Rev. S.K. Sulahian[53]. Their joint report and communiqué was published in 1975. It made some important recommendations among which were the following: «To take cautious, circumspect, yet firm steps, in the direction of future organic union; to promote mutual respect, good will, and cooperation among the people of the two Churches; to encourage mutual participation in each other's services and religious ceremonies; to make it possible for the clergy of both Churches to exchange pulpits on appropriate occasions; to organize and hold Bible Study groups and conferences on a district level to discuss religious and social problems, etc.»[54].

As a result of these ecumenical dialogues, two historic Armenian Clergy Retreats were held; one in California with the participation of the clergy of the Western Diocese of the Armenian Apostolic Church and the Armenian Evangelical Ministerium in California, in 1974; the other, at St. Benedict's Retreat House in Peekskill, New York, in 1975, with the participation of the clergy of the Armenian Diocese (Etchmiadzin), the Armenian Prelacy (Cilicia), and the Armenian Evangelical Union of North America.

Unfortunately, in ecumenical endeavors, these retreats proved the exception rather than the rule, because the recommendations of the Commission were not implemented, primarily due to the undecided and ambivalent attitude of the Diocese of the Armenian Apostolic Church. The Rapprochement Commission has since been inactive and there is no formal dialogue between the two Churches.

Inter-Union Relations

In the realm of Inter-Union relations there have been three important developments in the past three decades: the formation of the **Inter-Union Council of the Armenian Evangelical Churches, the World Conference of Armenian Evangelicals**, and **the Armenian Evangelical World Council**.

The Inter-Union Council of the Armenian Evangelical Churches was initiated by the UAEC-NE in the early 1950's. It was composed of the representatives of the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East, the Armenian Evangelical Union of France, the Armenian Evangelical Union of Eastern States, the Armenian Evangelical Union of California, and the Armenian Missionary Association of America. It was set up to be a deliberative body to review the State of the Unions; to strengthen the Armenian Evangelical Churches in the world; to recruit, train and place ministers for their churches; to start a publication which was to be the official organ of Armenian Protestantism; to deliberate on ways and means of preserving and perpetuating the educational institutions, and to cultivate and transmit the

Armenian Evangelical heritage[55]. The Council had three formative Conferences: the first, in 1952 in Beirut, Lebanon; the second, in 1955 in Marseille, France; and the third, in 1965, in Paris, France. The last was relatively more organized than the previous two and continued for four days with three sessions each day. The Reverend Antranig Bedikian, one of the organizers of this conference, decribed the conference as «historically significant because it was the first time since 1846, when the first Armenian Evangelical Church came into being, that a group of men were brought together for a conference in the name of all the existing churches to take a broad view of their lives and discuss issues growing out of new conditions in which they are to meet the call of their mission on earth»[57].

The Paris Conference of the Inter-Union Council elected an Executive Committee and proposed a revised constitution which had been drawn up by the previous Conference in Marseille. The proposal was to be submitted by the representatives to their respective Unions for ratification. Only the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East ratified the constitution. No action, pro or con, was taken by the other Unions. Consequently, the Executive Council of the Inter-Union failed to fulfill its mandate to call another meeting within five years.

The factors which contributed to this failure included the preoccupation of the two Unions in America with their merger, the deterioration of the political situation in the Middle East, and the lack of urgency on the part of the majority of parties involved to convene another meeting. Since 1972 all efforts to reactivate the Council by the Chairman of the Inter-Union Council failed.

In the late 1960's the Armenian Evangelical Union of Eastern States and Canada and the Armenian Evangelical Union of California were preoccupied with the problems of merger which consummated in the creation of the Armenian Evangelical Union of North America in 1971. The Inter-Union relations were to be re-evaluated by the newly formed AEU-NA. Then, the Arab-Israeli war in 1967 and the subsequent tense situation in that area became obstacles for convenng another Inter-Union Council meeting.

In 1967, the Armenian Evangelical Union of North America decided to table the proposed Constitution of the Inter-Union Council and together with the AMAA, recommended the calling of an all-Armenian Evangelical Conference[58].

Through the initiative of the Armenian Missionary Association of America and the participation of the Armenian Evangelical Union of North America an all-Armenian Evangelical Conference, called **The First World Conference of Armenian Evangelicals** was held from June 25-28, 1978 at Haverford College, Haverford, Pennsylvania, with 126 representatives (44 clergymen and 82 laymen) in attendance. The theme of the Conference was «Evangelical Vision For Our Time». Its purposes were as follows:

- To bring clergy and lay church leaders together for consultation on the status of the Armenian Evangelical Movement.
- To study and pray together to recapture the inspiration which led us to our commitment to the Kingdom of God.
- To evaluate, plan, and act upon ways and means of making our Christian testimony more biblical, dynamic, and soul-winning.
- To strengthen the base of our missionary outreach by making the AMAA the missionary arm of all Armenian Evangelical Churches in the Diaspora.
- To seek the guidance of the Holy Spirit for the «revitalization and growth of our Armenian Evangelical Movement»[59].

The World Conference tried to evaluate Armenian Evangelicalism in its various fields of endeavor. Its findings were turned over to a «Master Plan Committee». The recommendations of this 13-member Committee led to the founding of the Armenian Evangelical World Council. Major topics identified by this same committee became the basis of the deliberations of the Council in France.

In spite of its sublime purposes, however, the First World Conference of Armenian Evangelicals created some controversy in some circles: some of the participants and leaders of the Inter-Union Council charged that the World Conference was a subtle means to destroy the Inter-Union Council.

Nevertheless, the Council continued its work, and as planned, held its meeting from April 29 to May 5, 1981 at Issy-Les-Moulineaux, France. In attendance were two representatives from each of the following bodies: the Armenian Evangelical Union of North America, the Armenian Evangelical Union of France, the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East, and the Armenian Missionary Association of America. After the meeting, it released a communiqué which stated that it was proposing to its constituting bodies «a structure for its corporate activity;» that, «it set up task forces to deal with area of common concern: mission and evangelism, Christian education, records and archive, theology, and inter-church relation.» The communiqué concluded with these words: «Subject to the ratification of the proposed Constitution and By-laws by the constituting bodies, authorizing the Council to be the corporate expression of the ongoing life of the Armenian Evangelical Movement in the world, the delegates agreed to call the first official meeting of the Council in the fall of 1982, in Paris, France»[60]. The civil war in Lebanon delayed the approval by the Near East Union for six years, but finally it became possible for the Armenian Evangelical World Council (AEWC) to meet in full capacity in Havertown, Pennsylvania from October 12-14, 1987.

Since its inception, the Armenian Evangelical World Council has had four meetings: Paris, France (1982); Havertown, PA, USA (1987); Athens,

Greece (1989); and Aleppo, Syria (1991). During this relatively short period of time, it has accomplished the following: 1) preparation of a new constitution; 2) gaining the status of incorporation; 3) coordination of the Armenian Evangelical relief aid for Armenia and Lebanon; 4) establishment of an endowment fund; 5) visitation to and provision for moral guidance to small struggling Armenian Evangelical Churches; 6) creation of a united voice and stance on behalf of the Armenian Cause, re: the genocide issue, Armenia and liberation of Artzakh (Nagorno Karabagh); 7) formulation of guidelines concerning the preparation of ministers and religious leaders; and 8) the creation of an Armenian Evangelical Archives at the AMAA headquarters[61].

Besides these and other tangible accomplishments, there are other significant gains that Council members have acquired in terms of fellowship, prayer, and working together, learning from each other, and helping one another ... things of this nature are obviously not visible and measurable, yet exceedingly important in mutual cooperation and spiritual growth.

AEWC is not a «super church»; it is only a representative body of three Armenian Evangelical Unions and two organizations (Armenian Evangelical Union of North America; Armenian Evangelical Union of France; Union of the Armenian Evangelical Churhces in the Near East; Armenian Missionary Association of America, Inc.; And Stephen Philibosian Foundation), bringing Armenian Evangelicals together in order to deepen and strengthen their commitment to the Kingdom of God, to evaluate, plan, and act upon ways and means of making the Armenian Evangelical testimony more effective, to seek the guidance of the Holy Spirit for the revitalization and growth of the Armenian Evangelical Church, to strengthen missionary outreach, and to create a united front in essential matters of national interests and tragic emergencies.

In the absence of a centralized church structure, AEWC endeavors to cement all Armenian Evangelical Unions and organizations for the common purpose of sharing in the needs and the deeds of each other's lives. It endeavors to become a more effective instrument of mutual assistance in serving the Unions, Armenian people and others, rather than independent Unions working in isolation.

The Ministry

All members of the Armenian Evangelical Church, clergy and laity, have the privilege and responsibility to witness to the Gospel. They are in the ministry and are called to exercise such gifts of teaching, evangelizing, healing, preaching, and administration as God has bestowed upon them.

The Armenian Evangelical Church also recognizes the fact that some of her members are called to full-time service for various forms of ministry in the Church. This calling is recognized by ordination, commissioning or other appropriate services of dedication.

The officers of the Armenian Evangelical Churhces include clergy as well as laity. These officers are: the minister or the pastor, the associate or assistant minister, the Christian education director, the board of deacons, the board of trustees, the Council or the Session of various committees.

A pastor or minister of the Armenian Evangelical Church is a communicant member who has been called of God and ordained to preach and teach the Gospel, to administer sacraments and rites of the Church, and to exercise pastoral care and leadership. Membership in the Union to which the candidate's own church belongs is a requirement, as well as the acceptance of the constitution of that Union[61].

There are a few important considerations pertinent to the ordained ministry. The first relates to the calling by God of the one who seeks ordination. The person who desires to be ordained must be convinced of God's choosing for that special ministry. But the church must also recognize and validate the call, because ordination pertains to the entire Chiristian community. At ordination the church publicly recognizes gifts for ministry; not just for the local parish but for the universal Church. The whole process leading to ordination — involving consultation with one's parish minister, with the Boards of the Church and Department of Ministerial Relations of the Union or Conference — is a process of examination — of testing one's inner call. The inner call must find some objective authentication.

Ordination in the Armenian Evangelical Church is not a sacrament; it is a service whereby the Church through her Unions, in cooperation with the local church, ordains her ministers, confers on the ministerial standing, and authorizes them to perform all the duties and exercise all the prerogatives of the ministry. Before ordination, however, there is a period of preparation. The first stage in the period of preparation for the ministry is when the candidate who prepares for the ministry applies to be received as a **Student in Care of the Union**. The Department or Committee of Ministerial Relations of the student's Union examines the applicant with respect to fitness, aptitude, Chrisian experience and commitment. If found to be qualified, the applicant is received into the care of the Union. The latter extends fellowship, counsel, and assistance to the student during the time of academic preparation for the ministry[62]. Then the next stage is application for Licensure. In some Armenian Evangelical Unions, particularly those in the Near East and France, licence is given only to the person who has already completed theological training and is serving a church. The licentiate is usually given a temporary license by the Union to perform such ministerial duties as it may determine. A licentiate has all the rights and privileges of a minister, except the administration of the sacraments, the solemnization

of marriage, and the reception of communicant members[63]. In the United States those AEU-NA churches which have United Church of Christ affiliation, as most of them do, a licentiate is a student in care of the Union (AEU-NA) or through the Association of the United Church of Christ to which the student's home church belongs. In cases where the student's church belongs to the Presbyterian denomination, if the student is found to be qualified, licensure is granted by the Presbyter. Application for licensure is made by the candidate through a local church to its Union; licensure is granted by the Presbytery. A licentiate who is given temporary license can perform such ministerial duties as the Union may determine.

The final step in the process of induction into the ordained ministry is the ordination itself. The three main parts of the ordination service are the Presentation, the Examination, and the Act of Ordination. The **Presentation** establishes the fact that the church has properly recognized the call of the candidate and the willingness of the congregation to assent to the ordination. This element of the service corresponds to the church's recognition of the call of the candidate. The **Examination** of the candidate by a team of ordained ministers is a formal recognition by the ordination committee of the candidate's fitness for ministerial duties and responsibilities. The **Act of Ordination** by the laying on of hands is the invoking of God's blessing on the candidate, as well as the formal authorization and consecration of the new minister as a spiritual leader.

The ordained minister is called to play a number of roles as a spiritual leader. Carnegie Calian beautifully describes some of the current models and distinguishable styles of ministry which are applicable to the Armenian Evangelical as well as to many churches. He labels them as follows: 1) the servant-shepherd who seeks to serve «without acclaim», and attempts to minister with sensitivity to the needs of people individually and in group; 2) the politician-prophet who tries to be a «conscience raiser» in society; 3) the preacher-teacher proclaiming the Gospel and instructing the congregation through pulpit, classroom, and counseling sessions; 4) the evangelist-charismatic person who confronts the congregation directly with the meaning of salvation and brings to their attention God's activity in changing lives; 5) the pragmatist-promoter whose leadership places the church in a strong financial and social position in the community; 6) the manager-enabler who participates within the congregation as an enabler and inspirer; and 7) liturgist-celebrant who leads in worship and administers the sacraments[64]. Besides these styles of ministry, the Armenian Evangelical minister in the Diaspora is called to play the role of community leader, often a specialized ministry attending to the spiritual and cultural needs of parishioners.

The Role of the Laity

In the Armenian Evangelical Church the laity play an important role. Lay persons have the opportunity to take an active role in the life of the

church, not simply in is organizations, but also in ecclesiastical matter. The Board of Deacons of any local church, for instance, is called to look after the spiritual welfare of the church. The diaconate is called to assist the minister in the conduct of the worship services as shall best promote the welfare of the church and in the preparation and administration of the sacraments. It is the privilege and duty of the Board of Deacons to minister to the needs of the poor, the sick, the sorrowing, the aged, the indifferent, and the stranger; act with the minister in considering applications for membership in the church and make recommendations pertaining thereto; find ways and means to enhance the church membership; seek to awaken an intelligent interest in evangelistic and missionary causes; provide preachers in the absence of the minister or in case of a vacancy in the pastoral ministry[65].

The laity of the Armenian Evangelical Church is also charged with the temporal and physical needs of the church. The Board of Trustees, for example, assumes the care and custody of the property of the church. It raises and disburses budgeted funds for the expenses of the church[66]. Lay persons also serve the church through other committees such as Christian Education, Benevolence, Missionary, Music, Social Action, and Stewardship Committees, as well as through auxiliary organizations.

The Armenian Evangelical Church is governed, her service ordered, and her work organized on a constitutional and democratic base in which lay persons play a decisive role. Her power and effectiveness, from the human point of view, lies in the dedication, the leadership, and involvement of her people.

REFERENCES

1 Zenop Bezjian, **Adenakroutune Hai Avedaranagan Askabedarani (Conference of the Armenian Evangelical Churches)**, July 5-10, 1922, Constantinople: O. Arzoumanian Press, 1922, pp. 15-16.

2 Yeghia S. Kassouny, **Loossashavigh (The Path of Light: History of the Armenian Evangelical Movement)**, Beirut: American Press, 1947, pp. 452-454.

3 A.A. Bedikian, «The Armenian Evangelical Churches in America», **The Bulletin**, Vol. VIII, 1962, p. 25.

4 **Mertzavor Arevelki Hai Avedaranagan Yegeghetzeenerou Mioutune: Hamabadger (Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East: Panorama)**, Beirut: UAEC-NE, 1991, p. 1.

5 **Constitution of the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East**, Beirut: UAEC-NE, 1959, p. 2.

6 AMAA / **SPF Delegates' Joint report of Visitation, (Ms.)**, Paramus, NJ: AMAA, 1980, p. 16.

7 **Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East**, UAEC-NE, pp. 4-5.

8 Rev. H.P. Aharonian, **Hai Avedaranagan Yegeghetzin Janabarhnerou Khachatzevoumin (The Armenian Evangelical Church at the Crossroads)**, [Ed. Yervant H. Kassouny], Beirut: Middle East Council of Churches, 1988, p. 20.
9 **Armenian Evangelical Union of North America Constitution and By-Laws, (Ms.)**, Detroit, MI: 1974, p. 1.
10 **First World Conference of Armenian Evangelicals**, Havertown, PA: AMAA/AEUNA, 1978, p. 47.
11 Jean-Daniel Sahagian, **Mouvement Evangelique Arménien (The Armenian Evangelical Movement)**, Marseille: 1986, pp. 133-134.
12 **Panper (Organ of the Armenian Evangelical Union of France)**, Vol. 55, Marseille, France, September, 1980, p. 2. See also, Sahagian, pp. 138-139.
13 Moses Janbazian, «A Short Report on the Life and Work of the Armenian Evangelicals in South America», **First World Conference of Armenian Evangelicals**, p. 54.
14 **Ibid**, pp. 55-56.
15 **Ibid**, p. 56.
16 Hovhannes P. Aharonian, **Hai Avedaranagan Yegeghetzvoh Shinootune (The Making of the Armenian Evangelical Church)**, Beirut: UAEC-NE, 1979, p. 16.
17 **Bulletin of Central Turkey College at Aintab, Turkey**, August, 1910, Minneapolis: Central Turkey College: Office of publication, n.d., p. 10, Harvard Divinity School Library Collection.
18 **First World Conference of Armenian Evangelicals**, p. 39.
19 Dicran J. Kherlopian, **Vossgemadian (Golden Book: A History of the Armenian Evangelical Movement and the Armenian Evangelical Union of the Near East)**, Vol. I, Beirut: Armenian Evangelical Union of the Near East, 1950, p. 234.
20 **Haigazian College Tenth Anniversary Year Book**, Beirut: Haigazian College, 1965, p. 6.
21 Dicran Y. Kassouny, «The Saga of the Armenian Missionary Association of America, **Armenian-American Outlook**, Vol. VIII, N° 2, New Jersey: AMAA, 1972, p. 39.
22 «Yégéghétzi (Church), **(Armenian Evangelical Union Magazine)**, New York, AEU, 1918, p. 1.
23 D. Y. Kassouny, p. 9.
24 Vahan H. Tootikian, **Reflections of an Armenian**, Detroit, MI: Armenian Heritage Committee, 1980, p. 95.
25 Kherlopian, p. 157.
26 **Ibid**.
27 **Ibid**, p. 158.
28 **First World Conference of Armenian Evangelicals**, p. 37.
29 Hagop A. Chakmakjian, **Armenian Evangelical Church and the Armenian people**, New York: Armenian Missionary Association of America, 1961, p. 23.
30 A.A Bedikian, «Armenian Evangelical Churches of North America,» **The Bulletin**, Vol. VIII, 1962, pp. 23-28.
31 «Statistical Report of the Armenian Evangelical Union of North America», **The Eleventh Biennial General Assembly of the Armenian Evangelical Union of North America**, Fresno, CA, June 21-25, 1992, p. 28.
32 **Panpér**, Vol. XXIV, 1948, N° 2, p. 20.
33 Kherlopian, p. 146.

34 **First World Conference of Armenian Evangelicals,** p. 36.
35 Vartkes M. Kassouni, «Towards a United Armenian Youth Movement», **The Bulletin**, Vol. VIII, 1962, p. 34.
36 See «Minutes of the Executive Secretary of the AEU-NA,» **The Fifth Biennial General Assembly of the Armenian Evangelical Union of North America**, June 24-27, 1980, Mills College, San Francisco, CA, p. 13.
37 Sahagian, pp. 48-50.
38 Dicran A. Berberian, **The Armenian Sanatorium of Lebanon**, New York: The Armenian National Sanatorium of Lebanon, Inc., 1971, p. 3.
39 Dicran A. Berberian, «The Armenian National Sanatorium of Lebanon: Half Century of Service», **The Armenian Reporter** (New York's Independent Armenian News Weekly), Vol. V, June 13, 1971, p. 7.
40 Howard Sachar, **The Emergence of the Middle East: 1914-1924**, New York: Alfred A. Knopf, 1969, p. 345.
41 Peter Braunschwieg, **The Institute for the Armenian Blind and Deaf**, Beirut, 1970, p. 2.
42 **First World Conference of Evangelicals,** p.38.
43 Hedwig Aenis-Haensli, «The Ainjar Educational Institute», **Chanasser**, (Organ of the Christian Endeavor Union of UAEC-NE), Vol. XX, 1967, p. 28.
44 Garabed B. Adanalian, **Hooshartzan Hye Avedaranaganatz Yév Avédaranagan Yégéghétzvoh (Monument to the Armenian Evangelicals and the Evangelical Church)**, Fresno, CA: Crown Printing Co., 1952, p. 415.
45 **Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East,** Beirut: UAEC-NE, n.d., p. 12.
46 Kherlopian, pp. 207-208.
47 **First World Conference of Armenian Evangelicals,** p. 38.
48 The following Armenian Evangelical publications have discontinued and are no longer in existence:
In Turkey: **Eshdémaran Bidani Kidéliatz** — monthly (1839), **Avédapér** — weekly in Turkish and Armenian languages (1855), **Yéprad** — monthly (1867), **Puragn** — monthly (1882), **Rahnuma** — weekly, Turkish/American (1911).
In Syria and Lebanon: **Nor Avédapér** — bi-weekly, Armenian and Turkish (1927), **Lradou** — monthly (1938), **Hye Badani** — monthly (1920).
In the United States of America: **Hayasdani Gotchnag** — weekly, later monthly (1900), **Chahagir** — monthly (1944), **Pergutune** — monthly in Armenian and Turkish, separate publications (1921), **Avédakir** — monthly (1945), **Yégeghétzi** — monthly (1918), **Armenian/American Outlook** — periodical, mostly English and partly Armenian (1963), **The Bulletin** — quarterly (1954).
In France: **Vérélk** — bi-monthly (1946).
In Egypt: **Pary Loor** — bi-monthly (1948), **Avédarani Tzayn** — monthly (1939).
49 **Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East,** p. 13.
50 **First World Conference of Armenian Evangelicals**, p. 38.
51 Aharonian, p. 21.
52 G.H. Chopourian and S.K. Sulahian, **The One-Hundred and Twenty-Fifth Anniversary of the Armenian Evangelical Movement: 1846-1971**, New York: AEU-NA, Papken Kadehjian Press, 1971, p. 109.
53 **Ibid.**, pp. 109-110.

54 **Report of the Rapprochement Commission of the Armenian Apostolic and Armenian Evangelical Churches**, Boston: Pen-Text Publishing Co., 1975, pp. 26-27.

55 Aharonian, pp. 22-23.

56 A.A. Bedikian, «An Analytical Commentary On the Conference of the Inter-Union Council of the Armenian Evangelical Churches Held in Paris», **Armenian/American Outlook**, Vol. III, N° 4, New York, 1967, p. 8.

57 **Ibid.**, p. 9.

58 **The Third Biennial General Assembly of the Armenian Evangelical Union of North America, June 24-27, 1976**, Whittier College, Whittier, CA: AEU-NA, 1976, p. 41.

59 Archie Cherkesian, «The First World Conference of Armenian Evangelicals: Preface», **First World Conference of Armenian Evangelicals**, p. 3.

60 **Communiqué: Armenian Evangelical World Council**, April 29-May 5, 1981.

61 Vahan H. Tootikian, «The Raison D'être of the Armenian Evangelical World Council», **AMAA News**, Paramus, NJ: AMAA, 1989, Vol. 23, No. 6, p. 1.

62 **Constitution of the Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East**, Beirut: Publication of the UAEC-NE, 1959, p. 27.

63 **The Constitution and By-laws: United Church of Christ**, 1976 Edition, p. 12; also, «Ministerial Relations Department», **The Second Biennial General Assembly of the Armenian Evangelical Union of North America**, 1974, Boston, p. 25; and **Constitution of the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East**, pp. 27-28.

64 Carnegie Samuel Calian, **Today's Pastor in Tomorrow's World**, New York: Hawthorn Books, Inc., 1977, pp. 8-20.

65 **Constitution of the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East**, pp. 34-35; also, **Constitution and By-laws of the Armenian Congregational Church of Greater Detroit**, 1973, p. 5; **Constitution and By-laws of the Armenian Martyrs' Congregational Church of Philadelphia**, adopted on May 21, 1972 and amended on May 18, 1973, p. 6.

66 **United Armenian Congregational Church By-laws**, January 1971, p. 9; also, **Constitution and By-laws of the Pilgrim Armenian Congregational Church**, October, 1968, p. 9; **Constitutions and By-laws: Armenian Memorial Church**, January 24, 1965, p. 3; **Constitution of the UAE-NE**, p. 39.

ՀԱՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՑԸ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՎԵՐ.–ԴՈԿՏ. ՎԱՀԱՆ Հ. ԹՈՒԹԻԿԵԱՆ

Դրեթէ հարիւրչիսուամեայ հաստատութիւն մըն է Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, որ պաշտօնապէս գոյութեան կանչուեցաւ 27 Նոյեմբեր 1850–ին՝ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտի գիրով, որով կը յայտարարուէր գոյատումը *Բռնթես-թանթ Միլլեթիի* սահմանադրէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան: Սուլթանական սա գիրը վաւերացուց այն շարժումը որ սկսաւ 1 Յուլիս 1846–ին, եւ որ անյաղդող կերպով կը շարունակուի անկէ ի վեր:

Հոս տրուող յօդուածը կու տայ պատմութիւնը ո՛չ թէ կրօնական այս շարժումին՝ այլ անոր փիզիքական արտայայտութիւնը հանդիսացող եկեղեցական ու կրօնական կառոյցին:

Վեր.–Դոկտ. Վահան Թութիկեան մանրամասն կերպով վերլուծումի կ'ենթարկէ այս կառոյցը, անոր գործօնները, անոր խթան հանդիսացող եւ իմաստ պարգեւող պատճառները, եւ զայն կանգուն պահող կազմակերպչական եւ էութային դրոյթները՝ յայսկոյս թէ յայնկոյս, ծովերէն ապին թէ անդին, Մերձաւոր Արեւելքի, Ֆրանսայի, Միացեալ Նահանգներու, թէ հայրենի սահմաններէն ներս, մի՛շտ ալ շեշտը դնելով ոչ միայն անոր կրօնական ու եկեղեցական արտայայտութեան վրայ՝ այլ մանաւանդ անոր գործնական աւետարանչութեան, եւ կրթական, բարեսիրական, երիտասարդական եւ հրատարակչական գործունէութեան: Վերապատիւ հեղինակը կը խօսի տակաւին Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին միջյարանուանական, միջեկեղեցական, միջհամայնքային, եւ տիեզերական ու ընդհանրական փոխյարաբերութիւններուն մասին· ապա՝ անիկա վերլուծումի սեղանին կը բերէ դերն ու պատրաստութիւնը, պարտաւորութիւններն ու պատասխանատուութիւնները Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի պաշտօնէութեան, որ միշտ չէ որ կրօնական է: Հոն է նաեւ անհատ եկեղեցին կազմող ժողովուրդը, որ համայնքն է եւ ունի իր որոշ պարտաւորութիւնները հանդէպ եկեղեցիին· ահա թէ ինչո՞ւ կ'եզրակացնէ Վեր.–Դոկտ. Թութիկեան, թէ «Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին բոլոր անդամները, կղերական թէ աշխարհական, ունին առանձնաշնորհումը Աւետարանը վկայելու: Անոնք մաս կը կազմեն աւետարանչութեան, եւ կոչուած են կատարելու ուսուցանելու, աւետարանելու, բժշկելու, բարոգելու եւ առաջնորդելու այնպիսի բարիքներ, զորոնք Աստուած շնորհած է իրենց»· աւելին՝ «Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կը կառավարուի, անոր ծառայութիւնները կը կարգաւորուին եւ գործը կը կազմակերպուի սահմանադրական եւ ոամկապետական խարիսխի մը վրայ, ուր վճռական դեր կը խաղան աշխարհականները», ի՞նչ փոյթ թէ, ինչպէս կը հաստատէ հեղինակը, «բաղդատած նուիրապետական այլ եկեղեցիներու՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կրնայ տալ տպաւորութիւն մը անկարգութեան եւ բաժանուածութեան»:

SAINT EPHREM (+ 373)
DANS LA LITTERATURE ARMENIENNE

ISAAC KÉCHICHIAN S.J.

La situation géographique de l'Arménie, attenante à la fois à l'Empire Romain,— devenu plus tard Empire Byzantin en Orient,— et à l'Empire Iranien, lui permit des contacts avec ses voisins, non seulement sur les plans politique et commercial, mais encore intellectuel: philosophique, religieux, artistique et littéraire.

L'Arménie devenue chrétienne dès le début du IVe siècle, grâce à la prédication de Saint Grégoire l'Illuminateur, reçut l'aide missionnaire, et du côté des Grecs à l'ouest, et du côté des Syriaques en Mésopotamie par les missionnaires de l'Eglise Syriaque, venus du Sud (Nisibe, Edesse).

L'Eglise d'Arménie resta dépendante pendant plus d'un siècle, et des Grecs et des Syriaques, pour sa Liturgie et son Office, célebrée en grec ou en syriaque.

En 387, l'Arménie fut partagée entre l'Empire Romain et l'Empire Perse. Les rois Sassanides de Perse firent tout leur possible afin d'arrêter toute influence grecque qui serait favorable à Byzance.

A ce moment-là, un Patriarche remarquable par sa vaste culture, sa sagesse, son intelligence, sa perspicacité, fut élevé sur le Siège de Saint Grégoire l'Illuminateur: Saint Sahak le Grand (de 388 à 439, date de sa mort).

Un de ses missionnaires, le moins Saint Mesrop Machdots, étant allé prêcher dans différents villages de l'Arménie, rentra bouleversé de sa mission: il constata que le peuple était chrétien de nom seulement et qu'il ignorait la Foi Chrétienne, parce qu'il ne communiait pas aux Livres Saints, à la Liturgie, aux Pères de l'Eglise qui les avaient commentés.

Ni le grec, ni le syriaque n'était sa langue maternelle: il suivait passivement les cérémonies célébrées en Arménie dans ces deux langues.

Mesrop exposa alors au Patriarche un plan d'action pour remédier à cette grave lacune. Il fallait inventer un alphabet propre à l'arménien, et grâce à cet outil, créer une littérature chrétienne autochtone.

L'idée fut agréée et bénie.

Mesrop parcourut les centres importants de la Chrétienté de la Mésopotamie, compara les alphabets, puis réalisa l'alphabet arménien de 36 lettres, des monades, capables de rendre tous les sons de la langue arménienne.

C'était en l'an 406.

Et ce fut le point de départ d'une Renaissance en Arménie, de ce qu'on appela en vérité l'Age d'Or de la Littérature Arménienne.

Des jeunes gens intelligents et bien doués, comme Eznik, Ghévont, Koriun, Hovsep furent choisis par Sahak et Mesrop et envoyés dans des centres de culture syriaque et grecque: Edesse, Amid, Samosate, Byzance, Athènes.

Ce fut une course contre la montre.

En moins de quarante ans, Saint Sahak, Saint Mesrop et leurs disciples par un travail acharné traduisirent en arménien les Evangiles, la Bible tout entière qui fut appelée «Regina Versionum», «la Reine des Traductions». Ils traduisirent de même les Pères de l'Eglise grecs et syriaques, ces colonnes de l'Eglise une, sainte, catholique et apostolique, par leurs commentaires de la Bible, leurs homélies, leurs traités théologiques et philosophiques et leurs écrits spirituels.

* * *

LES TRADUCTIONS EN ARMENIEN DES OEUVRES SYRIAQUES

La littérature arménienne contient la traduction des ouvrages d'Aphraats dit le Sage persan, de Jacques de Sarroug, de Philoxène de Mabboug, d'Aïtallah, et surtout de Saint Ephrem.

Saint Ephrem a été tellement aimé de tout temps par les Arméniens qu'il a été quasi complètement traduit en arménien et cela a commencé en grande partie au Ve siècle et s'est poursuivi dans les siècles suivants jusqu'au XIIe siècle. On a traduit et transcrit pendant des siècles les œuvres de Saint Ephrem, dans les couvents d'Arménie. Saint Ephrem a joui d'un amour spécial de la part des Arméniens, à l'instar de Saint Jean Chrysostome dont les œuvres furent traduites en arménien au Ve siècle.

En 1836, les savants Pères Méchitaristes de Venise publièrent en quatre tomes les écrits de Saint Ephrem, qu'ils avaient trouvée dans les manuscrits, en traduction arménienne.

Il est certain que des recherches actuelles, effectuées dans les différentes bibliothèques de Venise, Vienne, Jérusalem, Bzommar, Isphahan (Nor Djougha) et surtout Erévan au Maténadaran, permettraient de nouvelles découvertes en ce domaine.

Le Père Karékine Zarbhanalian dans son livre de **Catalogue des anciennes traductions arméniennes** (Venise, 1889) relate les œuvres suivantes de Saint Ephrem, traduites en arménien:

1 - Commentaire sur le Pentateuque (Genèse, Exode, Lévitique, Nombres et Deutéronome).
2 - Commentaire sur Josué.
3 - Commentaire sur les Juges.
4 - Commentaire sur les 1er et 2e Livres des Rois.
5 - Commentaire sur le Diatessaron.

Jusqu'en 1957, nous n'avions que le texte arménien; c'est seulement en 1957 que le texte syriaque fut retrouvé, et en partie seulement. Le Père Louis Leloir qui avait fait déjà une double traduction en latin sur l'arménien, fit une nouvelle traduction, cette fois-ci en français, en se basant sur le syriaque, complété par l'arménien, et qui a paru dans la collection «Sources Chrétiennes», en 1966 sous le N° 121 : EPHREM DE NISIBE: Commentaire de l'Evangile concordant ou Diatessaron. (Traduction seule).

6 - Sermon sur la Perle de l'Evangile.
7 - Sermon sur la Résurrection des morts.
8 - Sermon sur le Grain de sénevé.
9 - Sermon sur le mot de Notre Seigneur: «Celui qui a l'épouse est l'époux».
10 - Commentaire sur les 14 Epîtres de Saint Paul.
11 - Sermon sur la Nativité du Christ.
12 - Sermon sur l'Annonciation.
13 - Sermon sur l'Entrée de Notre Seigneur à Jérusalem et le Jour des Rameaux.
14 - Sermon sur la Résurrection de notre Sauveur.
15 - Sermon sur la Transfiguration de Notre Seigneur.
16 - Panégyrique de la Sainte Croix.
17 - Sermon sur Hénoch et Elie.
18 - Sermon sur Joseph.
19 - Sermon sur la Pénitence des Ninivites.
20 - Sermon sur les Maccabées.
21 - Sermon sur Saint Jean-Baptiste.
22 - Sermon sur Saint Etienne, Protomartyr.
23 - Sermon sur la Présentation de Notre Seigneur au Temple.
24 - Sermon sur la Vie Religieuse.
25 - Commentaire sur les Douze Prophètes.
26 - Sermon sur la conversion des Cynocéphales par l'Apôtre André.
27 - Office pour le Lavement des pieds le Jeudi-Saint, employé jusqu'à maintenant dans l'Eglise arménienne; traduction réalisée par le Patriarche Grégoire II le Martyrophile au XIe siècle.
28 - Règle par Saint Ephrem pour les Religieux.
29 - Actes des Martyrs de l'Orient.
30 - Deuxième Sermon sur la Résurrection des morts.
31 - Sermon sur le Jugement et la Parousie.
32 - Sermon sur la Pénitence et le Jeûne du Carême.

33 - Sermon sur le Sommeil et la Vigilance.
34 - Sermon sur l'Humilité.
35 - Sermon sur l'Aumône.
36 - Sermon sur la Pureté du cœur.
37 - Elégies sur la Ville de Nicodémie (16 Discours).
38 - Prières (au nombre de huit).
39 - Testament.
40 - Hymnes ou Antiennes («kc'urdk'», en arménien) au nombre de 51, conservées seulement en arménien.
Pour ces hymnes, on peut trouver le texte arménien et la traduction latine dans Patrologia Orientalis, T. XXX, 1963, pages 1 à 270, par Louis Mariès et Charles Mercier.

Nous pouvons nous rendre compte ainsi de l'importance de la traduction arménienne pour l'étude de Saint Ephrem.

* * *

INFLUENCE DE SAINT EPHREM SUR LA LITTERATURE RELIGIEUSE DE L'ARMENIE

Dans les œuvres originales des écrivains arméniens du Ve siècle et des siècles suivants, nous constatons l'influence d'Ephrem. Celle-ci ne se manifeste pas d'un seul coup, parce que les auteurs de l'époque utilisent la pensée exprimée par les autres, mais ne citent pas très souvent leurs noms.

Robert Thomson, professeur à Harvard, signale cette influence dans l'œuvre d'Agathange qui rapporte la Doctrine de Saint Grégoire l'Illuminateur pour sa prédication; les réminiscences d'Ephrem sont indiquées par Thomson dans sa traduction anglaise de cette «Doctrine».

Le Père Louis Mariès, parmi les sources d'Eznik de Kolb, utilisées par l'auteur pour son **De Duo** (autrefois appelé **Réfutation des Sectes**), relève un passage important inspiré d'Ephrem.

Il y a un travail de longue haleine à réaliser pour étudier les manuscrits arméniens et y relever les traces de Saint Ephrem, soit comme traduction, soit comme influence.

Dans la biographie des Saints, Saint Ephrem occupe une place digne de lui, bien méritée.

Des miniatures arméniennes relatent sa figure. D'après les manuscrits arméniens variés et d'époques différentes, nous nous rendons compte du culte particulier des arméniens envers cet aimable Saint. Ceux-ci trouvaient en lui un maître spirituel qui rassasie l'âme.

Jusqu'aujourd'hui, des parents arméniens aiment imposer à leurs enfants de nom d'Ephrem.

* * *

La poésie admirable d'Ephrem a eu une influence spéciale sur Nersès Chenorhali, Patriarche d'Arménie (+ 1173). Nersès comme Ephrem était poète, musicien, compositeur et théologien. Il fut l'auteur d'un grand nombre d'hymnes religieuses sur des sujets variés; hymnes qu'on chante jusqu'à présent pendant l'Office. Ses poèmes et ses prières sont toujours vivants auprès du peuple arménien.

Coïncidence heureuse: en 1973, les Eglises de rite syriaque fêtèrent avec solennité dans le monde entier le 16e Centenaire de la mort du grand Saint Ephrem, Docteur de l'Eglise Universelle; de même l'Eglise d'Arménie fêta partout où il y avait des Arméniens, le 8e Centenaire de la mort de Saint Nersès Chenorhali. Bien plus, le Vatican en 23 langues émit des renseignements sur la vie de Nersès à la Radio-Vatican et publia à cette occasion trois séries de timbres avec des caractères arméniens, chaque série comptant un million trois cent cinquante mille timbres.

Nous autres Orientaux, nous devons par des traductions en différentes langues faire participer les Chrétiens de l'Univers entier à nos richesses spirituelles de l'Orient. Nous n'avons pas le droit de garder la lumière sous le boisseau, au contraire nous avons l'obligation de la communiquer aux autres.

ISAAC KECHICHIAN, S.J.

ՍՈՒՐԲ ԵՓՐԵՄ (+373)

ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՓԵՇԻՇԵԱՆ, Ց.Ը.

Սուրբ Եփրեմի մահուան 1620-ամեակին առիթով տրուած այս հաղորդումով հեղինակը կը փորձէ յիշեցնել ներկայ ընթերցողին թարգմանական հսկայ այն աշխատանքը, զոր հայ թարգմանիչները կատարեցին Ե.-ԺԳ. դարերու ընթացքին, ասորական եկեղեցիի սուրբերէն՝ Եփրեմի գրական, կրօնական, ուսուցողական, մեկնաբանական եւ իմացական գործերէն: Հայերէն այս թարգմանութիւններն այժմ ցրուած կը գտնուին Վենետիկի, Վիեննայի եւ Զմմառի վանքերուն, Երուսաղէմի Սբ. Յակոբեան, Նոր Զուղայի հաւաքածոներուն եւ մանաւանդ Երեւանի Մատենադարանին մէջ: Եփրեմի գործերուն համար առաջին համահաւաք հրատարակութիւնը չորս հատորով լոյս տեսած է 1836-ին եւ արդիւնքն է Վենետիկեան Հայրերու ճիգին: Հ. Գարեգին Զարպհանեանեան յականէ անուանէ կը թուէ եփրեմեան բառասուն գործ, որ, չի կրնար ըլլալ ամբողջութիւնը Սբ. Եփրեմի գրիչէն ելած գործերուն, տրուած ըլլալով որ ժամանակի ընթացքին բազմաթիւ ձեռագրեր կորսուեցան եւ փճացան, եւ այսօր Եփրեմի գործերէն շատեր կը մնան լո՛ւկ հայերէն թարգմանութեամբ:

Սիրուած հեղինակ մը եղաւ Սբ. Եփրեմ, ահա թէ ինչո՞ւ համար անոր ազդեցութեան կարելի է հանդիպիլ ոսկեդարի թէ միջնադարի հայ գրողներու մօտ:

ԱԴՈՆՑԵԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ

ՊԵՏՐՈՍ Ց. ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Նիկողայոս Ադոնցը (1871–1942) հայագիտութեան ականաւոր ներկայացուցիչներից է: Նա նշանաւոր, միջազգային մեծ ճանաչում ու հեղինակութիւն ունեցող բիւզանդագէտ էր, արեւելագէտ, լեզուաբան: Տարիներ շարունակ դասախօսել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի արեւելագիտական ֆակուլտետում, իսկ 1930–1942 թթ. եղել է Բրիւսելի համալսարանի հայագիտութեան ամբիոնի վարիչը: Նրա աշխատութիւններից իւրաքանչիւրը, իսկ դրանց թիւը չուրջ հարիւր է, գլուխգործոցներ են, իսկ Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում մենագրութիւնը (ռուսերէն, Ս. Պետերբուրգ, 1908, յետագայում թարգմանուել է անգլերէն եւ հայերէն) իրաւացիօրէն համարւում է հայագիտութեան բարձրագոյն արդիւնքներից մէկն ու չգերազանցուած՝ իր բնագաւառում: Ուստի, հասկանալի է, թէ իրենցից որքան մեծ արժէք են ներկայացնում նաեւ ադոնցեան չհրապարակուած, դեռեւս անյայտ մասունքները՝ նամակներ, ուղերձներ, դիտողութիւններ, կարծիքներ, որոնք ցրուած են զանազան վայրերում, հանգրուան են գտել զանազան դիւաններում:

Այսու չրջանառութեան ենք դնում նման երկու մասունք, որոնք օգտակար կարող են լինել Ն. Ադոնցի ամբողջական, աւարտուն դիմագիծը պատկերելիս: Մասունքներից մէկը վերաբերում է Հայոց թերթութեան անմահ դէմքերից մէկին՝ Սիամանթոյին եւ դրանով իր նպաստը կարող է բերել նաեւ բանաստեղծի կենսագրութեան՝ որոշ իրողութիւններ ճշդելիս:

Ա. Չոպանեանին ուղղուած նամակի բնագիրը պահւում է Ե. Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի Արշակ

Զոպաննեանի ֆոնդում (I բաժին, 133, համար 26), իսկ երկրորդի բնագիրը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան պատմական պետական կենտրոնական արխիւում (ֆոնդ 399, ց[1], գ. 93):

Երկուսն էլ բնագիր են, ձեռագիր:

Բնագրերը հրատարակւում են նոյնութեամբ, որոշ անհրաժեշտ կէտադրական միջամտութիւններով:

N° 1
ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԳՈՑՔԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

2 Մարտի 1904թ.
Սանկտ Պետերբուրգ

Առաջադրելով յարգելի Խորհրդիդ ուսանող Ատոմ Եարճանեանի խնդրագիրը, կարեւոր եմ համարում մի քանի խօսք ասել նրա մասին ի գիտութիւն անդամներիդ: Պարոն Եարճանեան թուրքահայ է եւ ուսանող է Պարիս՝ Սորբոնում[1]: Դրեթէ պատանի, 22–23 տարեկան[2], օժտուած բնատուր շնորհիւով, նա պարապում է միեւնոյն ժամանակ եւ գրականութեամբ, ու արդէն յայտնի է խոր եւ արտառուչ բանաստեղծութիւններով[3]: Նիւթական դառն պայմաններն ու պէս-պէս զրկանքները հիւծել եւ խայխայել են նրա առողջութիւնը եւ վերջերս երեւան են եկել թոքախտի նշաններ[4]: Վերահաս վտանգէ ազատելու համար խեղճ տղային, նրա ընկերները եւ յարգողները[5] մի քանի անգամ հաւաքելով զրկել են նրան Շվէյցարիա բժշկութեան[6]: Քանի որ Խորհուրդդ սկզբունքով եւ գործով նպաստում է ուսանող երիտասարդութեան, ցանկալի կը լիներ, որ նա հաճէր յարգելու պարոն Եարճանեանի խնդիրը: Նա միանգամայն արժանի է Ձերդ օգնութեան, որովհետեւ ուսանող է, գրող եւ վերջապէս՝ հիւանդ: Նրա ապագան կապուած է հայ գրականութեան հետ եւ նրա կորուստը կորուստ է հայ գրականութեան համար[7]:

Յարգանքով՝
Ն. Ադոնց

N° 2
ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆԵԱՆԻՆ

Ագնիւ բարեկամ,

Ցաւում եմ, որ միայն այժմ կը գամ արձագանգ տալու ձեր վերջին բարեհաճ նամակին: Անհերքելի է յուսիւնս, մանաւանդ պարոն Սղերդցեանի[1] խնդրի համար: Դժբախտաբար որոշակի չեմ կարող ասել թէ Խորհուրդը[2] հնարաւոր կը գտնի՞ օգնութեան հասնելու յիշեալ երիտասարդին, որի համար բարեխօսելու հեղութիւնն ունէի: Աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք գրելու Ձեզ այս առթիւ, եկեղեցական Խորհրդիս՝ ուսանողներին օգնելու խնդրին ընդհանրապէս:

Տեղւոյս եկեղեցական Խորհուրդը ամէն տարի աւելի քան 17,000 ռուբլի կը ցրի ուսանողութեան: Մինչեւ այժմ նպաստներ եւ թոշակներ տրուել են առանց որեւէ առաջնորդող սկզբունքների այս կամ այն անձնաւորութեանց անխտիր կամ ճշմարիտ կարիքին: Խորհրդիս ներկայ կազմը մինչեւ այժմ հետամուտ էր ինչինչ սկզբունքներ մշակելու, թէ՛ թոշակներ բաշխելու եւ թէ՛ եկեղեցական դրամները աւելի նպատակայարմար գործ դնելու վերաբերութեամբ: Նորերս միայն որոշ եզրակացութեան եկանք եւ մշակուած կանոնագրութիւնը պէտք է առաջնորդ լինի մեզ մեր գործունէութեան: Դուցէ յետոյ Ձեզ մի օրինակ դրկելու հարկաւորութիւն զգանք, որից մանրամասն կը տեղեկանաք նոր ծրագրիս: Այսքանս ասել կը բաւականանամ, որ նոր Խորհրդի հայեցողութեամբ՝ չհաւորութիւնը տակաւին բաւարար հիմք չէ, որ ուսանողին օգնելու հարկաւորութիւնը պարտաւոր համարէ Խորհուրդը: Ազգային մեծ հաստատութիւն լինելով (ներկայ հանգամանքներում գրեթէ միակը), եկեղեցին, մեծ պատասխանատուութիւն ունի հասարակութեան առջեւ[3], եւ պարտաւոր է դրամները տնօրինելու այնպէս, որ արդիւնքը հասարակական բնոյթ կրէ: Հայ եկեղեցուց օգնութիւն հայցելու իրաւունք ունենալու են միմիայն այն անձինք, որ վստահ են, որ ապագայում պիտանի են լինելու այս կամ այն մտօվ հայ ազգին, նրա մեծաւոր կարիքները դարմանելով: Յունուարից կը սկսուի նոր ծրագրի գործադրութիւնը: Պարոն Սղերդցեանին ճանաչելու հանդիպ չունեմ, բայց նրա տոկունութիւնը գովական է: Եթէ անձամբ կ'երաշխաւորէի, որ իրօք արժան է հասարակական օգնութեան պարոն Սղերդցեանը, այն ժամանակ նրան խորհուրդ տուէի խնդիր ուղարկելու Խորհրդի անունով, եւ կից՝ Ձեր յանձնարարական նամակը Խորհրդին ներկայացնելու: Ցուսով եմ, որ կը յաջողուի նրան թոշակաւոր ընդունել մինչեւ ուսումն աւար-

տելը՝ պատասխանատուութիւնը որոշ մտօվ Ձեր վրայ թողնելով։ Ինչպէս կը դատեն Խորհրդի միւս անդամները, չգիտեմ, բայց ես կ'աշխատեմ այս ուղղութեամբ...[4]։

18 *Դեկտեմբերի*, 1904

Յարգանօվ՝
Ն. ԱԴՈՆՑ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

N° 1

1. Սիամանթոն եղել է Սորբոնի համալսարանի գրական բաժնի ազատ ունկնդիր (1897–1901), ապա մէկամեայ ընդմիջումից յետոյ շարունակել է հետեւել նոյն համալսարանի փիլիսոփայութեան եւ համաշխարհային գրականութեան դասընթացքներին (1902–1903)։
2. Սիամանթոն ծնուել է 1878 թուականին, հետեւաբար 1904–ին նա 26 եւ ոչ թէ 22 տարեկան էր։
3. Սիամանթոյի առաջին էջերը՝ «Ախորուած խաղաղութիւն» խորագրով, յոյս է տեսել 1898 թուականին Մանչեստրում հրատարակուող *Վաղուան Ձայնը* թերթում։ Այնուհետեւ նա տպագրուել է *Անահիտ*, *Ազատամարտ* եւ այլ պարբերականներում։ Հետաքրքիր է նշել, որ Ն. Ադոնցն իր խմբագրած *Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի* վեցամսեայ հանդէսի Ա. եւ Բ. հատորներում (Ս. Պետերբուրգ, 1903–1904) տպագրել էր Սիամանթոյի «Հոգեւարքի եւ յոյսի ջահեր» շարքի մի շարք բանաստեղծութիւններ՝ «Աղօթք», «Ձարչարանքի երազ», «Թաղում», «Գթութիւն», «Մարաւ» (հատ. Ա., էջ 143–147), «Հոգիս», «Արիւն», (հատ. Բ., էջ 115–116)։
4. Թոխախտի (հիւծախտի) նախանշաններն ի յայտ էին եկել 1904 թ. Յունուարին։
5. Ակնարկում է Միհնաս Չերազին, Ա. Չոպանեանին, Վ. Թէֆէեանին եւ այլոց։
6. Սիամանթոն բուժւում էր Շվէյցարիայի Լէյզէն առողջարանում։
7. Ն. Ադոնցի սոյն գրութեան վրայ մակագրուած է՝ «Տալ տեղեկանք»։

N° 2

1. Յաւօք, հնարաւոր չեղաւ պարզել իմքնութիւնը։
2. Ակնարկում է Ս. Պետերբուրգի Հայոց Եկեղեցական Խորհրդին, որին Ն. Ադոնցն աշխատակցում էր սկսած 1904 թուականից որպէս նախագահի տեղակալ։
3. Յետագայում եւս Ն. Ադոնցը տարբեր առիթներով շեշտում է այն միտքը, թէ «Հայոց Եկեղեցին եղել է եւ մնում է ամբակուռ գօտի հայութեան մէջիին» (տես՝ Պրոֆ. Ն. Ադոնց, «Պէշիկթաշլեան եւ կցորդ խնդիրներ», ՀԱՑՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ, թ. տարի, թիւ 6 (102), Պոսթըն, Ապրիլ 1931, էջ 91։
4. Բաց նիմ թողել մի հատուած, որն աղերս չունի արծարծուող խնդրի հետ։

Պ. Ց.

RELICS FROM NIGOGHAYOS ADONTS

Petros H. Hovhannisian

(SUMMARY)

The author presents here two hitherto unpublished letters of Nicoghayos Adontz, the renowned Armenian historian, Byzantologue, orientalist and linguist (1871-1941). Of these letters the first is sent to Armenian church authorities of St. Petersburg, and sheds some light on the student life of the famous Armenian poet, Siamanto (Atom Yardjanian), while the second, sent to Arshak Chopanian of Paris, the reputed Armenian poet, prose writer, critic, and the editor of the Armenian monthly **Anahit**, discloses how the Armenian church authorities functioned at St. Petersburg while alloting scholarships to the needy Armenian students. In both cases, Hovhannisian annotates the letters to make things clear.

ԱՐՄԱՆԻ–ԱՐՄԻ ԵՐԿԻՐՆ
ԸՍՏ ԱՔԱԴԱԿԱՆ ԵՒ ԷԲԼԱՅԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ
(Պատմա–աշխարհագրական ակնարկ)

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Ք.ա. 24–րդ դարի վերջին քանանեական չրջադարձային նչանակութիւն ունեցաւ Միջագետքի եւ ողջ Առաջաւոր Ասիայի պատմութեան մէջ: Միջագետքի Քիչ քաղաքում, հաւանաբար, կառավարական յեղաչրջմամբ գահ բարձրացաւ սեմական ծագում ունեցող, ժողովրդի ստորին խաւի ներկայացուցիչ Շարրումքէնը[1], որին պատմագրութեան մէջ կոչում են Սարգոն Հին կամ Սարգոն Աքադացի (Ք.ա. 2316–2261թթ.): Շումէրի արքայ Լուգալզիգեսիի կողմից Քիչի աւերումից յետոյ, Սարգոնն իր մայրաքաղաքը դարձրեց մինչ այդ ոչ նչանաւոր Աքադէ քաղաքը, որի անունով յետագայում կոչուեց ողջ թագաւորութիւնը: Վերափոխելով բանակը՝ նա երեք–չորս տարում կարողացաւ իր իչխանութեան տակ միաւորել Միջագետքի քաղաք–պետութիւնները: Դրանից յետոյ Սարգոնը ձեռնամուխ եղաւ հեռաւոր արչաւանքների կազմակերպմանը: Իրենց նախադէպը չունեցող այդ արչաւանքների ընթացքում, նա եղաւ Սիրիայում, Փոքր Ասիայում եւ Հայկական Լեռնաչխարհի հարաւային չրջաններում, Զագրոսեան լեռներում: Նրա յաղթական պատերազմները փառաբանող միջագետքեան սկզբնաղբիւրները կարեւոր տեղեկութիւններ են պարունակում արչաւանքի ենթարկուած երկրամասերի պատմութեան հնագոյն չրջանի լուսաբանման համար:

Առաջաւոր Ասիայի Ք.ա. 3–րդ հազարամեակի պատմութեան վերականգնման համար իրենց կարեւորութեամբ չեն զիջում Սարգոն Աքադացու թոռան՝ Աքադական Հարստութեան չորրորդ գահակալ Նարամ–Սուէնի (Ք.ա. 2236–2220 թթ.) պատերազմների մասին պատմող սկզբնաղբիւրները: Վերջինս Սարգոն Աքադացու «Շումէրի եւ Աքադի արքայ» տիտղոսը փոխարինեց «տիեզերքի արքայ», «աչխարհի չորս կողմերի արքայ», «աչխարհի արքայ» տիտղոսներով եւ աստուածացուեց իր կենդանութեան օրօք: Աքադական Հարստութեան յիչեալ երկու արքաների մասին պատմող սկզբնաղբիւրներն, ի թիւս

առաջաւորագիտական այլ երկրամասերի, ուշագրաւ տեղեկութիւններ են հաղորդում Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւային շրջանների վերաբերեալ:

Հայկական Լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամեակի պատմութեանը վերաբերող յոյժ արժէքաւոր տեղեկութիւններ են պարունակում նաեւ էբլայի[2] գրաւոր յուշարձանները: Նարամ-Սուէնի դէպի հիւսիս-արեւմուտք կատարած արշաւանքների տարեգրութիւններում մի քանի անգամ յիշատակւում են Արմանում (Արմանի)[3] եւ էբլա երկրները, ընդ որում, այդ երկիրները երբեմն յիշւում են միասին: էբլայի բնագրերում յաճախ է հանդիպում Արմի երկրանունը, որն իրաւացիօրէն նոյնացւում է Արմանիի հետ:

Սոյն յօդուածում նպատակ ունենք անդրադառնալու Ք.ա. 24-23-րդ դարերում աքադական եւ էբլայական սկզբնաղբիւրներում յիշատակուած Արմանի-Արմի երկրին վերաբերող փաստերին եւ դրանց ընձեռած հնարաւորութեան սահմաններում լուծելու այդ երկրի տարածքային ընդգրկման հարցը:

ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Հենց սկզբից հարկ ենք համարում նշել, որ ձեռքի տակ չենք ունեցել խնդրոյ առարկայ երկրին վերաբերող բոլոր սկզբնաղբիւրները: Դրանց մի մասին ծանօթացել ենք միջնորդաբար՝ այլ աշխատութիւններից օգտուելով, իսկ մի մասն էլ մնացել է մեզ համար անհասանելի: Այդուհանդերձ, մեր ունեցած գրականութիւնն էլ բաւարար է լուսաբանելու Արմանի-Արմի երկրի տեղորոշման հարցը:

Արմանի երկիրը յիշւում է Սարգոն Աքադացու մասին պատմող նար-ասուրական մի բնագրում[4]: Աւելի հարուստ են Նարամ-Սուէնի գործերը փառաբանող բնագրերը: Հիւսիս կատարած արշաւանքների մասին մեզ պատմում են Միջագետքի Ուր քաղաքից գտնուած նրա արձանագրութիւնների պատճէնները, որոնցում յիշատակւում է Արմանին[5]: Արշաւանքներից մէկի մասին է պատմում «Նարամ-Սուէնն ու իր թշնամիները» անունը ստացած խեթերէն բնագիրը[6], որում Արմանին վկայուած է Նարամ-Սուէնի դէմ դաշնակցած տասնեօթ երկրների շարքում: Նարամ-Սուէնի յաղթարշաւի վկայութիւնն է նաեւ Դիարբեքիրի մօտ գտնուած նրա յաղթանակի յուշակոթողը[7]: Արմանի-Արմի երկրանուան յետագայ յիշատակումներ են հանդիպում խեթական, ասուրա-բաբելական, Վանի թագաւորութեան արձանագրութիւններում եւ այլ աղբիւրներում, որոնք ստորեւ կ'օգտագործուեն իբրեւ լրացուցիչ փաստարկներ:

Եթէ միջագետքեան սկզբնաղբիւրները պատերազմական տարեգրութիւններ են՝ ապա հիւսիսսիրիական (էբլայական) աղբիւր-

ները, հիմնականում, տնտեսական վաւերագրեր են։ Դրանք վերաբերում են էբլայի արքունի ծախսերին, այլ երկրների ու քաղաքների հետ ունեցած առեւտրա-փոխանակային եւ այլ յարաբերութիւններին։ Ձեռքի տակ չունենալով էբլայական բնագրերի հրատարակութիւնները՝ դրանցից օգտուել ենք Վ. Իվանովի[8], Ա. Արքիի եւ Փ. Գարելլիի[9] յօդուածների միջնորդութեամբ։

ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աքադական աղբիւրների Արմանի երկրի տեղորոշման հարցը տասնամեակներ շարունակ եղել է բանավէճի առարկայ։ 1929 թ. ականաւոր խեթագէտ Բ. Հրոզնին, հիմնուելով Սարգոն Աքադացու մասին պատմող բնագրի, ինչպէս նաեւ Թիգլաթպալասար Ա-ի ու Սալմանասար Գ-ի արձանագրութիւնների հաղորդումների վրայ, Արմանին տեղադրեց Զագրոսում եւ բացառեց այդ տեղանուան ընդհանրութիւնն Արմենիա երկրանուան հետ[10]։ Նոյն թուին Գ. Գարանֆիլեանը հանդէս եկաւ Արմանին Բեհեթթունի արձանագրութեան Արմինայի հետ նոյնացման տեսակէտով[11]։ Այնուհետեւ Արմանին մի շարք եւրոպացի ուսումնասիրողների կողմից (որոնց մէջ էր նաեւ իր տեսակէտը վերանայած Բ. Հրոզնին) տեղադրուեց Հիւսիսային Սիրիայում՝ Հալէպի Ալվան կամ Ալման տեղում[12]։ 1938 թուին Արմանին կրկին կապուեց Հայկական Լեռնաշխարհի հետ[13]։ Ն. Ադոնցը, քննադատելով Արմանին Հայաստանի հետ կապելու փորձերը, հնարաւոր էր համարում Արմանիի նոյնացումը Հալէպի Ալվան կամ աստուածաշնչեան Հերմոնի հետ[14]։ Սակայն Արմանին Հայաստանի հետ նոյնացնելու տեսակէտը գնալով աւելի էր (եւ է) քաղաքացիութիւն ստանում. այդ տեսակէտը պաշտպանեցին Ե. Քասունին[15], Ա. Ալպոյաճեանը[16], Հ. Ժամկոչեանը[17], Լ. Բարսեղեանը[18], Ա. Կիֆիշինը[19], Վ. Խաչատրեանը[20], Մ. Գաւուքճեանը[21], Ռ. Իշխանեանը[22] եւ ուրիշներ։ Այսուհանդերձ, Արմանիի տեղադրութեան վերաբերեալ միասնական կարծիք չկայ։ Տիրապետող երկու տեսակէտներն Արմանին տեղադրում են Հայկական Լեռնաշխարհում կամ Հիւսիսային Սիրիայում։

Էբլայագիտութիւնը երիտասարդ գիտութիւն է, եւ նրա չատ հարցերի հետ Արմիի խնդիրն էլ կը դառնայ երկարատեւ ուսումնասիրութեան առարկայ։ Սակայն, այս կարճ ժամկէտում էլ Արմիի մասին արտայայտուել են իրարամերժ կարծիքներ։ Սկզբում կասկածի տակ դրուեց Արմիի տեղանուն լինելու հարցը[23], իսկ դրա լուծումից յետոյ Արմանիի նման Արմին եւս ուսումնասիրողներին բաժանեց երկու խմբի։

Ստորեւ մեր ունեցած աղբիւրների քննութեամբ կը փորձենք ցոյց տալ Արմանի-Արմի երկրի գտնուելու վայրը:

ԱՔԱԴ ԵՒ ԱՐՄԱՆԻ

Արմանի երկիրն առաջին անգամ յիշատակուում է Սարգոն Աքադացու մի արշաւանքի առընչութեամբ: Ըստ այդ արշաւանքի մասին պատմող նոր-ասուրական բնագրի՝ յիշեալ արքան Լուլուբի երկրից յետոյ լինում է Արմանիում, ապա վերադառնում Աքադ[24]: Եթէ Սարգոնը Լուլուբիից Աքադ է վերադարձել ուղիղ գծով (ինչը, որ չի հաստակացուում բնագրից)՝ ապա այս Արմանիին կարելի է նոյնացնել Բաբելոնի եւ Աչուրի միջեւ յիշատակուող Արման-Ակարսալի տեղանուան (դրա մասին՝ ստորեւ) հետ, որը որեւէ ուղղակի կապ չունի Հայկական Լեռնաշխարհի հետ: Սակայն, Սարգոնը արշաւանքը Լուլուբիից կարող էր շարունակել հիւսիս-արեւմուտք եւ մտնել Սիմեանների Արմանիի (սրա մասին եւս քիչ յետոյ) տարածք: Հետեւաբար, բերուած տեղեկութիւնը վճռական նշանակութիւն չունի Արմանի երկրի տեղորոշման խնդրում:

Նարամ-Սուէնի գործերը ներկայացնող Ուրի արձանագրութիւնները յստակ ուրուագծում են նրա արշաւանքը դէպի հիւսիս: Նա հասնում է Ամանոս, ապա արշաւում Հիւսիսային Միջագետք, որտեղ էլ «Սուբարտուի տանուտէրերն ու Բարձրաւանդակի (Լեռնաշխարհի) իշխաններն իրենց հարկերը բերին նրա առաջ»: Այդ առթիւ յիշւում է նաեւ Արմանի երկիրը[25]: Նարամ-Սուէնից առաջ Ամանոս էր արշաւել Սարգոն Աքադացին, որի ճանապարհին յիշատակուում են Մարիին, Եարմուտին եւ Էբլան[26]: Աքադից Ամանոս ճանապարհին Արմանին չի նշւում, ինչն էլ քիչ հաւանական է դարձնում այդ երկրի տեղադրումը Հիւսիսային Միջագետքում: Փոխարէնը՝ Արմանին յիշւում է Սուբարտուից յետոյ՝ իբրեւ Բարձրաւանդակի երկիր: Կասկածից վեր է, որ Սուբարտուի հարեւանութեամբ յիշատակուող Բարձրաւանդակը Հայկական Տաւրոսն է կամ Հայկական Լեռնաշխարհի աւելի ընդգրկուն մի շրջան (գուցէ ողջ լեռնաշխարհը): Հետեւաբար, այդ տարածքում էլ պէտք է տեղադրել Արմանի երկիրը:

Արմանիի տեղորոշման համար խիստ կարեւոր նշանակութիւն ունի Նարամ-Սուէնի հիւսիս կատարած արշաւանքի մասին վկայող «Նարամ-Սուէնն ու իր Թշնամիները» կոչուող խեթերէն բնագիրը: Այն հաղորդում է միջագետքցի արքայի դէմ ելած հիւսիսային տասնեօթ երկրների դաշնութեան մասին: Երկրներից ու նրանց արքաներից մի քանիսի անունները չեն պահպանուել, իսկ ընթերցուող երկրանունները հետեւեալն են.

1. Գուսուա
2. Պակկ ի···
3. Ուլլիվի
4. ···
5. Խաթթի
6. Կանէշ
7. (Պուրուշխանդա)[27]
8. Ամուրրու
9. Պարսախ
10. ···
11. Արմանի
12. Մայրիների լեռներ (Ամանոս)
13. ···
14. Լարակ
15. Նիկկի
16. Քուրկի
17. Կուբսաուրա

Այս դաշնակցութեան տարածքային ընդգրկման մասին դիտողութիւնները պէտք է արուեն տրամաբանական մէկ ելակէտից· վաղընջական մի ժամանակաշրջանում, ինչպիսին է Ք.ա. 23–րդ դարը, որեւէ ռազմական դաշինք չէր կարող ընդգրկել շատ մեծ հեռաւորութեան վրայ գտնուող երկրներ: Եւ քանի որ դաշինքի մէջ մտած երկրներից յատակօրէն տեղադրուող չորսը՝ Ուլլիվին, Խաթթին, Կանէշը եւ Ամանոսը գտնուել են Փոքր Ասիայի արեւելեան, Հայկական Լեռնաշխարհի արեւմտեան եւ դրանց յարակից հարաւային շրջաններում, իսկ Նարամ-Սուէնի յաղթակոթողը գտնուել է Դիարբեքիրի մօտ, դաշնակցութեան միւս երկրները եւս պէտք է որոնել նշուած ու յարակից տարածքներում:

Ուլլիվի երկիրը յիշատակւում է խեթական, ասուրա-բաբելական ու Վանի թագաւորութեան սեպագիր արձանագրութիւններում՝ Ուլլիվանդա[28], Ուլլիբի[29] եւ Ուլլիբանի[30] ձեւերով: Այն տեղադրւում է Հայաստանի հարաւ-արեւմուտքում՝ Ղուլփ բնակավայրի տեղում (Դիարբեքիրից արեւելք)[31]:

Խաթթին խեթական պետութեան անուանումն է, որի մայրաքաղաքը գտնուել է այժմեան Բողազքէօյ հնավայրի տեղում (Անկարայի մօտ):

Կանէշ քաղաքը եղել է Փոքր Ասիայի, Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան շրջանի եւ Հիւսիսային Սիրիայի առեւտրական կէտերի համակարգի կենտրոն: Այն գտնուել է կեսարիա (Մաժաք) քաղաքի մօտ՝ այժմեան Քիւլ-Թեփէ հնավայրի տեղում:

Պուրուշխանդան (եթէ ճիշտ է ենթադրեալ ընթերցումը), գտնուել է Կիլիկեան Տաւրոսի եւ Հալիս գետի ոլորանի միջեւ, Տուզ լճի մօտ[32]:

Ամուրրուն նախկինում նոյնացուել է ամորէացիների երկրի հետ[33], որը զբաղեցրել է Շումէրից եւ Աքադից արեւմուտք ընկած տարածքները: Սակայն, ինչպէս ասուեց, նման հեռաւորութեան վրայ հազիւ թէ կնքուած լինէր ռազմական դաշինք, նամանաւանդ, որ Ամուրրուի տարածքն արդէն պէտք է նուաճուած լինէր Նարամ-Սուէնի կողմից: Մեր կարծիքով՝ այս Ամուրրուն Սարգոն Բ-ի յիշատակած Անմուրուն է, յետագայ Փոքր Հայքի Ամարան (Համարա) եւ գտնուել է Սեբաստիայի նահանգում, Տուրիկ քաղաքից ոչ հեռու[34]:

Պարսաին նոյնացուել է Բարախչի (Պարախչի), Պարսու եւ Պարսուա (Պարսուաչ) երկրանուններուն հետ[35]: Առաջին երկուսը տեղադրուում են էլամի եւ յարակից տարածքներում: Պարսուն յայտնի է Բեհիսթունի արձանագրութիւնից եւ համապատասխանում է այժմեան Ֆարս նահանգին, իսկ Պարախչին Բաբելոնի նկատմամբ աւելի հեռու է գտնուել էլամից: Սրանց հետ նոյնացումը մեզ խիստ անհաւանական է թւում նախ հեռաւորութեան պատճառով, եւ երկրորդը՝ էլամը Աքադի կողմից նուաճուել էր Նարամ-Սուէնի անմիջական նախորդի՝ Մանիշտուշուի օրօք[36]: Հաւանական ենք համարում Պարսաիի նոյնացումը ասուրաբաբելական եւ Վանի թագաւորութեան արձանագրութիւններում վկայուած Պարսուա (Պարսուաչ) երկրի հետ, որը գտնուել է Ուրմիա լճի հարաւակողմում՝ Մանա երկրի հարեւանութեամբ[37]:

Ցաւօք, մեզ չի հասել ցուցակում Արմանիին նախորդող երկրանունը, իսկ յաջորդը յայտնի Ամանոսի լեռներն են՝ Կիլիկեան Տաւրոսի հարաւ արեւելեան կողմում (Հիւսիսային Սիրիայի արեւմուտքում):

Թուրկին (որոշ աղբիւրներում՝ Թուրուկի) բազմիցս յիշատակւում է առաջաւորասիական բնագրերում[38]: Այն տեղադրւում է Ասորեստանից հիւսիս, Զագրոսի հիւսիսային լեռնաճիւղերին[39] եւ, հաւանաբար, իր անունն է թողել Վանի նահանգի Հաքեարի գաւառի Թուրկունիս բնակավայրին[40]:

Եւ վերջին՝ Կուրսաուրա երկիրը, կարծում ենք կարելի է ենթադրաբար տեղադրել Փոքր Ասիայի արեւելեան կամ Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտեան գաւառներում՝ հիմնուելով այդ տեղանուան վերջին -ուրա բազադրիչի խեթա-լուվիական ծագման վրայ[41]:

Արմանի երկրանուան յետագայ յիշատակումներին կ'անդրադառնանք քիչ յետոյ, բայց մինչ այդ անհրաժեշտ ենք համարում վկայակոչել դրանցից մէկը: Խեթական Թուդխալիաս Դ. արքայի տարեգրութեան մէջ միասին յիշատակւում են Արմանա եւ Ուլլիվանդա երկրանունները: Ուլլիվանդան, ինչպէս վերը նշուեց, Նարամ-Սուէնի դէմ ելած Ուլլիվին է՝ ասուրա-բաբելական եւ Վանի թագաւորութեան աղբիւրների Ուլլիբին եւ Ուլլիբանին. տեղանուան վերջին -անդա մասնիկն ունի խեթական ծագում[42]: Ուլլիվիի յիշատակումը Դիարբեքիրից արեւելք եւ Արմանիի հետ վկայուելը խեթական բնագրում ենթադրում ենք վերջինիս Ուլլիվիին յարակից տարածքներում գտնուած լինելը:

Ամփոփելով Նարամ-Սուէնիի մասին խեթերէն բնագրի տեղագրական վերլուծութիւնը՝ տեսնում ենք, որ նրա դէմ դաշնակցած հիւսիսային երկրները տարածուել են Ուրմիա լճի հարաւ եւ հարաւ-

արեւմտեան շրջաններից (Պարաս եւ Թուրկի) մինչեւ Փոքր Ասիայի կենտրոն (Խաթթի, Կանէշ եւ Պուրուշխանդա (?) ու Ամանոսի լեռներ: Նման տեղորոշումը միանգամայն հաւանական է թւում, մանաւանդ, որ Նարամ-Սուէնն ի փառաբանումն եւ ի յիշատակ հիւսիսում տարած իր յաղթանակի՝ յուշակոթող է կանգնեցրել Դիարբեքիրի մօտ[43]: Իսկ Դիարբեքիրը գտնւում է դաշնակցած երկրների մեր տեղադրութեամբ ուրուագծուող տարածքաշրջանի կենտրոնում: Ասքադերէն եւ խեթերէն բնագրերը ոչ միայն չեն հակասում, այլեւ լրացնում են միմեանց:

Ուշադրութեան արժանի է մի հանգամանք եւս. աքադական բնագրերում Նարամ-Սուէնը փառաբանւում է որպէս «նուաճողը Արմանիի եւ Էբլայի»[44]: Ինչո՞ւ էր աշխարհակալ Նարամ-Սուէնը հիւսիսի եւ հիւսիս-արեւմուտքի նուաճած երկրների մէջ առանձնացնում եւ նման մեծ նշանակութիւն տալիս յատկապէս այս երկու երկրներին: Հարցի հնարաւոր պատասխանը գտնուեց 1975 թուին, երբ իտալացի հնագէտները յայտնաբերեցին Էբլան: Առաջաւոր Ասիայում ունեցած դերի ու հարեւան երկրների վրայ տարածած ազդեցութեան պատճառով ուսումնասիրողներն Էբլան «կայսրութիւն»[45] կոչեցին: Այն Նարամ-Սուէնի նուաճած երկրների մէջ եղել է հիւսիս-արեւմտեան գերտէրութիւնը: Պէտք է կարծել, որ նոյն նշանակութիւնը հիւսիսում ունեցել է Արմանին, եւ Արմանիի ու Էբլայի նուաճումը խորհրդանշել է հիւսիսի եւ հիւսիս-արեւմուտքի հպատակեցումը: Հնարաւոր է, որ Խորենացու «Ողբում» Հայաստանին տրուած «հանուրց հիւսիսականաց վհատոյն» («բոլոր հիւսիսային երկիրներից վհատոյն») պատուանուն-մակդիրը Խորենացին վերցրած լինի իր սկզբնաղբիւրներից, որոնք օգտուել են սեպագրերից, եւ այդ մակդիրը վերցուած լինի Ք.ա. 3-րդ հազարամեակի բնագրերից:

Այժմ անդրադառնանք Արմիի վերաբերեալ Էբլայի գրաւոր աղբիւրների հաղորդած տեղեկութիւններին:

ԷԲԼԱ ԵՒ ԱՐՄԻ

Էբլայի բնագրերում Արմին երբեմն յիշատակւում է Էբլայի հետ (Eb-la^{ki} wa Ar-mi^{ki})[46] եւ յիշեցնում աքադական աղբիւրների Արմանուն ու Էբլան: Նման ձեւով արձանագրուելը կարող էր նշանակել երկու երկրների միաւորումը մէկ պետութեան մէջ (համմ. Սարգոն Աքադացու պետութեան անուանումը՝ «Շումէրի եւ Աքադի թագաւորութիւն»). էբլայական վաղ շրջանի բնագրերում Արմին յի-

չատակւում է իրրեւ առանձին արքայ, իսկ աւելի ուշ՝ Էբլայի կուսակալ (փոխարքայ) ունեցող երկիր[47]: Որտե՞ղ է գտնուել այդ երկիրը:

Արդէն ասուել է, որ աքադական բնագրերի քննութիւնը խիստ անհաւանական է դարձնում Արմանիի տեղադրումը Հիւսիսային Սիրիայում: Ինչ վերաբերում է Արմանիի (Արմիի) Հալէպի հետ նոյնացնելուն՝ ապա այն եւս չի դիմանում քննութեան. Էբլայական բնագրերը Արմիից անկախ յիշատակում են Հալէպը՝ Խալաբի ձեւով. այն նոյն կերպ յիշւում է նաեւ Մարիի (Միջագետքի քաղաք-պետութիւններից) արխիւներից գտնուած բնագրերում[48]:

Էբլայի բնագրերից մէկն Արմին յիշատակում է Sa-Ml+SIT Ax(?)^{ki}-ից եւ Du-lu քաղաքից յետոյ[49]: Sa-Ml+SITAx^{ki}-ն ընթերցւում է նաեւ Sa-x^{ki}, Sa-za^{ki} եւ հանդիսացել է Էբլայի կենտրոնի անուանումը: Du-lu քաղաքը սովորաբար յիշւում է Ուրշուից[50] յետոյ եւ Իրիթումից[51] ու Խառանից[52] առաջ[53]: Այսինքն՝ այդ քաղաքը գտնուել է Ուրշուի եւ Խառանի շրջանում: Էբլա-Ուրշուի եւ Խառանի շրջան – Արմի յաջորդականութիւնը յուշում է, որ վերջինս պէտք է որ գտնուէր առաջին երկու բնակավայրերը կապող գծի ուղղութեան վրայ, այն է՝ Եփրատի Հայկական Տաւրոսով անցման շրջանում կամ յարակից տարածքներում: Ցիշենք, որ այս տարածքը համապատասխանում է աքադական աղբիւրների Բարձրաւանդակին (Սուբարտուից հիւսիս), եւ հենց այս տարածքում՝ Դիարբեքիրի մօտ է Նարամ-Սուէնը կանգնեցրել յաղթանակի յուշակոթողը: Այդ շրջանում է տեղադրւում նաեւ Ուլլիվանդայի հարեւանութեամբ յիշուած Արմանա երկիրը (Ք.ա. 13-րդ դար):

Մէկ այլ բնագրում[54] յիշւում են Արմիի երկու բնակիչ, որոնցից մէկն անուանուած է Հայայի միջնորդ (լիագօր): Այնուհետեւ, նոյն բնագրում յիշատակւում է Ազի տեղանունը (կամ գուցէ ցեղանունը): Վերջինս ակնյայտօրէն յիշեցնում է խեթական աղբիւրների Ազի երկրանունը (համմա. հայկական Ազորդի հետ), որի կենտրոնը գտնուել է Մեծ Հայքի Տայք նահանգի տարածքում, ժամանակակից Թորթում գետի աւազանում[55]: Մի ուրիշ բնագրում Հայա անունը կապւում է Hutimu տեղանուան հետ, որը յիշատակւում է Զաքարում, Ուքիգա, Ուրշու (Հիւս. Սիրիա), Իրիթում, Խառան (Հիւս. Միջագետք) եւ Թիշում քաղաքներից յետոյ[56]: Չի բացառւում, որ այս Խութիմուի անունը պահպանուած լինի Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Խոյթ գաւառի անուան մէջ, որն այժմ յայտնի է Խութ ձեւով[57]:

Այսպիսով, մի կողմից Արմիի յիշատակումն Ազիից առաջ, միւս կողմից Արմիի կապուելը Խութիմուի հետ Հայա ցեղանուան

(յատուկ անուան) միջոցով, ինչպէս նաեւ վերը բերուած համադրումներն աներկբայելի կերպով վկայում են, որ էբլայի բնագրերում հանդիպող Արմի երկրանունը վերաբերել է Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքին:

ԱՐՄԱՆԻ–ԱՐՄԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԱՆ ՑԵՏԱԳԱՑ ՑԻՇԱՏԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

Ք.ա. 24–23-րդ դարերից յետոյ Արմանի–Արմի երկրանունը յիշատակուած ենք գտնում Ք.ա. 3–2-րդ հազարամեակների սահմանագծով թուագրուող Աչուրից գտնուած մի երկլեզուեան արձանագրութեան մէջ՝ Ուբ/ա/մէ ձեւով[58]: Արձանագրութիւնը, սակայն, տեղագրութեան վերաբերեալ տուեալներ չի հաղորդում:

Առանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի Սարգոն Աչուրացու (Ք.ա. 1980–1948 ԹԹ., ըստ Ադոնցի) մի արձանագրութիւն, որում թուարկում է Աչուրի վեց նահանգ: Զուպրեան Մարի, Ռիպագում, Տիգրիսի կամ Աչուրի մարզ, Առափխա մինչեւ Լուբդի, Լուլուբի եւ Սիմեսեան Արմանի[59]: Մարին Եփրատի միջին հոսանքի նշանաւոր քաղաքներից է, գտնուել է Սիրիայի ու Իրաքի այսօրուայ սահմանի եւ Եփրատի հատման շրջանում: Զուպրին (Շուբրիա կամ Շուբարտու) գտնուել է Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ–արեւմուտքում կամ հիւսիսային Միջագետքում, եւ Մարիի «Զուպրիան» կոչուելը, հաւանաբար, ցոյց է տուել այդ մարզի տարածուածութիւնը հիւսիս: Ռիպագումը եւս գտնուել է Եփրատի վրայ, Մարիից հարաւ, ժամանակակից Բաղդադի մօտ: Աչուրը կառուցուած է եղել Տիգրիսի վրայ, վերջինիս Փոքր Զաբի հետ խառնուելու վայրից քիչ հիւսիս: Առափխան տեղադրւում է ժամանակակից Քերքուքի մարզում (Իրաք), իսկ Լուբդին աւուրական պետութեան սահմանային ամրոց է, որը գտնուել է Տիգրիսից արեւելք՝ Ասորեստանի հարաւում[60]: Այս վերջին մարզն ընդգրկել է պետութեան հարաւ–արեւելեան շրջանները: Լուլուբին տեղադրւում է Ադէմ եւ Փոքր Զաբ գետերի վերին հոսանքում՝ Առափխայի ու Ուրմիա լճի միջեւ: Սիմեսին տեղադրւում է Վանայ լճից հարաւ–արեւելք[61]: «Սիմեսեան Արմանի» տեղանունը, թերեւս, նշանակում է Արմանիի տարածուածութիւնը մինչեւ Սիմեսի (համմտ. Զուպրիան Մարի) կամ, գուցէ, ցոյց է տալիս Արմանի երկրի Սիմեսիին հարեւան մի շրջան, որը տուեալ ժամանակաշրջանում մտել է աւուրական պետութեան կազմի մէջ: Թուարկուած մարզերն, ինչպէս տեսնում ենք, ունեն տրամաբանական յաջորդականութիւն՝ հիւսիս–արեւմուտքից ժամ-սլաքի հակառակ ուղղութեամբ դէպի հիւսիս–արեւելք: Այսպիսով, Սարգոն Աչուրա-

ցու յիշատակած Արմանին պէտք է տեղադրել Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ-արեւելեան շրջանում՝ Վան եւ Ուրմիա լճերի միջեւ եւ դրանից հարաւ:

Ադադ-Ներարի Ա-ի (Ք.ա. 1307-1275 ՔՔ.) եւ Բաբելոնի արքայի միջեւ կնքուած դաշնագրում երկու թագաւորութիւնների սահմանին նշւում է Արման-Ակարսալի տեղանունը[62]: Աչուրի եւ Բաբելոնի միջեւ Արման տեղանուան յայտնուելը կամ պատահական նմանութիւն է Հայկական Լեռնաշխարհի Արմանիի հետ կամ լեռնաշխարհի բնակչութեան տարաբնակեցման արդիւնք է[63]:

Խեթական արքայ Թուդխալիաս Դ-ի յիշատակած Արմանա երկրի մասին արդէն խօսել ենք: Արմանի-Արմի երկրանուան հետ պէտք է կապել նաեւ խեթական աղբիւրների Արմատանա[64] եւ Թեգարամա[65] տեղանունները: Երկուսն էլ յիշատակւում են Հայկական Լեռնաշխարհի արեւմուտքում, իսկ Թեգարամա (Թոգարմա) — Թորգոմա երկրանունը Աստուածաշնչի մեկնիչներն ու հայ մատենագիրները համարել են Հայաստանի հնագոյն անուանումներից մէկը[66]:

Գալով ասուրա-բաբելական եւ Վանի թագաւորութեան սկզբնաղբիւրներին՝ տեսնում ենք, որ դրանցում պահպանուել են բազմաթիւ տեղանուններ, որոնք կարելի է կապել Արմանի-Արմի երկրանուան հետ:

Թիգլաթպալասար Ա-ն (Ք.ա. 1115-1077 ՔՔ.) Հայկական Լեռնաշխարհի արեւմուտքում բազմիցս յիշատակում է ուրումացիներին (= Ուրումա երկրի բնակիչներին)[67], Արամու երկիրը, որի ճանապարհին էր գտնւում Շուբրիա երկիրը[68], ինչպէս նաեւ Արումա լեռնանունն[69] ու Ուրումի ծառատեսակը[70]: Աչուրնածիպալ Բ-ն (Ք.ա. 884-859 ՔՔ.) Շուբրիա եւ Նիրդուն երկրներից յետոյ եւ Նայիրիից առաջ յիշում է ներքին Ուրումու երկիրը[71], եւ Նայիրիի հարեւանութեամբ յիշատակում Արումու երկրանունը[72]:

Վանի թագաւորութեան գրաւոր յուշարձաններում պահպանուած Ուրմէ եւ Արմէ տեղանունները գտնուել են Հայկական Տաւրոսի շրջանում[73]:

Սալմանասար Գ-ն (Ք.ա. 859-824 ՔՔ.), իսկ աւելի քան մէկ դար անց նաեւ Սարգոն Բ-ն (Ք.ա. 722-705 ՔՔ.) յիշատակում են Արամալի (Արմարիլի) երկրանունը՝ Վանայ լճից Արեւելք տարածուող շրջանում[74]: Այս տեղանունը կարելի է նոյնացնել Սարգոն Աչուրացու արձանագրութեամբ պահպանուած (Սիմեսեան) Արմանիի հետ, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ Նարամ-Սուէնի դէմ պատերազմած Արամ(է) երկրի անուան հետ, որին կ'անդրադառնանք յետագայում այլ առիթով:

Միեւնոյն «ար/ա/մ» հիմքն ունեցող եւ Վանայ լճի արեւելեան եւ արեւմտեան շրջաններում գտնուած այս տեղանունների միջեւ կապող օղակ է հանդիսանում Ադադ-Ներարի Բ-ի (Ք.ա. 810-782 ԹԹ.) յիշատակած Արիմէ երկրանունը՝ Քաշիարի լեռների եւ յարակից շրջաններում[75], ուստի եւ միանգամայն օրինաչափ պէտք է համարել Վ. Խաչատրեանի տեսակէտը Արմանի երկրի տարածքային ընդգրկման վերաբերեալ[76]:

Եւ վերջապէս Բեհեթունի արձանագրութեան մէջ յիշատակուող երկրանունը[77], որն, աներկբայելի կերպով վերաբերում է ողջ Հայաստանին:

Բացի վերը բերուածներից՝ կարելի է ցոյց տալ Արմանի-Արմի երկրանուան հետ կապուող այլ տեղանուններ եւս, որոնց կ'անդրադառնանք այլ առիթով:

Ինչպէս տեսանք, Ք.ա. 24-6-րդ դարերում երկու տասնեակից աւելի անգամ յիշատակուող «ար/ա/մ» հիմքով տեղանունները խմբաւորւում են Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւային եւ արեւմտեան սահմանների լայնութեամբ, այսինքն՝ այն տարածքներում, որոնց լեռնաշխարհի հետ առընչուելիս առաջին հերթին հանդիպել են մեզ հասած յիշատակութիւնների հեղինակները: Փաստերի նման առատութեան պայմաններում չի կարելի ընդհանրութիւն չտեսնել բոլոր օտարազգիների (բացառութեամբ վրացիներից ու քրդերից) կողմից Հայաստեղանունների միջեւ: Բացի այդ՝ միջագետքեան սկզբնաղբիւրներում Հայաստանը, սովորաբար, հանդէս է եկել մէկ հաւաքական անուամբ՝ Վերին երկիր, Նայիրի, Ուրարտու: Հաշուի առնելով այդ հանգամանքը՝ կարելի է կարծել, որ լեռնաշխարհի հարաւ արեւելքում եւ հարաւ-արեւմուտքում վկայուած Արմանի անունը եւս տրուել է ողջ Հայկական Լեռնաշխարհին: Աւելորդ չէ նշել նաեւ, որ ցայսօր սեմական աքադացիների յետնորդները Համարուող արաբները Հայերին կոչում են արմանի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ի մի բերելով ողջ վերը ասուածը՝ կարելի է կատարել հետեւեալ եզրայանգումները.

ա. Միջագետքեան սկզբնաղբիւրների քննութիւնը թոյլ չի տալիս Արմանին տեղադրել Հիւսիսային Սիրիայում, իսկ էբլայական բնագրերում Հալէպի յիշատակումը Ḫa-la-bi ձեւով ի սպառ անհիմն է դարձնում Արմանի-Արմիի Հալէպի հետ նոյնացման փորձերը:

բ. Սարգոն Աքադացու մասին պատմող նոր-ասուրական բնագրի Արմանին կարող է նոյնացուել Ադադ-Ներարի Ա-ի յիշատակած

սահմանային (Աչուր-Բաբելոն) Արմանի-Ակարսալի տեղանուան հետ, (եթէ Սարգոնը Լուլուբիից ուղիղ գծով է վերադարձել Աքադ), որը ուղղակի կապ չունի Հայկական Լեռնաշխարհի հետ կամ Սարգոն Աչուրացու յիշած Սիմեսեան Արմանիի հետ (եթէ Սարգոն Աքադացին չարունակել է արշաւանքը Լուլուբիից հիւսիս-արեւմուտք, ուր կարող էր մտնել Արմանի եւ յետոյ միայն վերադառնալ Աքադ), որը տեղադրւում է Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերի միջեւ եւ դրանից հարաւ ընկած շրջանում:

գ. Նարամ-Սուէնի մասին պատմող Ուրի արձանագրութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս Արմանին տեղադրելու Սուբարտուից (Հիւսիսային Միջագետք) հիւսիս գտնուող Բարձրաւանդակում՝ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմուտքում (չի բացառւում, որ «Բարձրաւանդակ» ընդհանրական անուամբ կոչուած լինէր ողջ Հայկական Լեռնաշխարհը):

դ. Նարամ-Սուէնի մասին պատմող խեթերէն «Նարամ-Սուէնն ու իր թշնամիները» կոչուող բնագրում յիշուող հիւսիսային երկրների դաշնակցութեան ընդհանուր տարածքը ձգուել է Ուրմիա լճի աւազանից մինչեւ Ամանոս եւ Խաթթի, ուր եւ գտնուել է նոյն դաշնակցութեան անդամ Արմանին:

ե. Այն հանգամանքը, որ Նարամ-Սուէնը հիւսիսում եւ հիւսիս-արեւմուտքում իր դէմ ելած բազմաթիւ երկրների մէջ առանձնացնում է Արմանին եւ էբլան, մտածել է տալիս, որ այս երկու երկրներն եղել են նշուած տարածքների գերտէրութիւնները:

զ. Արմիի մասին էբլայական բնագրերի հաղորդած տուեալների հիման վրայ այն տեղադրւում է Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմուտքում, այսինքն՝ Լեռնաշխարհի էբլային ամենամօտ գտնուող շրջանում:

է. Ք.ա. 24–6-րդ դարերում Հայաստանի հարաւային եւ արեւմտեան սահմանների յայնութեամբ յիշատակւում են, «ար/ա/մ» հիմքով քսանից աւելի տեղանուն: Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ միջագետքեան գրաւոր աւանդութեան մէջ, սովորաբար, Հայկական Լեռնաշխարհը հանդէս է գալիս մէկ հաւաքական անուամբ (Վերին երկիր, Նայիրի, Ուրարտու), իսկ Արմանին վկայուած է Լեռնաշխարհի երկու (հարաւ-արեւելեան եւ հարաւ-արեւմտեան) շրջաններում, կարելի է եզրակացնել, որ Արմանին եւս ողջ Լեռնաշխարհին տրուած անուանում է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Շարրումմէնն» նշանակում է «յիրաւի ճշմարիտ արքայ»: Այն, հաւանաբար, տիտղոս է, ստացուած՝ գահ բարձրանալուց յետոյ: Ըստ աւանդութեան՝ նախքան գահ բարձրանալը նա աչքգեպաճ է եղել: Տես՝ **Istoriya Drévnévé Vostoka**, T. I. **Mésopotamya**, Moskva, 1983, s. 234:
2. Էբլան գտնւում է Հիւսիսայինի Սիրիայում, Հալէպից 75 կմ. հարաւ-արեւմուտք: 1974–1975 թթ. Իտալական հնագիտական արշաւախմբին յաջողուեց բացել Էբլան (Թել-Մարտիխ հնավայր), որտեղից գտնուեց շուրջ 17 հազար բնագիր: Տես՝ **Drévnyaya Ebla**, Moskva, 1985, s. 318: Այսուհետեւ՝ **DE**.
3. Նարամ-Սուէնի ախադերէն արձանագրութիւններում երկիրը կոչւում է Արմանում, որի վերջին «ում»ը շումերա-ախադական մասնիկ է (համմ. Կուտիում, Ուրբիլում, Լուլուբում եւայլն): Խեթերէն բնագիրը պահպանել է Արմանի ձեւը, որը եւ մենք կ'օգտագործենք այս յօդուածում:
4. Հ. Գ. Գարանճիլեան, «Նարամ-Սին եւ իր բշնամիները ըստ հատեան բնագրի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Ե. տարի, Վիեննա, 1929, էջ 287–288:
5. A. Kifishin, «Guéographichéskiyé Vazzréniya Drévnikh Shumerov Pri Patési Goodéya (2162-2137 gg. Do N. E.)», **Palestinskii Sbornik**, vip. 13, 1965, s. 64-65. Ե. Քասունի, *Նախահայկական Հայաստան*, Պէյրութ, 1950, էջ 28–20:
6. Ն. Ադոնց, *Հայաստանի Պատմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 26. Մ. Ա. Գավուրճեան, *Արմէն եւ Հայ Անուններու Մագումը եւ Ուրարտուն*, Պէյրութ, 1973, էջ 7–12: Այսուհետեւ՝ Գավուրճեան, *Հայ եւ Արմէն*: Լ. Ա. Բարսեղեան, «Հնագոյն ցեղային միութիւնը Հայաստանում», *Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւնների*, թիւ 1, Երեւան, 1962, էջ 88:
7. Քասունի, էջ 28. Գավուրճեան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 16–17:
8. Viach. Vs. Ivanov, «Viédélényé raznikh khronologuicheskikh sloyév v drévni armiyanskom i probléma pervonachalnoy structuri teksta guimna Va/kh/aknu», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, թիւ 4, Երեւան, 1983, էջ 30–33: Այսուհետեւ՝ *ՊԲՀ*:
9. Նշուած հեղինակների աշխատութիւնների ռուսերէն թարգմանութիւններն ամփոփուած են **Drévnyaya Ebla** ժողովածուում:
10. Լ. Ա. Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ ARMANI, ARME եւ URME երկրների մասին», *ՊԲՀ*, թիւ 2, Երեւան, 1964, էջ 324: Այսուհետեւ՝ Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ»: Գարանճիլեան, էջ 287–288. Գավուրճեան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 13–14:
11. Գարանճիլեան, էջ 287–288:
12. Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ», էջ 324–325:
13. Ուսումնասիրութեան հեղինակն է Վարդուհի Քալանթար Նալբանդեանը, որի աշխատութիւնը չունենալով ձեռքի տակ՝ հիմնւում ենք Ալպոյաճեանի հաղորդման վրայ: Տես՝ Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմական Հայաստանի Սահմանները*, Գահիրէ, 1950, էջ 9:
14. Ադոնց, էջ 26–27:
15. Քասունի, էջ 28–29:
16. Տես՝ Ալպոյաճեան, էջ 9. Նաեւ՝ ներդիր քարտէսը:
17. Հ. Ժամկոչեան, *Հայաստանը Նախնադարեան Համայնական Հասարակութեան եւ Սարկաւորութեան Շրջանում*, Երեւան, 1961, էջ 116–120:
18. Բարսեղեան, «Դիտողութիւններ», էջ 324–328:
19. Kifishin, s. 65.

20. V. Khatchatryan, **Vostochniyé Provintzi Khetzkoy Imperii**, Erevan, 1971, s. 106-107.
21. Գավուճճան, էջ 7-32: Տես նաեւ Մ. Ս. Գավուճճան, *Հայ ժողովրդի Մագումը*, Մոնթրէալ, 1982, էջ 33-43:
22. Ինֆայէլ Իշխանճանի ուսումնասիրութիւնների ամփոփումին համար տես նրա *Հայ ժողովրդի Մագման ու Հնագոյն պատմութեան հարցեր*, Երեւան, 1988, էջ 42-47: Տես նաեւ *Բնիկ հայերէն բառեր եւ հնագոյն փոխառութիւններ*, Երեւան, 1989, էջ 56-57: Այս թուարկուած աշխատութիւնները տուեալ հարցին նուիրուած ուսումնասիրութիւնների ողջ ցանկը չեն կազմում:
23. **DE**, s. 284-285 (Փ. Գարելլիի յօդուածը):
24. Գարանֆիլեան, էջ 287-288. Kifishin, s. 105:
25. Տես՝ նոյն, էջ 64-65, եւ Քասունի, էջ 29:
26. Գավուճճան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 32. Kifishin, s. 64:
27. Այս տեղանուան ենթադրեալ ընթերցումը վերցրել ենք Ադոնցից, որը վկայակոչում է Ֆորերի, Բ. Հրոզնու եւ Ա. Սէյսի ուսումնասիրութիւնները: Տես՝ Ադոնց, էջ 26-27:
28. Khachatryan, s. 104-107.
29. I. M. Diyakonov, «Assyro-Vavilonskiyé Istochniki po istorii Urartu», **Vestnik Drevnei Istorii**, 1951, 2-4, p. 26, 42, 43, այսուհետեւ՝ AVIIU.
30. G. A. Mélikishvili, **Urartskiyé Klinoobrazniyé Nadpisi**, Moskva, 1960, s. 150-151, 445.
31. Բարսեղեան, «Հնագոյն», էջ 87-90:
32. Ըստ մեզ հասած աղբիւրների՝ Սարգոն Ա-ի պաղատիկ արշաւելով հասել է Փոքր Ասիայի խորքում գտնուող այդ քաղաքը: Տես՝ **Istoriya Drévnévo**, s. 238-239:
33. Գարանֆիլեան, էջ 285-286. Գավուճճան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 15-16:
34. AVIIU, p. 46 (178). Ս. Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երեւան, 1963, էջ 62. Բ. Ն. Ցակոբեան. Սո. Տ. Մելիք-Բախշեան, եւ Հ. Ն. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ շարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, հտ. 1, Երեւան, 1986, էջ 282:
35. Գարանֆիլեան, էջ 286-287:
36. **Istoriya Drévnévé**, c. 246.
37. AVIIU, p. 28 (174), 35, 49(6), ծանօթ. 13: *Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա*, Երեւան, 1981, էջ 26-27, 34, 43-44, 61, 68:
38. Այս տեղանունը յիշատակւում է Շամշի-Ադադ Ա-ի (Ք.ա. 1813-1781 թթ.), Համմուրապիի (Ք.Ա. 1792-1750 թթ.) եւ Ադադ-Նեռար Ա-ի (Ք.Ա. 1307-1275 թթ.) արձանագրութիւններում:
39. AVIIU, p. 1. ծանօթ. 11:
40. Ցակոբեան եւ այլք, հտ. 2, Երեւան, 1988, էջ 499:
41. Գ. Բ. Ջահուկեան, *Հայոց լեզուի պատմութիւն — Նախագրային ժամանակաշրջան*, Երեւան, 1987, էջ 335, 337:
42. Khachatryan, s. 105.
43. Գավուճճան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 16-17. Քասունի, էջ 28:
44. Գավուճճան, *Հայ եւ Արմէն*, էջ 18, 29-31:
45. DE, s. 320 (Դիակոնովի յօդուածը):
46. DE, s. 285 (Փ. Գարելլիի յօդուածը):
47. Ivanov, s. 32.
48. DE, s. 286 (Փ. Գարելլիի յօդուածը):
49. Նոյն, էջ 286-287:

50. Նոյնացուում է ժամանակակից Ուրֆայի հետ:
51. Մարիի բնագրերում՝ Ir-ri-id, խեթական աղբիւրներում՝ Ir-ri-ta/e, Ալալախի եւ միջինասուրական բնագրերում՝ Ir-ri-di: Տեղադրւում է Կարբեմիշի մօտ, Եփրատից արեւելք· տես՝ DE, s. 283:
52. Հիւսիսային Միջագետքի նշանաւոր քաղաքներից մէկն է:
53. DE, s. 286:
54. Ivanov, s. 31-32:
55. Khachatryan, s. 128-139:
56. Ivanov, s. 32-33:
57. Երեմեան, էջ 55:
58. Ivanov, s. 30-31:
59. Ադոնց, էջ 26:
60. Ադոնցը Լուբրին տեղադրում է յետագայ Արզանենի (Աղձնիք) սահմաններում: Աւելի Հաւանական է թւում այդ տեղանունը նոյնացնումը Ասորեստանի Հարաւային սահմանային նոյնանունն ամրոցի անուան հետ, տես՝ AVIIU, թ.1, ծան. 7:
61. Սիմեան անունով կիրճ է յայտնի Սալմանասար Գ-ի եւ երկիր՝ Աչուրնածիրպալ Բ-ն: Տես՝ Ադոնց, նոյն տեղում; AVIIU, թ. 23 (1, 54):
62. Ադոնց, էջ 27:
63. Ք. ա. 3-րդ հազարամեակում յայտնի են Հայկական լեռնաշխարհից կատարուած գաղթեր Հիւսիսային Կովկաս, Կիլիկիա, Սիրիա, Պաղեստին եւ այլուր: Տես՝ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն*, Երեւան, 1971, էջ 139-140:
64. Khachatryan, s. 90-91:
65. Նոյն, էջ 94-96:
66. Ժամկոչեան Հ., էջ 120-123:
67. AVIIU, թ.10 (2, 89), 11, 12, 13, 18; ՀԺՊՔ (Քրեստոմատիա), էջ 21:
68. AVIIU, թ. 18:
69. AVIIU, թ. 10 (2, 63), 10 (3, 73):
70. AVIIU, թ. 10 (4, 43):
71. AVIIU, թ. 23 (2, 2):
72. AVIIU, թ. 26 (ob., 36):
73. Արմէի մասին տես՝ N. V. Arutunian, *Toponomika Urartu*, Erevan, 1985, s. 39: Ուրմէի մասին տես՝ նոյն, էջ 210-211:
74. AVIIU, թ. 27 (2, 54), 46 (116) ծան.16, 49 (269) ծան. 64; ՀմմտՀԺՊՔ (Քրեստոմատիա), էջ 31-32, 34 :
75. Arutunian, s. 35-36:
76. Khachaterian, s. 106:
77. Գ. Նալբանդեան, *Դարեհ Վշտապի Բիսեհմունեան Արձանագրութիւնը*, Երեւան,1964, էջ 8 եւ 14-15:

Ա. Մ.

THE ARMANI-ARMI COUNTRY ACCORDING TO THE ACCADIAN AND EBLAYAN SOURCES
(A geo-historical survey)

(SUMMARY)

ARTAK MOVSISIAN

Making an abundant use of the givens of both ancient and modern historiography, The Assyrian, Accadian, Hittite and other mesopotamian inscriptions, and the new findings from the Ebla excavations in Syria, the author tries to locate Armani/Armi one of the components of Ancient Armenia, prior to the creation of Urartu, the country of Ararat. At the end of his lengthy and meticulous study of the givens and new findings and an overwhelming analysis, Movsisian concludes that as Upper Country, Nayiri and Urartu were collective names given to the Armenian Tableland, so also Armani/Armi was for the south-eastern and south-western sections of the same geographical regions presented both the country Armenia, and its people, the Armenians.

ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ, ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՈՒՌԸ ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐ

(30 Սեպտեմբեր 1895)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

4.

Այս բոլորէն ետք՝ այժմ անհրաժեշտ է տալ մէկ պատումը Հընչակեան Կուսակցութեան կողմէ կազմակերպուած պոլսահայութեան դէպի Բարձրագոյն Դուռ երթին եւ անոր պատրաստութեան:

Ինչպէս ցոյց կու տան փաստերը՝ ամիսներու հետեւողական եւ ճիգ պահանջող աշխատանքով մըն էր որ պատրաստուեր էր գետինը, որուն վրան պիտի կանգնէր չարժումը: Իրաւ էր, որ այդ պատրաստութիւնն ունեցաւ կրօնական եւ եկեղեցական քղամիդ, որուն անուղղակի կերպով թիկունք կանգնելու եկաւ Ծովհաննէս Շահնազարի Հայրենիքը իր պատասխանատու խմբագիր Արփիար Արփիարեանով, եւ գործօն աշխատակիցներ Լեւոն Բաշալեանով եւ Երուանդ Օտեանով: Իրականութեան մէջ՝ այդ օրերուն Հայրենիքը ձեւով մը անպաշտօն խօսնակն էր Հնչակեանութեան, եւ անոր անխառն հովանաւորութիւնը կը վայելէր Իգմիրլեան Պատրիարքը, որ գահ բարձրացաւ 7 Դեկտեմբեր 1894–ին՝ հակառակ սուլթանական ընդդիմութեան: Իսկ Պատրիարքարանէն ներս ժողովական աթոռները գրաւեր էին Հայրենիքի թիկունքը վայելող ներկայացուցիչներ, որոնց մէջ, Արսէն Կիտուրի բառերով՝ «ազգային մեծ դէմքեր էին եւ ազգային չարժումին հետ համքայլ կ'ընթանային» Գաբրիէլ Նորատունկեանը, Տիգրան Խան Քելեկեանը եւ Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանը: Աւելին՝ Բերայի եկեղեցիին թաղականութիւնն ամբողջութեամբ կու գար Հայրենիքի մարդերէն[112]:

Նախապատրաստական այս կազմակերպումէն ետք էր որ ոտքի ելաւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը Պոլսոյ մէջ:

Այսօր ձեռքի տակ կան ցոյցի կազմակերպումին եւ անոր ընթացքին հետ առընչուող քանի մը յուշագրութիւններ անոր կազմակերպիչներուն իսկ կողմէ: Ըստ Միհրան Տամատեանի՝ «այդ չրջանին

կ. Պոլսոյ Հնչակեան Կուսակցութիւնն ունէր Վարչական Մարմին մը[113], որուն անդամներն էին Լեւոն Մկրտիչեան|ը|, Արփիար Արփիարեան|ը|, Սուրէն Սուրէնեան|ը| եւ ուրիշներ, որոնց կը գործակցէր կեդրոնի ներկայացուցիչ Արտաւազդ Օհանջանեան|ը| (Արթիւր), եւ Գործադիր Մարմին մը[114]: Բայց այս երկու մարմիններէն գատ կային բանտերէն արձակուած հին գործիչներ՝ Անտոն Ռըշտունի|ն|, Մարգար Վռամեան|ը| (Անտոն[115] Ալանեան) եւ Միհրան Տամատեան|ը|, որոնց հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էր կեդրոնի ներկայացուցիչ Արտաւազդ Օհանջանեանը, ինքն ալ բանտէ|ն| արձակուած հնչակեան գործիչ մը: Ցոյցը կատարելու որոշումը տրուեցաւ կեդրոնի ներկայացուցիչին, Վարչական Մարմինին եւ երէք հին գործիչներուն միասին խորհրդակցութեամբ: Իսկ անոր գործադրութիւնը յանձնուեցաւ մասամբ Գործադիր Մարմնոյն եւ մասամբ |ալ| երէք հին գործիչներուն: Գալով բողոք-պահանջագիրին՝ անոր պատրաստութիւնը ֆրանսերէն եւ հայերէն յանձնուեցաւ Մ|իհրան| Տամատեանին[116]: Այս վերջնոյս պատրաստած պահանջագիրը Ֆարախանեան եպ|ի|ս|կոպոսին| միջոցաւ Իզմիրլեան պատրիարքին հաւանութեան ենթարկուած էր»[117]:

Շա՛տ է խիտ եւ հակիրճ՝ տուածը Տամատեանին, մինչդեռ 30 Սեպտեմբերի ցոյցին ղեկավարներէն կարապետ Սահակեանն իր յուշերուն մէջ կու տայ չա՛տ աւելին: «Կ. Պոլսոյ կեդր|ոնական| Վարչութիւնը»՝ կը գրէ անիկա 1932–ին՝ «ցոյցը ղեկավարելու համար երկու հոգի որոշած էր.— Առովմ Արսլանեան|ը| եւ Անտոն Ռչտունի|ն|, բանտէն նոր ազատած երկու նախկին գործիչներ, որ|ոնք| նոյն առենուայ հնչ|ակեան| փայլուն աստղերն էին: Խումբերու մէջ մտնելով |չարժումը| կազմակերպելու համար Գործադիր Մարմնոյն կողմէ որոշուեցաւ Վաղինակ|ը| (Մ|արգար| Հացագործեան), Վահագն Ցարուխիւնեան|ը|, Արշաւիր Կամսարական|ը|, Հաճի Սեդրակ|ը| (Արծրունին) եւ այս տողերը գրողը, որ միաժամանակ ցոյցին պարագլուխ որոշուեցաւ:

«Ցոյցը պիտի կատարուէր հետեւեալ պարագաներու տակ: Բողոքախառն պահանջագիր մը պիտի մատուցուէր Բարձրագոյն Դրան. այդ պիտի տարուէր 800–1000 հոգիէ բազկացած գաւառացիներէ:

«Սակայն ցոյցի մասին երկու կարծիք կար. մին՝ խաղաղ եւ անդէն ցոյց մը ընել, միւսը՝ զինեալ եւ ագմկալից: Կոչուած անձերու առաջին խորհրդակցական ժողովը տեղի ունեցաւ Ղալաթիոյ եկեղեցիին մէկ մթին խուցին մէջ, ուր ներկայ էին Անտոն Ռչտունին, Վաղինակ|ը|, Վահագն|ը|, այս տողերը գրողը եւ երկու անծանօթներ:

«Զինեալ բառը Անատն Ռշտունիի ըմբռնումով տարբեր բացատրուեցաւ տրուած հրահանգէն, որ երկարաձիգ վիճաբանութեան պատճառ դարձաւ: Ան արտայայտուեցաւ թէ «կառավարութեան գործածելիք ոյժը փողոցին ջուրերը բանալով ցուցարարները պիտի թրջէ որ ցրուին, այդ պարագային ձեր տուները հացի դանակներ չկա՞ն, յարձակելով խողովակները կտրեցէք՝ կը լմննայ, եւ ատրճանակ ունեցողներն ալ թող առնեն՝ աղմուկ հանելու համար»[118]*: Եւ երեւակայութեանը մէջ այնչափ առաջ գնաց, որ բացագանչեց· «Երանի՛ թէ ձեզմէ երկու հոգի վիրաւորուէր կամ չորս հոգի սպաննուէր»· խնդիրը կարգադրուած է, եւ խօսքը ուղղելով ինծի՝ [հարցուց·] «Ձե՞ս ուզեր կեանքդ ազգիդ համար զոհել»: ...Ռշտունին վերջին անգամ դարձեալ հարցուց· «Ի՞նչ է վերջին որոշումդ»: Ոտքի կենալով յայտարարեցի· «Զինեալ կամ անզէն՝ երկուքէն ոեւէ մէկին համար խոստումս կը յարգեմ, ապա թէ ոչ՝ կիսամիջոցով մէկ քայլ [իսկ] չեմ առներ...»*[119]*:

Այսօր յականէ անուանէ յայտնի են գաղտնի այս հանդիպումին մասնակիցները, սակայն մի՛շտ ալ անյայտ կը մնայ ինքնութիւնը Սահակեանի յիշած «երկու անծանօթներ»ուն, որոնք, այդպէս ալ, չեն խօսիր, կը մնան լուռ եւ ունկնդիրի ու դիտողի դերին մէջ, եւ առ այդ ալ՝ կասկածելի: Այսօր, դէպքերէն հարիւրամեակ մը ետք, չա՛տ է դիւրին ենթադրութիւն ու վերագրում կատարել անոնց ինքնութեան մասին[120]*, սակայն պարկեշտութիւնը կը պահանջէ որ չկատարուին չհիմնաւորուող եզրակացութիւններ: Այսուհանդերձ՝ Սահակեանը միա՛կն է, որ կը յիշէ ներկայութիւնն անոնց, եւ, հետաքրքրակա՛ն, ինքզինք երբեք անյարմար ու անհանգիստ չի զգար անոնց լռելեայն ներկայութեան առջեւ:*

Առաջին այս հանդիպումէն ետք՝ ցոյցի կազմակերպիչներուն յաջորդ հանդիպումը տեղի ունեցաւ 25 Սեպտեմբերին: «Քիչ վերջ նոյն խուցն ենք եւ նոյն անձերը: Ժողովին տիրական դէմքը դարձեալ Ռշտունին է»՝ կը հաւաստէ Սահակեանը, որ ներկաներուն յայտնեց Ալէքսեան Սրբազանին կարծիքը յետ երկարատեւ խորհրդակցութեան եւ վիճաբանութեան: «Կրօնականները իրենց գործին թող նային»՝ եղաւ լակոնական ու հեգնախառն պատասխանը Ռշտունիին: Ահաւասիկ այն առեղն էր որ Սահակեանը հարց դրաւ թէ իրեն համար տակաւին յստակ չէր թէ Ռշտունին կողմնակից էր ցոյցին զինեալի՞ն թէ անզէնին: «Զինեալի[ն], զինեալի[ն]»՝ որոտաց ձայնը Անատն Ռշտունիին: Որոշուած էր ամէն ինչ: Հակառակ օսմանեան իշխանութիւններուն եւ Պոլսոյ օտար դեսպաններուն կատարուած

յայտարարութեան, թէ խաղաղ ցոյց մըն էր ըլլալիքը՝ անիկա պիտի կատարուէր զինեալ, ի՞նչ փոյթ թէ արտաքնապէս այդ մէկն ուննար անգէն ու խաղաղ երեւոյթ:

Այսօր կասկածէ վեր է, որ ժողովականները գիտէին լրջութիւնն ու ծանրութիւնն իրենց առնելիք քայլին: Վատահ ենք, որ գիտէին նաեւ թէ իշխանութիւններն արդէն իսկ կազմ ու պատրաստ կը սպասէին ցուցարարները: Գուցէ այս գիտութիւնն իսկ է պատճառը, որ ժողովականներն ու Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ Վերին ու Գործադիր Մարմինները եւ Հնչակեան ա՛յլ գործիչներ միասնաբար որոշէին ցոյցը յետաձգել ու զայն տեղափոխել Կիրակիէն Երկուշաբթի: Ապա՝ զինել կարենալու համար ցուցարարներուն գոնէ հնչակեան անդամները՝ Շաբաթ օրը, 28 Սեպտեմբերին, ըստ Մարգար Հացագործեանի, գնուեցան 400 ատրճանակներ, եւ՝ «ամէն ինչ կարգին է|ր|»: Յաջորդ օրը, ցոյցին ղեկավարներէն Արշաւիր Կամսարականը, Մարգար Հացագործեանը եւ Կարապետ Սահակեանը ունեցան նախապատրաստական հանդիպում մը Անգլիական Ապահովագրական Եուներըն Ընկերութեան Ղալաթիոյ գրասենեակին մէջ: «Ընկերութեան պաշտօնեաները մեզնից ըլլալով», կը գրէ Սահակեան, «կամ աւելի ճիշտ պիտի ըլլայ ենթադրել թէ ապահովագրական ընկերութիւնն ալ իր պետութեան որդեգրած քաղաքականութեան գիտակից ըլլալով՝ ցոյլատրած էր սրահը մեզի տրամադրելի ընել»: Հոս էր որ Արշաւիր Կամսարականն ըրաւ հակիրճ խօսք մը ու յայտնեց, թէ «վաղը··· գործին յաջողութիւնը ձեր համոզումէն եւ ձեր նուիրումէն կախում ունի»: Կամսարականի խօսքէն ետք յոտնկայս տեղի ունեցաւ «նուիրական ուխտը»: Ապա Կամսարականը ներկայացուց Սահակեանը իբրեւ «վաղուայ գործին պարագլուխն ու առաջնորդը», եւ որպէսզի ամէն մարդ կարենար ճանչնալ զայն եւ խիտ չարքերով բոլորուէր անոր շուրջ, յայտարարեց որ անիկա «իր ուսերուն վրայ կարմիր նշան մը պիտի կրէ|ր|», ու եզրակացուց որ առիթ պէտք չէր տալ ոստիկանութեան «թուղթը անոր ձեռքէն խլելու, մինչեւ որ Պապը Ալիէն ներս կարենաք հասցնել»: Ապա, այս բոլորէն ետք, ինչպէս Սահակեան կ'աւարտէ պատումն այս վերջին հանդիպումին՝ «այդտեղ երկու օրինակ ձեռագիր պահանջագիր յանձնուեցաւ այս տողերը գրողին»[121]:

Պատրաստ էր ամէն ինչ, ինչպէս որ պատրաստ էին իշխանութիւնները: Ըստ Նիւ Եորք հրատարակուող Հայ Երկչաթաթերթի Պոլսոյ Թղթակիցին 2 Հոկտեմբեր 1895-ի Թղթակցութեան՝ «Սեպտ|եմբեր| 28-ին (Շբ·) տեղւոյն հայ երիտասարդութիւնն գրով ծանոյց Բ|արձրագոյն| Դրան, Ոստիկանութեան եւ Արդարութեան Նախարարներուն՝ թէ ցոյց մը պիտի ընէ, նման եւրոպական ցոյցերուն, եւ աղերսագրաւ մի իրենց վիճակի բարւոքում եւ Հայկական Խնդրոյ

լուծումն պիտի հայցէ: Այն գիշերն իսկ աւագանեաց ժողով կը կազմուի, եւ պէտք եղած միջոցներ ձեռք կը առնուին կառավարութեան կողմանէ: Յաջորդ օրն իսկ փոլիսներու խումբեր եւ հեծեալ ժանտարմաներ կը հսկէին Գում Գափուի, Կէտիկ Փաշայի, [եւ] Ենի Գափուի հայ թաղերն»[122]: Իր կարգին՝ Թիֆլիսի Մուրճ ամսագրի Պոլսոյ թղթակիցը պիտի գրէր իր 19 Սեպտեմբեր/1 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր նամակով, թէ «Մօտաւորապէս տասնհինգ օրէ ի վեր հայ հասարակութեան մէջ տարաձայնութիւններ կային թէ քանի մը ցոյցեր պիտի ըլլան կառավարութեան դէմ, եւ այդ ցոյցի առիթով, առաջուընէ պատրաստութիւններ կը տեսնուէին: Այլ եւ այլ շրջանակներու մէջ թղթեր ցրուեցան, յայտարարող թէ ա՛լ եւս պէտք չէ համբերել եւ եւրոպական քաղաքականութենէն խոչոր-խոչոր ակնկալութիւններ ունենալ՝ թէ, հակառակ ամէն տեղի եւ ամէն տեսակ կոտրածներու, մեր պատրիարքարանն ու եկեղեցիները բաց են, եւայլն:

«Այս ցոյցը Ս. Խաչի կիրակին կամ երկուշաբթին ընել որոշուած էր: Պատրիարքը, իմանալով, կը զգուշացնէ մերինները այդպիսի անխոհեմ ցոյցէ մը եւ կը ջանայ ապահովցնել թէ ինք հարկ եղած բոլոր միջոցները [ի] գործ դրած է այսքան երկար ձգուած խնդիրը վերջապէս վերջացնելու համար քանի մը օրուան մէջ:

«Ցոյցին համար որոշուած օրը Խաչին երկուշաբթին եղաւ. 18 Սեպտեմբեր[123]: Սակայն տարաձայնութիւնը բերնէ բերան հասցուած էր մինչեւ կառավարական պաշտօնատուները, ու ամէն կողմ պատրաստութիւն տեսնուած էր այդ տղայական ցոյցին[124] առաջքը անմիջապէս առնելու համար»[125]:

Իրականութեան մէջ՝ կատարելի ցոյցին լուրը հաղորդուեցաւ Պոլսոյ օտար դեսպանութիւններուն ալ: Այսպէս, նոյն թիւի՝ 28 Սեպտեմբերի գիր մը կը յայտնէր Ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնին, թէ «Պոլսոյ հայերը որոշած ըլլալով խաղաղ ցոյց մը կազմակերպել իրենց ձգտումները յայտնելու համար հայկական նահանգներու մէջ գործադրուելիք բարենորոգումներու մասին, եւ անիկա ունենալով ոչ մէկ յարձակողական նկարագիր՝ ոստիկանութեան եւ զինեալ ուժերուն զայն արգիլելու միջամտութիւնը կրնայ ունենալ ցաւալի հետեւանքներ, որոնց համար ի յառաջագունէ կը մերժենք ամէն պատասխանատուութիւն»[126]: Նոյն փաստաթուղթը յանձնուեցաւ նաեւ Պոլսոյ անգլիական դեսպան Ֆիլիփ Քըրիին[127] եւ Պոլսոյ արեւմտեան այլ դեսպանութիւններուն, որոնց հետ Հնչակեան կուսակցութեան կապն էր Լեւոն Մկրտիչեանը՝ իր լեզուագիտութեան համար[128]:

Նոյն թուակիր եւ «Արտաստհմանցի հայերու ստորագրութիւնը» կրող թուղթ մըն ալ առաքուեցաւ ոստիկանութեան եւ արդարա-

դատաւորեան նախարարութիւններուն, ինչպէս կը հաստատէ Թուրք պատմաբան Մեհմէտ Հոճաօղլուն։ «Իրենց հայրենիքէն ներս հայերուն կրած վիճակին պատճառով»՝ կ'ըսէր այդ գիրը՝ «որոշուեցաւ դիմել կարգ մը բարձրագոյն իշխանութիւններու։ Այս արարքով անոնք կ'ուզեն ներկայացնել իրենց վիճակը։ Խաղաղութիւնը խանգարելիք ոչ մէկ շարժում պիտի ըլլայ։ Եթէ բողոքագիրին արգելք հանդիսանալու համար հրահանգուի զօրքին, ոստիկանութեան եւ ոստիկան-զինուորներուն որ միջամտեն, պատասխանատուութիւնը պատճառ հանդիսացողինն է»[129]։

Իրաւ էր, որ տրուած սա երկու փաստաթուղթերուն մէջ կային երանգային տարբերութիւններ, երկուքն ալ, սակայն, կը շեշտէին խաղաղ բնոյթը ցոյցին, երբ, միւս կողմէ, բարձրաղաղակ կը յայտարարէին անոր սքօղուն՝ այլ զինեալ նկարագիրը։ Գուցէ այս մէկին վրան յենելով էր, որ յետագային, 10 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր իր տեղեկագիրով՝ պիտի խեղաթիւրուած պատկեր մը ներկայացնէր ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին Նազըմ Փաշան, եւ հաղորդէր թէ «նախապէս Հնչակեան Կուսակցութեան դեկավարներէն՝ Ցակոբէն իմացած էինք, որ [մէկ կողմէն] քանի մը հազար զինեալ հայեր յարձակում պիտի գործէին Բարձրագոյն Դուռին վրայ, [իսկ] միւս կողմէն ալ՝ յարձակելով մահմետական թաղերուն վրայ՝ պիտի սպաննէին իրենց հանդիպած մահմետականները։ Այս ձեւով նոր եւ արիւնալի անկարգութիւն մը պիտի ստեղծուէր Պոլսոյ մէջ»[130]։

Հետաքրքրական է, սակայն, ստորագրութեան խնդիրը այս փաստաթուղթերուն։ Ձկայ որեւէ տուեալ, որ յայտնէ թէ ցոյցին կազմակերպիչները դրսեցիներ էին եւ օտարներ։ Կ'անգիտանանք պատկանելիութիւնը աշխատանքային հանդիպումի մը ներկայ եղած երկու անհատներուն, որոնց յիշատակումը կայ Սահակեանին մօտ։ Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնական պատմագրութիւնը եւ Հնչակն ի՛նք կ'ընդունին թէ իրենք՝ հնչակեաննե՛րն էին կազմակերպիչները ցոյցին։ Հնչակեան յուշագրողներ կը հաստատեն նոյնը։ Այսուհանդերձ՝ փաստաթուղթերը կը կրեն ա՛յլ ստորագրութիւն եւ անոնց կը պակսի որեւէ կնիք։ Խնդիրը կը լուծուի լո՛կ Արփիարեանին կողմէ, որ որպէս Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ Վերին Մարմնի դեկավար՝ կը հաւաստար թէ հնչակեան դեկավարութիւնը մի՛չտ ալ չարժած էր կուսակցականօրէն եւ՝ մի՛չտ ալ սխալած։ «Մենք արդէն այս ճշմարտութիւնը ըմբռնած էինք Պլիւ-Պուէներու[131] հրատարակութենէն առաջ»՝ կը գրէ անիկա Հնչակեան կեդրոնին ներկայացուելիք ընդարձակ տեղեկագիրի մը մէջ, ուստի «Պոլսոյ ցոյցին չուզեցինք կուսակցական երեւոյթ տալ, հապա փափաքեցանք զայն ներկայացնել իբր ժողովրդային ընդհանուր շարժում մը։ Ո՛չ Սեպ-

տեմբեր 18-ի յայտարարութեան տակը մեր կնիքը դրուեցաւ, ոչ ալ դեսպանատուններուն ղրկուած գրերուն տակը: [Լոնտոնի] կեդրոնը տակայն մեզի համամիտ չգտնուեցաւ, տարբեր ուղղութեան հետեւեցաւ, եւ մեզի ալ յանդիմանութիւն ղրկեց, թէ ինչո՞ւ ուզած ենք զուտ ազգային երեւոյթ ընծայել այդ ցոյցին եւ ոչ թէ կուսակցական»[132]:

Ոստիկանութեան նախարարը, որ կը պնդէ ցոյցին Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ կազմակերպուած ըլլալուն վրայ՝ կը խեղաթիւրէ ամէն ինչ եւ անոր կու տայ զինեալ նկարագիր: Այժմ ձեռքի տակ գտնուող դիւանական ո՛չ մէկ թուղթ կու տայ բովանդակութիւնը թուրք նախարարին սա քանի մը տողերուն: Ընդհակառակը՝ անոնց բոլորն ալ կը պնդեն երթին խաղաղ բնոյթին վրայ: Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէլն իր 3 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր եւ թիւ 635 հեռագիրով կը հաղորդէ, թէ «քանի մը օր առաջ անանուն[133] նամակ մըն էր ղրկուեր Մեծ Վեզիրին՝ հաղորդելու համար անոր որ երկուշաբթի օրը, 30 Սեպտեմբերին, մեծ թիւով հայեր պիտի քալէին դէպի Բարձրագոյն Դուռ դարմանի մը ի խնդիր՝ եթէ, չհանդիպէին որեւէ ընդդիմութեան: Կ'իմանամ թէ Դուռը տեղեակ պահեց Պատրիարքը դէպքի մասին եւ թէ կ'ակնկալուէր որ անիկա արգիլէր հայերուն խմբաւորումը Դուռին առջեւ, եւ թէ ձախողելու պարագային՝ ի'նք պատասխանատու պիտի բռնուէր հետեւանքներուն համար»[134]:

Իրա՛ւ էր Թերէլը: Դէպի Բարձրագոյն Դուռ երթը հաղորդուեցաւ իշխանութիւններուն: Կատարուած յայտարարութիւններուն թրքերէն օրինակներէն ղրկուեցան նաեւ Վոսփորի ընդհանուր դատախազ Լեպիպ էֆենտիին եւ եղեռնադատ ատեանի նախագահ Խոիպ էֆենտիին: Այդ վերջինը կարգաց զայն «իր ընկերներուն, որոնք իսկոյն կը գունատին, եւ անկէց վերջը [զայն] կը տանի [ու] կը յանձնէ դատական նախարարին եւ ան ալ կը ղրկէ ոստիկանութեան նախարարին: Նոյն իրիկունը ոստիկանութեան տնօրէն Հիւանին՝ Նազըմին կողմէ Իզմիրլեանին կու գայ խնդրել [ու] որ յեղափոխականներու պետերը հրաւիրէ եւ խնդրէ որ ցոյցը չընեն: Իզմիրլեան կը պատասխանէ·

«— Ես ո՛չ յեղափոխականներու մեծը կը ճանչնամ եւ ոչ [ալ՝] փոքրը· ինչ որ կրցայ ըսել յուսահատ ժողովուրդին՝ ըսած եմ· այլեւս ուրիշ բան չեմ կրնար ըսել»[135]:

Սակայն դէպքերուն ժամանակակից մը, եւ գուցէ ականատես մը նաեւ, քչիկ մը տարբեր ձեւով կը ներկայացնէ այս բոլորը: Ըստ անոր՝ կառավարութիւնը «արդարութեան նախարարին միջոցաւ Շաբաթ երեկոյ մի թուղթ յղած է Պատրիարքարան, թէ «հինգ տարի առաջ Գում-Գափուի եկեղեցւոյն մէջ տեղի ունեցած ցոյցին նման ցոյց

մը տեղի պիտի ունենայ եղեր վաղն, հաճեցէք առաջքն առնել, զի հարկ չմնար այլեւս ցոյցերու, [որովհետեւ] ձեր խնդիրն կարգադրուելու վրայ է»[136]:

Փաստերը ցոյց կու տան, սակայն, որ ցոյցը չմերժուեցաւ առաջին իսկ վայրկեանէն: Ընդհակառակը, ինչպէս կը հաստատէ Պոլսոյ Ամերիկեան Ռապըրթ Գոլէճի նախագահ Ճորճ Ուաշպըրնը, հայերը «արտօնութիւն խնդրեցին [ցոյցի համար] եւ ստացան զայն, սակայն վերջին վայրկեանին չեռս կոչուեցաւ անիկա, երբ դիւնուորներ ղրկուեցան արգիլելու համար անոր[137] ներկայացումը»[138]: Իսկ այդ մէկն եղաւ հիմնական սխալներէն մէկը Թրքական իշխանութիւններուն: Արդարեւ՝ Ֆրեսերիք Տէյվիս Կրին կը յայտարարէ, թէ հայերը «ծածուկ չպահեցին այս մէկը՝ յայտարարելով որ պատշաճ ձեւով մը պարզօրէն աղերսագիր մը պիտի ներկայացնէին Մեծ Վեզիրին, եւ լուր ղրկեցին իրենց մտադրութեան մասին: Թուրքիոյ մէջ հասարակ բաներ են այսպիսի միջոցառումներ՝ ուշադրութիւն հրաւիրելու համար առկայ տառապանքներու վրայ: Սակայն որպէս գործելակերպ՝ իշխանութիւնները որդեգրեցին սխալ ուղի մը, [եւ] փոխանակ ձգելու որ ժողովուրդը ներկայանար Դուռ եւ ներկայացնէր իր աղերսագիրը, ինչպէս որ կը պահանջէր սովորութիւնը, [եւ] այսպիսով խաղաղօրէն չրջանցէին գործը, ոստիկանութեան հրահանգեցին ճամբան խափանել: Այս մէկն առաջնորդեց խռովութեան մը»[139]:

Նոյն կարծիքէն է Պերլինի Ֆոսիշէ Ցայտունկ օրաթերթն ալ, որ 1895 Հոկտեմբերի իր խմբագրականով կը գրէր, թէ «հայերու չիչատակագիրը չի չափազանցեր այն պահանջները, որոնք առաջ դրուած են մեծ պետութեանց կողմէ: Եթէ Մեծ Եպարքոսը ընդունէր չիչատակագիրը՝ տխուր դէպքերը տեղի չէին ունենար, որովհետեւ հայերուն մտքէն չէր անցներ ցոյց կազմակերպել Պոլսոյ մէջ...: [Արձրագոյն] Դրան կողմէ բարենորոգումներու ձգձգուիլը բնական կերպով առաջացուց դժգոհութիւն հայերու մէջ եւ մշտնջենական ձերբակալութիւնները Փոքր Ասիոյ մէջ, նորանոր գազանութիւնները Քեմախի եւ Երզնկայի մէջ աւելի հրահրեցին այդ դժգոհութիւնը: Այդպիսի պայմաններու մէջ չիչատակագիրի մը ներկայացումը չափաւոր եւ խելացի գործ էր: Ոստիկանութեան ու զօրքի միջամտութիւնը առիթ եղաւ արիւնահեղութեան»[140]:

Գերման այլ թերթ մը, սակայն, Կազեթթէն, չկարողացաւ ըլլալ այսքան քաջ, եւ իյնալով ծուղակը Պերլինի Թրքական դեսպանատունին՝ հրատարակեց անկէ ստացուած գիր մը, որով կը դատապարտէր Պաարիարքը, որովհետեւ անիկա «թիկունք կը կանգնէր հայոց մօտ յեղափոխական չարժումի մը»[141]:

Ի՛նչ որ ալ եղած ըլլային իրականութիւնները եւ ինչպէս որ ալ ներկայացուէին անոնք՝ երբ Հիւսէին Նազըմ փաշան չկարողացաւ տեսակցիլ Իզմիրլեան Պատրիարքին հետ, որ անկողին էր մտեր յուզումէն անհանգստացած, ջղագրգռուած՝ իր մաղձը թափեց իրեն խոսակից ատենապետներուն վրան Ազգային քաղաքական եւ կրօնական ժողովներուն եւ խիստ հրահանգով մը ազդարարեց անոնց, թէ «համախմբումը արգիլուած է [Օսմանեան] կայսրութեան մէջ։ Անմիջապէս ցրուեցէք։ Եթէ չցրուէք՝ դո՛ւք էք պատասխանատուն։ Օրինականօրէն կ՛ենթարկուիք ծանր պատիժի։ Իրաւունք ունեցող եւ չունեցող, չիտակ կամ սխալ, ամէն մարդու գանգատին առջեւ բաց է դուռը կառավարութեան։ Սակայն այս մէկը պէտք է կատարել օրէնքի սահմանին մէջ։ Օրէնքի սահմանէն ներս գանգատ բառնալու համար պէտք է որ Պատրիարք էֆենտին հիմա՛ իսկ Բարձրագոյն Դուռ ներկայանայ երկու հոգիի հետ, մէկը՝ կրօնական ժողովէն եւ միւսը՝ քաղաքականէն»[142]։

Սակայն բաւարար չնկատելով սա ազդարարութիւնը՝ ներքին գործերու նախարար Րիֆաթն ալ, իր կարգին, նոյն բովանդակութեամբ հրահանգ մը հասցուց Պատրիարքարան։ 30 Սեպտեմբեր թուականիր այդ հրահանգը ուղղուած էր Պատրիարք Սրբազանին եւ հայ ժողովուրդին, ու բառացի կերպով կ՛ըսէր թէ «կը հրահանգեմ հիմա՛ իսկ ցրուել ձեր համախմբումը։ Ի՛նչ որ է ձեր յայտարարութիւնը՝ կրօնական եւ քաղաքական ժողովներէն մէկական հոգի առնելով՝ Պատրիարք էֆենտին կու գայ Բարձրագոյն Դուռ եւ կը ներկայացնէ զայն։ Կրկի՛ն կը հրահանգեմ ցրուումը համախմբումին։

«Մեծարգոյ վարչապետ Սայիտ փաշայի եւ արդարադատութեան ու կրօնական մեծայարգ փաշաներու ներկայութեան առնուած որոշումին յենելով է որ կը կատարեմ այս յայտարարութիւնը»[143]։

Հարցը հոս չաւարտեցաւ սակայն, որովհետեւ նո՛յն օրն իսկ, 30 Սեպտեմբերին, Պոլսահայութեան եւ Պատրիարքարանին վրան ճնշումն ընելու համար աւելի զօրաւոր՝ Պատրիարքարան յղուեցաւ այլ գիր մը, որ այս անգամ կը կրէր ստորագրութիւնները կայսրութեան վարչապետ Սայիտ, արդարադատութեան եւ կրօնական նախարար Բըզա, ներքին գործերու նախարար Րիֆաթ եւ արտաքին գործերու նախարար Թուրքան փաշաներուն։ Ուղղելով իր խօսքը Պատրիարքին, եւ կրօնական ու քաղաքական ժողովներու անդամներուն՝ անոնք կ՛ըսէին թէ «Նորին վսեմութեան ոսմիկանութեան նախարարը Պատրիարքարան էր ղրկուեր՝ կառավարութեան անունով յայտարարելու համար ցրուումը համախմբումին։

«Պատրիարք էֆենտին մերժեց տեսնել Նորին Նախարարը։ Ապա այս առաքելութեամբ ղրկուեցաւ վարչապետութեան խորհրդա-

կան հազարապետ Թալիլ պէյը: Կրկին չցրուեցաւ համախմբումը: Ներկայացուցիչը մեկնեցաւ Պատրիարքարանի անդամներէն մէկուն տուած պատասխանով միայն, թէ պիտի աշխատէին ցրուել համախմբումը՝ պայմանով որ ոստիկանութեան նախարարութեան կողմէ երաշխաւորուէր Բարձրագոյն Դուռ յանձնումը աղերսագիրին: Նախարարութեան ներկայացուցիչին համաձայն՝ իրեն ըսուած է թէ ժողովուրդը գինեալ չէ: Նորին կառավարութիւնը նախընտրելով օրինականօրէն արգիլեալ համախմբումին մասնակցող անհատները ցրուել Պատրիարքարանի աշխատանքին մեղմ ձեւով՝ համամիտ չէ այլ ձեւով ցրուելու զայն: Այս համախմբումին մէջ դեր չունին անհատները: Ցայտնի է, որ համախմբումին նպատակները նպաստաւոր են ո՛չ պետութեան եւ ոչ ալ ժողովուրդին: Անոնք արդիւնքն են օրինազանց եւ անկարգ անհատներու գրգռութեան: Ու այդ՝ օրէնքով որոշուած է, որ [այս] յայտարարութեան [Պատրիարքարան] յանձնումէն սկսեալ մէկ ժամուան ընթացքին ցրուի համախմբումը»(144):

Ցստակ էր, որ սպառնալիք էին կատարուած բոլոր յայտարարութիւններն ու հրահանգները եւ՝ նենգափոխո՛ւմն իսկ ճշմարտութեան: Այժմ հատորներ կը կազմեն Իզմիրլեան Պատրիարքին «օրինական կերպով» եւ «օրէնքի սահմանին մէջ» Բարձրագոյն Դուռ ներկայացուցած աղերսագիրները, խնդրագիրները, յուշագիրները, բողոքագիրները, պահանջագիրները, գանգատագիրները, եւ տակաւին բազմաթիւ նոյնանման այլ գիրեր՝ որոնք պաշտօնականօրէն կ'իյնան օսմաներէն թագրիր վերագրիրին ներքեւ, եւ որոնցմէ ո՛չ մէկն ունեցաւ դրական ու գոհացուցիչ պատասխան: Նազըմն ու մնացեալները մի՛չտ ալ փորձեցին յայտնի ու անյայտ միջոցներով չեզոքել ընթացքը օրէնքին եւ օրինականութեան եւ ստացուած թագրիրով թուղթ մը եւս աւելցուցին վրան օսմանեան դիւանական թուղթերու դէզերուն, եւ ո՛չ մէկ ատեն պատասխանատուութեան կանչեցին թուրք իշխանաւորները հետու կամ մօտ հայկական գաւառներուն: Միացեալ Նահանգներու Պոլսոյ դեսպան Թերէլի իսկ վկայութեամբ՝ «Պատրիարքը պատասխանած է [Նազըմին], թէ պիտի փորձէ արգիլել համախմբումը, սակայն ինք որ ի զուր էր փորձեր [Դուռ] ներկայացնել ցաւերն իր ժողովուրդին՝ չէր կրնար պատասխանատու նկատուիլ, այլ [պատասխանատու էին] թուրք ա՛յն պաշտօնատարները՝ որոնք անոնց(145) մերժեցին արդարութիւն ընել»(146):

Յետագային՝ Հիւսէին Նազըմ փաշան իր տեղեկագիրով պիտի խօսէր այս բոլորին մասին, սակայն ի յառաջագունէ որոշած ըլլալով մրոտել հանդիպակաց կողմը եւ անպատասխանատու ընծայել իշխանութիւնները պատահածներուն եւ պատահողներուն համար: «Ոստիկանութիւնը որ իմացեր էր ցոյցին մասին»՝ կը գրէր փաշան՝ «դէպ-

քէն երեք օր առաջ Հայոց Պատրիարքարանը ղրկեց Պոլսոյ ոստիկանութեան տնօրէն Հիւանի պէյը, որ երբ յայտներ էր Պատրիարքին որ օգտագործէր [պատրիարքական] իր իշխանութիւնը այսպիսի արիւնալի դէպքի մը առաջքն առնելու համար եւ հայ ժողովուրդին տար անհրաժեշտ յորդորը, [եւ] երբ անիկա յայտարարեր էր որ Պատրիարքը կարող էր արգելք հանդիսանալ այսպիսի վնասակար դէպքի մը [եւ] առաջքն առնել [անոր]՝ Պատրիարքն ըսեր էր. «Այո՛, ե՛ս ալ իմացայ այսպիսի խօսք մը[147]: Ի՞նչ ընեմ, իմ խօսքիս չեն անսար: Ժամանակն ալ նեղ է: Ի՛նչ որ ալ ընեն՝ ես պատասխանատու չեմ»: Այսպիսով Պատրիարքը կը խոստովանէր որ ինքը տեղեակ է դէպքէն եւ անոր ըլլալիքէն: Թող մէկ կողմ մնայ յեղափոխականներուն ստեղծել ուզած դէպքին արգիլումը Պատրիարքին կողմէ, անոր խօսքերէն իսկ կը հասկցուէր որ զայն դրդողն ալ ի՛նքն էր: Ոստիկանութեան տնօրէն Հիւանի պէյ արտայայտուեր էր Պատրիարքին այդ չըլլալի՛ք կեցուածքին դէմ, թէ հակառակ որ անիկա կարող էր արգելք հանդիսանալ դէպքին՝ փախուստ կու տար անկէ, թէ նոյնիսկ ի՛նքն էր ղեկավարն անոր, եւ յետագային պատասխանատու պիտի բռնուէր, ու մանաւանդ կերպով չեչտեր էր թէ ձեռք առնուած էր ամէն ձեւի ոստիկանական կարգադրութիւն»[148]:

Սա տեղեկագիրէն քիչ մը առաջ, եւ Պոլսոյ ցոյցէն միայն երեք օր ետք, Հոկտեմբեր 3–ին, ոստիկանութեան նախարարն արդէն իսկ տուեր էր իր առաջին տեղեկագիրը, ուր ի միջի այլոց կը գրէր անիկա, թէ «հայ կազմակերպութիւնները... համախմբուեցան Պատրիարքարանի եկեղեցիին մէջ՝ երկուշաբթի, 30 Սեպտեմբերին...: Հարցաքննութիւնները հաստատած ըլլալով որ անոնք որոշած էին... դիմեալ յարձակում մը կազմակերպել Բարձրագոյն Դուռին վրայ եւ ըմբոստութիւն մը յառաջացնել Եւրոպայի նեցուկն ապահովելու համար՝ ոստիկանութեան տնօրէն Հիւանի պէյը ղրկուեցաւ Պատրիարքարան եւ Պատրիարքը տեղեակ պահուեցաւ կացութենէն:

«Կարող ըլլալով ըմբոստացումի այսպիսի փորձ մը կեցնելու՝ Պատրիարքը... ապաւինեցաւ կեղծ պատճառաբանութիւններու՝ ըսելով թէ չէր կրնար մեծ բան մը ընել, թէ ժողովուրդը հասեր էր ծայրն [իր համբերութեան], թէ չատ ուշ էր միջամտելու համար, այսպիսով ցոյց տալով թէ չէր ուզեր արգիլել խառնակութիւնը:

«Այս կացութեան մէջ... ձեռք առնուեցան կարգ մը կանխազգուշութիւններ...: Ոստիկանութեան եւ ոստիկան–գինուորներուն հրահանգուեցաւ չօգտագործել իրենց զէնքերը, խուսափիլ բըռտութեան դիմելէ... եւ ցուցարարները ցրուել առանց արիւնահեղութեան:

«... Եկեղեցիին մէջ կար հազարէ աւելի մարդ: Ուրեմն խումբ մը մեկնեցաւ Պատրիարքարան, ուր տեղի ունեցաւ վիճաբանութիւն մը: Ատրճանակով եւ դաշոյնով զինուած այս ցուցարարներն սկսան քալել...: Անոնց զանազան թաղերէ եկող ընկերները եկան ուռճացնելու թիւն անոնց՝ Տիվան պողոտային վրայ...: Մինչեւ վերջն ալ անոնք մերժեցին անսալ այն յորդորներուն, որոնք ուղղուեցան անոնց եւ որոնց՝ առանց տատամսելու պատասխանեցին հրացանաձգութեամբ:... Բազմութեան նայուածքին առջեւ եւ վայրագօրէն սպաննեցին Պոլսոյ ոստիկան-զինուորներու խորհուրդի անդամ Սերվէթ[149] պէյը: Ապա կրակեցին պատահականօրէն՝ ինչպէս մահմետական եւ քրիստոնեայ խառն ժողովուրդին՝ նոյնպէս ալ կարգապահական ուժերուն վրայ՝ այսպիսով վիրաւորելով մեծ թիւ մը մարդերու»[150]:

Ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին Նազըմ փաշան ազա՛տ էր Օսմանի Աչխարհէն ներս մտածելու իր ուզածին պէս եւ թափ տալու իր երեւակայութեան: Ի՛րն էր իրաւունքը դատելու եւ վճռելու եւ ըլլալիքին համար պատասխանատու բռնելու ուրիշնե՛րը միայն: Իզմիրլեանն այդ ուրիշներէն էր, ի՞նչ փոյթ որ անիկա ըլլար գլուխն իր հօտին եւ կապն անոր եւ Օսմանեան իշխանութիւններուն միջեւ, սակայն թուրք նախարարը երբեք չէր կրնար ընդունիլ որ Իզմիրլեանն իր պաշտօնը չօգտագործէր պաշտպանելու համար իշխանութիւններուն անկարելի ընթացքը ի վնաս իր հօտին: Նազըմ փաշան կ'անգիտանա՞ր թէ ուրի՛շ էր մեռաղը Իզմիրլեանին, եւ գուցէ ա՛յս իսկ էր պատճառը, որ իր անունին կպած մնար «Երկաթեայ Պատրիարք» յորջորջումն ալ[151]: Այսուհանդերձ՝ թուրքն իր աչխարհավարութեան հետամուտ՝ հազի՛ւ թէ կարողացաւ հանդուրժել եղածին: Ճիշտ էր՝ ըսպառնաց անիկա Պատրիարքին եւ հայութեան, եւ այդ մէկը՝ լրջօրէն, որովհետեւ նո՛յն գիշերն իսկ սուլթանական արքունիքէն ներս կայացաւ ժողով մը, որուն ներկայ գտնուեցաւ օսմանեան աւագանիին հետ Նազըմն ի՛նք նաեւ: Ինչ որ տեղի ունեցաւ հոն՝ արձանագրուած է ա՛յլ մէկ տեղ: Սուլթանն որ իր Ցուշատետրին[152] մէջ առիթ չի փախցներ մաղձ թափելու հայերու վրայ՝ ունի ա՛յլ մէկ խօսք այս ուղղութեամբ, ինչպէս որ չունի անոր յաջորդող Հայաստանի ջարդերուն մասին: Ընդհակառակը, գազանացած՝ ինչպէս կը գրէ Վարդեանը, եւ «իր անձի պաշտպանութեան մտահոգութենէն տարուած, կը հրամայէ իր պալատի հսկողութիւնը կրկնապատկել եւ Բարձրագոյն Դրան փոդոցները զինուորներով շրջապատել [ու] կազմ ու պատրաստ ըլլալ՝ ցուցարարներու յառաջխաղացքը ամէն գնով կասեցնելու»[153]: Տեղեակ այս բոլորին, իսկ այս մէկն առեղծուած կը մնայ միայն, Պոլսոյ Հնչակեան Վերին Մարմինն ու Գործադիր Մարմինը «գիտէին թէ

այդպէս պիտի ըլլար», ուստի որոշեցին ցոյցը յետաձգել յաջորդ օրուան՝ Խաչվերացի երկուշաբթիին, «եւ քանի որ ցոյցի կ'սպասուէր, հայերուն յուսահատութիւն կը պատճառէ ցոյցին չըլլալը, իսկ թուրքերուն՝ ուրախութիւն:

«Այդ օր, [29 Սեպտեմբերին], Ալէքսէեան Գրիգորիս արքեպիսկոպոս[155] (Կիլիկիոյ Կաթողիկոս) Սկիւտարի Ս. Խաչ Եկեղեցիին մէջ կը պատարագէ եւ քարոզ կը խօսի «Խաչը պիտի յաղթէ աշխարհի» բնաբանով. ներկայ գտնուող ժողովուրդը «կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը[ը], կեցցէ՛ Հայաստան[ը]» կը պոռայ[156]: Ապա ո՛չ միայն Գում Գափուի Մայր Տաճարին մէջ՝ այլ «չատ [մը] եկեղեցիներու մէջ հայաստանցիները կը հաղորդուին վաղուան ճակատամարտին իբր պատրաստութիւն, ու բոլորն ալ կը յիշեն այն օրը երբ հայ ժողովուրդը կը հաղորդուէր Աւարայրի ճակատամարտին պատրաստուելու համար: [Իսկ] գանազան թաղերու հայերը, վախկոտները, լսելով որ վաղը տեղի պիտի ունենայ ցոյցը՝ կը չուեն կղզինեըը...»[157]:

Աքքայի բանտի իր խցիկէն ներս նստած՝ Ճանկիւլեան տեղեակ էր ամէն բանէ՝ ցոյցին կազմակերպումէն մինչեւ ինքնութիւնն անոր եռին կեցողներուն եւ Իզմիրլեան Պատրիարքին ներկայանալիք պաշտօնական անհատներու քանակէն մինչեւ անոնց ի գործ դնելիք սպառնալիքը: Սակայն ոչինչ ունի ըսելիք Հնչակեան Վերին Մարմինին ու Գործադիր Մարմինին փոխյարաբերութեան մասին: Ունի նաեւ ո՛չ մէկ խօսք թէ սա գոյգ մարմիններն ի՞նչպէս գիտէին թէ օսմանեան իշխանութիւնները արգիլելէ ետք հայոց երթը դէպի Բարձրագոյն Դուռ՝ պիտի իջեցնէին ոստիկանական եւ զինուորական ուժ ու չրջապատէին զայն եւ փակէին բոլոր անցքերը հոն առաջնորդող, եւ առայդ՝ կազմակերպիչները յետաձգէին ցոյցը կիրակիէն երկուշաբթիի: Այժմ ի՞նչ որ ալ ըլլան պատասխանները այս բոլոր հարցերուն՝ որոշուած թուականէն օր մը ետք, 30 Սեպտեմբեր 1895-ի Խաչվերացի առաւօտեան, ինչպէս 3 Հոկտեմբերին պիտի տեղեկագրէր Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէլն իր կառավարութեան պետական քարտուղար Ռիչըրտ Օլնիին՝ «Պատրիարքարանին մէջ սրբազան պատարագի միջոցին Պատրիարքը խորհուրդ տուաւ ժողովուրդին որ ըլլար համբերատար եւ զգոյշ: Ներկայ երիտասարդ մը կանգնեցաւ ոտքի եւ կչտամբեց Սրբազանը, որ մեծապէս յուզուած՝ մնաւ իր բնակարանը եւ ինքզինք փակեց ներխուժումին դէմ բազմութեան»[158]:

Նիւ Եորքի Հայ երկչաթաթերին պոլսարնակ եւ դէպքերուն ականատես թղթակիցը, սակայն, այսքան խիտ չի ներկայացներ դէպքերը: Ըստ անոր՝ «Սեպտեմբեր 30-ին (Բչ.) հայկական տարազներով գաւառացի աղջիկներ կը ներկայանան առաւօտեան Պատ-

բիարք Հօր ի Պատրիարքարան։ Սոցա մին ուղերձ մի կը կարդայ, կը նկարագրէ հայուն անտանելի վիճակն, եւ կրած հալածանքներն ու բռնաբարութիւնները, եւ կը հարցնէ թէ ի՞նչ պիտի լինի վերջապէս հայուն վիճակն, թէ ինչո՞ւ Թուրքն չ'ընդունիր քրիստոնեայ կառավարութեանց կողմանէ առաջարկեալ ծրագիրն[159]*, եւն.։ Եւ մինչդեռ Պատրիարք Հայրն կը ծանուցանէր թէ ինք կ'աշխատի ալակցութեամբ Անգլիոյ, Գաղիոյ եւ Ռուսիոյ դեսպանաց [Հայկական] Ժողովոյն ելք մը տալ՝ ազկունք կը պատասխանեն թէ բաւ է այսչափ ամիսներու սպասում, թէ Պատրիարք Հայրն իրենց առջեւն իյնալու [է] որպէսզի դիմեն իրենց բիւրաւոր եղբարց հետ ի Բ[արձրագոյն] Դուռն եւ անդ հայցեն իրաց վիճակի անմիջական դարման։ Մինչդեռ Պատրիարք Հայրն զանոնք հանդարտեցնել կը փորձէր, ի Պատրիարքարան եւ ի Մայր եկեղեցին խռնեալ հասարակութիւնն «կեցցէ՛ն հայ ազկունք, կեցցէ՛ ազատութիւն, կեցցէ՛ Սրբազան Պատրիարք Հայրն» աղաղակելով օդն կը թնդացնեն։ Պատրիարք Հայրն իւր տկարութիւնն առարկելով՝ կը դրժէ իրեն եղած առաջարկն»*[160]*։*

Պատահական չէր ներկայութիւնը հայուհիներուն, եւ «նախապէս տեսնուած պատրաստութեանց համաձայն խումբ մը տիկիններ եւ օրիորդներ»[161] *էին որ ներկայացան Պատրիարքին՝ Գում Գափուի Մայր Տաճարի գաւիթին մէջ։ Իրականութեան մէջ «ամիսներ տեւող գաղտնի պատրաստութիւնները կը լրանան Սեպտեմբեր 16-ին*[162]*, եւ քանի մը օր եւս «Երկուշաբթի 3-4000-ի չափ հայեր կը խռնուին Գում Գափու. այդ բազմութեան մէջ ահագին թիւով վաճառականի, մշեցի, բաղիշեցի եւ պոլսեցի կիներ ու աղջիկներ ալ կը գտնուին։ Իզմիրլեան այդ արտակարգ բազմութիւնը տեսնելով կ'զգայ թէ բան մը կը դառնայ։ Ժամասացութիւնը հանդարտ կերպով կը չարունակուի մինչեւ Լցաք ի բարութեանց Ջոց, Տէր, եւ Իզմիրլեան ըստ սովորութեան եկեղեցիէն եւս դուրս կ'ելլէ՝ չորս օրիորդներ իրեն կը ներկայանան եւ կը խնդրեն որ իրենք ընելիքներ ունին եւ բարեհաճի լսել։*

«Օր. Մարի Պէյլերեան[163] *(Տիկին Աւետիս Նազգաչեան) խոկոյն կ'սկսի երկար, յուզիչ եւ արտառուչ ճառ մը կարդալ նկարագրելով Հայաստանի վիճակը եւ հայոց անտանելի դրութիւնը, որուն եզրակացութիւնը կ'ըլլայ խնդրել Իզմիրլեանէն որ դիմէ եւրոպական վեց պետութեանց, որպէսզի հայ ժողովուրդը չկրնայ բնաջինջ ըլլալ բռնապետութեան ձեռքը։ Եթէ այդ տէրութիւնները նորէն պիտի լռեն՝ հայերը գիտեն թէ ինչպէ՞ս պիտի մեռնին։ Իզմիրլեան շատ կը յուզուի եւ կը պատասխանէ թէ ինքը բնաւ անտարբեր գտնուած չէ եւ ոչ ալ իր պաշտօնին մէջ անփոյթ. կը խոստանայ երթալ կառավարութեան դուռը կրկին զարնելու եւ խնդիրը դեսպաններուն տեղեկացնելու։*

կը յորդորէ որ ցրուին եւ ինք պէտք եղածը պիտի ընէ։ Իգմիրլեան երբ կը պատրաստուի Պատրիարքարան երթալ՝ ուրիշ օրիորդ մը կ'ըսէ.

«— Սրբազան, ժողովուրդը մահ կամ ազատութիւն կ'ուզէ[164]։

«Իգմիրլեան[ի] մեկնելէ[ն] վերջ՝ ժողովուրդը թափօր կը կազմէ եւ Զայնն հնչեց էրզրումի հայոց լեռներէն երգն երգելով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Բարձրագոյն Դուռ, նոյնպէս եւ ուրիշ կողմէ հայ թափօրներ եւս կը հասնին Բ[արձրագոյն] Դրան առջեւ, բայց հայերուն կ'արգիլուի իրենց պահանջագիրը պաշտօնապէս տալ Եպարքոս Սայիտ փաշայի[ն][165]։

Ճանկիւլեան եւ կիտուր կու տան միայն բովանդակութիւնը ճառին, մինչ Պոլիսէն Թիֆլիսի Մուրճին առաքուած 5 Նոյեմբեր 1895 թուակիր նամակ մը կու տայ ամբողջութիւնն անոր։ Ըստ այդ նամակին՝ Պէյլէրեան կը յայտարարէ թէ «ձմեռը կը հասնի, սրբազան, եւ Հայաստանի մէջ մեր քոյրերուն, եղբայրներուն եւ ամուսիններուն վիճակը, որ այնչափ անտանելի է՝ աւելի դառն կ'ըլլայ հետզհետէ։ Ամէն օր լուրեր կը հասնին մեզի թէ առջի վիճակը ո՛չ միայն չէ թեթեւցած՝ այլ անչափ ծանրացած է, որ, ձմրան հետ մէկտեղ, մահը պիտի իջնէ մեր սիրելի երկրին վրայ։

«Ա՛լ չենք դիմանար, սրբազան. տարի մըն է, որ Եւրոպան Սասունի արիւնալի ջարդէն յուզուած՝ մեր դառը ձեռք առաւ, ամբողջ տարի մը, որուն իւրաքանչիւր օրերը մէյմէկ տարի էին մեզի համար. անձկութեամբ սպասեցինք որ արդարութիւն[ն] ու խաղաղութիւնը վերջապէս իջնեն մեր երկրին վրայ. [գոնէ] այնքան հառաչանքներէ եռքը կարենանք վայելել ապահով ու հանգիստ կեանք մը, որուն իրաւունք ունինք։ Վստահութիւն ունէինք Եւրոպայի արդարադատութեան վրայ, որ ա՛լ այս անգամ վերջ պիտի տար մեր ցաւերուն, եւ մեր արցունքներուն, ու գիտէինք որ ձեր հայրական հոգածութեամբ ամէն առեն եւրոպական պետութեանց աչքին առջեւ կը դնէիք բոլոր այն հարստահարութիւնները ու խժդժութիւնները որոնց ենթակայ է հայ ժողովուրդը։ Բայց ահա՛ դեռ բան մը չեղաւ մեր յոյսերը արդարացնող, եւ ահաւոր ճգնաժամը կը մօտենայ։

«Սրբազան հայր, ձեզի կը դիմենք ահա, խնդրելով որ մեր յուսահատութիւնն ու բողոքը ներկայացնէք եւրոպական պետութեանց։ Անոնց դիմեցէք եւ ըսէք որ ա՛լ համբերելու կարողութիւն չմնաց, ա՛լ դիմանալու ուժ չունինք մեր մէջը. ժողովրդին քւէովն ընտրուած էք դուք, եւ գացէք հո՛ն ուր կը գոչէ ձեզ ժողովրդին ձայնը։

«Ըսէ՛ք այդ անկարեկիր Եւրոպային որ եթէ ընդհուպ բան մը չընէ մեզի համար, չատ չանցած ամօթէն պիտի կարմրի իմանալով

որ քրիստոնեայ ժողովուրդ մը բնաջինջ եղած է: Ըսէ՛ք դեսպաններուն՝ [թէ] մեզի իրր խաղալիք պէտք չէ [որ] թողուն աշխարհիս էն գարհուրելի բռնաւորութեան ձեռքը: Ըսէ՛ք այս ամէնը, սրբազան, եւ եթէ ան չարունակէ իր լռութիւնը՝ գոնէ մենք գիտնանք թէ ի՞նչպէս մեռնելու ենք»[166]:

Իրականութեան մէջ՝ կէսօրուան մօտ Մայր Տաճար էին հասեր ցոյցին հնչակեան ղեկավարները՝ առաջնորդելու համար ցուցարարները դէպի Բարձրագոյն Դուռ: «Շարժումը կ'սկսի ու ամենայն արագութեամբ կը ծաւալի, [եւ] կ'ստանայ այնպիսի մակընթացութիւն մը ճանապարհին վրայ, որ կարծես Պոլսոյ բովանդակ հայութիւնը ոտքի ելած էր»՝ կը հաւաստէ Վարդեան[167]: Բաւական դրական ձեւով է որ կը ներկայացուի պատկերը հոս. ո՛չ Պոլսոյ «բովանդակ հայութիւնն» էր հոն, եւ ոչ ալ «մակընթացութիւն» մը առաւ աշխարհ: Կային ընդդիմադիրներ նաեւ եւ բացակայ էին բազմաթիւներ, որոնք ներկայ չէին բնաւ: Ըստ վկայութեան մը՝ «նոյն աստու Մայր- եկեղեցուն մէջ հաւաքւած էր մեծ բազմութիւն. քանի մը անձ իրենց այդ օրւան ընելիքները կը հաղորդեն. ուրիշներ ճառեր կը կարդան. օրիորդ մը ալ յաջող բան մը կը խօսի ու ժողովրդի այդ պատրաստութեան եւ ոգեւորութեան մէջ՝ ձեր մէջ հանրածանօթ մի խմբագրի եղբայրը, հոն գտնելով, ժողովրդին կը դառնայ [ու] կըսէ թէ իրենց բոլոր ըրածներն ու ընելիքները տղայական են, խլճիմք են[168], իր բառովը»[169]: Այսօր ամէն պատճառ կայ հաւատալու թէ այս «հանրածանօթ մի խմբագրի եղբայրը» կրնայ ըլլալ Տիգրանը՝ Արփիար Արփիարեանի եղբայրը:

Այժմ փոքր ակնարկ մը ձանկիւլեանի տուած տեղեկութիւններուն վրայ նետուած՝ երեւան կը հանէ հեռուէն դիտուած դէպքի մը մէկ պատկերը: Անկէ տարբեր չէ Նիւ Եորքի Հայէ երկշաբաթաթերթին Պոլսոյ ականատես թղթակիցինը: Ան ալ ինկած լրատուական սեղմ գիծերու մէջ՝ կու տայ նոյնքան թեթեւ մատչում մը պատահարին: «Այս առտու»՝ կը գրէր անիկա 30 Սեպտեմբեր թուակիր իր նամակով՝ «չուրջ 15 օրիորդներ կը ներկայանան Պաորիարքին եւ Հայկական Ընդրոյն մասին տեղեկութիւն կը խնդրեն: Մինչդեռ Պատրիարք Հայրն զիրենք հանդարտեցնել կ'աշխատէր՝ օրիորդներն «կեցցէ յեղափոխութիւն[ը]» կ'աղաղակեն եւ [եկեղեցիէն] դուրս գտնուող բազմութիւնն կ'ուղղուի դէպի Բ[արձրագոյն] Դուռն: Հոս զօրքի խումբը ցրուել կը փորձէ բազմութիւնն, զինուորաց հրամանատարն կրակ ընելու հրաման կուտայ, [եւ] կը սկսի կռիւ[ը]: Այս տողերս գրած ատենս ճակատամարտը վերջ գտած չէ»[170]: Իրականութեան մէջ՝ «կէս ճամբուն վրայ... խաղաղ ցուցարարներու[ն] առջեւ կը ցցուին հարիւրաւոր զօրքեր եւ ոստիկաններ, որոնք սուիններով կը

փորձեն արգիլել անոնց յառաջխաղացքը: Կառավարութեան յայտնի եւ անյայտ գործիչները անկարող ըլլալով մարգկային այդ հեղեղին առջեւ կանգնիլ՝ կ'սկսին կրակ բանալ: Իրարանցում մը, [եւ] կռիւը կը փրթի...: Սոփթաները կը գրգռեն թուրք ամբոխը, որ միանալով ոստիկաններուն եւ զինուորներուն՝ կ'սկսին գործի, որոնց բոլորովին ակամայ, կը պատասխանեն ցուցարարները»[171]: Ճի՛շտ է Վարդեանի հաստատումը, որովհետեւ Պոլիսէն Լոնտոն քաչուած եւ 4 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր հեռագիր մը կու գայ կրկնելու նոյնը. ըստ անոր՝ «ցոյցին ականատես վկաներ կ'ըսեն թէ հայերը չօգտագործեցին իրենց զէնքերը՝ մինչեւ որ հազարապետ Սերվէթ պէյ ոստիկանութեան հրահանգից կրակել անոնց վրայ»[172]:

Քանի մը օր ետք Հայֆի Պոլսոյ Թղթակիցը պիտի հաղորդէր իր 2 Հոկտեմբեր 1895 թուակիրով, թէ «ամբոխն չուրջ 2000 հոգի՝ երգելով կը մեկնին եւ կ'ուղղուին դէպի Բ[արձրագոյն] Դուռն: Կէտիկ Փաշայի զաւիվերէն ելնելնուն՝ տեղւոյն ոստիկանութիւնն զայնս արգելուլ կը փորձէ, [բայց] չյաջողիր: Ամբոխն երթալով կը ստւարանայ, եւ Թրքական ժամ[ով] 5 1/2-ին[173] կը հասնի Բ[արձրագոյն] Դրան առջեւ ուր կը հասնին եւ Պոլսոյ Թաղերէ[ն] Հայոց խուռն բազմութիւն մը՝ ընդամէնը չուրջ 5000 հոգի: Մի քանիներ աղերսագիր ի ձեռին կը յառաջանան, [սակայն] յետս կը մղուին: Պաշտօնեայք կը ծանուցանեն թէ Թուղթն ձգելով իրենք հեռանալու են: Երիտասարդք կը պատասխանին թէ «պատւիրակութիւն պիտի անեն՝ եպարքոսին հետ տեսակցելու, թէ իրենք անզէն են եւ կրնան անզէն ըլլալնին հաստատելէ վերջ միայն ներս ընդունիլ, եւն.»: Պաշտօնեայք սպառնալեօք ցրելու հրաման կուտան եւ ապա [ներկաներէն] մի քանիներ կը հրեն իսկ: Երիտասարդք կրակ կ'ընեն, [եւ] պահւած ոստիկանաց եւ ժանտարմաներու խումբեր երեւան կելնեն»[174]:

Իր կարգին՝ Լոնտոնեան Փոսթ թերթն այս բոլորը տալէ ետք՝ կը կատարէ կարգ մը յաւելումներ: Ըստ անոր՝ օսմանեան ուժերը ցրուեցին հայերուն կազմած թափօրը, որ հեռացաւ զանազան թաղերէ ներս, քիչ ետք, սակայն, հաւաքուելու համար կրկին՝ կանխորոշուած տեղ մը: «Հոն՝ ոստիկանութեան նախարարին թիկնապահը՝ հազարապետ Սերվէթ պէյ խօսեցաւ անոնց հրահանգելով որ աղերսագիրը տան իրեն: Կարգ մը տեղեկութիւններ կ'ըսեն թէ անիկա անուանարկեց հայերը: Ամէն պարագայի՝ ջայնացան վերջինները եւ սկսան պոռալ: Ապա զէնքեր սկսան շաչել: Սերվէթ պէյն սպաննուեցաւ եւ վիրաւորուեցան կարգ մը ոստիկան-զինուորներ: Ցաջորդեց գիրկընդխառն կռիւ մը»[175]:

Այս բոլորին վրայ որոշ յաւելում մը կատարելու կու գայ վկայութիւնը այլ ականատեսի մը, որուն 19 Սեպտեմբեր/1 Հոկտեմ-

բերի մէկ գիրը կ'ըսէ ի միջի այլոց, թէ «ժամը 5–ին ժողովուրդը ճամբայ կ'իյնայ Մայր–եկեղեցի[է]ն դէպի Պապը Ալի, ուր կը գտնուի Բարձրագոյն Դուռը· ուրիշ տեղերէ ալ, խումբով կամ առանձին, կը դիմեն նոյն տեղը: Մայր–եկեղեցիէն կլլող բազմութիւնը երգելով կը յառաջանայ մինչեւ Պապը Ալիի մօտերը· հոն իրենց կը դիմաւորեն ձիաւոր ոստիկաններ եւ անոնց առջեւը կը կարեն: Հայերը կ'ըսեն թէ Բարձր· Մեծ եպարքոսին ուղղուած թուղթ մը ունին, զոր իրենց ձեռքովը պիտի յանձնեն: Ոստիկաններ արգիլելու համար անոնց առաջ գնալը՝ կը յարձակին հայերուն այդ խումբին վրայ: Հայերը կրակ[176] կը պոռան, եւ ահա կը սկսի գնդակներու տեղատարափը ճիշտ Բ[արձրագոյն] Դրան առջեւ: Փախչող փախչողի: Պապը Ալիի ապարանքին ապակիները չբխբր–չբխբր վար կ'իյնան, քանի մը ոստիկան կը փուին գետին· հազարապետ մը եւ հարիւրապետ մըն ալ սպան[ն]ւած են: Ձիաւոր ոստիկաններ ամէն կողմ կը վազեն եւ վայրկենապէս ամբողջ Պոլսի փողոցները ոստիկան–զինուորներով կը պատուին: Հայերը կը դիմադրեն բայց ահագին զօրութեան առջեւ տեղի կուտան: Ձերբակալութիւններ կը սկսեն· կառքերով կը փոխադրեն, ոստիկաններու ընկերակցութեամբ, ձերբակալուածներն ու վիրաւորուածները: Ժամը ճիշտ 5 1/2–ին սկսած էր այս ցոյցը: Շատեր կը յաջողին սակայն փողոցներէ փախչելով ազատիլ: Հայերը կորսնցուցին այդտեղ 30–40 հոգի»[177]:

Հոկտեմբեր 1–ի իր առաջին այս գիրէն ետք՝ Խաչ–Պապեան կրկին անդրադարձաւ այս դէպքերուն իր 6 Հոկտեմբեր 1895 թուակիրով, սակայն այս անգամ շա'տ աւելի մանրամասն կերպով: Ըստ ա-նոր՝ 30 Սեպտեմբերի «կռիւին չարժառիթ կ'ըլլան Թուրքերը· հայերը երբ ճամբայ կ'իյնան դէպի Պապը Ալի՝ իրենց առջեւ ոստիկան զինուորներու պատնէշ մը կը գտնեն· հայերը կը յայտնեն թէ Մեծ Եպարքոսին աղերսագիր մը ունին զոր իրենք իրենց ձեռքով պիտի տան· ոստիկանները կը պահանջեն որ իրենց յանձնուի թուղթը եւ հայերն ալ ձգեն [ու] երթան· մերինները կը դիմադրեն· ոստիկանները կը քաշեն իրենց սուիններ՝ քիչ մը հայ[ու արիւն] նորից թափելու համար· հայերն ալ, ինքզինքին պաշտպանելու նպատակով, կը ստիպուին գնդակով պատասխանել:

«Որոշուած էր երկուշաբթի օր (18/30 Սեպտեմբեր) ժամը 5 1/2–ին գտնուիլ Բարձրագոյն Դուռ· ու ամէն կողմէ, խումբերով կամ առանձին, հայեր կը դիմեն Պապը Ալի: Չէմպէրլի–Թաշ, Թաւու[գ]բազար եւ Սիրքէճի դիմադրութիւններ տեղի կ'ունենան արգիլելու համար հայերուն Պապը Ալի դիմումը[178]: Բարձրագոյն Դուռը հասնող հայերուն ալ նոյն տմարդի դիմադրութիւնն ու անարգանքները: Թիւրքերը առաջուընէ իմացած ըլլալով թէ այդ օրը հայերը պիտի յար-

ձակիճ — իրենց խօսքովը — Պապը Ալիի վրայ, հոն բոլոր փողոցները զինուորներ կեցուցած եւ ձիաւոր ոստիկան-զինուորներ պահած էին այլ եւ այլ տեղեր, որ [ոնցմով] անմիջապէս չրջապատել ուզեցին այդ օրւան ապստամբ հայերը. ամէն փողոցի անցուդարձը արգիլեցին վայրկենապէս: Բայց հայերն ալ բաւական խելացի կը գտնուին. ճիւղաւորուեցան եւ այլ եւ այլ փողոցներէ յաջողեցան փախչելով ինքզինքնին ազատել՝ դէմերնին ելլող ոստիկաններուն [վրայ] կրակելով»[179]:

Փախուստ տա՞լ՝ ըրին հայերէն ամանք, եւ նոյնիսկ՝ հնչակեան խումբերէն, զորոնք արգիլել ջանաց Սահակեանը՝ ցոյցին ղեկավարը[180]: Փախուստ տալ՝ ըրին սակայն Թուրքե՛րը նաեւ: Ըստ վկայութեան մը՝ «Թուրք փաչաները հետզհետէ կը հասնին եւ ահ ու դողով կը մտնեն իրենց պաշտօնատեղիները...: Հետաքրքրական էր տեսնել թէ անոնք, այդ խրոխտ էֆենտիները, ի՛նչպէս ամքած էին. չատեր առանց երկար սպասելու իրենց պաշտօնատեղին, կառք մտած՝ դողդղալով կամուրջ կուգային եւ չոգենաւերը մտնելով կը փախչէին»[181]:

Ինչ որ ալ ըլլային իրականութիւնները՝ չարժեցաւ պոլսահայութիւնը՝ խմբովին թէ առանձին, Գում Գափուի եկեղեցիէն թէ Պոլսոյ զանազան չրջաններէն, եւ ցոյցին մասնակցելու թէ զայն դիտելու համար: «Հետզհետէ մեր խումբը ստուարանալ սկսաւ»՝ կը գրէ կարապետ Սահակեանն իր յուշերուն մէջ յետագային, «բայց ոչ այնպէս՝ ինչպէս որ հրահանգուած էինք. պոռացինք տղայոց մայթերէն վար իջնալով սեղմուիլ մեզի, նոյն ատեն մեր եռեւը նայելով տեսանք որ զապթիյէները[182] իրենց ձիերուն վրայ, ճամբուն լայնքը բռնած, մեր կռնակէն կը յառաջանան:

«Թրամուէյի[183] գիծը հասանք: Ընկերներ դիտել տուին, թէ տղաքը կասկածոտ են թէ որո՞ւ պիտի հետեւին: Մեռաքսի լաթը կարոյին յանձնեցի, որը «պատանքդ է» ըսելով ուսերուս վրայ փռեց [զայն]: Այդ միջոցին Պարսից Դեսպանը զոյգ մը նժոյգ լծուած բաց կառքի մը մէջ մեր խումբը ճեղքեց եւ չորս կողմ ուշադրութեամբ դիտելով անցաւ: Անգամ մը եւս պոռացինք մերիններուն որ վար գալով սեղմուին մեզի:... Ջելլոյի երկու զինուորները, Ազրայիլ (Սաղաթիէլ էքչիեան), Նշան Միրաքեան եւ Քղեցի Աբրահամը աչէս եւ ձախէս թիկնապահներու պէս խրոխտ եւ անվախ կը քալէին:

«Պապը Ալիի դրան առջեւ հասած էինք, որուն վանդակեայ դռները իրենց ծխնիներուն վրայ դառնալով մերժեցին մեզ ներս ընդունիլ, եւ վերէն Նազըմ փաչայի անձնական թիկնապահը մոխրագոյն ձիու մը վրայ խումբ մը ոստիկաններով դէպի մեզ յառաջացաւ. այդ ատեն ձեռքս վեր առնելով բարձրաձայն խօսեցայ.

«— Էֆէնտիներ, մենք կռուի չենք եկած։ Մենք, խումբ մը օսմանեան հաւատարիմ հպատակներս՝ եկած ենք խնդրանք մը մատուցանելու, ադերսագիր [մը] տալու։ Մենք պիտի խնդրենք ձեզմէ որ չարգիլէք մեզ, այլ բարեհաճիք դռները բանալով [ձեռքիս թուղթը ցուցնելով] այս ադերսագիրը ներկայացնելու Նորին Բարձրութիւն Մեծ եպարքոսին, եւ երկու վայրկեանէն դուրս գալու, միայն երկու հոգիի եւ ոչ ամբողջ խումբին։

«Ոստիկանները՝ դէմ առ դէմ կեցած՝ մեր խօսքերը լրիւ լսեցին, բայց տեսանք որ ուրիշ կողմեր խառնաչփոթութիւն եւ իրարանցում կ'ըլլար, մերինները կը ձերբակալուէին եւ կը գանակոծուէին...։ Ճանկարծ կռնակէս մէկը ուժով մը գրկեց զիս այնպէս՝ որ չէի կրնար թեւերս չարժել։ գլուխս դարձնելով տեսայ որ գաղտնի ոստիկան մըն է եւ նոյն զապթիյէները հրացանները ուղղելով՝ «Մի՛ չարժիր» հրամայեցին։ Երկու ոստիկան թեւերս պինդ բռնած՝ վրաս կը խուզարկէին։

«— Էֆէնտիներ, ըսի, հարկ չկայ այդքան վախի, ես վտանգաւոր մէկը չեմ, վրաս բան չունիմ վնասակար, ամբողջ ունեցածս այս թուղթն է, ուրիշ ոչինչ։

«Տեսնելով որ խօսք պիտի չհասկնան եւ մենք վայրագութեան լուռ զոհերը պիտի ըլլանք՝ մերիններուն հրամայեցի որ կրակեն։ Աբրահամին ատրճանակը ալ կողմէս որոտաց եւ Նազըմին թիկնապահին իր ձիուն ոտքերուն տակ փուխրը այս աշքերս տեսան[184]։ Զախէս Ագրայիլին խոչոր գարատազը[185] կը գոռար անդադար։ Մերիններուն ոյժ առին երբ ոստիկանները իրար եաեւէ գետին կը փռուէին։ Ես թէեւ կալանաւոր՝ բայց կը հրճուէի թշնամի դիակներուն ի տես, որոնց թիւը երկոտասնեակի մը հասաւ։

«Մեր կողմէն առաջին նահատակը Աբրահամը եղաւ։ Կուրը կը չարունակուէր երբ զիս քալեցուցին»[186]։

Սահակեանի ձերբակալութիւնը չնչանակեց աւարտն ամէն ինչի։ Ընդհակառակը՝ հրապարակէն ճառագայթող փողոցներէն վեր ու վար վազող մարդկային խուճապ մը կար հիմա, որուն ունկերէն ներս չաչող ու զնգացող չառաչները փամփուշտներուն փոթորիկ մըն էր որ ստեղծեցին ամէնուրեք։ Թէ իրաւամբ ի՞նչ պատահեցաւ այդ պահուն՝ դժուա՛ր թէ գայ գրիչի։ Կը բաւէ միայն ըսել, թէ անոր մասին գրողներն եղան կա՛մ հեռուէն ականատեսներ եւ կամ ալ անոնք՝ որոնք պատահածներն իմացան տեղեկատուներէն։ Իսկ Լոնտոնի Հնչա՞կը։

Սակայն հարի՛, թէ ցոյցը պատահած Պոլսոյ մէջ՝ Լոնտոն նստած «Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոն»ը Հնչակի թիւ 16-ին ընկերացող յաւելուածով մը ի միջի այլոց յայտարարեց իր ըն-

ցողներուն, համակիրներուն եւ հակակիրներուն, եւ մնացեալ բոլոր հայերուն, թէ «երէկ, 18 Սեպտեմբեր[ին], կ. Պոլսում տեղի ունեցաւ մի մեծ ու պատմական դէպք: Տեղի ունեցաւ մեծ [եւ] արիւնահեղ ցոյց՝ նախաձեռնութեամբ, առաջնորդութեամբ ու գործադրութեամբ Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան:

«Ահա երկրորդ անգամ Բիւզանդիոնի երկնքի տակ, Պոսֆորի ափերում, Թիւրքական բռնակալութեան գլխին ահաւոր դղրդիւնով պայթում է Հնչակեան Յեղափոխական Շարժումը եւ կրկին անգամ հոսում հայկական արիւնը սուլթանանիստ քաղաքում»[187]: Իսկ քանի մը օր ետք, 6 Հոկտեմբերին, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէն եկաւ արձագանգելու կատարուածին եւ յայտարարելու թէ «հայութիւնը ճգնաժամի մէջ է: Հնչակեաններու ձեռքով կազմակերպուած Սեպտեմբեր 18–ի խաղաղ ցոյցը, որով կ'ուզէին Մայր-Հայրենիքի ահեղապէս անտանելի վիճակը վերջին անգամ հաւաքաբար պարզել Թուրք կառավարութեան ու Եւրոպայի առջեւ — այդ ցոյցը կոտորածի եւ անմիտ ու գազանային վրէժխնդրութեան առիթ մը եղաւ Թուրք բռնապետութեան համար: ոստիկանութիւնը ինքն էր որ զինեց ու գրգռեց հայերուն դէմ մայրաքաղաքին ասֆեարներն[188] ու Թուրք խուժանը»[189]:

Դէպքն ունեցաւ անմիջական արձագանգ եւ արեւմտեան պետութիւններու Պոլսոյ դեսպանները չուշացան կատարուածը տեղեկագրելու իրենց պատկան իշխանութիւններուն: Այսպէս, նո՛յն օրն իսկ, 30 Սեպտեմբերին, Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Փոլ Քամպոնը հաղորդեց Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար Հանոթոյին, թէ «բաւական նկատառելի թիւով հայեր, որոնք կ'երեւին բոլորովին խեղճ վիճակով, այսօր ցոյց մը կատարեցին Բարձրագոյն Դուռին կողմերը: Անոնց դէպի Դուռ երթի ճամբուն վրայ՝ անոնք սպաննեցին ոստիկան մը, որ սպրդեր էր խմբաւորումին մէջ: Նոյնհետայն յարձակումի ենթարկուելով գաղտնի ոստիկաններու եւ հեծեալ ոստիկան-զինուորներու կողմէ՝ արիւնալի բախումներէ ետք անոնք ցրուեցան քաղաքին բոլոր կողմերը:

«Ձնչումն եղաւ անխնայ:

«Մոլլաները[190] ընդդիմացան հայերուն եւ ցրուելով քաղաքին մէջ՝ իրե՛նք իսկ ձերբակալեցին այն բոլորը որոնց հանդիպեցան եւ գէշ կերպով անուանարկեցին զանոնք:

«Ձերբակալուածները զանգուածային են: Այն բոլորը որոնց կասկած մը կայ հայ ըլլալուն՝ ձերբակալուեցան եւ ենթարկուեցան բռնութեան:

«Սուլթանը զինուորական պատրաստութիւններու ձեռնարկեց Եըլտըզի չուրջ:

«Պէտք է ընդունիլ, որ հիմնովին ճնշուած է ցոյցը: Սակայն կարելի չէ գիտնալ թէ մոլլաներու ազդեցութեան տակ Պոլսոյ մահմեդական ժողովուրդը ծայրայեղութիւններու պիտի չդիմէ՞ քրիստոնեաներու դէմ»[191]:

Սա առաջին հեռագիրէն քանի մը օր ետք, Քամպոնն իր կառավարութեան յղեց 3 Հոկտեմբեր թուակիր եւ չա՛տ աւելի մանրամասնեալ տեղեկագիր մը, որուն համաձայն՝ «այսօր յստակ կերպով ծանօթ են պատճառները 30 Սեպտեմբերի արիւնոտ ցոյցին...: Նախապէս անոր օրը որոշուած էր 22 Սեպտեմբերը[192]: [Բայց] ինչ ինչ պատճառներով՝ անիկա փոխադրուեցաւ յետագայ թուականի մը:

«Սեպտեմբեր 28-ի Շաբաթ օրն առացայ հայկական գաղտնի կուսակցութեան Պոլսոյ Հնչակեան Մասնաճիւղէն այն նամակը որուն պատճէնը Ձերդ Վսեմութիւնը պիտի գտնէ ներփակեալ: Կոմիտէն կը յայտարարէր թէ հայերը նպատակ ունենալով խաղաղ ցոյց մը կազմակերպել՝ ի յառաջագունէ կը մերժէին պատասխանատուութիւնը [այն] հետեւանքներուն, որոնք կրնային յառաջ գալ ոստիկանութեան եւ զօրքին միջամտութեամբ: Միեւնոյն նամակն առաքուեցաւ միւս դեսպանատուներուն ալ, ինչպէս որ զայն առացան ոստիկանութեան նախարարը եւ ընդհանուր դատախազը:

«Օսմանեան իշխանութիւնները հաւատ չընծայեցին այս հաւաստիացումին եւ առաջին իսկ վայրկեանէն ձեռնարկուեցաւ միջոցառումներու՝ ցոյցն արգիլելու համար նոյնիսկ ուժով:

«Երկուշաբթի առաւօտ, 30 Սեպտեմբերին, առացայ խնդրագիրը[193], որուն մէկ օրինակը Ձերդ Վսեմութիւնը պիտի գտնէ ներփակ: Այն վայրկեանէն երբ Թերաքիա[194] ինծի կը հասնէր անիկա՝ Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունենար յայտարարուած ցոյցը:

«Առաւօտեան ժամը 2-ի առեններէն զգամարդերէ, կիներէ եւ մանուկներէ կազմուած բազմութիւն մը ներկայացաւ Հայոց Պատրիարքարանը: Սուրբ Խաչի տօնն էր եւ եկեղեցին լեցուն էր բազմութեամբ, եւ ուր կիրակի առաւօտ 5000 հայեր հաղորդուեցան նահատակուելու հաստատ համոզումով: Պատրիարքը որ կը գտնուէր Պէօյիւք Տէրէի ամառանոցը՝ երեկոյեան վերադարձեր էր Գում Գափու՝ ի լուր պատրաստուող խռովութեան: Բազմութիւնն ուզեց տեսնել զինք: Անիկա անոր ներկայացուց այն տխուր վիճակը, ուր կը գտնուէր հայ ժողովուրդը: Անիկա կը յուսար Եւրոպայի միջամտութեամբ վերջ մը տեսնել իր հարստահարութիւններուն: Տարիէ մը ի վեր համբերած էր անիկա՝ սպասելով բարենորոգումներու: [Իսկ] անոնք չէին կատարուած: Լքուած զգալով՝ հայերը որոշեր էին ի-

բե՛նք իակ խնդրագիր մը ներկայացնել մեծ վեզիրին՝ անոր բացատրելու համար իրենց դժբախտութիւնները եւ բարենորոգումներ պահանջելու։

«Պատրիարքը փորձեց տարհամոզել զանոնք, որ Բարձրագոյն Դուռ չերթային...։ Ինք յանձն առաւ անձնապէս Բարձրագոյն Դուռ յանձնել անոնց խնդրագիրը, եւ անոնցմէ խնդրեց ցրուիլ։ Հայերը պատասխանեցին թէ իրենք գիտէին որ իրենց Պատրիարքը որքան էր պաշտպանած իրենց խնդիրը Բարձրագոյն Դրան մօտ, սակայն յստակ էր որ ապարդիւն էին անցած անոր ջանքերը...։ Հայութիւնը կը փափաքէր ցոյց մը կատարել փաստելու համար որ անիկա ամբողջութեամբ թիկունք կը կանգնէր իր հոգեւոր պետին...։ Ուստի անոնք պահանջեցին Պատրիարքէն միանալ իրենց եւ ընկերակցիլ դէպի Դուռը։ Իգմիրլեան Սրբազանը դժուարութեամբ հասկցուց անոնց թէ ինք չէր կրնար ընկերանալ իրենց եւ դրկեց զանոնք։

«Նոյն պահուն էր որ Սուլթան Մահմուտի[195] հրապարակին մերձակայքը՝ անկիւնը պողոտայի մը, որ ուղղակի կ'իջնէր Բարձրագոյն Դուռ՝ կը կազմուէր նոր ցոյց մը, որ ամէն վայրկեան կը մեծնար զանազան կողմերէ հասնող հայերով։

«Իմ թիւ 128 եւ 131 հեռագիրներս յայտնած են Զերդ Վսեմութեան թիւը ցուցարարներուն, որ 2000ի մօտ է։ Բարձրագոյն Դրան [մուտքի] վանդակին դէմ էր որ սպայ մը փորձեց կեցնել զանոնք ոստիկան-զինուորներով։ Հայերը պատասխանեցին... որ միայն խնդրագիր մը յանձնել կ'ուզէին Մեծ Վեզիրին... եւ թէ եթէ չդպչէին իրենց՝ պիտի մեկնէին ցոյցին նպատակն իրագործելէ ետք։

«Սպան պատասխանեց իրենց թէ երբեք պիտի չթոյլատրէր որ անցնէին եւ խստօրէն հրահանգեց անոնց ցրուիլ։

«Անոնց մերժումին վրայ՝ անիկա հրահանգեց ոստիկան-զինուորներուն յարձակիլ եւ կը թուի թէ հարուածելէն ետք ցուցարարներէն չատերուն՝ հայու մը կողմէ տրուած ատրճանակի հարուած մը ուղղակի սպաննեց սպան։ Զերդ Վսեմութիւնը տեղեակ է թէ ցոյցն ի՞նչպէս աւարտեցաւ կռիւով։ Ամէն կողմ ցրուած սպաննուածներն ու վիրաւորները անմիջապէս ծածկեցին գետինը...»[196]։

Իր կարգին՝ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Թերէլը միայն 2 Հոկտեմբերին, դէպքերէն երեք օր ետք էր որ ի միջի այլոց հաղորդեց Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղար Ռիչըրտ Օլնիին, թէ «երկուշաբթի [օրը] քանի մը հարիւր հայեր քալեցին դէպի Դուռը յայտնապէս դարման մը պահանջելու համար իրենց տառապանքներուն։ Պատրիարքը փորձեց արգիլել զայն[197]։ Բախում մը տեղի ունեցաւ հայերու եւ ոստիկանութեան միջեւ։ Սպաննուած են մօտ 60 թուրքեր եւ հայեր — այլոց կարգին՝ թուրք հազարապետ մը — եւ

վիրաւորուած՝ բազմութիւններ: Ատրճանակ կը կրէին հայերը»[198]: Յաջորդ օրը, սակայն, Թերէլ տուաւ կարգ մը այլ մանրամասնութիւններ եւ հաղորդեց թէ Պատրիարքարան «հաւաքուած քանի մը հարիւր մարդեր չարժեցան դէպի Դուռը, որ կը գտնուէր Պատրիարքի պալատէն[199] թերեւս մէկ մղոն հեռու· այդ վերջինը կը գտնուի հայկական թաղամասին մէջ:

«Գրեթէ նոյն ատենները հայերու երկու խմբաւորումներ չարժեցան դէպի Դուռը՝ հայկական թաղամասի այլ կողմերէն:

«Իրարու միանալով Կոստանդինի մրոտած սիւնէն ոչ–շատ հեռու տեղ մը՝ հայերը հասեր էին Դուռէն քանի մը քայլ հեռու կէտ մը՝ երբ ոստիկանութիւնը փորձեց կասեցնել անոնց յառաջընթացը: Արդիւնքն եղաւ բախում մը, որուն ընթացքին ատրճանակներ գործածուեցան ազատօրէն հայերուն կողմէ: Հոս հազարապետի աստիճանով թուրք սպայ մը սպաննուեցաւ: Սպաննուեցան ոստիկաններէն ոմանք ալ: Թէ ո՞ր կողմն սկսաւ սպանդը՝ խնդրական է: Սակայն տիրող կարծիքն այն է որ հայկականն է անիկա: Փոփոխական է նաեւ կարծիքը սպաննուածներու թիւին չուրջ, որ զանազաններու կողմէ կը գնահատուի 15–50–ի միջեւ: Ստոյգ թիւը երբեք պիտի չգիտցուի»[200]:

Թերէլ կը խօսի սպանութեանը մասին թուրք հազարապետի մը՝ առանց սակայն բանալու ծալքերն այդ արարքին: Քամպոն պիտի խօսի անոր մասին միայն 2 Հոկտեմբերի իր տեղեկագիրով: Ըստ այդ վերջինին՝ որ մէկ ամփոփումն է 30 Սեպտեմբեր–2 Հոկտեմբեր երկարաձգուող դէպքերուն եւ կը մնայ հիմնուած՝ ականատես վկաներու վառահելի տուեալներուն վրայ՝ «երէկ առաւօտ հայերու մեծ թիւով խումբեր ուղղուեցան դէպի Գում Գափու եւ Սուլթան Մահմուտի[201] դամբանը: Ճամբան ոստիկաններ ցրուեցին չատերն անոնցմէ: Պատրիարքն իրենց հետ տանելու զուր փորձէ մը եւ ոստիկան–զինուորներու հետ կարճ բախումէ մը ետք՝ Գում Գափուի խումբը հաւաքուեցաւ Պատրիարքարանի եկեղեցիին եաին: Սուլթան Մահմուտի խումբը, որ կը բազկանար մօտաւորապէս երկու հազար հոգիէ եւ կ'առաջնորդուէր եկեղեցականի մը կողմէ՝ ուղղուեցաւ դէպի Դուռ [ժամը] տասի եւ տասնմէկի միջեւ: Ոստիկան զինուորներու գունդ մը որ կը գտնուէր հազարապետի մը հրամանատարութեան ներքեւ՝ կեցուց զայն· [սակայն] ոստիկա[202] ուզեց չըլլանցել՝ հակառակ հրահանգին այս սպայինն, որ հրամայեց յարձակիլ եւ կրակել: Հայերը փոխադարձեցին: Սպաննուեցաւ հազարապետը եւ վիրաւորուեցան տասնեակ մը ոստիկան–զինուորներ եւ վաթսուն մըն ալ հայեր:

«Ամբոխը ցրուած ըլլալով՝ ոստիկաններն ու մոլլաները որոնք մեծաւ մասամբ զինուած էին մահակներով եւ ատրճանակներով՝ հե-

տապնդեցին [հայերը] բոլոր օրուան տեւողութեան: Կը նշուին վայրագութեան բազմաթիւ արարքներ: Այս խառնակութիւնները տեւեցին ամբողջ գիշերը»[203]:

Սեպտեմբեր 30-ի ցոյցը հազիւ սկսած՝ Պոլսոյ անգլիական դեսպան Սըր Ֆիլիփ Քըրին, սակայն, չուշացաւ տեղեկագրել պատահարն իր կառավարութեան: Ըստ Մոլզպըրիին առաքուած առաջին այս տեղեկագիրին, որմէ Կիւրիւն կու տայ որոշ հատուած մը միայն՝ զայն վերցնելով Անգլիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան արխիւներէն՝ «... ամսուն 28-ին դեսպաններուն առաքուած գրութիւն մը որ կը կրէր կնիքը յեղափոխական Հնչակեան Կուսակցութեան՝ կը յայտարարէր թէ հայերը բացարձակ կերպով խաղաղ ցոյց մը կազմակերպելու վրան էին՝ իշխանութիւններուն յայտնելու համար բարենորոգումներէն իրենց ուզածները...: Այս ցոյցը տեղի ունեցաւ 30 Սեպտեմբերին, բայց հակառակ կատարուած յայտարարութեան՝ դժբախտաբար խաղաղ կերպով չընթացաւ անիկա: Ցուցարարներուն բոլորն ալ զինուած էին նոյն տեսակի ատրճանակներով եւ դանակներով, որոնք չատ հաւանաբար հայթայթուած էին իրենց կազմակերպիչներուն կողմէ: Ամէն պատճառ կայ կարծելու թէ Հնչակեան Կուսակցութեան նպատակն էր խռովութիւն մը ստեղծել եւ արիւնահեղութիւն մը յառաջացնել, որպէսզի եւրոպական պետութիւնները միջամտէին հայերուն ի նպաստ:

«Կ'ըսուի թէ ցոյցէն առաջ 3000 հայեր հաղորդուեցան զանազան հայկական եկեղեցիներու մէջ՝ մահուան պատրաստուելու համար:

«Սեպտեմբեր 30-ի առաւօտեան հայեր մեծաթիւ կերպով խըմբուեր էին քաղաքին զանազան թաղերուն մէջ: Համախմբումին կարեւորագոյնը կայացաւ Գում Գափուի եկեղեցիին մէջ: Ապա անոնք ուղղուեցան դէպի Բարձրագոյն Դուռ: Ըստ ականատես վկայի մը՝ անոնք 2000 մը կային:

«Կը թուի թէ իշխանութիւնները ձեռք էին առեր որոշ միջոցառումներ՝ որպէս հակացոյց: Փողոցներուն մէջ տեսնուած է մէկտեղումը անբնական թիւով աստուածաբանական ուսանողներու եւ այլ թուրքերու, որոնք զինուած էին մահակներով:

«Ըստ բոլոր երեւոյթներուն՝ ոստիկանութիւնը ճիգ է թափեր տարհամոզելու համար խմբաւորումը, որ խաղաղօրէն քաշուէր:

«Ոստիկանութեան նախարարը յայտնած է դեսպանատունի թարգմաններէն մէկուն, թէ հրահանգեր է զօրավար Սերվէր[204] *պէյին, ապայ մը որուն վրայ ունէր մեծ վստահութիւն՝ տարհամոզել ամբոխը որ ցրուէր:*

«Ցուցարարները մերժելով այդպէս ընել եւ յայտարարելով, որ կ'ուզէին Բարձրագոյն Դուռ երթալ՝ Սերվէթ պէյ հրահանգեր է իր մարդերուն եա մղել ամբոխը՝ իրենց սուրերուն տափակ կողմերը եւ զէնքերուն կոթերը օգտագործելով։ Նոյն վայրկեանին երկու ոստիկան-զինուորներ ձերբակալեցին ցոյցին առաջնորդը, որ յայտարարութիւն մը կը կրէր եւ զոր որոշած էր յանձնել Բարձրագոյն Դուռ։ Ասկէ եաք էր որ սկսաւ հրացանաձգութիւնը»[205]։

Ցեհագայ քանի մը հեռագիրներով դեսպան Քըրին տակաւին եկաւ աւելցնելու թէ ցոյցի միջոցին «փոխանակուեցան զէնքի հարուածներ ու սպանուեցաւ ոստիկան-զինուորներու սպայ մը։ Ինկան մօտ տասնհինգ ոստիկան-զինուորներ եւ վաթսուն հայեր։ Նոյնհետայն ոստիկանութիւնն սկսաւ ցրուել ցուցարարները՝ զանոնք հալածելով եւ մեծ մաս մըն ալ ձերբակալելով անոնցմէ[206]. աւելին՝ «կ'երեւի թէ ոստիկանները յարձակեր են հայերուն վրայ, հարուածեր են զանոնք իրենց սուրերուն տափակ կողմերովը ու զէնքերուն կոթովը, եւ ձերբակալեր են անոնց առաջնորդը, բայց կասկածէ վեր է որ նախ հայերն են զէնք պարպեր»[207]։

Վերջին սա փոքր մէջբերումով՝ Քիամուրան կիւրիւն կը փորձէր ցոյց տալ, թէ անմեղ էին Թուրքերը, եւ ինչ որ պատահեցաւ՝ եղաւ հայերո՛ւն իսկ կողմէ՝ առա՛նց ալ նկատի առնելու որ ծա՛նրօրէն զինուած հայերն էին որ սպանուեր էին մեծաթիւ կերպով, մինչ լո՛կ մահակներով զինուածները՝ Թուրքերը՝ հազի՛ւ թէ։

Իր կարգին, սակայն, Պոլսոյ գերման դեսպան Ֆրայհէր Ֆոն Զաուրմանն իր թիւ 75 եւ 30 Սեպտեմբեր 1895 թուակիր հեռագիրով հաղորդեց, թէ «այսօր, կէսօրէն առաջ, Պոլսոյ մէջ հայերը ցոյց մը կատարեցին [Բարձրագոյն] Դուռին եւ այլ պաշտօնատուներու առջեւ, ուր արիւնագին բախումներ տեղի ունեցան ոստիկանութեան հետ։ Այդ պահուն մեծ յուզում մը կը տիրէր Պոլսոյ մէջ։ Մոլլաները հաւաքուեցան փողոցներուն մէջ։ Չկանչուեցան զինուորները։ [Դէպքին] ականատես եղան հիւրերս՝ Իշխան Հոլչթայնը եւ Պր. Զաուրմանն»[208]։

Դեսպանին յիշած ականատես հիւրերն էին իր զարմիկը Զաուրման, որ կը պատկանէր իշխանական խոնարհ դասի մը, եւ Շլեզվիկ-Հոլչթայնի իշխան Ալպերթօ Հոլչթայնը։

Քանի մը օր եաք, սակայն, գերման դեսպան Ֆոն Զաուրման պիտի չարունակէր յայտնել Պերլինի իր մեծաւորներուն, թէ Թրքական իշխանութիւններն իրենք են պատասխանատուն արիւնագին ծայրայեղութիւններուն, որովհետեւ ի յառաջագունէ իմաց տուեր էր

իրենց որոշուած ցոյցին մասին, եւ փոխանակ պարզօրէն արգիլելու զայն զինուորներու միջոցով, ձգեցին որ կայանար անիկա: Անոնք գրգռեցին [Թուրք] ամբոխը, զոր ոստիկանութիւնը զինած էր գաւազաններէն զէնքերով, մանաւանդ հաստ բիրերով, եւ ստիպեցին զայն յարձակելու ցոյցին վրան ու ցրուել զայն»[208ա]:

Դիւանագիտական այս թուղթերու տուեալներուն վրայ յաւելում մը կատարելու կու գայ Ճանկիւլեանը, որուն համաձայն՝ Բարձրագոյն Դրան առջեւ տեղի ունեցող վէճի ու վիճաբանութեան ընթացքին էր որ «յանկարծ պալատական թիկնապահ մը կը հասնի ձիով եւ իր ձեռքին ունեցած կանաչ սնդուսի մէջ գրուած իրատէն[209] Բ[արձրագոյն] Դրան հակող հազարապետին կու տայ ըսելով·

«— Ջարնելու հրամանն է:

«Թիկնապահ Սերվէթ պէյ երբ իր խօսքը կ'ըսէ՝ հոն գտնուող 18–19 տարեկան գաւառացի հայ մը իր ձեռքն ունեցած ատրճանակով մը Սերվէթ պէյը ձիէն վար կը բերէ եւ [անոր] մահը վայրկենական կ'ըլլայ:

«Ահա այդ առեն ճակատամարտը կ'սկսի հայերու, ոստիկաններու եւ զօրքերու միջեւ: Ջաթալխանէն ալ կը հասնին 500–ի չափ հայեր, ինչպէս նաեւ սոփրաններ[210], եւ կռիւը կը սաստկանայ:

«Մէկ ժամէն աւելի Պոլիս, Բերա եւ Ղալաթի[ա] տակն [ու] վրայ կ'ըլլան: Բ[արձրագոյն] Դրան պաշտօնեաները ինքզինքնին կամուրջ ձգելով՝ չոգենաւ կը նստին ու կը փախչին»[211]:

Ճանկիւլեան վիպապաշտ է շատ եւ խանդավառ՝ եղածով: Կը բաւէ որ «գաւառացի հայ մը» ձիէն դիտապաստ վար բերէ Թուրք սպայ մը: Ջորմխեանն աւելի է հանդարտ, եւ, առ այդ՝ կու տայ լոկ Թուումն մասանցը դէպքերուն: Ըստ անոր՝ «հայ երիտասարդ մը՝ Աբրահամ անունով, ատրճանակի հարուածով մը անշունչ գետին կը փռէ Թիկնապահը: Ոստիկաններու հակահարուածը չ'ուշանար»[212]:

Իրաւ ալ՝ չուշացաւ հակահարուածը: Ժամանակակից եւ ականատես վկայի մը տուեալներով՝ «հեծեալ ժանտարմաներ կը հասնին եւ կը յաջողին ժողովուրդն ցրուել եւ հալածել, որոց կ'աջակցին եւ սոփրաններն: Հալածեալներու հետ անգթօրէն կը վարուէին, [եւ] սաստիկ կերպով կը ծեծէին· այսպէս՝ հայոց կողմանէ աւելի քան 100 անձինք մեռան եւ վիրաւորուեցան, եւ չուրջ 500–ներ բանտարկուեցան: Թուրք խուժանն ալ կը հետեւէր հայոց եւ շատ անգամ անմեղ եւ հանդարտ անձանց: Հալածանքէն փախողներու բազմութիւն մը, չուրջ 2000 [հոգի], ապաստանեցաւ Մայր Եկեղեցին, որոց հազարն հազիւ Պատրիարք Հայրն յաջողեցաւ ցրուել, մնացեալք անդ գիչերեցին, եւ գիչերայն ամէնն հաղորգուեցան:

«Գիչերն Պոլսոյ ամէն կողմերն եւ մասնաւորապէս Ստամպոլի կողմն թուրք խուժանն, պաշի-պոզուկներն[213], սոփրաններն հայոց վրայ յարձակելով զայնս կը գանակոծէին ու կը սպաննէին: Շարունակ լուր կը հասնի ոստիկանութեան նախարարէն թէ Թրքաց գրգռման առաջքն առնելու համար Մայր Եկեղեցին պարպելու է»[214]:

Ըստ լոնտոնեան Տէյլի Նիուզի մէկ վկայութեան՝ երբոր հայերը հասան արքունիք՝ ոստիկանական խումբի մը գլուխը կեցող Սերվէթ պէյը հրամայեց անոնց ցրուիլ եւ իրեն տալ թուրք վարչապետին յանձնելի աղերսագիրը: Անոնց բողոքին դէմ Սերվէթ նախատեց զանոնք եւ «անհաւատ չուն» կոչեց[215]: Նոյնհետայն արձակուեցան գնդակներն ու Սերվէթ պէյ ինկաւ գետին: Ոստիկաններն անմիջապէս կրակեցին ժողովուրդին վրայ՝ երբ քանի մը հեծեալ ոստիկաններ վիրաւորուեցան: Հայեր կռուեցան կատաղի՝ սակայն ծայր աստիճան խառնակ կերպով, եւ ցուցարարները ցրուեցան երբ ոստիկանական նորանոր խումբեր հասան օգնութեան: Բազմաթիւ հայեր ինկած էին մեռած, մնացեալներէն ոմանք ձերբակալուելով՝ զանակոծուեցան խիստ կերպով, եւ ապա կապուած՝ լեցուեցան կառքերն ու տարուեցան բանտ: Խառնակութիւնները չարունակուեցան քաղաքին այլ կողմերն ալ՝ ամբողջ օրուան ընթացքին, երբ սոփրաններու ամբոխ մը, մահակներով զինուած, երեկոյեան խռնուեցաւ հրապարակ մը եւ սպառնաց ջարդել հայերը, սակայն ոստիկանութիւնն անմիջապէս ցրուեց զայն»[216]:

Դէպքերուն ժամանակակից եւ ականատես Խաչ-Պապեանը բաւական մանրամասնութեամբ կու տայ թաւալքը յետսերվեթեան սպանութեան: Ըստ անոր «Պապը Ալիէն եւ մօտակայ փողոցներէն անցնող հայերուն վրան կը խուզարկուի: Շատերու[ն] վրայ զէնքեր կը գտնուին: Աւելորդ է նկարագրել Թուրք ամբոխին եւ ոստիկաններուն կատաղութիւնը եւ մոլեգնութիւնը: Սարսափ՝ ամէն կողմ. խանութները կը փակուին անմիջապէս: Տաճիկ պաշտօնեաները թիր-թիր կը դողան:

«Տաճիկ խուժանը կը սկսի իր կատաղութիւնը թափել անցնող [եւ] դարձող հայերուն վրայ, որոնց վրայ եղած միակ ամբաստանութիւնը [անոնց] հայ ըլլալն է: Երբ հայ մը միջամտէ եւ պաշտպանել ուզէ՝ ինքն ալ առարկայ կ'ըլլայ նոյն բարբարիկ գանակոծութեան: Այս տեղատարափ ծեծին տակ մարդ խելակորոյս կ'ըլլայ, եթէ սակայն չմեռնի, ու այդ վիճակին մէջ կը քաշկռտուի դէպի բանտ:

«... Ձերբակալութիւնները մէկ կողմէն, խժդժութիւնները միւս կողմէն կը չարունակուին փութաջանութեամբ: Փողոցներէն, կամուրջէն անցնող [ու] դարձող հայերու[ն] վրայ խուզարկութիւն-

ներ կ'ըլլան, եւ պզտիկ թուղթ մը գտնուածին պէս՝ կը ձերբակալուին. իսկ անոնք որ կասկածելի կը թուին՝ անմիջապէս կը ձերբակալուին:

«Բեռնակիրներ խումբ-խումբ բանտ կը տարուին, որովհետեւ [խօսք] տարածուեցաւ տաճիկ շրջանակներու մէջ թէ հայերու բեռնակիր եւ հրշէջ դասակարգն է որ այս խռովութիւնը հանած է:

«Գիշերը սոփթաները գինուած՝ կը յարձակին Թահթէ-Գալէի, կետիկ Փաշայի, [եւ] Գում Գափուի կողմերը: Բաւական մեծ կոտորած եւ ձերբակալութիւններ [կատարուեցան]: Սոփթաները իրենց բռնածը կը ծեծեն եւ յետոյ կը յանձնեն ոստիկաններուն, որ, առանց հարցաքննելու, զանի կ'առաջնորդեն բանտ...»[217]:

Քանի մը օր ետք Մուրճին յղուած այլ նամակով մը Խաչ-Պապեան պիտի գրէր տակաւին, թէ «իրրեւ թէ Պոլսի սոփթաները չբաւէին հայերէն վրէժ առնելու ու հայերուն պատուհաս ըլլալու համար. տաճիկ նաւավարներ, բեռնակիրներ, ջրհանկիրներ, սոփթայի տարազով, բացարձակապէս արտօնութիւն կը տանան գեաւուրները ջնջելու. ամէն տեղ թիւրք ժողովուրդը իրենց հետ եղան, գաւազանով, հովանոցով, քարով, [եւ] փայտով իջեցուցին [իրենց] ձեռք անցուցած հայուն գլխուն: Պատեհ առիթ գտան իրենց վրէժը լուծելու թիւրքերէն[218] ամէն անոնք որ այս կամ այն պատճառով հայերու[ն] հետ ոխեր ունէին: Ոխ ունեցողը հաւատացուց մոլեգնած սոփթաներուն, որ այս ինչ հայը յեղափոխական է. ու ահա խառնիճաղանճ բազմութիւնը իր կատաղութիւնը կը թափէ խեղճ հայուն վրայ, եւ անոր ունեցածները իբր կողոպուտ իրենց մէջ կը բաժնեն: Թիւրքարնակ թաղերու մէջ գտնուող բոլոր հայ խանութպանները տուժեցին, քանիներ իրենց անձը վրայ տալով եւ չատեր [ալ] իրենց ունեցած ապրանքները»[219]:

Թուրք ժամանակագիր Իսմայիլ Համի Տանիշմենտ, սակայն, հիմնովին չբղուած կը ներկայացնէ այս բոլորը: Ան ալ կրկնելէ ետք Իօզթունայի եւ Արբփընարի հետ թէ Հայոց Պատրիարք Իզմիրլեանն էր որ ոտքի հանեց պոլսահայութիւնը՝ կը գրէ տակաւին թէ «հռչակաւոր յեղափոխական Իզմիրլեան Պատրիարքի առաջնորդութեամբ՝ հայեր չարժեցան դէպի Բարձրագոյն Դուռ: Թէպէտեւ կուսակցականներուն եռանդուն եւ անսահման պահանջներով եւ անիրեւակայելի երազներով ոտքի հանուած անզգոյշ ըմբոստները յառաջացան Գաղրկայի նաւահանգիստէն[220] դէպի Սուլթան Ահմետի հրապարակն ու դամբարանը՝ [սակայն] չկարողացան դէպի Բարձրագոյն Դուռ տանող թեւը անցնիլ Պարսկական Դեսպանատունէն անդին:

«Թէպէտեւ Բարձրագոյն Դուռի պաշտպանութեան համար ոստիկանութեան նախարարութեան ուժերը բաւարար չնկատելով՝ վարչապետ Սայիտ փաշան գումարտակ մը զինուոր էր պահանջեր Զին-

ուրական Ընդհանուր Հրամանատարէն՝ Սուլթան Համիտ չէ արտօնած այսպիսի կարգադրութիւն մը՝ խորհելով որ անիկա կրնար գործը քննադատելու միջոց մը հայթայթել Եւրոպային եւ արտօնած է որ լո՛կ ոստիկան-զինուորներ հսկողութիւն կատարելու պէս չրջագային փողոցներուն մէջ։

«Դէպքին այս առաջին օրը 50 մահ է եղած հայերուն կորուսը, իսկ ոստիկանութենէն նահատակուած է միայն Սերվէթ էֆէնտի անունով ոստիկանապետ մը։ Ըմբոստները պռոչտալէն զատ բան չեն կրցած ընել։ Առ այդ՝ մէկ կողմէն Պաարիարքին կը ղրկուին ազդու ազդարարագիրներ, եւ միւս կողմէն ալ՝ երբ կը ճնշուին ըմբոստները՝ բազմաթիւներ հետապնդուած են զեկավարներէն եւ յանցաւորներէն։ Կ'ըսուի նաեւ թէ հայերն աւելի չեն կրցած յառաջանալ [թուրք] ժողովուրդին, զինուորներուն եւ ոստիկան-զինուորներուն ընձեռած աջակցութեան եւ մանաւանդ կրօնական ուսանողներուն եւ արհեստաւորական դասերուն միջամտութեան չնորհիւ։ Սակայն ցերեկն այսպէս անցնելէն ետք՝ գիշերը պատահեր են չատ աւելի արիւնոտ դէպքեր։ Գալիսէն զատ Կալաթայի, Թոփխանէի, Թերսանէի եւ Գասըքէօյի կողմերը այն բախումները որոնք յառաջացած են հայերուն մահմետականներուն վրայ կատարած յարձակումներէն՝ տեւած են ժամերով»[221]։

Թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս՝ ասո՛նք են որ չեն տրուիր Տանիչմենտի եւ միւսներուն կողմէ, մինչդեռ հեղ մը որ սոֆթաներն իջան հրապարակ՝ նկարագիր փոխեց ամէն ինչ։ «Գոլսի մէջ»՝ կը գրէ ժամանակակիցը դէպքերուն՝ «հայերուն կողմէ այս յանդուգն ցոյցին լուրը կը պատի ամէն տեղ, ու Թիւրք սոֆթաները կ'իյնան փողոցները վրիժառութեան համար։ Դէմերնին եղած հայերը կը զարնեն, կը ձգեն, կը նախատեն, մասնաւորապէս բեռնակիր գասակարգը կը տուժէ հայերէն։ Սոֆթա մը փողոցէն անցնող հայու մը նախատական խօսքեր կ'ուղղէ· ու անդիէն տաճիկ ածխավաճառ մը իր երկար[222] թիով կը նետուի եւ հարուածով մը խեղճ մարդուն գլուխը կը ջախջախէ։ Եւ ասանկ անգութ [եւ] անխնայ հարուածներ ամէն տեղ»[223]։ Քանի մը օր ետք նոյն ականատեսը պիտի գրէ տակաւին, թէ «ասոնք Գոլսի կողմը, ուր եւրոպացիներ չկան — անգթաբար, [եւ] գազանաբար ձեռքերնին անցած հայերը փողոցներէն կը քաշկռտեն, սուրի հարուածներ տալով [անոնց] մարմնին ամէն տեղերուն։ [Հայերէն] չատերը մեռած ու չատերն ալ կիսամեռ վիճակի մէջ են։ Բնաւ սոֆթաներէն չեն տարբերիր զինուորները· բայց պետական օրէնքները առնձ մը կը դնեն իրենց անսանձ կատաղութեան։

«Ոստիկան-զինուորները բանտին մէջ իրենց սուրերովը չարաչար կը ծեծեն չատ մը ձերբակալուած հայերու գլուխները։ Այս խեղճերը մեռած են։

«Բանտին մէջ վիրաւորուած ու մեռած իրարու վրայ դիզած են այդ օրը· քանի մը լեռնայիններու պաշտօն յանձնուած է եղեր ներս տարուածները չարաչար ծեծել[224]. չատեր ահագին վէրքեր կը ստանան այս անխնայ հարուածներէն ու չատերն ալ կը մեռնին սոսկալի մահով մը։ Մեռելներուն դիակները ծովին յատակը իջեցուցած են սկիզբի օրը։

«Ականատես մը կը նկարագրէ բոլոր այս սպանութիւններն ու ծեծերը, ու կ'ըսէ թէ իր 15 ընկերները չարաչար ծեծելով՝ կը ջախջախեն բոլորի'ն ալ գլուխները՝ ուղեղները դուրս թափելով։ Բանտին մէջի մեռելներուն արիւնը ծածկելու համար 7 սայլ կիր տարուած է բանտը»[225]։

Այսպէ՛ս ուրեմն։ Եւ տակաւին հաւատալ, եւ ամբողջ աշխարհին հաւատացնել փորձել, թէ հայե՛ր էին, որ յարձակեցան եւ սպաննեցին, իսկ թուրք խուժանը, կրօնական ուսանողութիւնը[226], ոստիկանութիւնը, ոստիկան-զինուորութիւնը, զօրքը եւ արհեստաւորական դասակարգը՝ ո՛չ։ Իրականութեան մէջ՝ ճի՛շտ հակառակն էր իրաւ եւ իշխանութիւնները ամէն ինչ կ'ընէին ճգմելու եւ տրորելու հայութեան հետ անոր հոգ հայրենին նաեւ։ «Ցանգիմանուում, անարգուում է մարտիրոս ժողովուրդը, արեան [եւ] արտասուքի մէջ խեղդուող, մերկ, սոված, տնից եւ ընչից, պատից, ընտանիքից զրկուած ժողովուրդը»՝ պիտի հաստատէր Դրօշակն այդ օրերուն, «որովհետեւ ուզեցուել է «հանդիսաւոր կերպով բողոքել» մեծ վեզիրի[ն], բեֆորմների համար պետիցիա[227] ներկայացնելով, որովհետեւ այս հանգամանքը յաջող առաջին առիթն է ուել սուլթանական կառավարութեան իր մաղձը թափելու հայ ժողովրդի վրայ։ Նա հրացանի առաջին հարուածով սկսեց մեծ վեզիրին դիմողներից եւ ուելի լայն բնաւորութիւն տալով, տարածեց կոտորածը բոլոր հայաբնակ թաղերը՝ հայ ժողովրդին սուրի բռնելով»[228]։ Հակառակ սա ճըշմարտութեան, սակայն, Պոլսոյ օտար դեսպանութիւններուն զրկուած 8 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր իր պաշտօնագիր-շրջաբերականով՝ Օսմանեան կայսրութեան արտաքին գործերու նախարար Թուրքան փաշան պիտի պնդէր, թէ «այս դէպքերու առաջին օրէն ի վեր մահմետական-կանները որեւէ բրտութիւն չեն կատարած հայերուն հանդէպ... երկուշաբթի, շարժումին սկսած օրը, գինեալ հայեր հրապարակ իջան զանգուածային կերպով եւ սկսան ցոյցի՝ սպաննելով եւ վիրաւորելով ոստիկան-զինուորներու հրամանատար մը եւ այն մահմետականները որոնց հանդիպեցան։ Ետ հրուելով ոստիկաններուն կողմէ՝ ցրուե-

ցան անոնք՝ սակայն վերատին հաւաքուելու համար այլ տեղեր, ուր կրկին յարձակեցան [թուրք] ժողովուրդին վրայ: Ըմբոստները չա՛տ աւելի մեծաթիւ ըլլալով ներկայ ոստիկաններէն եւ ոստիկան-զինուորներէն՝ մահմետականներն ստիպուած եղան պաշտպանել իրենք զիրենք:

«Բորբոքումի այսպիսի պահու մը կրնայ պատահիլ որ տեղի ունեցան փոխվրէժներ...: Գալով այն յարձակումներուն որոնք կատարուած են այլ համայնքներու պատկանող քրիստոնեաներու վրայ՝ հաստատուած է որ անոնք հայերուն իսկ կատարածներն են»[229]:

Ահա՛ւասիկ թրքական կողմը ճշմարտութեան: Այսուհանդերձ՝ աւելի՛ ամբողջական եւ յստակ ընծայելու համար պատկերն այս «ճշմարտութեան»՝ հոս անհրաժեշտ է տալ գրեթէ ամբողջական մէկ թարգմանութիւնը ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին Նազըմ փաշայի 10 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր տեղեկագիրին՝ յոյսին բերելու համար խեղաթիւրումն ու նենգափոխումը իրականութիւններուն եւ յստակ ու չշփոթելի ընծայելու համար ակն ու աղբիւրը բոլոր Տանիչմենաններուն, Ուրասներուն, Կիւրիւններուն եւ մնացեալ թուրք «պատմաբան»ներուն գիտակութեան: «18 Սեպտեմբեր 1311-ի[230] երկուշաբթի օրը կուսակցական առաջնորդներ եւ հազարէ աւելի հայեր հաւաքուեցան Պատրիարքարանի եկեղեցիին մէջ»՝ կը գրէ Նազըմ փաշան, եւ կը շարունակէ ապա թէ «ինչպէս որ որոշած էին նախօրօք՝ Պոլսոյ մէջ հոս ու հոն թաքնուած զինեալ հայեր հրապարակ իջան յեղակարծ կերպով [եւ] «կեցցե՛ն, կեցցե՛ն բանուորները» սկրսան պոռալ: Երբ մէկ կողմէ կը կրակէին իրենց ձեռքի զէնքերով՝ միւս կողմէն ալ կը փորձէին իրենց գոռում-գոչումներով վախ ու սարսափ տարածել շրջակայքին վրայ: Ջտարածելու համար դէպքը՝ անոնց դէմ եկող ոստիկանական ուժեր հրաժարեցան զէնք գործածելէ, [եւ] ուզեցին դէպքը մարել «մի՛ կատարէք, մի՛ ընէք»ի նման խօսքերով: Ընթացած հայեր հաւաքուեր էին նուրը Օսմանիէ եւ Թաւուգ Փազարը: Հոս՝ ոստիկանութեան մեղմ կեցուածքին պատճառով աւելի յառաջ տանելով գործը՝ հայերն աւելի՛ եւս բազմապատկեցին զէնքի ձայները եւ գոռում-գոչումները: Երբ ոստիկանութիւնը վերահասու դարձաւ թէ մեղմութիւնն աւելի՛ եւս կը բորբոքէր հայերը՝ ստիպուած եղաւ զէնք գործածելու, սակայն լրիւ չբռնկեցնելու համար պատահարը՝ մեծապէս զգուշացաւ արիւնահեղութենէ: Թէպետեւ ոստիկանութիւնը ձիաւոր ոստիկան-զինուորներ ղրկեց ցրուելու համար հայկական այս խելագար ամբոխը՝ [սակայն] մէկ կողմէ կրակ բանալով իրենց ատրճանակներէն [եւ] ցոյց տալով իրենց դաշոյնները եւ դանակները՝ [հայերն] սկսան քովնտի փողոցներէն քալել դէպի Բարձրագոյն Դուռ:

«Այս կացութիւնը մահմետականներուն առթեց չփոթ, յուզում եւ ապշանք: Գոռում-գոչումներով հայերը հասան Թիւրպէէն[231] դէպի Բարձրագոյն Դուռ բաժնուող ճամբուն միացման կէտը: Հոս՝ երբ մահմետական ժողովուրդի աչքին առջեւ վայրագօրէն բզկտելով նահատակեցին ոստիկան-զինուորներու հազարապետ Սերվէթ պէյը՝ «Ձեր բոլորն ալ ոտքի տակ առնելով ոչնչացնելու օրն ա՛յս օրն է» խօսքը ուղղեցին մահմետականներուն [եւ] յարձակեցան տեղուոյն վրայ գտնուող ոստիկաններուն, ոստիկան-զինուորներուն եւ մահմետական ժողովուրդին վրայ: Նահատակեցին քանի մը հոգի եւս: Հայերու այս սանձարձակ յարձակումին դէմ՝ ոստիկանութիւնն ստիպուեցաւ զէնքի դիմելու: Ոստիկանութեան այս կարծր եւ խիստ չարժումին դէմ՝ հայերը փախուստի դիմեցին: Հոս բաժնուեցան քանի մը թեւի:

«Խռովութիւնը տարածելու համար Պոլսոյ բոլոր կողմերը՝ հայերը յարձակեցան մզկիթներու, դպրոցներու [եւ] մեհրեաբէեներու[232] առջեւ [գտնուող] խոճաներուն[233], կրօնականներուն եւ ուսանողութեան[234] վրայ: Այս միջոցին վիրաւորեցին ուսանող Բեսուլ էֆէնտին ալ, որ կը գտնուէր Ֆիրուզ Աղա մզկիթին մէջ սպասարկողներու խցիկէն ներս: Հոս խմբուած հայերուն մէկ մասը շրջակայքի մահմետականներուն վրայ եւ միւս մասն ալ մահմետական թաղերը ցրուելով՝ կրակեցին իրենց ատրճանակներով [եւ] փորձեցին վախ ու սարսափ ազդել Պոլսոյ ժողովուրդին վրայ:

«Ըստ [նախապէս կայացած] որոշումի՝ հայերը հրացանաձգութիւն ըրին եւ գոռում-գոչում ստեղծեցին Պատրիարքարանի եկեղեցիին, Գարակէօմրիւքի հայկական եկեղեցիին, էյուպի կղմինարի աշխատանոցին, Գէյօղլուի Պալըգ Փազարըին, Գասըմ Փաշայի եւ բազմաթիւ այլ վայրերու մէջ: Բոլոր գիշերը չարունակուող այս անկարգութիւնը մտահոգեց մահմետականները [եւ] գանոնք ձգեց կեանքի ու գոյքի [պաշտպանութեան] տագնապին մէջ: Այս աղմկաբարութեան որպէս հետեւանք՝ դէպքեր պատահեցան Գէյօղլուի, Պալըգ Փազարըի, Կալաթայի, Հաթիպ Գափըի, Գասըմ Փաշայի, էյուպի, Գարակէօմրիւքի, Զուգուր Զեչմէի, եւ բազմաթիւ այլ վայրերու մէջ, եւ վիրաւորներ թէ՛ ոստիկաններէն, ոստիկան-զինուորներէն, մահմետականներէն, ոչ-մահմետական ժողովուրդէն եւ հայերէն:

«Ոստիկանական ուժերու ջանքին չնորհիւ հայերուն մէկ մասը կրկին հաւաքուեցաւ Պատրիարքարանի եկեղեցիին մէջ [Նուրը] Օսմանիէէն, Թաւուգ Փազարըէն եւ Թիւրպէէն, իսկ մնացեալները ցրուեցան մահմետական թաղերէն ներս եւ իրենց զէնքերով յարձակումի անցան հոս ու հոն:

«Երբ զգացուեցաւ, որ յեղափոխականները[235] պիտի դիմէին աւելի մեծ չարիքներու՝ յիշեալ օրը գացի Պատրիարքարան տեսակ-

ցելու համար Պատրիարքին հետ։ Երբ հիւանդութիւն պատրուակելով մերժեց զիս ընդունիլ՝ առաջարկեցի [անոր] ղրկել մէկական գիտակ մարդ կրօնական եւ քաղաքական ժողովներու անդամներէն։ Իմ բարձրապատուութեանս ներկայացած երկու անձերուն խորհուրդ տուի, որ Պատրիարք էֆենտին ցրուէր եկեղեցիին մէջ ժողով գումարող օրինազանցները։ Մինչեւ երեկոյ անկարելի եղաւ իրականացնել յաջողութիւնն այս փափաքին։ Այսպիսով՝ յիշեալ եկեղեցիին ժողովուրդին վատ լուրերուն չարունակականութեան դէմ սպասեցի երեքէն չորս ժամ որ չարժէր Պատրիարքը։ Երբ կրկին կարելի չեղաւ հասնիլ որեւէ արդիւնքի՝ գիշերը կրկին գացի Պատրիարքարան եւ հանդիպելով Պատրիարքին՝ բացատրեցի անոր խորքն այս կացութեան եւ անկէ պահանջեցի ցրուել ժողովուրդը, [եւ] զօրաւոր ապահովութիւն տուի անոր, որ [ցրուելու] հրահանգին անսացող անհատներուն դէմ պիտի ձեռնարկուէր ոստիկանական ոչ մէկ միջոցառում։ Այսուհանդերձ՝ մեկնեցայ ոստիկանական կեդրոն՝ հաղորդելով անոր որ Պատրիարք էֆենտին՝ որուն համաձայն յեղափոխականները չէին անսար իր խօսքին լուր ղրկէր եւ յորդորէր յեղափոխականները որ ցրուէին։ Այդ գիշեր մինչեւ ժամը հինգ[236] սպասեցի անոնց ցրուումին, [եւ] երբ տեսնուեցաւ որ ժողովուրդը կը չարունակէր մնալ հոն՝ պաշտօնական ծանուցագիր մը ղրկելով Պատրիարքին՝ կտրուկ կերպով պահանջեցի անկէ առանց այլեւայլի ցրուումը ժողովուրդին»[237]։

Իրա՛ւ էր Նազըմ փաշան. անիկա պահանջեց, եւ այդ մէկը՝ կտրո՛ւկ կերպով, ցրուումը հայ ժողովուրդին, որ «ահագին բազմութեամբ» լեցուեր էր Գում Գափուի, Բերայի եւ Ղալաթիոյ եկեղեցիները։ Սակայն, ինչպէս կը գրէ հնչակեան հեղինակութիւն մը, «քիչ վերջը սուլթանական թիկնապահը կու գայ եւ Սուլթանի իրատէն կը հաղորդէ Իզմիրլեանին որպէսզի ժողովուրդը ցրուէ։ Իզմիրլեանին քարտուղարը նոյնը կը պատասխանէ թիկնապահին՝ ինչ որ պատասխանած էր Եպարքոսի պաշտօնագրին՝ թէ ինքը անկարող է ժողովուրդը համոզել եւ ցրուել կամ ապաստանարանէն դուրս հանել։ Այս պատճառաւ գիշերը Նազըմը երկու անգամ Պատրիարքարան կ'երթայ Իզմիրլեանը համոզելու, նորէն ի զուր։ Կէս գիշերին բոլոր նախարարները պալատին մէջ ժողով կ'ընեն, եւ երեքշաբթի ալ դեսպանները ժողով կ'ընեն Թերապիա»[238], «Աւստրիական Դեսպանատան մէջ՝ խորհրդակցելու համար կացութեան մասին»[239]։ Իրականութեան մէջ՝ սա վերջին պաշտօնագիրն ստորագրեր էին Մեծ Վեզիրը, չէյխ իւլ-իսլամը եւ արտաքին ու ներքին գործերու նախարարները[240]։

Հետաքրքրական է, ամէ՛ն ինչ հետաքրքրական է։ Ճանկիւլեան կ'ուզէ որ Պատրիարքարան ներկայանայ «սուլթանական թիկնապա-

հր», կ'ուզէ նաեւ որ անիկա խօսի Իզմիրլեանի «քարտուղարին» հետ: Մենք վստա՛հ ենք, որ Ճանկիւլեան գիտէր կարգն ու կանոնը Օսմանի աշխարհին, ուր սուլթանը իր թիկնապահին միջոցով կը յարաբերէր լո՛կ իր կառավարութեան անհատներուն հետ: Պաորիարքին եւ Սուլթանին միջեւ կապը մեծ վեզիրն էր միայն, ու եթէ Պաորիարք ու Սուլթան տեսակցէին երբեք՝ այդ կրնար պատահիլ որոշ առիթներով եւ մեծ վեզիրին միջոցով: Միւս կողմէ՝ ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին Նազըմ Փաշան ալ կը նմանէր Ճանկիւլեանին՝ իր անհակակշիռ դիրքով: Ըստ անոր՝ Թո՛ւրքն էր զոհը, եւ հայը՝ կարմիր գազան մը լոկ, անոպայ, բիրտ եւ վայրագ: Զայն ներկայացնել այսպէս՝ պարտ էր ու պատշաճ, եւ հայուն տրուած նկարագիրի այս գիծերով՝ զայն նախայարձակ ընծայելէ ետք՝ ա՛լ դիւրին էր ներկայացնել ընթացքը դէպքերուն, միայն թէ, հակառակ արեւմտեան Մեծ Պետութիւններու հակասութիւններուն եւ հակամարտութիւններուն՝ անոնց դեսպանական ներկայացուցիչներուն մէջ կային մարդեր, պաշտօնական կամ ոչ, որոնք պատրաստ էին ներկայացնելու դէպքերն այնպէս՝ ինչպէս որ էին անոնք իրաւամբ: Գուցէ այդ վերջիններէն էր Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղար Ռիչըրտ Օլնին, որ ամերիկեան Մերակոյտի պահանջին վրայ՝ 19 Դեկտեմբեր 1895-ին կարդաց տեղեկագիր մը, որով ի միջի այլոց հաղորդեց իր ունկնդիրներուն, թէ «30 Սեպտեմբերին լուրջ խռովութիւններ ծագեցան Պոլսոյ մէջ իսկ: Քանի մը հարիւր հայեր, որոնք հաւաքուեր էին խմբովին երթալու համար Սուլթանին պալատը եւ դարման մը խնդրելու իրենց ազգակիցներուն տառապանքներուն համար՝ ցրուեցան ոստիկանութեան կողմէ ուժդին բախումէ մը ետք, որուն ընթացքին մեռան եւ վիրաւորուեցան որոշ թիւով հայեր եւ Թուրքեր: Ցաջորդեց ամբոխին բռնութիւնը եւ մայրաքաղաքին զանազան շրջաններուն մէջ հայ բնակչութիւնը յարձակումի ենթարկուեցաւ զրգռուած Թուրք ամբոխին կողմէ: Սպաննուեցան 50-է աւելի [հայեր]: Խռովութիւնները չարունակուեցան յաջորդ օրն ալ, Հոկտեմբեր 1-ին, Պոլսոյ մէջ եւ անոր արուարձաններուն: Մօտ 800 կամ 1000 հայեր բռնուեցան կամ ձերբակալուեցան, որոնցմէ չատեր գինուած էին նոյնատեսակ նոր տարճանակներով: Կարգն ու կանոնը հաստատուեցան երրորդ օրը, եւ այն հայերը, որոնք ապաստաներ էին իրենց եկեղեցիները՝ վերադարձան իրենց տուները»[241]:

Վերադարձա՞ն՝ հարց էր այս մէկը սակայն: Օլնին նստած հեռաւոր Ուաշինկթընի մէջ եւ չենելով լո՛կ Պոլսոյ իր դեսպանին՝ Թերէյին հայթայթած տեղեկութիւններուն եւ Ուաշինկթընի Օսմանեան Կայսրութեան դեսպանին տուած պաշտօնագիրներուն եւ տեղեկագիրներուն՝ չէ՛ր իսկ կրնար գիտնալ, թէ ինչե՛ր կը պատահէին Վոսփորի

ափերուն վրայ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար դէպքերէն մօտ երկուքուկէս ամիս ետք՝ անիկա աւարտած կը յայտարարէր ամէն ինչ: Սակայն Օսմանեան կայսրութեան արտաքին գործերու նախարար Թուրխան փաշան 30 Սեպտեմբերի՛ն իսկ ամէն ինչ աւարտած եւ կեանքն իր նախկին ու բնականոն հունին վերադարձած կը նկատէր ու կը յայտարարէր զայն: Ըստ նոյն թուականի պաշտօնագիրի մը՝ անիկա փութացեր էր արդէն իմաց տալու արեւմտեան երկիրներու Պոլսոյ դեսպաններուն, թէ «կարգ մը հայ խռովարարներու դրդումով հայերը համախմբուեցան Հայոց Պատրիարքարանին առջեւ եւ չուրջ: Զեռք առնուած անհրաժեշտ միջոցառումներու չնորհիւ՝ անդորրը կը տիրէ քաղաքին մէջ»[242]: Յաջորդ օրը՝ Հոկտեմբեր 1-ին կատարուած պետական պաշտօնական յայտարարութիւն մը կ'ըսէր սակայն, թէ «կը յայտարարուի թէ երբ հայերու բնակիչ եւ հրշէջ դասէն կարգ մը անհատներու հոս ու հոն խմբուիլը տեսնուեցաւ՝ ոստիկաններու եւ ոստիկան-զինուորներու միջոցով եւ Պատրիարքարանին կատարուած ազդարարութեան եւ յորդորներու վրայ՝ խմբաւորումները ցրուեցան, եւ Նորին Կայսրութիւն Թագաւորին չնորհիւ հաստատուած են ապահովութիւնն ու անդորրը»[243]: Այս յայտարարութեան հետեւեցաւ երկրորդ մը[244], որ կը հաղորդէր, թէ «այսօրուան թերթերուն մէջ յայտարարուեցաւ թէ ի՞նչպէս ցրուեցան կարգ մը հայեր, որոնք համախմբուեր էին: Այս խումբէն ձերբակալուեցան անոնք որոնք զէնքով ընդդիմացան ոստիկան-զինուորներուն եւ ոստիկաններուն: Բնական է որ օրինական պատիժ տնօրինուի անոնց:

«[Այսու] կը յայտարարուի, թէ Կայսրութեան մահմետական եւ ոչ-մահմետական քաղաքացիներէն իւրաքանչիւր դասակարգ եւ անհատ անհրաժեշտ է որ չարժի քաղաքացիական պարտաւորութեամբ: Ընդդիմացողները իրենք են պատասխանատու: Անոնց պիտի տնօրինուի օրինական խստագոյն պատիժը»[245]:

Սակայն, հոս, ճի՛շդ հոս ալ անհրաժեշտ է տալ փոքր հատուած մը Ապտիւլ Համիտի վստահելիներէն Իսմայիլ Քեմալ պէյի, որ բաւական մօտէն ծանօթ էր պալատի ներքին ծրագիրներուն: Ըստ անոր՝ «երբ Դուռն իմացաւ անոնց՝ [հայերուն] մտադրութիւնը՝ [ինչպէս որ] անոր պարտականութիւններն եւ նոյնիսկ անոր պարտաւորութիւնը՝ լուր ղրկեց անոնց ղեկավարներուն, պահանջել անոնցմէ որ այլ ձեւով ներկայացնեն իրենց ուզածները, եւ արգիլել ցոյցը՝ ո՛չ միայն ոչինչ ըրաւ այս ուղղութեամբ՝ այլ խթանեց զայն իր ընթացքով, յատակօրէն ուզելով օգտուիլ անկէ, որպէսզի ձեռք առնէր ճնշիչ միջոցառումներ ցուցարարներուն դէմ: Զինուորներ գետեղուեցան դիրքերու վրայ, եւ բիրերով զինուած մարդեր դիրք բռնեցին անոնց ետին պահ մտած: [Ցոյցին յաջորդող խառնակութեան ընթացքին] յանկարծ պատահե-

ցաւ ամենէն վայրագ տեսակի յարձակում մը ինչպէս ցուցաբար հայերուն՝ նոյնպէս ալ ընդհանրապէս [հայ] ժողովուրդին վրայ։... [Ապա] նոյնանման ջարդեր տեղի ունեցան երկիրին մէջ եւ Փոքր Ասիոյ [տարածքին]»(246)։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

112· Կիտուր, «Ծոյցերը», էջ 135-136։
113· Սկզբնաղբիւրներու հնչակեան գրականութիւնը զայն կը ճանչնայ նաեւ Վերին Մարմին եւ Վարիչ Մարմին անուններով։
114· Ըստ Վարդեանի՝ Պոլսոյ հնչակեան դեկավարութիւնն ունէր իրարմէ անջատ երկու մարմին, Վերին Մարմինը՝ որուն անդամներն էին Լեւոն Մկրտիչեանը, Սուրէն Սուրէնեանը, փաստաբան Գէորգէն Էֆէնտին [Գէորգէն Հայկունի՞], Վահէ Արզուեանը եւ Արտաւազդ Օհանջանեանը, որ կուսակցութեան կեդրոնի Պոլսոյ պաշտօնական ներկայացուցիչն էր։ Վերին Մարմինէն անկախ՝ կար Գործադիր Մարմինը, որուն անդամներն էին Մարգար Հացագործեանը, Արշաւիր Կամսարականը, Ճակոր Արծրունին, Վահագն Ճարութիւնեանը, Վահէ Արզուեանը, եւ Կարապետ Սահակեանը։ Միացեալ Նահանգներ հաստատուելէն ետք՝ Կարապետը պիտի ճանչցուէր Հէվըրհիլի Կարօն անունով։ Տես՝ Վարդեան, էջ 139։
115· Պիտի ըլլայ Ատովմ։
116· Շատ հաւանաբար բողոք-պահանջագիրին օսմաներէն թարգմանութիւնը կատարուեցաւ Լեւոն Մկրտիչեանի կողմէ, որ «լեզուագէտ»ն էր խումբին՝ ինչպէս կը յայտնէ Վարդեան։
117· Տեփոյեան, էջ 83։
118· Ընդգծումը Սահակեանինն է։
119· Հէվըրհիլի Կարօն, էջ 36-37։
120· Անգլիական դեսպանատան զոյգ մը թարգմանութիւնները, որոնք ցոյցի առաջի՛ն իսկ վայրկեանէն հոն էին արդէն։ Ըստ գերմանական *Թակեպլաթ* թերթի Պոլսոյ թղթակիցին 4 Հոկտեմբեր թուակիր մէկ հեռագիրին՝ «մինչ կուիր հայերուն եւ ոստիկանութեան միջեւ հասեր էր իր առաւելագոյնին՝ կառոյց մը փողոցներէն անցան Անգլիական Դեսպանատունէն երկու թարգմանիներ։ Ընդհանրապէս տեսնուեցաւ որ դէպքի մասին Անգլիական Դեսպանատունն այդքան արագ տեղեկութիւն էր ստացեր՝ որքան ոստիկանութիւնը, որ դէպքին վայրը հասաւ թարգմանիներուն հետ միաժամանակ»։ Տես՝ **The Halifax Herald**, 5 October 1895, p. 4։
121· Հէվըրհիլի Կարօն, էջ 39։
122· Մով, «Նամակ Կ. Պոլսէ, 2 Հոկտեմբեր 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 19 (106), Նիւ Եորք, 1 Նոյեմբեր 1895, էջ 271։ Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Մով, «Նամակ, 2 Հոկտեմբեր 1895»։
123· Նոր տոմարով՝ 30 Սեպտեմբեր։
124· Ընդգծումը *Մուրճի* թղթակիցինն է։
125· Խաչ-Պապեան, «Նամակ, 19 Սեպտ. 1895», էջ 1306։
126· **Affaires Arméniennes**, p. 139. տես նաեւ՝ Վարդեան, էջ 125։

127· «Correspondence», **Turkey**, 2 (1896), p. 32.
128· Վարդեան, էջ 134:
129· Hocaoğlu, s. 218.
130· Նոյն, էջ 220:
131· Անգլիական արտաքին քաղաքականութեան առընչուող փաստաթուղթերէ կազմուած պաշտօնական հրատարակութիւն մը, որ մեր մէջ ծանօթ է նաեւ *Կապոյտ Գիրք* յորջորջումով:
132· Շահպազ, էջ 189:
133· Ըսել կ'ուզուի՝ անստորագիր:
134· **Papers**, 1896, p. 1318.
135· Ճանկիւլեան, Գ., էջ 176: Վերցնելով Պատրիարքին խօսքերը Ճանկիւլեան ըսած՝ Վարդեան կը կատարէ յաւելում մը անոնց վրայ եւ Պատրիարքին բերանը կը դնէ «թերացած չեմ իմ պարտականութեանս մէջ» նախադասութիւնը: Տես՝ Վարդեան, էջ 126:
136· Մով, «Նամակ Կ. Պոլսէ, 24 Սեպտեմբեր 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 18 (105), Նիւ Եորք, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 254–255: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Մով, «Նամակ, 24 Սեպտեմբեր 1895»:
137· Այսինքն՝ խնդրագիրին:
138· Washburn, p. 238.2
139· Greene, p. 29.
140· Վարդեան, էջ 126–127:
141· **The Halifax Herald**, 5 October 1895, p. 1.
142· Hocaoğlu, s. 218.
143· Esad Uras, **Tarihte Ermaniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1950, s. 485-486.
144· Նոյն, էջ 486:
145· Այսինքն՝ գաւառաքնակ հայերուն:
146· **Papers**, 1896, p. 1318.
147· «Խօսք» բառով կ'ակնարկուի կատարելի ցոյցին:
148· Hocaoğlu, s. 220.
149· Ակներեւ է տպագրական սխալը· պիտի ըլլար Սերվէր:
150· Kâmuran Gürün, **Le Dossier Arménien**, Paris, 1985, p. 184.
151· Օրմանեան, Գ., ս· 5041–5044: Բաղդատէ՝ Վրացեան, էջ 236–237· Hocaoğlu, s. 180.
152· Ապտիւլ Համիտի յուշերուն կաւ բանի մը հրատարակութիւնները: Անոնցմէ առաջինը կու գայ 1913-էն՝ երբ տակաւին ողջ էր հեղինակը անոնց եւ հրատարակուեցաւ գերմաներէն *Նորա ունա Զուա* (Հիւսիս եւ Հարաւ) պարբերականին մէջ: Ասկէ էր որ Թիֆլիսի մէջ Արշակ Զամալեանը թարգմանեց որոշ հատուածներ եւ նոյն տարին իսկ լոյսին տուաւ *Հորիզոն*ին մէջ: Տասնամեակ մը ետք՝ թարգմանելով *Նորա ունա Զուա*էն՝ Օսմանեան Պատմութեան Ընկերակցութիւնը պիտի հրատարակէր գայն ամբողջութեամբ: 1949-ին բրեական *Երի Սապահ* օրաթերթը որոշեց վերհրատարակել Սուլթանին յուշերը որպէս թերթօն, սակայն ակամայ կերպով կէս ձգեց սկսուած գործը ամէն կողմէ հասնող դիտողութիւններու եւ բացադատութիւններու պատճառով: *Երի Սապահ*ի փորձէն մօտ քառորդ դար ետք էր որ Պոլսոյ մէջ լոյս տեսաւ յուշատետրը Սուլթանին՝ *Աղաուչհամիթին Հաթըրա Տեֆթերի* խորագիրով, որուն հայերուն վերաբերող հատուածներուն համար տես՝ Լեւոն Վարդան, «Փազանը որ խօսեցաւ», *Ջարթօնք*, 21–24 Սեպտեմբեր 1977: Իսկ *Նորա ունա Զուա*ի հրատարակածներուն հայերէն մէկ թարգմա-

նութեան համար տես՝ «Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի յուշերն ու մտածումները», Եագրճեան, էջ 811–836:

153. Վարդեան, էջ 126:

154. Հետաքրքրական է Պոլսոյ մէջ երկակիութիւնը հնչակեան դեկավարութեան: Այսուհանդերձ՝ ան ոնց փոխյարաբերութեան համար տես՝ նոյն, էջ 133, եւ Լեւոն Զորմիսեան, *Համապատկեր Արեւմտահայ Մէկ Դարու Պատմութեան, Հա. Բ.* (1878–1908), *Պէյրութ*, 1974, էջ 260:

155. *Ըստ Վարդանի՝ եպիսկոպոս: Տես՝ Վարդեան*, էջ 126:

156. *Ճանկիւլեան*, էջ 171–172:

157. *Վարդեան*, էջ 126:

158. **Papers**, 1896, p. 1318.

159. Խօսքը բարեկորոգումներու Մայիսեան Ծրագիրին մասին է:

160. Ծով, «Նամակ, 1 Նոյեմբեր 1895», էջ 271:

161. Օգանեան, էջ 161:

162. Վարդեան, էջ 125:

163. Ըստ Էսատ Ուրասի՝ Պէյօղլուի Գեղարուեստից Վարժարանի ուսանողուհի: Տես՝ Uras, s. 484.

164. Ընդգծումը կը պատկանի Ճանկիւլեանին:

165. Ճանկիւլեան, էջ 172–173: Բաղդատէ՝ Կիտուր, Ա.-, էջ 156:

166. Ատ. Խաչ-Պապեան, «Նամակներ Կ. Պոլսից», նամակ՝ 6 Հոկտեմբեր 1895, *Մուրճ*, Ե. տարի, թիւ 11, Թիֆլիս, Նոյեմբեր, 1895, էջ 1513–1514: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 6 Հոկտեմբեր 1895»:

167. Վարդեան, էջ 127:

168. Ընդգծումը կը պատկանի վկայութեան:

169. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 19 Սեպտ. 1895», էջ 1306:

170. Ծով, «Նամակ Կ. Պոլսէ, Հոկտ. 15, 1895», *Հայք*, Ե. տարի, թիւ 20 (107), Նիւ Եորք, 19 Նոյեմբեր 1895, էջ 255: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Ծով, «Նամակ՝ 15 Հոկտ. 1895»:

171. Վարդեան, էջ 126:

172. **The Halifax Herald**, 5 October 1895, p. 4.

173. Այսինքն՝ կէսօրէն առաջ ժամը 11:30-ին:

174. Ծով, «Նամակ՝ 2 Հոկտեմբեր 1895», էջ 271:

175. **The Halifax Herald**, 4 October 1895, p. 4.

176. Ընդգծումը նամակագիրինն է:

177. Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 19 Սեպտ. 1895», էջ 1306–1307:

178. Այս եւ յետագայ ընդգծումները կը պատկանին նամակագիրին:

179. Ատ. Խաչ-Պապեան, «Հայկական մեծ ցոյց եւ կոտորածներ Կ. Պոլսում, Նամակ՝ Կ. Պոլիս, 24 Սեպտեմբեր 1895 թ.», *Մուրճ*, Է. տարի, թիւ 9–10, Թիֆլիս, Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր, 1895, էջ 1310: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտ. 1895»:

180. Հէվըրհիլի Կարօն, էջ 40:

181. Վարդեան, էջ 126: Տես նաեւ՝ Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 19 Սեպտ. 1895», էջ 1307, եւ **The Halifax Herald**, 4 October 1895, p. 4:

182. Ոստիկանները:

183. Հանրակառք:

184. Ըստ անգլիական *Փոսթ* օրաթերթի Պոլսոյ թղթակիցին՝ «երկու ոստիկանզինուորներ ձերբակալելու վրան էին Սուլթանի պալատի դուռին մօտ գտնուող հայերը՝ ուր սկսած տակնուվրայութիւնները, երբ փամփուշտներ

սկսաւ արձակուիլ ուսանողներու [*սոֆթա*ներու] ամբոխէն եւ զոյգ սպաներն սպաննուեցաւ, [եւ] կարգ մը այլ ոստիկան-զինուորներ վիրաւորուեցան։ Կ'ըսուի թէ ութը հայեր սպաննուեցան վարչապետարանին մէջ»։ Տես՝ **The Halifax Herald**, 4 October 1895, p. 4։

185· Մեծ չափի ատրճանակ։

186· Հէվըրհիլի Կարօճ, էջ 40-43։

187· Շահպազ, էջ 62։

188· Զինուորները։

189· Վրացեան, Ա., էջ 220։ Տես նաեւ՝ *Բոլսիցիկ Թերթ*, թիւ 1, էջ 16։

190· Մահմետական օրէնսգիր, կամ կրօնական ուսանող, որ ծանօթ է նաեւ *սոֆթա* անունով։

191· **Affaires Arméniennes**, p. 139-140.

192· Հոս ակներեւ է տպագրական սխալը թուականին, որ գուցէ արդիւնքն է Փհամուրան Կիւրիւնի անփութութեան։

193· Ֆրանսական *Դեղին Գիրքը* չի տար այս խնդրագիրը, որուն հայերէն մէկ բարգմանութեան համար տես՝ *Ծանօթ*, թիւ 77-82 ներառեալ։

194· Պոլսոյ օտար դեսպանութիւններու բաղամասը։

195· Պիտի ըլլայ՝ Ահմետի։

196· Փհամուրան Կիւրիւն՝ որուն մէկ գործէն կը վերցնենք այս փաստաթուղթը՝ կը ձգէ բազմաթիւ բացատներ անկէ ներս՝ այդ ձեւով ծերբազատելու համար զայն բուրքին աննպաստ եղող արտայայտութիւններէ։ Այդ բացատները հոս կը տրուին բազմակէտերով։ Կիւրիւն կը վերցնէ զայն ֆրանսական արխիւներէն, ուր անիկա կ'իյնայ A A E F, **Turquie**, vol. 524, folio 39 համարին ներքեւ։ Փաստաթուղթին համար տես՝ Gürün, p. 181-183։

197· Այսինքն՝ ցոյցը։

198· **Papers**, 1896, p. 1318.

199· Ըսել կ'ուզուի՝ Հայոց պատրիարքարանին։

200· **Papers**, 1896, pp. 1318-1319.

201· Պիտի ըլլայ՝ Ահմետի։

202· Այսինքն՝ ցուցարարներու խումբը։

203· **Affaires Arméniennes**, p. 141.

204· Ակներեւ է տպագրական սխալը։ Բոլոր Սերվէրներն ալ պիտի ըլլան Սերվէր։

205· Կիւրիւն փաստաթուղթը կը վերցնէ անգլիական արխիւներէն, որ կ'իյնայ FO, 424/184, N° 36 համարին ներքեւ։ Անոր համար տես՝ Gürün, p. 183։

206· FO, 424/184, N° 3, տես նաեւ Gürün, p. 183։

207· FO, 424/184, N° 5, տես նաեւ Gürün, p. 183-184։

208· Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy und Friedrich Thimme, **Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914**, 10 Band, **Das Türkische Problem, 1895**, Berlin, 1927, s. 66-67.

208ա· **Das Türkische Problem, 1895**, s, 68.

209· Սուլթանական հրամանագիր։

210· Մահմետական աստուածաբանական ուսանող։

211· Ճանկիւլեան, էջ 173։

212· Զորմիսեան, էջ 260։

213· Զինեալ եւ անկանոն բուրք խաժամուժ, որ կը հետեւի բանակին եւ կը հետամտի կողոպուտի եւ աւարի եւ թոքարկել հակառակորդը, եւ ի պահանջել հարկին՝ նաեւ սպաննել։

214· Ծով, «Նամակ՝ 2 Հոկտեմբեր 1895», էջ 271-272:

215· Անգլիական *Փոսթ* թերթի Պոլսոյ թղթակիցն ալ կը յայտնէ թէ «ըստ կարգ մը լուրերու՝ անիկա անուանարկեց հայերը»: Տես՝ **The Halifax Herald**, 4 October 1895, p. 4:

216· «Հեռագրական լուրեր Կ· Պոլսոյ ժխորման մասին», *Հայք*, Ե· տարի, թիւ 18(105), Նիւ Եորք, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 256-257: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Հեռագրական լուրեր», *Հայք*, 15 Հոկտ· 1895:

217· Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 19 Սեպտ· 1895», էջ 1307-1308:

218· Պիտի ըլլայ՝ հայերէն:

219· Ատ· Խաչ-Պապեան, «Նամակներ Կ· Պոլսից», նամակ՝ 29 Սեպտեմբեր 1895, *Մուրճ*, Է· տարի, թիւ 11, Թիֆլիս, Նոյեմբեր, 1895, էջ 1509-1510: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 29 Սեպտ· 1895»:

220· Պոլսոյ նաւաշինարանի նաւահանգիստը:

221· Danishmend, s. 334-335.

222· Պիտի ըլլայ՝ երկաթ:

223· Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 19 Սեպտ· 1895», էջ 1307:

224· Բաղդատէ՝ Հէվըրհիլի Կարօճ, էջ 44:

225· Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 24 Սեպտ· 1895», էջ 1310-1311:

226· Ըստ Խաչ-Պապեանի՝ «*Սոֆթա*ն Պոլսոյ մէջ այն ազդեցութիւնն ունի հիմա՝ ինչ որ հարիւր տարի առաջ *Հնիչեր*ները: Այս փաթթոցաւորները, Մուհամմեդի կրօնին այս վարդապետները, հայերու դէմ չափազանց առելութիւն ունին ու միշտ առիթ կը փնտռեն *կեաւուր*ները քնաջինջ ընելու համար: Տարիէ մը ի վեր զեմֆեր կը հայթայթէին, բայց չյաջողեցան մինչեւ հիմա որեւէ առիթ մը գտնել՝ իրենց կարողութեանց չափուրդ տալու համար: Առիթը ահա ներկայացաւ»: Տես՝ Խաչ-Պապեան, «Նամակ՝ 19 Սեպտ· 1895», էջ 1307: Իր կարգին՝ դէպքերուն ականատես եւ ժամանակակից ամերիկացի միսիոնար Կրին կը գրէ գրեթէ նոյն օրերուն, թէ «հնչակեան հայերը մէկ կողմէն եւ մահմետական *սոֆթա*ները միւսէն՝ երկար առենէ ի վեր կը սպասէին կռիւի մը ատեղումին: [Օսմանեան] Կայսրութեան իրագործելի բարենորոգումներուն համար երկար սպասելէն՝ հայերը մղուեցան յուսահատութեան: Կրկին ու կրկին ըսեր էին անոնք, թէ ոչ մէկ յոյս կար՝ մինչեւ որ հրապարակ գար այսպիսի խռովութիւն մը, որ ստիպէր մեծ պետութիւնները միջամտելու: Իրենց կարգին՝ *սոֆթա*ներն ալ իրենց գրգռուած Թուրք Կայսրութեան մասնատումի խօսքերէն եւ կորուստէն Օսմանեան կայսրութեան վարկին»: Տես՝ Greene, pp. 256-257:

227· *Բեֆորմ*՝ բարենորոգում, *պեմիցիա*՝ աղերսագիր:

228· «Նոր սարսափներ — Երզնկա եւ Պոլիս», *Դրօշակ*, թիւ 15-16, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 2:

229· **Affaires Arméniennes**, p. 148.

230· 30 Սեպտեմբեր 1895:

231· Կ'ակնարկուի Սուլթան Ահմետի դամբանին:

232· Մահմետական կրօնական դպրոց· աստուածաբանական ճեմարան:

233· Շէյխէն աստիճան մը վար գտնուող մահմետական կրօնական եւ ուսուցիչ:

234· Կ'ակնարկէ *սոֆթա*ներուն եւ *մոլլա*ներուն, որոնցմէ, ըստ Թեֆիք Ալփի, Ապտիւլ Համիտի օրերուն «կայիճ բանի մը հագար եւ կը կազմէին չետ պատերազմաճան կարեւոր զանգուած մը»: Տես՝ Tekin Alp, **The Turkish and Pan-Turkish Ideal**, London, [n.d.], p. 31:

235· Երկտրզի արխիւներէն վերցնելով այս փաստաթուղթը՝ Մեհմետ Հոճաօղլուն զայն կը գտեղէ իր գիրքէն ներս բազմաթիւ այլ փաստաթուղթերու հետ, միայն թէ փաստաթուղթին մէջ անիկա կու տայ *Երթապը Ֆետաթ* բացատրութիւնը, որ վստահօրէն տպագրական սխալ մըն է· ճիշդ ձեւը պիտի ըլլայ *Երպապը Ֆետաթ*, որ կը նշանակէ չարագործ մարդեր: Ասկէ անմիջապէս ետք Հոճաօղլուն փակագիծի մէջ կու տայ *Խէթիլաճըլար*՝ յեղափոխականներ բացատրութիւնը: Թարգմանութեան մէջ նախընտրեցինք օգտագործել այս վերջինը:

236· Այսինքն՝ մինչեւ կէս գիշերուան ժամը 11-ը:

237· Hocaoğlu, s. 220-222.

238· Ճանկիւլեան, Գ·, էջ 173-174:

239· **The Halifax Herald**, 5 October 1895, p. 4.

240· Կիտուր, «Ցոյցերը», էջ 141-142:

241· «Report, December 19, 1895», p. 1264.

242· Uras, s. 487. տես նաեւ՝ **Affaires Arméniennes**, p. 139:

243· Uras, **op. cit.** տես նաեւ՝ Hocaoğlu, s. 228:

244· Թիֆլիսի *Մուրճ* ամսագիրին խմբագրութիւնը կու տայ սակայն այլ բարգմանութիւն մը փրանսերէնէ կատարուած: Ըստ անոր՝ «այսօրւայ լրագիրներուն տպուած մի ծանուցումն տեղեկացրեց թէ ինչպէս երէկ ցրիւ տրւեցին մի քանի հայերի հաւաքումները:

«Նոքա, որոնք այս խմբումների մէջ զէնքը ձեռքին ընդդիմադրեցին *ժանտարմա*ներին, բնական է որ կալանաւորուեցին: Նոքա դատի կը կոչւեն եւ կը պատժւեն օրէնքի համաձայն եւ նշանակուած պատիժների մասին կը հրատարակի լրագրերում:

«Այսու ծանուցւում է, որ Հ·Կ·Մ· Սուլթանի բոլոր հպատակները, մահմետական թէ ոչ-մահմետական, ինչ դասակարգի կը պատկանեն նոքա, պարտաւոր են իրենց պարտականութիւնը կատարել· այլ ամէնքը, որոնք օրէնքին հակառակ կ'երթան, մեծ պատասխանատւութեան կ'ենթարկւեն եւ պատշաճ պատիժը կը կրեն»: Տես՝ *Մուրճ*, Է· տարի, թիւ 9-10, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1895, էջ 1309-1310:

245· Hocaoğlu, s. 228. տես նաեւ՝ Uras, s. 447:

246· Ismail Kemal Bey, **The Memoirs of Ismail Kemal Bey**, London, 1920, p. 264, as cited in Vahakn N. Daderian, «The role of the Turkish military in the destruction of Ottoman Armenians : A study in historical continuities», **Journal of Political and Military Sociology**, vol. 20, N° 2 (Winter), 1992, p. 261.

Լ· Վ·

THE ARMENIANS OF CONSTANTINOPLE, THE SUBLIME PORTE, AND OTHER THINGS
(The Armenian Manifestation at the Sublime Porte, 30 September 1895)

SUMMARY

LEVON VARTAN

This is the second installment of an all-inclusive study pertaining to the manifestation of the Armenians of Constantinople on the 30 September 1895, to present a petition and thereby ask the Sublime Porte to ameliorate the lot of the Armenians in the Ottoman Empire in general, and in the six Armenian provinces of Western Armenia in particular. The section presented here deals only with the first day of the «troubles» and «clashes» between the Ottoman regular and irregular forces and the **softas** on the one side, and the Armenian demonstrators on the other, their repurcussions on various «fronts», the several reports of the English, French, American and German ambassadors in Constantinople, the official reports of the Ottoman authorities, the declarations made by the Sublime Porte, and a number of sundry telegrams, western and Armenian newspaper reports and articles, a number of memoires of both foreign and contemporary individuals and participants to the events, and a multitude of forgeries of the modern Turkish historiography. Moreover, it tells at length the blood-soaked story of the massacres which occured in the different quarters, squares and regions of the Ottoman capital. Quite sure, the story of the Armenian manifestation does not come to an end with what is presented here. The rest of the article which will complete the story of the movement will be given in the next issue of the **Haigazian Armenological Review**.

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ ԵՒ ՀԱՑԵՐԸ

ՋԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմին դարձակէտը եղան Ստալինկրատի եւ էլ-Ալամէյնի ճակատամարտերը, եւ Նացի Գերմանիան բռնեց պարտութեան ճամբան: Դաշնակիցները անցան յարձակողականի: Զօր. Այզընհաուըրի հրամանատարութեան տակ Դաշնակից ուժերը յառաջացան հիւսիսային Ափրիկէի մէջ եւ 7 Մայիս 1943-ին ընդունեցան անձնատուութիւնը Ալամէյնէն նահանջող գերման ուժերուն: Ապա անգլեւամերիկեան ուժերը գրաւելով Սիկիլիան՝ յառաջացան Իտալիոյ մէջ: Տապալեցաւ Մուսոլինին: 6 Յունիս 1944-ին Դաշնակից Ուժերը ցամաքահանում մը կատարեցին Ֆրանսա եւ 25 Օգոստոսին ազատագրեցին Փարիզը: Մինչ այս, սակայն, տիտանեան քայլերով կը յառաջանար կարմիր Բանակը, որ գրաւեց Ռումանիան, Ֆինլանտան եւ Պուլկարիան, իսկ Դաշնակից Ուժերը յաջորդաբար ազատագրեցին Պելճիքան եւ Հոլանտան. կարմիր Բանակը նաեւ լուծէն ազատագրեց Լեհաստանը, Հունգարիան եւ Աւստրիան: Արեւելքէն եւ արեւմուտքէն դէպի Գերմանիա յառաջացող Խորհրդային եւ Դաշնակից Ուժեր իրարու միացան Թորկօ քաղաքին մէջ 25 Ապրիլ 1945-ին: Պատերազմը մտեր էր իր վերջնական փուլէն ներս:

1. ԵԱԼԹԱՑԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻԱՆ

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը կը մօտենար իր աւարտին: Կատարելապէս վստա՛հ իրենց մօտալուտ յաղթանակին՝ Դաշնակիցները ձեռնարկեցին կարգ մը խորհրդաժողովներու գումարումին քննարկելու համար պատերազմին հետեւանքները եւ առայդ որոշումներու յանգելու: Այդ ժողովներու չարքին էր Եալթայի խորհրդաժողովը:

Ղրիմի Եալթա քաղաքին մէջ Դաշնակիցներու գագաթի ժողովը գումարուեցաւ 4-11 Փետրուար 1945-ին Ռուզվելթի, Ստալինի եւ Չըրչիլի մասնակցութեամբ: Փետրուար 7-ին անգամ մը եւս քննու-

թեան նիւթ դարձաւ այդ օրերուն Խորհրդային Միութիւնը կազմող տասնվեց հանրապետութիւններու առանձնաթար ՄԱԿին անդամակցելու հարցը: Մեծն Բրիտանիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու ընդդիմութեան առջեւ Խորհրդային Միութիւնն «այդ հարցը դրեց ոչ այն ձեւով, ինչպէս այդ արուել է Տումպարտոն-Օքսում, բայց առաջարկեց որ երեք կամ, գոնէ, երկու սովետական հանրապետութիւններ գոնուին միջազգային կազմակերպութեան նախաձեռնողների թւում (խօսքը վերաբերում էր Ուկրաինային, Բելոռուսիային եւ Լիտվային)»[1]: Ի վերջոյ որոշուեցաւ ՄԱԿի սկզբնական անդամ դարձնել բացի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութենէն՝ Ուքրանական եւ Պելոռուսական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնները, դուրս ձգելով Ռուսական դաշնակցային, Հայկական եւ մնացեալ խորհրդային այլ հանրապետութիւնները: Իրաւական գետնի վրայ՝ սխալ մըն էր կատարուածը, որովհետեւ ՄԱԿէն ներս ընդունուած երկու հանրապետութիւնները բաղկացուցիչ մասերն էին Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութեան, որ այլապէս ալ, իր կարգին, իբր հիմնադիր անդամ, կ'անդամակցէր ՄԱԿին: Ճիշդ ձեւը պիտի ըլլար ՄԱԿէն ներս ընդունիլ տասնվեց հանրապետութիւններն ալ եւ անոր Ապահովութեան Խորհուրդէն ներս վէթոյի իրաւունքը վերապահել Խորհրդային Ռուսիոյ եւ կամ ալ՝ ՄԱԿէն ներս ընդունիլ միմիայն ԽՍՀՄը: Մեկնելով հայկական շահերէն՝ անշուշտ որ նպաստաւոր պիտի ըլլար առաջին ձեւը, մանաւանդ երբ նկատի առնուի Կարս-Արտահանի հարցին վերարծարծումը 1945-ին:

Եալթայի Խորհրդաժողովին՝ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Ջըրչիլը ոգի ի բուն աշխատեցաւ ապահովելու համար Թուրքիոյ անդամակցութիւնը ՄԱԿին որպէս հիմնադիր անդամ՝ հակառակ որ այդ վերջինը չէր ամբողջացներ անհրաժեշտ պայմանները, որովհետեւ անիկա ոչ պատերազմիկ երկիր էր Նացի Գերմանիոյ դէմ եւ ոչ ալ ձեւական կերպով պատերազմ յայտարարած Երրորդ Ռայխին դէմ: Եալթայի Խորհրդաժողովի 8 Փետրուարի նիստին Ջըրչիլ յայտարարեց թէ «ինքը՝ Ջըրչիլը, արտայայտուելու է Թուրքիային հրաւիրելու օգտին, թէպէտ, գուցէ, այդ առաջարկութիւնը չի հանդիպի ընդհանուր հաւանութեան: Թուրքիան Անգլիայի հետ դաշինք էր կնքել դեռեւս նախքան պատերազմը, չատ վտանգաւոր ժամանակ: Երբ պատերազմն սկսուեց, Թուրքերը գոնուում էին, որ իրենց բանակը այնքան լաւ սպառազինուած չէ ժամանակակից պատերազմի համար: Այնուամենայնիւ Թուրքիայի դիրքը բարեկամական եւ օգտակար է եղել չատ տեսակէտից: Թուրքերը նոյնիսկ անգլիացիներին օգնութիւն էին

առաջարկում, թէպէտ անգլիացիները չօգտուեցին այդ առաջարկութիւնից», եւ ապա՝ «Հարկ չկա՞յ արդեօք Թուրքերին հնարաւորութիւն տալ՝ զղջալու մահուան մահճում»[2]:

Ստալին պատասխանեց Զըրչիլին, թէ մինչեւ Փետրուարի վերջը Թուրքիան պատերազմ յայտարարէ Գերմանիոյ դէմ՝ կարելի է զայն որպէս անդամ հրաւիրել ՄԱԿին[3]:

Թուրքիան կը վախնար որ Խորհրդային Միութիւնը «կուլ տար» զինք: Առ այդ՝ խօսելով այս մասին՝ Թուրք պատմաբան Թահսին Ուներ կը գրէ թէ «իմանալով Ռուսաստանի քաղաքական այս նպատակը եւ յիշեցումէն ետք մեր բարեկամներ Անգլիոյ եւ Ամերիկայի՝ 1945-ին պատերազմ յայտարարեցինք Գերմանիոյ եւ Ճաբոնի դէմ եւ առ այդ պատերազմի մէջ մտանք անոնց դէմ»[4]: Իրաւ ալ՝ Թուրքիա պատերազմի յայտարարութիւնը հրապարակեց 23 Փետրուար 1945-ին, որ ի զօրու պիտի դառնար միայն հինգ օր ետք՝ 28 Փետրուարէն սկսեալ, այսինքն՝ ա՛յն ժամկէտին զոր ճշդած էր Ստալին: Այս ձեւո՛վ էր որ Թուրքիան իրաւունք ստացաւ դառնալու ՄԱԿի հիմնադիր անդամ ըլլալու: Սակայն պէտք չէ մոռնան ընել որ պատերազմը չատ էր մօտեցեր իր աւարտին եւ Դաշնակիցները ներխուժեր էին Գերմանիա, եւ առ այդ՝ Թուրքիան չէր կրնար ըլլալ իսկական պատերազմիկ կողմ՝ հակառակ ա՛լ Դաշնակիցներու կողմնակից ըլլալուն:

Հակառակ վերջին պահուն եւ ստիպողաբար պատերազմ յայտարարելուն՝ նենգափոխելով պատմութիւնը Թուրքեր մի՛չտ ալ ջանացին ցոյց տալ, թէ իրենց վարած չէզոք քաղաքականութիւնը մի՛չտ ալ եղաւ ի նպաստ Դաշնակիցներուն: Այսպէս՝ Թանիւն 3 Մարտ 1945-ի թիւին մէջ Եալչընն կը գրէր, թէ «Թուրքիան չահեցաւ Ռուսիոյ օրինակէն...: Թուրքիա ձեւացուց թէ բարեկամական կապեր ունէր Գերմանիոյ հետ, բայց մերժեց անոր անցքի ճամբայ տալ դէպի Միջին Արեւելք եւ Կովկաս: Նոյնիսկ Թեհրանի [1943-ի] ժողովէն ետք Ռուսիան գլխաւոր պատճառն էր որ Թուրքիա չմասնակցէր պատերազմին»[5]:

Պատերազմի իսկ ընթացքին բացայայտ էր թէ որո՞ւն ի նպաստ էր Թուրքիոյ «չէզոքութիւնը»· աւելին՝ յետպատերազմեան շրջանին ի յայտ եկած Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան գաղտնի վաւերաթուղթերը յստակօրէն ցոյց կու տան Թուրքեւգերման սերտ գործակցութիւնը: Կը բաւէ նշել, թէ նոյնիսկ որոշուած էր Քըրքական ներխուժում մը Անդրկովկասի վրայ 1942-ի Նոյեմբերին, երբ, ինչպէս կ'ակնկալուէր, Գերմանիան յայտարարէր անկումը Ստալինկրատի, որ բարեբախտաբար տեղի չունեցաւ, որովհետեւ այս վերջինը պիտի նշանակէր բռնագրաւումը Հայաստանին եւ շարունակութիւնը 1915-1921-ի հայկական ցեղասպանութեան:

Մարտ 19, 1945-ին Խորհրդային Միութիւնը չեղեալ համարեց Խորհրդային եւ Թուրք դաշնագիրը, որ կնքուած էր երկու կողմերու միջեւ Փարիզ՝ 17 Դեկտեմբեր 1925-ին[6]: Այս դաշնագիրը ոչ-յարձակման եւ չեզոքութեան պայմանագիր մըն էր եւ խորհրդային-թուրքական արձանագրութեան մը ենթարկուեցաւ Անգարայի մէջ 17 Դեկտեմբեր 1929-ին: Ըստ անոր երկրորդ յօդուածին՝ պայմանաւորուող կողմերը կը պարտաւորուէին գիրար տեղեակ պահել այլ պետութիւններու հետ քաղաքական որեւէ պայմանագիր կնքելու մասին եւ չտարբերել այդպիսին առանց միւս կողմի համաձայնութեան[7]: Սակայն Թուրքիա ոչ միայն կը խախտէր սովետներու հետ կնքած իր պայմանագրութիւնը նացի Գերմանիոյ հետ իր կնքած 18 Յունիս 1941 Թուակիր դաշնագիրով՝ այլ կը ծրագրէր նոյնիսկ Խորհրդային Միութեան վրայ կատարուած գերմանական արշաւանքի յաջողութենէն եւ յարձակիլ ԽՍՀՄի վրայ «Իրանական սարահարթի վրայով՝ Բագուի ուղղութեամբ»[8]: Միւս կողմէ՝ պատերազմի ընթացքին Թուրքերը ի նպաստ Նացի Գերմանիոյ խախտեցին Նեղուցներու վերաբերեալ Մոնթրէօյի համաձայնագիրը: Այսօր, այս բոլորէն ետք, յստակ կը դառնայ, թէ ինչո՞ւ Խորհրդային Միութիւնը պիտի չնչէր Թուրք-Խորհրդային Դաշնագիրը:

Սակայն Թուրքիան լրիւ չբանդեց կամուրջները եւ հետեւեցաւ խորամանկ ու կեղծաւոր քաղաքականութեան մը, եւ Գերմանիոյ եւ Ճաբոնի դէմ պատերազմ յայտարարելէն ետք երբ Խորհրդային Միութիւնը պահանջեց որ իրեն վերադարձուին Թուրքիա ապաստանած իր քաղաքացիները՝ անմիջապէս ընդառաջեց պահանջին: Այսպէ՛ս էր որ, Ճաբոնի անձնատուութենէն քիչ առաջ, 6 Օգոստոս 1945-ին, Թուրքիա Խորհրդային Միութեան յանձնեց 237 խորհրդային քաղաքացիներ, որոնցմէ 195-ը սորպէյճանցիներ էին եւ կովկասցի այլ քաղաքացիներ[9]:

2. ՊԵՐԼԻՆԻ ՆԱՑԻՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ ԳՈՐԾԱԿՑՈՂ ՀԱՑԵՐՈՒՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Գերմաններու կողմէ նշանակուած եւ Ֆերպինտունկչտապ[10] անունով ծանօթ մարմինը որ «հայկական գործերով» կը զբաղէր 1943-ի վերջերէն ի վեր՝ 1944-ի Նոյեմբերին փոխարինուեցաւ նոր մարմինով մը Գերմանիոյ Է.Մ.Է.-ի եւ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու Նախարարութեան կողմէ: Սակայն խօսքը տանք այդ օրերուն Պերլին հաստատուած Կարօ Գէորգեանին, որուն համաձայն Ֆերպինտունկչտապի «գործունէութեան ձեւը... անհամապատասխան ըլլալով հայկական չահերուն, զանազան դիմումներու եւ միջամտութեանց

չնորհիւ կարելի եղաւ լուծել զայն եւ անմիջապէս փոխարինել մէկ ուրիշ մարմնով, որ կոչուեցաւ այնուհետեւ Հայոց Ազգային Կոմիտէ»[11]: Իրականութեան մէջ, ըստ գերման աղբիւրներու, Ֆերպինաունկչտապի փոխարինման ուրիշ էին պատճառները եւ հետեւանք՝ ներքին վէճերու, որոնք ծաւալեցան մարմնի գոյութեան վերջին ամիսներուն: Գերման Է.Ս.Է.Ս.–ներու կեդրոնը կ'առաջարկէր իրեն համագործակից մարմինին վերակազմակերպել կապի կոմիտէն եւ զայն կոչել «Ազգային Կոմիտէ» մինչ այդ արգիլուած եղրով մը, բան մը որուն փոխան Է.Ս.Է.Ս.–ները կ'ակնկալէին որ Ազգային Կոմիտէն ներքարկուէր նացիներուն սերտ գործակից եւ նախկին խորհրդային զօրավար Վլասովի կոմիտէին:

Այս մէկէն անկախ՝ կոմիտէէն ներս վէճեր կային մէկ կողմէ Ալֆրեա Մուրատեանի եւ իր այսպէս կոչուած Արմենական Շարժումին եւ միւս կողմ՝ Արմիկ Ջամալեանի միջեւ: Այս վերջինն ունէր նեցուկը Է.Ս.Է.Ս.–ի կեդրոնին եւ կը յուսար, որ Դրօն եւ անոր ներկայացուցիչները միանային նախատեսուած Ազգային Կոմիտէին: Ըստ Է.Ս.Է.Ս.–ներուն՝ Ալֆրեա Մուրատեանը որ բնիկ գերմանահպատակ էր՝ «փառասէր եւ անվստահելի» էր: Ժողովի մը աւարտին՝ Դրօն մերժեց ստանձնել նոր ստեղծուելիք մարմնին առենապետութիւնը եւ դուրս եկաւ իր գործակիցներէն Տիգրան Բազդասարեանի, այլ կուսակիցներու եւ արմենական որոշ անհատներու հետ: Ի վերջոյ՝ նոր մարմինը կազմուեցաւ 1945–ի Յունուարին եւ անկէ դուրս մնաց Մուրատեանը[12]: Հայոց Ազգային Կոմիտէին կազմը կը բաղկանար Գնդ. Տիգրան Բազդասարեանէն՝ որ առենապետն էր մարմնին, Արմիկ Ջամալեանէն, Վաչէ Աբեղեանէն, Յոլակ Յարութիւնեանէն, Յարութիւն Գարասեֆերեանէն, Լեւոն Մարգարեանէն, եւ Հոնիգեր կոչուած գերմանացիէ մը[13]: Առաջին անգամն էր որ գերմանացի մը մաս կը կազմէր հայկական մարմինին, եւ շատ հատկանշական էր գերման պետութեան կողմէ որ հետեւէր անոր գործունէութեան եւ թերեւս ալ ուղղութիւն տար անոր: Հայոց Ազգային Կոմիտէն գործեց Պերլինի մէջ մինչեւ 15 Ապրիլ 1945, երբ կարմիր Բանակը հասաւ Պերլինի դուռներուն[14]:

Ըստ Կարօ Գէորգեանի՝ Պերլինի Հայոց Ազգային Կոմիտէն «բացառապէս կ'ենթակայէր խորհրդային շրջաններէ փախած եւ օրէ օր աւելցող տարագիր բազմութեանց փոխադրութեան եւ տեղաւորման, ինչպէս նաեւ մնացեալ ռազմագերիներու փրկութեան հարցերով»[15]: Փախստականներն ու տարագիրները ընդհանրապէս կուգային Անդրկովկասէն, Հիւսիսային Կովկասէն եւ Խրիմէն: Եղաւ ժամանակ մը երբ փախստականներուն թիւն անցաւ երեք հազարը: Պերլինի մէջ բնակարանային դիւրութեանց չգոյութեան եւ աշխատանքի

դժուարութիւններուն պատճառաւ այդ հայերը չէին կրնար մնալ հոն։ Ազգային Կոմիտէն եւ զայն նախորդող մարմինը կարողացաւ համաձայնիլ գերման պատկան իշխանութեանց հետ այս խմբաւորումները փոխադրելու հարաւային Գերմանիա, ուր տեղւոյն Աշխատանքի Պաշտօնատան[16] կարգադրութեամբ անոնք «կը բաժնուին աշխատելու յարմար գանազան վայրեր»[17]։ Պերլինի Հայոց Ազգային Կոմիտէն 1945-ի Յունուարէն մինչեւ Պերլինի անկումը փախստական, գաղթական եւ նացիներու հետ գործակցած հայերուն համար պատրաստեց անհրաժեշտ փաստաթուղթերը, կատարեց անոնց պարենաբաշխում, եւ կազմակերպեց անոնց փախուստը դէպի Աւստրիա եւ հարաւային Գերմանիա, դէպի որոնց ուղղութեամբ կը յառաջանային ամերիկեան զօրքերը Զօր. Այզընհաուըրի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ[18]։ Այսպէս՝ հայեր կային Հայլպրոն, Քէօնկեն, Ունթերթիւրքհայմ եւ Ռոթվայլ բնակավայրերուն մէջ։ Վերջին տեղը ստեղծուած էր Ազգային Գրասենեակ մը, որ կապ էր հաստատած Պերլինի Ազգային Կոմիտէին հետ[19]։

Սակայն օրերուն հետ բազմացաւ թիւը հայ գաղթականներուն։ Գերմանիա հասած չուրջ հինգ հազար հաշուող հայ գաղթականութիւնը տեղաւորուեցաւ Շթուիթկարտի եւ մեծ մասով ալ՝ Ռոթվայլի ճամբարներուն մէջ։ Այս շրջանին է, որ, ըստ Գաղթականական Մարմնի ներկայացուցիչ Միսաք Թորլաքեանի, երեքէն չորս հարիւր հայեր Յունաստանէն բռնի բերուեցան Գերմանիա եւ գանազան ճամբարներու մէջ գետեղուեցան տարապարհակ աշխատանքի մը, որոնք, սակայն, ազատ արձակուեցան Դրօյի միջամտութեան չնորհիւ[20]։

Իր օրհասական դրութեան մէջ՝ երրորդ Ռայխը փորձեց օգտագործել իրեն ենթակայ եղող զինուորական բոլոր համախմբումները եւ ջանաց աւելի եւս միաւորել զանոնք՝ մի՛չտ ալ ակնկալելով որ աւելի արդիւնաւէտ կերպով կրնային օգտագործուիլ անոնք։ Զինուորական այս համախմբումներուն մէջ ամէնէն աչքառուն էր Զօր. Վլասովինը, որ 14 Նոյեմբեր 1944-ին հանդէս եկաւ կոչով մը, որ կը հրաւիրէր ազգային բոլոր կոմիտէները համախմբուիլ իր չուրջ եւ պայքարիլ Կարմիր Բանակին դէմ, որուն փոխան կը խոստանար ազգերու իրաւահաւասարութիւն եւ ինքնուրոյնութիւն, եւ մինչեւ իսկ՝ Ռուսիայէն անջատուելու իրաւունք՝ նացիներու յաղթանակէն ետք։ Այս վերջին կէտը դրուած էր մանաւանդ ներգրաւելու համար կովկասեան խմբաւորումները, թէպէտեւ անձնապէս ինք հակառակ էր այսպիսի իրականութեան մը։ Գերման ճնշումներուն տակ, պատերազմի վերջին շրջանին երբ արդէն յաղթանակի ամէն յոյս կորսուած էր գերմաններուն համար՝ կովկասեան գանազան ազգային կոմիտէներ միախմբուեցան Կովկասեան Միացեալ Կոմիտէ անուան

տակ 17 Մարտ 1945–ին: Անոր մէջ կը գտնուէին Հիւսիսային Կովկասի վտարանդիներէն Ալիխան Գանթեմիրը, Ահմետ Նապի Մագոման, Քալմուկ Գատին, Լազար Պեչերախովը, ատրպէյճանցիներէն՝ Ապու Ալի օղլու Ֆաթալի Պէյլին, որ չատ աւելի ծանօթ էր հազարապետ Տուտանկինոքի անունով, եւ Ալեսքեր Ալիբեկովը, վրացիներէն՝ Տոքթ. Մագալոփը, Միխայիլ Քեթիան, Քիվի Քափլիանին, Միխայիլ Ակիմփայան, իսկ հայերէն՝ Տիգրան Բազդասարեանը, Արմիկ Ջամալեանը, եւ Գնդ. Վ. Սարգսեանը: Առնցմէ առաջին երկուքը անդամ էին Պերլինի Հայոց Ազգային Կոմիտէին: Կոմիտէի նախագահութիւնը կազմուած էր Ալիբեկովէն, Ջամալեանէն, Քեթիայէն եւ Գանթեմիրէն: Կոմիտէի զինուորական խորհուրդին մաս կը կազմէր Զօր. Պեչերախովը, մարմնին կողմէ Զօրավար յայտարարուած Վ. Սարգսեանը, Հազարապետ Տուտանկինոքին, Հազարապետ Քալմուկ Գատին, եւ Գնդ. Քափլիանին: Այս վերջին մարմինը կազմուեցաւ Աւստրիոյ Շվարցախ կայարանին մէջ[21]:

Կոմիտէի կազմութենէն առաջ, 1945–ի Փետրուարին, Միխայիլ Քեթիան անցաւ Զուիցերիա վրացիներէ կազմուած պատուիրակութեան մը գլուխն անցած, Միջազգային Կարմիր Խաչին եւ այլ կազմակերպութիւններուն միջոցաւ Դաշնակիցներէն ապահովելու որ խորհրդային իշխանութիւններուն չյանձնէին գերմաններուն ծառայած՝ այլ խորհրդային հպատակութիւն ունեցողները, այլ անոնցմէ միայն զանոնք՝ որոնք իրե՛նք կը փափաքէին: Բայց ձախող դուրս եկաւ առաքելութիւնը[22]: Ուստի՝ Կոմիտէի կազմութենէն ետք՝ իբր պատուիրակութիւն Զուիցերիա մեկնեցաւ Արմիկ Ջամալեանը, Ալիխան Գանթեմիրը, Միխայիլ Քեթիան եւ Ալիբեկովը խորհրդային նախկին հպատակներուն ապաստան մը ապահովելու մտադրութեամբ: Նոյն շրջանին Զուիցերիա անցնելու փորձ մը կատարեց Վ. Սարգսեանն ալ՝ բայց չյաջողեցաւ[23]:

Մայիս 7, 1945–ին Կոմիտէն կապ հաստատեց Շվարցախի ամերիկեան գրաւման զօրքերու ընդհանուր պատասխանատուին հետ: Դիմեց նաեւ Սալցպուրկի ամերիկեան գրաւման իշխանութիւններուն եւ անոնց ներկայացուց Սիրիոժա Թորոսեանի խմբագրած եւ Մագոմայի, Քալմուկ Գատիի, Սարգսեանի եւ Մամիաովի կողմէ ստորագրուած խնդրագիրը, որով խնդրեց անոնցմէ կովկասցիները փոխադրել Վիլլախէն եւ Լիէնցէն ամերիկեան գրաւման գօտի եւ զանոնք «փրկել սովետներու ձեռքն ընկնելու սպառնալիքից», որ յաճախ կ'ապարտէր մահապատիժով կամ Սիպերիա աքսորով: Ինչ հոգիէ բազկացած այս պատուիրակութիւնը որուն մէջ կը գտնուէր Գնդ. Վ. Սարգսեանը խորհրդային զօրավարի իր համազգեստով՝ Շվարցախէն մեկնեցաւ Սալցպուրկ ամերիկեան զինուորական հսկիչներու ուղե-

կցութեամբ, ուր եւ զանոնք ձերբակալեցին ամերիկեան իշխանութիւնները։ Կատարուած ուսումնասիրէ ետք՝ անոնք ազատ արձակուեցան իրրեւ նախապատերազմեան ընդդիմադիրներ ու տարագիրներ, իսկ Աւստրիոյ խորհրդային իշխանութիւններուն յանձնուեցան Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի խորհրդային այն ռազմագերիները, որոնք, Վ. Սարգսեանի գլխաւորութեամբ, գործակցած էին նացիներուն հետ[24]։

1945-ի Փետրուարին գրաւելէ ետք Շթութկարթը՝ ամերիկեան բանակը Գերմանիոյ տարագիր հայութիւնը ցրուեց Ռոթվայլ, Ունթերթուրքհայմ, Քէօնկեն, Հայլպրոն, Մանհայմ, Միւնիխ, Ֆրանքֆորթ, Համպուրկ եւ զանազան այլ քաղաքներ[25]։ Նոյն տարուան Ապրիլին, Պերլինի անկման նախօրեակի խուճապային օրերուն, Գերմանիոյ հայ գաղթականներէն մաս մը անցաւ Իտալիա։ Ապրիլ 15-ին գործելէ դադրեցաւ Հայոց Ազգային Կոմիտէն։ Պերլինը ձգողներուն մէջ վերջիններէն եղան Սահակ Տէր Թովմասեանը եւ Կոմսը՝ Վահան Փափազեանը, որ Իտալիա ապաստանեցաւ Պերլինի գրաւումէն առեն մը ետք[26]։

Պատերազմի աւարտին՝ երբ Ռոթվայլ իննկաւ Ֆրանսական գրաւման գօտիին մէջ եւ Կարմիր Բանակն ալ գրաւեց Պերլինը՝ ըմբռոստացան Ռոթվայլի ճամբարին հայերը եւ բանտարկել տուին Լեւոն Բեկ Աբրահամեանը, կազմեցին ճամբարի նոր ղեկավարութիւն եւ սկսան արձանագրել հայերը որպէսզի Խորհրդային Միութիւն դրկէին զանոնք. սակայն, լրիւ չյաջողեցան իրենց ծրագրին մէջ, որովհետեւ Խորհրդային Միութիւն կարողացան դրկել մաս մը միայն, մինչ ուրիշներ մեկնեցան Շթութկարթ[27]։

Շթութկարթի ճամբարն ունէր տեղական հայկական իր ղեկավարութիւնը ամերիկեան հսկողութեան տակ։ Համագերմանական Ազգային Կոմիտէն կը բաղկանար հինգ հոգիէ՝ նախագահութեամբը Սեդօ Ջալալեանի եւ քարտուղարութեամբը Ներսէս Ֆունտուքեանի։ Անոնց հետ էր նաեւ Վաղարչակ Տէր Ստեփանեանը[28]։ Շթութկարթի մէջ կազմուած էր ու կը գործէր Կովկասեան Ժողովուրդներու Միութիւն մըն ալ, իսկ իւրաքանչիւր կովկասեան ազգութիւն ունէր իր Ազգային Կոմիտէն։ Ըստ Թորլաքեանի՝ այս մարմինը «կը տանէր հակապոլշեւիկեան պայքար եւ կը հետապնդէր իր արդար դատը՝ ունենալու համար ազատ ու անկախ հայրենիք»[29]։

Կարմիր Բանակի հայ ռազմագերիներէն ոմանք ձերբակալուեցան պատերազմի աւարտին։ Առաջին առիթով իսկ ձերբակալուեցաւ եւ որպէս «հայրենիքի դաւաճան» մահուան դատապարտուեցաւ ու գնդակահարուեցաւ Գնդ. Վ. Սարգսեանը[30], որ եղած էր նախագահը Ֆերպինատնկէտտափի եւ գործակցած գերմաններուն հետ։ Անոր

յաջորդեցին նացիներուն հետ կամովին գործակցած կարգ մը նախկին ռազմագերիներ, որոնք խորհրդային իշխանութեան կողմէ ենթարկուեցան մահապատիժներու եւ պատժական այլ միջոցառումներու: Ստալինեան գաժան կամքով՝ այսպիսիներուն հետ տուժեցին ակամայ գործակցողներ եւ բոլորովին անմեղներ ալ:

Դաշնակիցներու գրաւման գերմանական չորս գօտիներուն՝ խորհրդայինին, անգլիականին եւ ֆրանսականին մէջ գրաւման իշխանութիւնները ստիպեցին Խորհրդային Միութենէն հեռացածները վերադառնալ իրենց երկիրը, իսկ ամերիկեանին մէջ, բացի քանի մը պարագաներէ, չեղաւ անպատճառ վերադառնալու ստիպում[31]: Ընդհակառակը՝ Գերմանական Վեհրմախթի կազմակերպած Հայկական Լեգէոնի մնացորդացը տեղաւորուեցաւ Շթուպկարթի նախկին զօրանոցներուն մէջ, որոնք կը գտնուէին ամերիկեան գրաւման գօտիին մէջ:

Խորհրդային զինուորական իշխանութիւնները կ'ուզէին իրենց սահմաններէն ներս վերադարձնել նախապէս Առանցքի երկիրներու գրաւման ենթարկուած եւ այժմ կարմիր բանակին կողմէ գրաւուած չրջաններու եւ մանաւանդ Գերմանիա գտնուող եւ Խրիմէն, Հիւսիսային Կովկասէն եւ խորհրդային այլ չրջաններէն հեռացած իր քաղաքացիները, որոնց չարքին նաեւ հայերը, այն մտավախութեամբ թէ անոնք, որոնք այլապէս ալ հակադրուած էին խորհրդային իշխանութեան, մնալով արտասահման պիտի բացայայտէին Ստալինի ու Բերիայի կիրարկած բռնատիրութիւնը՝ պահել կարենալու համար խորհրդային իրաւակարգը. ապա՝ խորհրդային իշխանութիւնը այդ տեսակներէն պահանջեց մանաւանդ գանոնք, որոնք, ըստ իր դատումին, գործեր էին իրեն դէմ, որպէսզի հատուցէր անոնց արդար պատիժը:

3. ՋՕՐ. ԴՐՕ ԿԱՆԱՑԵԱՆ

Համաչխարհային Երկրորդ Պատերազմի վերջին չրջանին Ջօր. Դրօ Կանայեան չրջան մը գտնուեցաւ նախ Վիեննա, եւ ապա՝ Պերլին: Պատերազմի աւարտէն պահ մը եաք, 1945-ի Հոկտեմբերին, ձերբակալուեցաւ Հայտելպերկի մէջ ամերիկեան գրաւման իշխանութեան կողմէ ու բանտ մնաց մէկ ամիս: Ապա ազատ արձակուեցաւ այն պատճառաբանութեամբ թէ «հին տարագիր է|ր|», այսինքն՝ նախապատերազմեան, կամ նախքան 1921 թուականէն եկող: Արդէն այս նոյն պատճառաբանութեամբ ալ նախապէս ազատ էր արձակուած «Կովկասեան զինուած ուժերու չտապի» պետ Ջօր. Պէչերախովը[32]:

Համաչխարհային Երկրորդ Պատերազմի իսկ ընթացքին, պատերազմի վերջին մէկ տարուան չրջանին, եւ մանաւանդ պատերազ-

մի աւարտէն եաք լոյս տեսնել սկսան փաստաթուղթեր, նկարներ եւ յօդուածներ Դրոյի եւ Պերլինի Հայոց Ազգային Խորհուրդի եւ Նացի Գերմանիոյ գործակցութեան մասին՝ ամբողջ հայկական Սփիւռքի տարածքին[33]: Նոյն օրերուն՝ Գահիրէի մէջ առիթով մը էօժէն Բաբազեան, նկատի առնելով իրենց «բնականոն յարաբերութիւնները», հարց կու տար Տոքթ. Երուանդ Խաթանասեանին, թէ ի՞նչ քիւնը պատերազմիկ երկու կողմերու միջեւ, այսինքն՝ մինչ Ամերիկայի, Եգիպտոսի մէջ եւ այլուր կը թուէր ըլլալ մեծ ակրութեանց կողքին եւ ուսուսաէր՝ անդին, Պերլինի մէջ, անիկա ընդառաջ կ'երթար նացիներու հակառուս առաջարկներուն: Տոքթ. Խաթանասեան կը պատասխանէր իր կուսակցութեան կողմէ թէ «ամէն կապ խզուած է այժմ մեր եւ Եւրոպայի մեր պատասխանատու ընկերներուն միջեւ: Անշուշտ սա[34] մի «անկարգապահ» գործ է ու մենք կուսակցական դատաստանի պիտի ենթարկենք Դրոն ու ծանր պատիժի ենթարկենք զինքը անմիջապէս որ կարելի ըլլայ»[35]:

Իր կարգին՝ Բաբազեանն իր կողմէ կ'աւելցնէ թէ «պէտք է ընդունիլ որ ան [այսինքն՝ Դրոն] իրապէս դատապարտուած էր Հ. Ց. Դաշնակցութենէն ներս: Բայց 1945-ին, այսինքն տարի մը եաք՝ երբ Ցուլիս-Օգոստոսին [Վահան] Նաւասարդեան վերադարձած էր Ցուսաբերի իր հին պաշտօնին[36]՝ այս վերջինը «արդարացուցիչ խըմբագրականներ սկսաւ հրատարակել Դրոյի մասին՝ տարի մը չարունակ»[37], իսկ յետ պատերազմեան սկզբնական չրջանին արդարացնելու համար նացիներու հետ Դրոյի գործակցութիւնը՝ Հայրենիք օրաթերթը կը գրէ, թէ «Դրոն ի՞նչ որ ըրած է՝ ըրած է այն խորունկ համոզումով, թէ այդ կը պահանջէ հայ ժողովրդի չահը եւ այդ կերպով ինքը կրնայ օգտակար ըլլալ իր ցեղակիցներուն: Եւ եթէ Դրոն յանցանք գործած է՝ այդ ըրած է ակամայ «սխալ դատողութեան եւ անտեղեակութեան հետեւանքով»[38]:

4. ՀԱՑ ՍՓԻՒՌՔԻՆ ԴԻՐՔԸ 1945-Ի ԲԱԽՏՈՐՈՇ ՕՐԵՐՈՒՆ

Խորհրդային Միութեան Ստալինկրատի մէջ տարած յաղթանակէն եաք եւ յատկապէս պատերազմի վերչրս երկու աարիներուն՝ սփիւռքահայ բոլոր հոսանքներն ալ[39] Հայկական Հարցի լուծման բանալին կը տեսնէին Խորհրդային Միութեան մէջ: Հայ քաղաքական մամուլը գրական կերպով կը մօտենար Խորհրդային Միութեան վարած քաղաքականութեան:

Կարգ մը հայ գաղութներու մէջ, յատկապէս Միջին Արեւելեան երկիրներու եւ ի մասնաւորի լիբանանահայ գաղութին՝ կար ազգային համագործակցութիւն մը առկայ կուսակցութիւններուն միջեւ,

սակայն հոն ուր մօտիկ անցեալին բուռն էր եղած միջ-կուսակցական եւ ազգային-եկեղեցական պայքարը՝ ինչպէս էր իրականութիւնը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պարագային, ուր եւ երկփեղկուած էր Հայ Առաքելական Համայնքը 1933էն ի վեր՝ անհնար դարձաւ միացեալ ճակատով մը ներկայանալ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան՝ ներկայացնելու համար Հայկական Հարցը: Ամերիկայի մէջ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան եւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան տեղական մասնաճիւղերուն եւ Ամերիկահայ Ցեղասպանական Միութեան միջեւ կայացած համաձայնութեամբ մը 19 Մարտ 1944–ին վերջնական կերպով ձեւ առաւ Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդը, թէեւ անոր հիմնադրութիւնը կատարուեցաւ 1943–ի վերջերուն: Անկէ ներս չէր առնուած Հայ Ցեղասպանական Դաշնակցութիւնը[40]: Հետեւեալն էր Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդի գործունէութեան ծրագիրը:

«1. Օգնել Ամերիկայի պատերազմական ջանքերուն:

«2. Կազմակերպել ձեռնարկներ եւ օգնել ձեռնարկներու՝ ի նպաստ Սովետական Միութեան եւ Սովետական Հայաստանի:

«3. Պաշտպանել տարագիր հայերու իրաւունքները հարկ եղած բոլոր միջոցառումներով եւ աշխատիլ ի խնդիր անոնց հայկական հողի վրայ վերաբնակեցման:

«Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդը հայկական իրաւունքներու տէրը կը ճանչնայ Սովետ[ական] Հայաստանի կառավարութիւնը»[41]:

Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդին նմանակներն ստեղծուեցան Սուրիոյ եւ Լիբանանի, Եգիպտոսի եւ Պաղեստինի, Կիպրոսի եւ Յորդանանի, Իրագի եւ Իրանի մէջ եւ այլուր:

Ապրիլ 13, 1945–ին Անգլիոյ Ֆարէյն Օֆիսը երկրի գրաքննութեան պատասխանատուութեան միջոցաւ ձեռք անցուց մէկ պատճէնը Սիմոն Վրացեանի 6 Ապրիլ 1945 թուակիր մէկ նամակին, որ ուղղուած էր լոնտոնաբնակ ժիրայր Միսաքեանին[42], եւ ուր Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան վերջին վարչապետը կը յայտնէր թէ Ամերիկայի մէջ կազմուած էր Հայ Ազգային կոմիտէ մը ոչ-կուսակցական ազգային հիմունքով, թէ նոյնօրինակ մարմին մըն ալ կազմուած էր հակադիր կուսակցութիւններուն մասնակցութեամբ Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդ անունով, եւ թէ այդ վերջինը կը դեկավարուէր «այսպէս կոչուած յառաջդիմականներուն» կողմէ: Վրացեան կ'աւելցնէր տակաւին թէ անօգուտ էին եղած միացեալ ճակատ մը կազմելու բոլոր ջանքերը: Աւելին եւ աւ ի գիտութիւն «Հայկական Պատուիրակութեան» Լոնտոնի ներկայացուցիչին՝ Վրացեան կը յայտնէր թէ «տեղեկութիւն ստացուած է Գերման կարմիր Խաչէն թէ նացիները

բռնութեամբ Գերմանիա տարած են 40·000 հայ աշխատաւոր Հիւսիսային Կովկասէն, Պալքաններէն, Ֆրանսայէն, եւ այլն, եւ որոնք կը գտնուէին Չուառագոյն կացութեան մէջ, եւ թէ օժանդակութիւն կը խնդրուէր անոնց համար»[43]:

Կ'ենթադրենք թէ նիւթական մեծ օժանդակութեան մը ակնկալութեամբ Գերման Կարմիր Խաչը չափազանցած է թիւը «բռնութեամբ տարուած աշխատաւորներուն»: Պատերազմի աւարտի խառնաշփոթ այդ օրերուն դժուար էր Գերմանիայէն դուրս գիտնալ ճշգրիտ թիւը «բռնութեամբ տարուած աշխատաւորներուն», որոնց մէջ ըլլալու էին նաեւ Հիւսիսային Կովկասէն եւ Խրիմէն հեռացած հայեր: Ըստ Սարգիս Ադամեանի տուեալներուն՝ պատերազմի աւարտին կային միայն 3600 հայեր Գերմանիոյ մէջ[44], իսկ Միսաք Թորլաքեանի տուեալներով՝ լոկ 300–400 հայեր՝ Ցունաստանէն: Պատերազմի վերջին օրերուն, 1945–ի Ապրիլին, Հայաստանէն եկած նախկին ռազմագերիներ, Հիւսիսային Կովկասէն, Խրիմէն, Ցունաստանէն, Ֆրանսայէն, Պուլկարիայէն եւ Ռումանիայէն յաճախ իրենց ընտանիքներով հեռացած հայեր, ընդամէնը մօտ 1500 հոգի, հաւաքուեր էին Ռոթվայլի մէջ, որ իր չրջակայքով գրաւուած էր Ֆրանսական ուժերուն կողմէ[45]:

Միացեալ ճակատ մը չկազմուեցաւ Սփիւռքի մէջ եւ յատկապէս՝ Ամերիկահայ գաղութին, եւ առ այդ՝ անջատ յուշագիրներ ներկայացուեցան Նորակազմ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան: Այսպէ՛ս էր որ, 7 Մայիս 1945–ին, իբր Հայաստանի Հանրապետութեան վերջին վարչապետ, Սիմոն Վրացեանը յուշագիր մը ներկայացուց Սան Ֆրանսիսկոյի ՄԱԿի ընդհանուր ժողովին եւ պահանջեց Արեւմտեան Հայաստանի Թուրքերուն կողմէ բռնագրաւուած հողերուն կցումը Խորհրդային Հայաստանին: Նոյնը ըրին Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան կազմած Հայկական Դատի յանձնախումբը 5 Ցուլիս 1945–ին եւ հայկական զանազան խմբաւորումներուն յառաջացուցած Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդը 16 Ցուլիս 1945–ին[46]:

5· ՆԱԽԱԳԱՀ ՌՈՒԶՎԵԼԹի ՄԱՀԸ ԵՒ ՀԱՑԵՐԸ

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ֆրենքլին Ռուզվելթ յանկարծամահ եղաւ 12 Ապրիլ 1945–ին: Անիկա ծանօթ էր Հայկական Հարցին ու ցեղասպանութեան: Անցեալին, 6 Ցունուար 1923–ին, ամերիկացի կրօնական–քաղաքական 32 այլ անձնաւորութիւններու հետ ստորագրած էր դիմումնագիր մը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Հարտինկին ուղղուած եւ անկէ պահանջած «յարաբերութիւնները չվերահաստատել Թուրքիոյ հետ, [եւ]

կամ՝ չխոչընդոտել իր քաղաքացիներուն որ եկեմտական օգնութիւն ընեն Թուրքիոյ՝ մինչեւ որ թրքական կառավարութիւնը ճանչնայ հայ ժողովուրդին իրաւունքը ազգային անկախ գոյութեան մը»[47]։ Ռուզվելթ մասնակցած էր Եալթայի խորհրդաժողովին 1945-ի Փետրուարին, սակայն իր մահը պատճառ եղաւ որ իր փոխնախագահը՝ Հերի Թրումըն, որ զինք փոխարինած էր իբր նախագահ, ԱՄՆը ներկայացնէ Փոցտամի խորհրդաժողովին, ուր Խորհրդային Միութիւնը ներկայացուց կարս եւ Արտահանի պահանջը։

Պատերազմի վերջին օրերուն, 6 Մայիս 1945-ին, ԱՄՆի եւ Ֆրանսայի հայութիւնը նչեց յիշատակը Ռուզվելթին եւ Փարիզի Հայոց Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ Մայր Եկեղեցիին մէջ տեղի ունեցաւ պաշտօնական յատուկ հոգեհանգիստ, որուն, ի միջի այլոց, ներկայ էին ներկայացուցիչները Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան, Փարիզի Խորհրդային եւ Ամերիկեան Դեսպանութիւններուն, եւ Փարիզի ամերիկեան զօրքերու պետին։ Հոգեհանգիստին Ֆրանսերէնով խօսք առաւ ազգային եւ հասարակական գործիչ գրող Արչակ Զօպանեանը, որ ի միջի այլոց ըսաւ, թէ «մեր ժողովուրդը, որ իր բոլոր ուժերով, այս պատերազմի միջոցին, ինչպէս 1914-ի պատերազմի ընթացքին, կռուեցաւ Դաշնակից Ազգերու կողքին կամ չարքերուն մէջ, կը յուսայ որ այս անգամ այս վերջիններուն յաղթանակը իր բարեբար արդիւնքներուն մէջ պիտի հաշուէ ազատագրումը նահատակուած հայ նահանգներուն գէթ մէկ մասին եւ անոնց կցումը Երեւանի Հանրապետութեան, ուր մեր հայրենակիցները ուրախութիւնն ունին խորհրդային տէրութիւններու համագործակցութեան հովանաւորութեան տակ մեր ազգային կեանքին եւ մեր տոհմային մշակոյթին վերածնութիւնը իրականացնելու։ Մենք կը կարծենք թէ ատիկա պիտի բլլար լաւագոյն եղանակներէն մին Նախագահ Ռուզվելթի յիշատակը պատուելու, ու վստահ ենք որ այդ բարձր արդարութեան արարքը խորապէս պիտի հրճուեցնէր իրաւունքի դատին այդ ազնիւ պաշտպան[ի] հոգին»[48]։

6. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՕՐԱԲԱԺԻՆՆԵՐՈՒՆ ԴԵՐԸ 1945-ԻՆ

Հազար իննը հարիւր քառասուն հինգի Ապրիլին կարմիր Բանակը պաշարեց Պերլինը եւ հոն գտնուող մէկ միլիոննոց գերման զօրքը, իսկ 16 Ապրիլին սկսած ճակատամարտ եղաւ ահեղ։ Պերլինի պաշտպանութեան կը մասնակցէին 10,400 հրանօթ եւ ականանետ, 1500 հրթռիռ եւ 3300 օդանաւ։ Մարշալներ Ժուքովի Առաջին Պիէլոռուսական Բազմաճակատի զօրքերը եւ Մարշալներ Քոնիէվի Ուքրանական Առաջին Բազմաճակատի զօրքերը, ընդհանուրը երկուքու-

կէս միլիոն զինուոր, 6250 հրասայլ, 7500 օդանաւ, եւ պատերազմական այլ տուեալներ՝ գրաւեցին Երրորդ Ռայխի մայրաքաղաքը՝ Պերլինը:

Հայկական զօրքերն ալ ունեցան իրենց կարեւոր դերը Նացի Գերմանիոյ վերջնական ջախջախման եւ Պերլինի անկումին մէջ: Պերլինեան ճակատամարտին Խորհրդային Միութեան ուժերուն հետ մասնակցեցան տասը հայ զօրավարներ եւ 89-րդ Հայկական Թամանեան Հրաձգային Զօրաբաժինը Զօր. Նուէր Սաֆարեանի հրամանատարութեամբ:

Ապրիլ 16-ին 89-րդ Հայկական Թամանեան Հրաձգային Զօրաբաժինն սկսաւ յարձակողական մարտերու Օտերի Ֆրանքֆորթի մատոյցներուն վրայ: Այլ զօրաբաժիններու հետ համագործակցաբար ջախջախելով գերման պաշտպանողական գիծերը՝ 89-րդ Հայկական Թամանեան Հրաձգային Զօրաբաժինը մտաւ Օտերի Ֆրանքֆորթ քաղաքը 22 Ապրիլին: Պիէլոռուսական Առաջին Ռազմաճակատի հրամանատարութեան հրահանգով 89-րդ Հայկական Թամանեան Հրաձգային Զօրաբաժինը միացաւ Երրորդ Հարուածային Բանակի կազմին եւ մասնակցեցաւ Պերլինի գրաւման արիւնալի կռիւներուն: Ապրիլ 28-ին հայկական զօրքերն արդէն իսկ կռիւ կը մղէին Պերլինի փողոցներուն մէջ ու կը խրէին դէպի կեդրոնը Գերմանիոյ մայրաքաղաքին: Ապրիլ 29-ին Հազարապետ Գ. Բաղալեանի գումարտակը հասաւ Ռեյխսթագ փողոցը: Նոյն երեկոյեան 526-րդ գունդի երկու գումարտակները գրաւեցին Պերլինի էլեկտրամեքենաշինական երկու գործարաններէն մէկը, իսկ զօրաբաժնի միւս հատուածները Հումպոլտհայն պարտէզին մէջ հանդիպեցան զօրաւոր ընդդիմութեան: Գիչերային ուժգին կռիւներէ ետք Հազարապետ Հրանդ Սիմոնեանի գումարտակը գրաւեց պարտէզին մերձակայ երկաթուղագիծը Ապրիլ 30-ին: 400-րդ գունդի եօթներորդ վաշտի հրամանատար Հարիւրապետ Մաքսիմ Աւագեանն իր վաշտով գրոհեց Պրունքենչտրասսէի չարունակութիւնը կազմող Պեմշտրասսէ փողոցին վրայ գտնուող եկեղեցւոյն վրայ եւ գրաւեց զայն ու կտրեց գերման կայազօրին կապը գերմանական միւս զօրամասերէն: Նոյն օրուան աւարտին 390-րդ եւ 400-րդ հրաձգային գունդերը գրոհեցին ու գրաւեցին կարեւոր հանգոյցը Շուլչտրասսէ եւ Էկզերցիրչտրասսէ փողոցներուն: Նոյն օրը խորհրդային այլ բանակայիններ Խորհրդային Միութեան դրօշը բարձրացուցին Ռայխսթագի գմբեթին վրայ: 89-րդ Հայկական Թամանեան Հրաձգային Զօրաբաժնի հրամանատար Զօր. Նուէր Սաֆարեանի զինուորական վարպետութեան չնորհիւ՝ 2 Մայիսին գրաւուեցաւ Հումպոլտհայնի պարտէզի ամրոցին կայազօրը եւ անձնատուր եղան 5112 գերման զինուոր ու սպայ: Իսկ յաղթանակէն ետք 89-րդ

Հայկական Թամանեան Հրաձգային Զօրաբաժինը հնչեցուց Հայկական Բոչարին Ռայխսթագին առջեւ։ Խորհրդային ուժերու գերագոյն գլխաւոր հրամանատարին 2 Մայիս 1945-ի հրամանագիրն ի միջի այլոց կը հաստատէր թէ «...Պերլինը գրաւելու համար մղուած մարտերուն աչքի ընկաւ Բանակի Գեներալ Սովոլսկու, Գեներալ-գնդապետ Կուզնեցովին, Գեներալ-գնդապետ Զույկովի, Գեներալ-գնդապետ Բերզարինի... [եւ] Գեներալ-մայոր Սաֆարեանի... զօրքերը»[49]։ Պերլինի համար մղուող կռիւներուն աչքառու դարձան օդային ուժերու Մարաջախտ Արմենակ Խանփերեանը, Զօրավարներ Խահակ Գասպարեանը, Սերկէյ Կարապետեանը, Սերկէյ Գալաչենցը, Իվան Վեքիլեանը, Համայեակ Բաբայեանցը, Գնդապետներ Համազասպ Բաբաջանեանը, Նիկոլայ Թումանեանը, Սամուէլ Ցարուքիւնեանը, եւ Խորհրդային Միութեան հերոսներ Սարիբեկ Զիլինկիրեանը, Աչոտ Ասըրեանը, Աչոտ Ամատունին եւ բազմաթիւ այլ մարտիկներ[50]։

Պերլինի համար մղուող ճակատամարտին իր մեծ դերն ունեցաւ Գնդի Հրամանատար Համազասպ Բաբաջանեանի գլխաւորած զօրամիաւորումը, որ մաս կը կազմէր Զօր. Ժուքովի հրասայլային բանակին։ Զորս հարիւր քիլոմեթրի յառաջրնթացէ մը ետք՝ գալով Արեւելեան Փոմերանիայէն՝ անիկա ի յայտ եկաւ ռազմաճակատի գործողութիւններու գօտիին մէջ։ Ապրիլ 30-ին սկսան ահեղ կռիւները Պերլինի մէջ։ Ցանգուգն քայլ մը առնելով՝ Գնդ. Բաբաջանեան իր յարձակումը յառաջ տարաւ թէ՛ ցամաքի վրայով եւ թէ ալ ստորգետնեայ փապուղիով գետնուղիին։ Հիթլեր հրահանգեց բանալ ջրարգելները Շպրէէ գետին, եւ ջուրը խուժեց Պերլինի փապուղիներէն ներս, ուր ապաստաններ էին կիներ, մանուկներ, եւ խորհրդային բանակայիններ։ Այդ վերջիններուն հետ էին նաեւ Բաբաջանեանի ռազմիկները, որոնցմէ ոմանք վտանգելով իրենց կեանքը՝ փրկեցին բազմաթիւ կիներ ու մանուկներ։ Պերլինի գրաւումէն ետք Գնդ. Համազասպ Բաբաջանեանի հրասայլային միաւորումն ստացաւ «Պերլինեան» անուանումը որպէս աչքի ինկած զօրամիաւորում, իսկ քանի մը օր ետք ալ գնդապետին շնորհուեցաւ զօրավարի կոչում[51]։

Պատերազմի վերջին օրերուն, խորհրդային բանակներու Պերլինի պաշարումէն ետք, Պերլինի կեդրոնը գտնուող օդակայանը մնաց փախուստի միա՛կ ճամբան յատկապէս դէպի Շլեզվիք-Հոլշթայնի շրջանը։ Օդուժի Մարաջախտ Ս. Ռուտենկոն, Զօր. Ա. Սենաւորովն եւ բանակի չտապի պետ Զօր. Պ. Բրակոն որոշեցին հետախուզել ճչգրիտ վայրը օդակայանին եւ ապա ռմբակոծել ու գրոհել զայն։ Այդ գործը կատարողներուն մէջ հիմնականը մնաց Վազգէն Յովհաննէսեանը, որ արդէն իսկ կատարեր էր աւելի քան երեք հարիւր մարտական թռիչք, մղեր վաթսունէ աւելի օդային մարտ եւ խորտակեր երկու

տասնեակէ աւելի Թշնամի օդանաւ։ Ցածէն կատարուող Թռիչքներով՝ լուսածիր գնդակ տեղացուց նպատակակէտին վրայ, եւ առ այդ՝ անգործածելի դարձաւ օդակայանը։ Կատարուածին արդիւնքները տեսնելէ ետք՝ վերաւորուեցաւ, սակայն յաջողեցաւ կատարել ապահով վայրէջքը։ Հոչակուեցաւ Խորհրդային Միութեան Հերոս[52]։

Պերլինն իննկաւ 2 Մայիսին։ Հիթլերն ու վերջին պահուն անոր օրինական կինը դարձած Էվա Պրաուն Հիթլերը զարձան անձնասպան 30 Ապրիլին, նոյնպէս՝ կէօպելս եւ իր ընտանիքը։ Նախքան իր անձնասպանութիւնը՝ իր յաջորդութենէն զրկեց Լուֆթվաֆէի պետը եւ իր նշանակեալ յաջորդը՝ կէօրինկը՝ զայն զաւաճան յայտարարելով, եւ իրր նոր Ֆիւհրեր[53] նշանակեց Մովակալ Տէնիցը։

Պերլինի անկումէն ետք՝ 89-րդ Հայկական Թամանեան Հրաձգային Զօրաբաժինը հրահանգ ստացաւ չարժիլ դէպի արեւմուտք այլ զօրամասերու հետ։ Առ այդ՝ անիկա չարունակեց իր յաղթական երթը եւ 8 Մայիս 1945-ին հասաւ Էլպա գետը, ուր հանդիպեցաւ ամերիկեան զօրամասերուն եւ ուր 9 Մայիսին Վիթենպերկ քաղաքէն կ'իմանար լուրը պատերազմի յաղթական աւարտին՝ հետու իր մարտական դիրքերուն մէջ։

Արդարօրէն գնահատուեցաւ Հայկական Զօրասիւնը եւ եօթը հազար սպաներ ու զինուորներ արժանացան չքանչանի։ Հայկական Զօրասիւնը փճացուցեր էր ինը հազար գերման զինուոր եւ վերցուցեր՝ տասնմէկ հազար ռազմագերի։

Մայիս 8, 1945-ին Գերմանիոյ Ռէյմս քաղաքին մէջ Զօր. Ալֆրետ Եոտլ ստորագրեց Գերմանիոյ առանց պայմանի անձնատուութիւնը, որ յաջորդ օրը, 9 Մայիսին, վաւերացուեցաւ Պերլինի մէջ։

Յաղթանակի օրուան՝ 9 Մայիսին յաջորդող օրերէն կու գան հայերէնով կատարուած բազմաթիւ արձանագրութիւններ, զորոնք գերման Ռայխսթակին[54] վրայ ձգեր էին հայ կարմիր բանակայինները։ Ըստ անոնց՝ «Ես, Գարեգին Պօղոսեանս, ծնուիլ եմ Վասպուրականում, իսկ հիմա կռուելով հասել եմ Բեռլին։ Այստեղ է եղել մեր սիրելի Խրիմեան Հայրիկը 1878 թուականին, երբ գրուեց Հայկական Հարցը ոչ թէ հայերին ազատութիւն տալու՝ այլ հայերին բնաջնջելու համար։ Այդ էին պահանջում այս աւազակ Հիտլերի նախնիները՝ Վիլհելմն ու Բիսմարկը»[55]։

«Ես, սերժանտ Իսահակ Մելիքեանս, զարաբաղցի հայ եմ, մեր լեռները անառիկ են, Բեռլինի նման չեն։ Մեր լեռները չատ են աստպատակուել, բայց մենք պաշտպանել ենք։ Ես քաջաբար եմ կռուել, մօրս ասածը կատարել, այսօր նամակ գրեցի, որ ես Բեռլինում եմ։ 10 Մայիս 1945 թ.»։

«Ես՝ կապիտան Մուշեղ Ղուլիչեանս, ծնուել եմ Սասունում, Արեւմտեան Հայաստանի ծաղկաւէտ լեռների զաւակն եմ, ընտանիքով ապրում եմ Թբիլիսիում, վիրաւորուել եմ երկու անգամ այս ֆաշիստ աւազակների գնդակներից: Ունեմ 3 տղայ, 2 աղջիկ: Մերացած մայրս ինձ ասել է, որ գերմանացիք զէնք տուին Թուրքերին, որ հայերին կոտորեն: Այս ֆաշիստները ի՞նչքան պէտք է ապրին: 10 Մայիս 1945 թ.»:

«Գերմանական Վիլհելմ կայսրը եւ Բիսմարկը 1878 թուականին յայտարարեցին.— Հայերին պէտք է ոչնչացնել, թողնել միայն մի հայ, որպէս նմոյշ պատմական թանգարանին համար...: Սակայն, դուք՝ անիծուած ցեղասպան ճիւաղներ, չհասաք երեւան, իսկ ես՝ Գվարտիայի իմ ժեներ[56], Գնդապետ Արիստակէս Մահրատեանս, Աբարատեան Դաշտի մեր հնադարեան մայրաքաղաք Արտաշատից եմ հեկել եւ այսօր ձեր ոճիրների որջ Բեռլինում եմ՝ Ռայխստագում: Հայերի թիւը աչխարհում աւելի քան 5 միլիոն է եւ ոչ թէ մէկ հայ, ինչպէս դուք էիք ցանկանում: Մենք՝ հայերս եղել ենք, կանք եւ մեր գործերով կը մնանք եւ երկրագնդի գիտութեան ու կուլտուրայի[57] զարգացման համար մեր լուման կը մտցնենք: Թող յաւիտենական խաղաղութիւն լինի երկրագնդի վրայ, թող երջանիկ լինեն ու եղբայրաբար ապրեն մեր գալիք սերունդները ամէն մի ժողովուրդ իր պատմական հայրենիքում՝ իրենց նախնիների սրբազան հողի վրայ»:

«Ես՝ Գեղամ Բաբայեանս, հայ եմ, կոտրելով հիտլերական ֆաշիստներին՝ հասայ Բեռլին. թող իմանան մեր թշնամիները»:

«Ես՝ զանգեզուրցի Երուանդ Այվազեանն եմ. մեր հայրենիքից մի կտոր պղինձ եմ բերել, որ հալէի ու Հիտլերի կոկորդը լցնէի. բայց ասում են, որ նա թոյն է խմել»:

7. ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆՈՐ ՊԱՏԵՀՈՒԹԻՒՆԸ

Երկրորդ Աչխարհամարտի ընթացքին Ս. Էջմիածինի պահած դրական դիրքը Խորհրդային Միութեան հանդէպ մեծապէս գնահատուեցաւ վարչապետ Ստալինի կողմէ, որ 19 Ապրիլ 1945-ին Քրեմլինի մէջ տեսակցելով Կաթողիկոսական Տեղապահ Գէորգ Արք. Չէօրէքճեանի հետ անոր խոստացաւ տալ անհրաժեշտ դիւրութիւնները Կաթողիկոսական յառաջիկայ ընտրութիւններու առընչութեամբ[58]: Ընտրական Ազգային-Եկեղեցական ժողովը կայացաւ 16-26 Յունիս 1945-ի ընթացքին եւ որպէս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Չ.-ն ընտրեց Կաթողիկոսական Ընդհանրական Աթոռին Տեղապահը: Նոյն օրը, զուգադիպօրէն կամ նպատակաւոր կերպով, Անգարայի մօտ խորհրդային դեսպան Վինոկրատով Խորհրդային Միութեան պա-

հանջները ներկայացուց Թրքական իշխանութիւններուն: Դեսպանը հաղորդեց Թուրքիոյ թէ Խորհրդային Միութիւնը պատրաստ էր բարեկամական նոր դաշինք մը կնքելու Թուրքիոյ հետ եթէ անիկա Խորհրդային Միութեան վերադարձնէր Կարսի եւ Արտահանի նահանգները, որոնք կը պատկանէին Խորհրդային Հայաստանին եւ Խորհրդային Վրաստանին՝ յաջորդաբար, եւ եթէ վերատեսութեան ենթարկելով Մոնթրէօյի Համաձայնագիրը նեղուցներու հարցին չուրջ՝ գոհացնէր խորհրդային պահանջները[59]: Իրականութեան մէջ՝ նոր չէր պահանջը, որովհետեւ երբ Անգարայէն Մոսկուա վերադարձաւ Թրքական դեսպան Սէլիմ Սարփերը եւ 7 Յունիս 1945-ին տեսակցեցաւ Խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար Մոլոթովին հետ՝ այդ պահանջները ներկայացուեր էին անոր եւ Մոլոթով անոր յանձնած կարս ու Արտահանի վերաբերող պահանջագիրը[60]: Ըստ Թրքական աղբիւրներու՝ Սէլիմ Սարփեր հարց էր տուեր այն ատեն թէ «Խորհրդայինները Կարսի եւ Արտահանի նման աննշան հողամասի մը եւ հոն ապրող փոքրաթիւ բնակչութեան պէտք ունի՞ն արդեօք», որուն ի պատասխան՝ ըսած էր Մոլոթով, թէ «Մեծ Ռուսիան, իրականութեան մէջ, նման պահանջ մը չունի: Սակայն Հայաստանը պէտք ունի»[61]: Նոյնհետայն, ինչպէս Թուրքերը, նոյնպէս նաեւ անոնց բարեկամներն իրար անցան խորհրդային պահանջներէն ետք:

Պատերազմի յաղթական Դաշնակիցներու Փոցտամի համաժողովը, որ եղաւ գագաթի վերջին ժողովը Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմին՝ կայացաւ 17 Յուլիս–2 Օգոստոս 1945-ի միջեւ, եւ որուն մասնակցեցան Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Հերի Թրումընը, Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Ուինսթըն Չըրչիլը, եւ Խորհրդային Միութեան ղեկավար Ստալինը: Ժողովի կէսին Չըրչիլ փոխարինուեցաւ նոր վարչապետ Քլեմընթ Էթլիով, որ Անգլիոյ երեսփոխանական ընտրութիւններուն տիրացած էր աշխոյներու մեծամասնութեան եւ որպէս վարչապետ փոխարինած Չըրչիլը: Նախքան պաշտօնական նիստերը, ինչպէս ցոյց կու տայ պահուած մասնաւոր աաենագրութիւնը, 16 Յուլիս 1945-ին զրոյց մը տեղի ունեցաւ Խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար Մոլոթովի եւ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարար Էնթընի Իտընի միջեւ: Խօսակցութեան ընթացքին Մոլոթով ուզեց գիտնալ Իտընի դիրքը Թուրքիոյ վերաբերող հարցերու մասին: Եւ անգլիացի նախարարը յայտնեց թէ Թուրք դիւանագէտներ հասեր էին Լոնտոն եւ իրեն խօսած Մոսկուայի հետ իրենց յարաբերութիւններուն չուրջ: Առ այդ՝ Մոլոթով յայտնեց թէ կը յուսար որ Իտըն ունէր ճշգրիտ պատկերացում մը կատարուած Թուրք-խորհրդային բանակցութիւններուն եւ թէ «1921 Թուականին Թուրքերը օգտուեցան այն իրողութենէն, որ Խոր-

Հըրդային Միութիւնը թոյլ էր եւ խլեցին Խորհրդային Հայաստանի մէկ մասը: Խորհրդային Հայաստանի հայերը վիրաւորուած կը զգան: Այդ հանգամանքները նկատի ունենալով՝ խորհրդային կառավարութիւնը հարց յարուցաներ է օրինական եղանակով վերադարձնել Խ[որհրդային] Միութեան պատկանող հողամասերը»: Իսըն յայտնեց թէ իրենք «ասկէ առաջ երբեք լսած չեն Խորհրդային Միութեան Թուրքիայէն ունեցած հողային պահանջներուն մասին»: Մոլոթով պատասխանեց թէ իրենք այս հարցը դրին, որովհետեւ Թուրքերն առաջարկեցին դաշինք մը կնքել Մոսկուայի հետ: Որպէս պատասխան՝ Իսըն հաղորդեց թէ Թուրքիա պատրաստ չէր դոհացնելու Խորհրդային Միութեան պահանջները, որուն ի պատասխան Մոլոթով հաստատեց թէ «այն հողամասերը, որոնց մասին ինք կը խօսի, Թուրքերուն չեն պատկանիր: Թուրքերը անարդար վարուեցան, երբ այդ հողերը խլեցին խորհրդային երկրէն»: Ապա Մոլոթով աւելցուց թէ, ինք յայտնած էր Թուրքերուն թէ 1921-ին լեհերն ալ անարդար կերպով խլեցին խորհրդային որոշ հողամասեր, սակայն յետոյ յօժարեցան վերադարձնել զանոնք: Իսըն պատասխանեց թէ Թուրքիոյ մէջ չկար Բըրզընի գիծ: Մոլոթով յարեց թէ անցեալին բրիտանական կառավարութիւնը հանդէս էր եկած պաշտպանելու հայ բնակչութիւնը, որ կը գտնուէր Թուրքերու գերիշխանութեան տակ՝ եւ թէ վերջերս այս հարցին մէջ հայերու պաշտպանութեամբ հանդէս էր եկած Դոկտ. Հիւլիէք Ճանսընը[62], Քենթըրպըրիի Արագեպիսկը, որ ներկայ էր գըտնուած Էջմիածնի Ազգային-Եկեղեցական Ժողովին եւ 29 Յունիսին յայտարարած թէ Թուրքիան պէտք է որ վերադարձնէ իրեն կցուած հայկական հողերը»[63]: Անոր վրայ՝ հակառակ որ Իսըն լաւատեղեակ էր հայկական ջարդերուն եւ տեղահանութեան՝ հարց տուաւ Մոլոթովի թէ «չատ հայեր կ'ապրէի՞ն Թուրքիոյ մէջ»: Մոլոթով պատասխանեց թէ կային 400-500 հազար հայեր Թուրքիոյ մէջ, Խորհրդային Հայաստանի մէջ կ'ապրէին մօտ մէկ միլիոն հայեր, իսկ Խորհրդային Հայաստանէն դուրս՝ սփիւռքի մէջ մօտ մէկ միլիոն: Եթէ ընդարձակուէր Խորհրդային Հայաստանի հողամասը՝ արտասահման ապրող բազմաթիւ հայեր պիտի ձգտէին վերադառնալ հայրենիք: Հայերը չատ ընդունակ եւ եռանդուն մարդիկ էին՝ յատկապէս տնտեսական հարցերու մէջ: Թող Թուրքերը Խորհրդային Միութեան յանձնէին հայերուն հողը. այդ կ'ըլլար արդարացի[64]:

Հոս վերջ գտաւ տեսակցութիւնը, որուն համար չնորհակալ մնաց Իսըն:

Փոցտամի Խորհրդաժողովի 22 Յուլիսի նիստին Ստալին, Զըրչիլ եւ Թրումըն քննեցին Խորհրդային Միութեան հողային պահանջները Թուրքիայէն: Այդ նիստի ընթացքին Զըրչիլ Ստալինի ու-

չագրութեան յանձնեց այն հանգամանքը թէ «պէտք չէ վախեցնել Թուրքիան», եւ աւելցուց տակաւին թէ «Թուրքիան խիստ անհանդըստացած է պուլկարական եւ խորհրդային զօրքերու կեդրոնացումով Պուլկարիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ խորհրդային մամուլի եւ ձայնասփիւռի Թուրքիոյ վրայ չարունակուող յարձակումներէն՝ ի հարկէ այն ոգիով՝ ինչ որ դրսեւորուած է Մոլոթովի եւ ԽՍՀՄ-ի թրքական դեսպանի միջեւ՝ Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցած բանակցութիւններու ընթացքին: Այդ բանակցութիւններու առեն յիշուեր է Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ նեղուցներու մէջ խորհրդային յենակէտեր ունենալու հարցը»: Զըրչիլ եզրափակեց իր խօսքը հարց տալով թէ ի՞նչ էր տեսակէտը խորհրդային կառավարութեան:

Ստալինն ուզեց որ պատասխանէր արտաքին գործոց նախարար Մոլոթովը ի՛նք: «Ես հիմա կը ներկայացնեմ ռուսերէն եւ անգլերէն փաստաթուղթ»՝ սկսաւ խօսիլ Մոլոթով, եւ չարունակեց ապա թէ «բայց մինչ այդ կ'ուզէի բացատրել, թէ ի՞նչպէս ծագեցաւ հարցը: Թրքական կառավարութիւնն ի՛նք նախաձեռնարկ եղաւ եւ խորհրդային կառավարութեան առաջարկեց դաշինք կնքել: ... Դաշինք կնքելու համար Թուրքիոյ ըրած առաջարկին մեր պատասխանն եղաւ այն թէ խորհրդային կառավարութիւնը չ'առաջարկեր կնքել այդպիսի դաշինք մը՝ բացի որոշ պայմաններով: Ես իմ կողմէս մատնանշեցի թէ դաշինք կնքելու առեն պէտք է որ կարգադրենք մեր պահանջներուն խնդիրը: Մեր կողմէ առաջարկուեցան երկու հարցեր, որոնք պէտք էր որ կարգադրուէին: Դաշնագրային պայմանագիր կնքել՝ կը նշանակէ որ պէտք է որ նոյն առեն պաշտպաննենք մեր սահմանները ...: Սակայն մենք կը գտնենք որ Թուրքիոյ սահմաններն անարդար են ուրոյ մասերու վրայ: Իրականութեան մէջ՝ 1921 թուականին Խորհրդային Հայաստանէն եւ Խորհրդային Վրաստանէն անջատուեր են հողամասեր, որոնք Հանրածանօթ Կարսի, Արդուինի եւ Արտահանի մարզերն են: Ահա՛ Թուրքիոյ խլած հողամասերուն քարտէսը [կը բաժնէ քարտէսէն օրինակները]: Ահա թէ ինչո՞ւ ես յայտարարեցի թէ դաշնագրային պայմանագիր կնքելու համար անհրաժեշտ է կարգադրել Հայաստանէն եւ Վրաստանէն խլուած հողամասերուն հարցը՝ այդ հողամասերը վերադարձնելով իրենց տէրերուն»[65]:

Մոլոթովի նշած երկրորդ հարցը կը վերաբերէր նեղուցներուն:

Յաջորդ օրը, Յուլիս 23-ին, կրկի՛ն քննարկուեցաւ հարցը, եւ Զըրչիլ հանդէս եկաւ Թուրքիոյ պաշտպանի դերով եւ յայտնեց թէ «Թուրքերը չեն կրնար համաձայնիլ նեղուցներուն մէջ խորհրդային յենակէտ առեղծելու [հարցին], իսկ վերատեսութիւն Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու՝ նոյնպէս կարելի չէ թոյլ տալ»[66]: Ան այդ՝

Ստալին բացատրեց Խորհրդային Միութեան դիրքը, որուն մասին կը խօսի Թրումըն իր Յուշերուն մէջ: Ըստ անոր՝ «Ստալին ուելցուց, թէ Թուրքերուն վախը կը ծնէր ճշդումէն այն սահմաններուն, որոնք գոյութիւն ունէին ցարական կառավարութեան օրերուն: Ստալին յայտարարեց թէ ինք նկատի ունէր Կարսը՝ որ նախապէս մաս կը կազմէր Հայաստանին, եւ Արտահանը՝ որ նախապէս ենթակայ էր Վրաստանին, եւ չեչտեց թէ սահմաններու վերաբերեալ հարցը երբեք հրապարակ չէր բերուեր՝ եթէ Թուրքերը թելադրած չըլլային Ռուսիոյ (այսինքն՝ Խորհրդային Միութեան) հետ դիւանակցութիւն մը կնքել: Դիւանակցութիւն մը կը նշանակէր որ երկու երկիրները պիտի պաշտպանէին իրարու միջեւ եղող սահմանները, եւ, ռուսական կարծիքով, սահմանները ճիշդ չէին յիշեալ շրջաններուն մէջ, եւ թէ իրենք ըսած էին Թուրքերուն թէ պէտք էր որ բարեփոխուէին անոնք դաշնագրութեան մը պարագային: Եթէ Թուրքերուն կողմէ ընդունելի չէին առանք, բաւ անիկա, իրենք պիտի լքէին դաշնագրութեան մը խնդիրը: [Ապա] ինք պիտի ուզէր գիտնալ թէ վախնալիք ի՞նչ բան կար ասոր մէջ»(67):

Իրաւ ալ ահուդողի էին մատնուած Թուրքերը: Արդարեւ՝ Թուրք բանակի հրամանատար Զօր. Քեազիմ Օրպէյ՝ Սեպտեմբեր 1945-ին Մոսկուայի մէջ կայացած հանդիպման մը ընթացքին յայտնեց Մոսկուայի մօտ Բրիտանական Դեսպանատան զինուորական կցորդ Զօր. Արնըլտի թէ երեք ամիս առաջ խորհրդայինները պատրաստ էին արեւելեան սահմաններուն վրայ՝ արշաւելու համար Կարսի եւ Արտահանի վրայ եւ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու զիրենք: Սակայն Զօր. Արնըլտ յայտնեց թէ ինք նոյն կարծիքէն չէր, ու չէր հաւատար թէ ճիշդ էր իրեն ըսուածը, թէպէտեւ որոշ չափով անբնական թիւով խորհրդային զինուորներ կային Կովկասի մէջ(68):

8. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Փոցտամի ժողովէն չաբաթ մը ետք, 9 Օգոստոս 1945-ին, Խորհրդային Միութիւնը պատերազմի ձեռնարկեց Կայսերական Ճաբոնի դէմ, եւ կարճ ժամանակի մը ընթացքին խորհրդային ուժերը ջախջախեցին Ճաբոնական Քուանդունեան Բանակին զօրամասերը, ու Ճաբոնական լուծէն ազատեցին Մանչուրիան, Հիւսիսային Քորէան, Հարաւային Սախալինը եւ գրաւեցին Քուրիլեան կղզիները: Հո՛ս եւս մղուող կռիւներուն մասնակցեցան հայեր, որոնցմէ այսօր կարելի է յիշել Տեղակալ Միքայէլ Բարսեղովը, Օդանաւային Ուժերու Մա-

բաջախտ Սերկէյ Խուդեակովը[69], զօրավարներ Անդրանիկ Ղազարեանը, Գէորգ Զայլախեանը, Հայկ Թումանեանը, Գնդապետ Խաչիկ Սարգիսեանը, բազմաթիւ ուրիշներ: Ամերիկայի կողմէ հիւլէական երկու ռումբերու արձակումէն ետք Հիրոշիմայի եւ Նակազաքիի վրայ՝ 2 Սեպտեմբեր 1945-ին վերջ գտաւ Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը Ճաբոնի անձնատուութեամբ:

Պատերազմն արժեր էր վաթսուն միլիոն մարդու կեանք:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը չա՛տ սուղ արժեց Հայութեան, մանաւանդ անոր հայրենաբնակ հատուածին: Պատերազմական մարտերուն մասնակցող կէս միլիոնէ աւելի հայ սպաներէն եւ զինուորներէն զոհուեցաւ մօտաւորապէս կէսը: Թիւով փոքր ժողովուրդի մը համար չատ մեծ զոհողութիւն մըն էր այս մէկը: Այժմ՝ զոհուածներուն յիշատակին կանգնած կան հարիւրաւոր յուշարձաններ Մայր Հայրենիքի թէ անոնց կռուած երկիրներուն մէջ[70]: Իրաւ է, որ նացի Գերմանիոյ զօրքերը չհասան Խորհրդային Հայաստան եւ Ստալինկրատի մէջ կարմիր բանակի տարած յաղթանակը չարտօնեց որ Թուրքիան ասպատակէր Խորհրդային Հայաստանը, եւ այդ ձեւով փրկուեցաւ հայրենաբնակ հայութիւնը, այսուհանդերձ չիրականացան հայութեան յոյսերը, որպէս պատերազմիկ կողմ, Խորհրդային Հայաստանին կցուած տեսնելու գոնէ մինչեւ 1914-ի ռուս-թրքական սահմանը կազմող հայապատկան հողերը:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Թեհրան, Եալթա, Պոտսդամ* (փաստաթղթերի ժողովածու), [Հ. Հ. Մարտիրոսեան, խմբ.], Երեւան, 1970, էջ 126:
2. Նոյն, էջ 137:
3. Նոյն:
4. Tahsin Unal **1700den 1958e Kadar Türk Siyasi Tarih**, Ankara, 1958, s. 291.
5. **Tanin**, 3 mart 1945.
6. **Keesing's Contemporary Archive** (1946-1948), p. 7737a.
7. Ռ. Սահակեան, *Սովետա-Թուրքական Ցարաբերութիւնների Պատմութեան Հակագիտական Լուսաբանումը Ժամանակակից Թուրք Պատմագրութեան մէջ*, Երեւան, 1964, էջ 89:
8. Նոյն, էջ 96:
9. Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets**, London, 1957, p. 186.
10. Verbindungstab.
11. Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, 1954, էջ 139:

12. Patrik von Zur Mühlen, **Zwischen Hakenkreuz und Sovjetstern**, Dusseldorf, 1971, s. 117 (Մեր շնորհակալութիւնները Հայկազեան Գոլէճի նախկին դասախօսուհի Դոկտ. Իննկրիտ Սրմաճին, որ մեզի համար կատարեց գերմաներէնէ անգլերէն թարգմանութիւնը հատուածին):
13. Գէորգեան, էջ 139: Տես նաեւ՝ Միասք Թորլաքեան, *Օրերուս Հետ*, Պէյրութ, 1963, էջ 572: Գէորգեանն ու Թորլաքեանը չեն տար լրիւ կազմը մարմինին, որուն համար տես՝ Ռ. Մարտիրոսեան, *Դաշնակցութեան Հակաժողովրդական Գործունէութիւնը Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներին*, Երեւան, 1984, էջ 78:
14. Գէորգեան, էջ 139, եւ Թորլաքեան, էջ 572:
15. Գէորգեան, էջ 139:
16. Arbeitstamt:
17. Գէորգեան, էջ 139:
18. *Հայրենիք Ամսագիր*, թիւ 5, Պոսթըն, 1965, էջ 2:
19. Գէորգեան, էջ 141:
20. Թորլաքեան, էջ 541–542:
21. Մարտիրոսեան, էջ 78–79:
22. Von Zur Mühlen, s. 226.
23. Մարտիրոսեան, էջ 79:
24. Հ. Սիմոնեան, *Ամերիքահայութեան Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներուն*, Երեւան, 1968, էջ 444–445:
25. Թորլաքեան, էջ 547:
26. Նոյն, էջ 575:
27. Նոյն, էջ 541:
28. Նոյն, էջ 555:
29. Նոյն, էջ 556:
30. Von Zur Mühlen, s. 227.
31. Թորլաքեան, էջ 547:
32. Նոյն, էջ 545: Տես նաեւ՝ *Հայրենիք Ամսագիր*, թիւ 2, Պոսթըն, 1965, էջ 57, եւ Yves Ternon, **La Cause Arménienne**, Paris, 1983, p. 276, ft. 53.
33. Քանի մը օրինակի համար տես՝ *Արարատ* (օրաթերթ), Պէյրութ, 13 Յունիս 1945, եւ **The Armenian Mirror-Spectator**, Boston, September 1, 1945:
34. Կ'ակնարկուի Դրոյի նացիներու հետ ունեցած գործակցութեան:
35. Է. Բաբազեան, *Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր*, Գահիրէ, 1960, էջ 67: Իր ընդհանուր գիծերուն մէջ նոյնը կը հաստատէ նաեւ Տեփոյեանը: Տես՝ Պետրոս Տեփոյեան, *Նիւթեր Պատմութեան Համար — Մեր Առաքելութեան Ճամբով*, Պէյրութ, 1988, էջ 126–127:
36. Վահան Նաւասարդեան նախապէս խմբագրապետն էր Գահիրէի *Յուսաբեր*ին:
37. Բաբազեան, էջ 68: *Յուսաբեր*ի մէջ յոյս տեսած Նաւասարդեանի «Մեր պատասխանը» գրութիւնը յոյս տեսաւ նաեւ Թեհրանի մէջ, որուն համար տես՝ *Ալիք* (օրաթերթ), 12 եւ 13 Սեպտեմբեր 1945:
38. *Հայրենիք* (օրաթերթ), Պոսթըն, 2 Հոկտեմբեր 1945:
39. Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը եւ Հայ Համայնավարները:
40. Պրոֆ. Աշոտ Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան*, հտ. Բ., Երեւան, 1967, էջ 410:
41. Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*,

հտ. Ը., Երեւան, 1970, էջ 154: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Պատմութիւն*:
42. Վաւերաթուղթը սխալմամբ ունի Ժ. Միսերեան անունը:
43. F.O. 371/47956/3992:
44. Sarkis Atamian, **The Armenian Community**, New York, 1955, p. 402.
45. Թորլաքեան, 541. տես նաեւ՝ Գէորգեան, էջ 140:
46. *Արեւելք Տարեգիրք* (Հալէպ), 1948, էջ 73–77: Բաղդատէ՝ Անդրանիկ Ծառուկեան, *Մեծերը եւ... Միւսները*, Պէյրութ, 1992, էջ 208:
47. Hagop A. Tarkmanian, **The Truth About the Massacres and Deportations of the Armenian Population of the Ottoman Empire, 1915-1922**, [Beirut], 1975. p. 32.
48. Տիգրան Կիւլիւզեան, «Երկրորդ Աշխարհամարտի մեծ հերոս Նախագահ Ֆրենճլին Ռուզվելթ», *Զարթօնք* (օրաթերթ), Պէյրութ, 10 Փետրուար 1987:
49. *Պատմութիւն*, էջ 144:
50. Պրոֆ. Շ. Ռ. Յարութիւնեան, *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, հտ. Դ., Երեւան, 1970, էջ 360:
51. Ռ. Շիրինեան, «Թէ ի՞նչպէս Համազասպ Բարաջանեանը դարձաւ մարաջախտ եւ Սովետ[ական] Միութեան թանկագին զօրքերու հրամանատար», *Ազգային Մշակոյթ* (շաբաթաթերթ), թիւ 21, 8 Ապրիլ 1984, էջ 4:
52. «Հայ օդաչուի սխրանքը», *Արարատ* (օրաթերթ), Պէյրութ, 13 Յուլիս, 1985:
53. Գերմաներէն *Führer*՝ առաջնորդ. բռնատիրական իշխանութիւն վարող դեկավար: Հոս՝ գերման նացիներու պետ:
54. Գերման խորհրդարանը:
55. Այս եւ յետագայ բոլոր արձանագրութիւններուն համար տես՝ Ա. Սահրատեան, «Ռայխսթագի պատերից», *Նայիրի* (շաբաթաթերթ). Ժէ. տարի, թիւ 13, 31 Օգոստոս 1969, էջ 8:
56. Պատերազմի ընթացքին յարձակողական կամ պաշտպանողական գործողութիւնները դեկավարող մարդ, որ կը պատկանի Կարմիր Բանակի հին, մասնաւոր եւ ռազմական խոր փորձ ունեցող զօրաքաժիններուն:
57. Կուլտուրա՝ մշակոյթ:
58. *Էջմիածին* (ամսագիր), Բ. տարի, թիւ 3–4, Մարտ–Ապրիլ, 1945, էջ 3. տես նաեւ՝ *Սովետական Հայաստան* (օրաթերթ), թիւ 77 (7300), Երեւան, 20 Ապրիլ 1945:
59. **Keesing's Contemporary Archives**, p. 7737a.
60. Dean Acheson, **Present at the Creation : My Years in the State Department**, New York, 1969, pp. 199-200.
61. Թրքական *Միլլիէթ*ին թարգմանաբար տրուած Պոլսոյ *Մարմարա*յին մէջ, որմէ արտատպուած է լիբանանահայ մամուլին մէջ: Տես՝ *Ազդակ* (օրաթերթ), 14 Յունիս 1979:
61. «Հայկական Դատը եւ Խորհրդային Միութիւնը», *Արարատ* (օրաթերթ), 26 Յունուար 1981: Իրականութեան մէջ՝ օրաթերթին տուածը կը վերցուի Ա. Ա. Կրոմիխոյի խմբագրութեամբ եւ ռուսերէնով լոյս տեսած հատորէ մը՝ *Խորհրդային Միութիւնը Միջազգային Կոնֆերանսներուն՝ Հայբենական Մեծ Պատերազմի ժամանակաշրջանում՝ 1941–1945 թ.*, հտ. Բ., Մոսկուա, 1980, էջ 37–41: Մենք մէջբերեցինք արեւելահայերէնը արեւմտահայերէնի վերածելէ ետք: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Խորհրդային Միութիւնը...*:
63. F.O. 371/48795.
64. Տես՝ *Խորհրդային Միութիւնը...*, էջ 41:
65. Նոյն, էջ 144–145:

66. Նոյն։
67. Harry S. Truman, **Memoires: Year of Decision**, Signet paperback, New York, 1965, p. 413.
68. F.O. 371/48751.
69. Բուն ամուսնով՝ Արմենակ Արտեմի Խանփերեանց։
70. *Սոփեռակառ Հայաստան* (ամսագիր), Երեւան, 1980, էջ 8–9։

Զ. Մ.

ARMENIANS AND THE END OF THE SECOND WORLD WAR

SUMMARY

ZAVEN MESSERLIAN

With an abundant use of archival material and official publications, as well as Armenian, English, French and Turkish studies and newspaper articles, the author portrays a vivid picture of the political and military relations of the so-called Berlin Armenian National Council on one side and the Nazi authorities on the other, and gives the almost untold story of the forming and activities of sundry Armenian groups and formations in Nazi Germany, of the role of Soviet Armenian forces in the fall of Berlin in the May of 1945, of the meetings of Yalta and Potsdam, and of the Soviet (= Armenian) demands to rectify the Turco-Armenian frontier and their failure because of the British stand.

The article is an attempt in making an overall approach to the last phase of the Second World War and the Armenian military activities therein, and hence comprises several sections each dealing with a particular page of a different type of relations among the warring parties of the day. These sections shed light on

- «The Yalta meeting and Turkey,»
- «The conditions of the Armenians cooperating with the nazi government of Berlin,»
- «The stand of the Armenian Diaspora in the decisive days of 1945,»
- «The death of President Roosevelt and the Armenians,»
- «The role of the Armenian units in 1945,»
- «The new phase of the Armenian Question,»
- «The end of the Second World War,»

At the end of the article the author does not hesitate to conclude that, though victorious as a component part of the Soviet Union and its people, due to the world politics of the Great Victors, the Armenians could not achieve the retrocession of some regions of their fatherland, namely of Kars, Artahan and Artvin, lost to the Turks in 1920, to their present yet decimated fatherland, the Republic of Soviet Socialist Armenia of 1945.

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՏԱՍՆԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԿԻՍՈՒՆ

Ա. ՊԻԶԼԻԵԱՆ

Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածով Հայկական Հարցը իր տեղը գրաւելէ ետք՝ իր դարաւոր հայրենիքին մէջ հայ ժողովուրդին վարած կեանքն արժանացաւ բացառիկ ուշադրութեան: Անգլիա, Ռուսաստան, Ֆրանսա, Իտալիա, եւ քիչ ետքն ալ Գերմանիա, բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ, որ գրեթէ մէկ ու կէս անգամն էր Ֆրանսայի տարածութեան՝ հիմնեցին դիւանագիտական կեդրոններ եւ հիւպատոսարաններ, իրենց ուշադրութեան եւ հակակշռին ենթարկելու համար հայկական բոլոր գաւառները: Դիւանագիտական գործակալներն զբաղեցան ո՛չ թէ միայն առեւտրական հարցերով, այլ նաեւ հետեւեցան քաղաքական եւ մշակութային ազդեցութեան տարածումի զօրաւոր մրցակցութեան մը իրարու միջեւ: Իւրաքանչիւր տէրութիւն ուզեց տարածել իր քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութիւնը իր մշակոյթին գուած համակրանքով եւ ժողովրդականութեամբ: Հետզհետէ զօրանալով Համաշխարհային Առաջին պատերազմի նախօրէին՝ այս մրցակցութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին: Զանազան պետութիւններու դիւանագիտական գործակալներ օրը օրին կը տեղեկագրէին բոլոր անցուդարձերը իրենց պատկան պետութիւններուն: Այսօր այս տեղեկագրերը խիստ արժէքաւոր փաստաթուղթեր են պատմաբաններուն համար, եւ անոնց չնորհիւ այժմ կարելի է կատարեալ եւ ճչգրիտ պատկեր մը ունենալ Հայկական Բարձրաւանդակի բոլոր անցուդարձերուն մասին:

Մինչեւ Հայկական Հարցին պաշտօնական ծագումը 1878-ին՝ մեծ տէրութիւնները դիւանագիտական միայն քանի մը կեդրոններ ունէին կարգ մը քաղաքներու եւ նաւահանգիստներու մէջ, եւ որոնց նպատակն էր դիւրացնել առեւտրական յարաբերութիւնները, կամ ալ հսկել Զմիւռնիոյ, Տրապիզոնի, Հալէպի եւ Երզրումի մէջ այդ վերջիններուն վրայ: 1829-ի Ադրիանուպոլսոյ դաշնագրէն ետք Երզրումն սկսաւ նաեւ կատարել ռազմական հսկողութիւն ալ, որուած ըլլալով որ անիկա կարեւոր քաղաք մըն էր Սեւ Ծովէն դէպի Հնդկաս-

տան երկարող ճամբուն վրայ եւ որ կայսեռեղին էր Օսմանեան Ջորրորդ Բանակին: Նախորդ դարակէսին բողոքական եւ կաթոլիկ միսիոնարական գործունէութիւնը արդէն իսկ ներկայ էր Փոքր Ասիոյ արեւելեան նահանգներուն մէջ: Բայց անճայն եւ անշշուկ էր այդ գործունէութիւնը, որովհետեւ ըստ օսմանեան իշխանութեան խիստ ազդարարութեան՝ քրիստոնէականացումի որեւէ փորձ մահմետական ժողովուրդին մօտ՝ պիտի նկատուէր ոտնձգութիւն պետութեան օրինքներուն դէմ: Ա՛յս էր հիմնական մի՛ակ պատճառը, որ միսիոնարական վարժարաններն աւելի քան մէկ դար ունեցային միմիայն ոչիսլամ ուսանողներ:

Ղրիմի Պատերազմէն մինչեւ 1877–1878-ի Ռուս-Թրքական Պատերազմը, Արեւմտեան Հայաստանի գաւառները տակաւին կը գտնուէին այն պայմաններուն մէջ, ուր որ եղեր էին դարերէ ի վեր: Հայ, յոյն, ասորի կամ քրիստոնեայ արաբ եւ ոչ-իսլամ այլ ժողովուրդներ լքուեր էին իրենց բախտին եւ իրենց հայրենի հողին վրայ զարձեր էին սարուկը գիրենք հարստահարող Թուրք պաշտօնեային եւ մակաբոյծ ու աւերող քիւրտ ցեղախումբերուն[1]:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի անցեալ տարուան Թիւին մէջ հրատարակեցինք էրզրումի անգլիական հիւպատոս Թէյլըրի 18 Մարտ 1869 թուակիր երկարաշունչ մէկ տեղեկագիրը Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներուն այլազան ժողովուրդներուն ապրելակերպին եւ փոխյարաբերութիւններուն մասին: Անկողմնակալ էր այդ եւ տեղին: Իսկ այն տեղեկագիրը զոր կը ներկայացնենք ստորեւ՝ պատրաստուած է Ֆրանսայի էրզրումի փոխհիւպատոսարանի պատասխանատու էյնոյի կողմէ:

Ալզէր-Լորան-Լէորոյտ էյնօ, չրջանաւարտ ըլլալէ ետք իրաւաբանութեան վարժարանէն՝ էրզրումի փոխհիւպատոսարանի վարիչ նշանակուեցաւ 20 Ապրիլ 1867-ին: Ուրեմն 25 տարեկան էր անիկա, երբ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան յղեց Հայաստանի մասին այս խիստ կարեւոր տեղեկագիրը՝ տեղուոյն վրան կատարուած ուսումնասիրութենէ մը ետք: Էյնօ էրզրումի մէջ մնաց մինչեւ 1869-ի Նոյեմբեր ամսուն սկիզբը: Ապա յաջորդաբար պաշտօններ վարեց Ռուսճուքի եւ Զմիւռնիոյ ընդհանուր հիւպատոսարաններուն մէջ: 1878-ի Դեկտեմբերին առողջական պատճառներով հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն, եւ տակաւին երիտասարդ՝ մեռաւ 1881-ին, երբ իրմէ կ'ակնկալուէր երկար գործունէութիւն:

Մեծ հետաքրքրական նկատելով էյնոյի այս տեղեկագիրը՝ Ֆրանսական կառավարութիւնը հրատարակեց զայն Պիւլըթէն տը լա Սոսիէթէ տը Ժէօկրաֆիին մէջ[2]: Այս տեղեկագրին բնագիրն այժմ պահ կը մնայ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան Հիւ-

պատասարաններու Արտաքին Թղթակցութեանց Բաժանմունքին մէջ, եւ խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ արեւմտահայութեան անցեալ դարու կեանքին ու կենցաղին մասին, որոնք յուշ ու մունջ կրումն են բռնատէրի լուծին եւ դրացի մահմետական քիւրտ ու թուրք ժողովուրդներու քմահաճոյքին:

Անշուշտ ծիծաղելի է ամէն ինչ, երբ այժմ թուրք եւ օտար հեղինակներ ու պատմաբաններ կը ճգնին խեղաթիւրել պատմութիւնը եւ ցոյց տալ ու ապացուցել, թէ 1877–1878-ի պատերազմէն առաջ հայ ժողովուրդը «եղբայրաբար» կ'ապրէր իր դրացի մահմետական ժողովուրդներուն հետ[3]: Եթէ Պոլսոյ կամ Իզմիրի մէջ ազատութեան որոշ հով մը սկսաւ փչել 1856-ի Թանզիմաթէն ետք, իսկ երբեք պէտք չէ մոռնալ որ այդ քաղաքներուն մէջ կացութիւնը նման չէր Հայկական Գաւառներու ունեցածին, նոյնն անգամ չէր տեսնուեր բուն Հայաստանի համար խոստացուած ու կատարելի բարենորոգումներուն: Նոյնը կը հաստատէ Թէյլըրի վկայութիւնն ալ, որ գրի առնուեցաւ 1869-ի Մարտին[4]: Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներուն մէջ խաւարամիտ ու մոլեռանդ մահմետականը, քիւրտ կամ թուրք, կը ճնշէր իր հարեւան քրիստոնեան ճի՛շդ այնպէս՝ ինչպէս որ ըրեր էր դարերով:

Այս վաւերաթուղթը կը հաստատէ թէ Արեւելեան Փոքր Ասիոյ երբեմնի ծաղկուն եւ բարգաւաճ գաւառները որքա՜ն լքուած ու այլափոխուած վիճակ մը կը պարզէին անցեալ դարու կէսերուն՝ կեղեքիչ պաշտօնեաներու, ծանր տուրքերու եւ վայրկաուն ցեղախումբերու առօրեայ չահատակութիւններուն պատճառաւ:

Ա. ՊԷՃԼԷՐԵԱՆ
(Պատմ. Գիտ. Դոկտոր)

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Մենք կը մերժենք այն վարկածը, թէ հայ գիւղացիները եղբայրաբար կ'ապրէին իրենց դրացի Քիւրտ բնակիչներուն հետ: Բազմաթիւ փաստաթուղթեր ցոյց կու տան ճի՛շդ հակառակը:
2. **Bulletin de la Société de Géographie**, vol. XVIII, Paris, Novembre 1869, p. 327-357.

3· Տես մանաւանդ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1950; Sadi Koças, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni Iliskeleri**, Ankara, 1967; Kāmuran Gürün, **Le Dossier Arménien, Paris, 1983.**

4· Թէյլըրի վկայութեան համար, տես Ա· Պէյլէրեան, «Անգլիացի հիւպատոսի մը հետաքրքրական վկայութիւնները Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մասին ԺԸ·րդ դարուն», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հտ· ԺՒ·, Պէյրութ, 1992, էջ 173–208:

5· Այս տեղեկագիրը առաքուած է Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Մարքի Մուսքիէի:

6· Սեւծովեան Պոնտոս:

7· Փաստաթուղթը կու տայ grégorienne բառը, որ թարգմանի՝ հայ առաքելական:

8· Les Turcs ont encore aujourd'hui le monopole des metiers réputés nobles, comme ceux d'armurier, de sellier, de maréchal ferrant, etc. ծանօթագրութիւնը կը պատկանի փաստաթուղթին:

9· Օսմաներէն աղաւաղուած բառ մը· ճիշդ ձեւն է *չարսու*, որ առօրեայ խօսակցական լեզուին մէջ եղած է *չարչը*՝ շուկայ իմաստով:

10· Պազարը շաբաթական տօնավաճառն էր Օսմանեան Կայսրութեան զանազան բաղաքներուն, գիւղերուն եւ աւաններուն մէջ՝ իր մասնայատուկ օրով:

11· *Խրամ* — արաբերէն օսմաներէնի անցած բառ, զոր էյնոն կը թարգմանէ երեսի ծոյ, մինչդեռ, իրականութեան մէջ անիկա արտաքին այն հանդերձն էր որ կնոջական մարմինը կը ծածկէր գլուխէն մինչեւ ոտքերուն ոլորները՝ բաց ձգելով միմիայն դէմքը, որուն կզակին ներքեւի մասէն *խրամը* հագնողը ամբողջն կը բռնէր զայն, իր աջ կամ ձախ ձեռքին մատներով: Ըստ Պոզանեանի՝ «հանդերձ ապաշխարութեան· վերարկու ասրեղէն առանց կարանի· ասուի ծածկոյթ ոտից· ծածկոյթ երիվարի, օթոց· տապաստակ, սրահակ· յուրաքիւ, բրգուքիւ Եգիպտոսի·» տես՝ Հ· Ճակովբոս Վ· Պոզանեան, *Համառօտ Բառարան Տաճկերէն-Հայերէն*, Վիեննա, 1858, էջ 265:

12· Մահմուտիէ — Սուլթան Մահմուտ Բ·-ի գահակալութեան առիթով տպուած ոսկեդրամ:

13· *Թեզեք* — բառացի՝ եզի բակոր· Օսմանեան Կայսրութեան գիւղական բոլոր շրջաններուն մէջ օգտագործուող վառելանիւթ, զոր գեղջկուհիները կը պատրաստէին գոմերու մէջ հաւաքուած բակորն ու աղբը յարդի հետ խառնելով, ոտքերով շաղելով, ապա ձեռքերով բսաւէն երեսուն սանթիմեթր տրամագիծ ունեցող կարկանդակ պատրաստելով եւ զայն տունի պատերուն եւ զայն շրջապատող ցանկապատին վրան փակցնելով չորցնելու միջոցով: Երբ չորնար թեզեքը՝ տանտիկինը կը դիզէր զայն ապահով ու չոր անկիւն մը՝ ձմեռը բոնիրին մէջ եւ ամբողջ տարուան ընթացքին հացի բոնիրին մէջ կամ լուացքի եւ խաշի օճախին մէջ որպէս վառելանիւթ օգտագործելու համար:

14· *Գամա*՝ դաշոյն:

15· Տասնիններորդ դարուն՝ էջմիածինէն զատ կային նաեւ Աղթամարի եւ Սսոյ կաթողիկոսութիւնները:

16· Հայ կաթողիկէ համայնքին մեծաւորը միշտ ալ կոչուեցաւ պատրիարք-կաթողիկոս, եւ երբե՛ք լոկ կաթողիկոս:

17· Փաստաթուղթին հրատարակիչները կ'ըսեն թէ «Le catholicos d'Etchmiazine a sous ses ordres un prélat qui réside à Constantinople avec le titre de patriarche».

18· Միլլեթ-պաշի — ազգապետ:

LES ARMÉNIENS DANS L'ARMÉNIE TURQUE[5]

COMMUNICATION DU MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
(Direction des consulats et affaires commerciales)

I. ASPECT GÉNÉRAL DU PAYS : — CHIFFRE DE LA POPULATION ; SA SITUATION ACTUELLE ; SES RAPPORTS AVEC LES TURCS. — II. COMMERCE, INDUSTRIE ET AGRICULTURE ; PROFESSIONS EXCERCÉES PAR LES ARMÉNIENS. — III. ORGANISATION DE LA FAMILLE ; CONDITION DES FEMMES. — IV. HABITATIONS DES CAMPAGNES ET DES VILLES. — V. ADMINISTRATION CIVILE DES COMMUNIONS ; SITUATION DES ARMÉNIENS VIS-A-VIS DU GOUVERNEMENT TURC. — VI. ORGANISATION DE L'ÉGLISE. — INSTRUCTION PUBLIQUE.

Les provinces comprises aujourd'hui dans le gouvernement général d'Erzeroum formaient jadis, avec la partie méridionale de la vice-royauté actuelle du Caucase et quelques cantons à l'angle nord-ouest de la Perse, l'Arménie proprement dite. On sait quelle a été l'étrange destinée de ce pays qui, malgré des facilités exceptionnelles pour la défense de son territoire, fut presque constamment subjugué par les divers empires qui se sont succédé dans la domination de l'Asie orientale. La situation actuelle des populations arméniennes est moins connue, et il n'est peut-être pas sans intérêt de voir ce qu'est devenue dans la contrée même qui fut son berceau, cette nation que l'on juge ordinairement d'après quelques communautés établies à Constantinople ou à l'étranger.

I. — Comme beaucoup d'autres pays qui furent, à une lointaine époque, le théâtre d'une civilisation avancée, l'Arménie semble au premier abord avoir épuisé toutes les forces qui se trouvaient en elle. Son aspect est profondément triste et désolé. Le voyageur qui, se rendant de Trabizonde à Tauris, la traverse dans sa plus grande largeur, rencontre, au sortir de la verdoyante lisière des bords du Pont-Euxin[6], une interminable succession de vallées monotones, séparées par des chaînes de montagnes arides et nues. Ces vallées s'élargissent quelquefois pour former de grandes plaines assez favorables à la culture des céréales et à l'élèvage des bestiaux ; certains districts des environs de Mouch et de Van, dont l'élévation est moins considérable que celle du reste de la contrée, se distinguent même par la variété de leurs sites et la richesse de leur végétation ; mais, presque partout ailleurs, on peut cheminer pendant des journées entières dans des montagnes où le roc perce sous une herbe courte et pâle ; les seuls arbres sont les maigres buissons ou les saules nains qui croîssent au bord

des ruisseaux. Les forêts assez rares, s'appauvrissent chaque jour ; l'imprévoyance des populations, plus encore que le passage des armées ennemies, à causé la destruction graduelle des magnifiques bois de pins et du châtaigniers qui couvraient jadis le sol de l'Arménie. Les plus fâcheuses conséquences de ce déboisement systématique sont, outre un abaissement continu de la température, les terribles inondations que ramène chaque printemps.

Les villages, assez nombreux le long des routes, ont une apparence plus misérable peut-être que dans le reste de la Turquie. Les maisons, en grande partie souterraines, sont tellement sales et incommodes que les Européens, plutôt que d'y chercher un abri pour la nuit, couchent sous des tentes quand la saison permet. Les **Khan** ou auberges n'offrent pas plus de ressources ; beaucoup d'entre eux consistent en de simples hangars ; ils restent inhabités pendant tout l'hiver, lorsque la neige ferme les routes.

Les villes ne sont que de grands villages, sauf la capitale du Vilayet, Erzeroum, dont la population s'élève à plus de cinquante mille habitants. Après elle viennent Van, Mouch, Erzinghian, Oltou, Kars et Bayazid, chefs-lieux de **Sandjak** ou districts.

Quelque triste impression que produise l'Arménie sur l'esprit de celui qui la parcourt, il faut reconnaître que les sites qu'elle renferme ne manquent pas de grandeur. Entourées de tous côtés par des montagnes volcaniques d'une prodigieuse hauteur, les grandes plaines, telles que celles d'Erzeroum et de Pasin, s'étendent à perte de vue et semblent, suivant la saison, des mers verdoyantes ou neigeuses dont les flots auraient été subitement immobilisés. De loin en loin, un village apparaît, comme une île brune, au-dessus de cet océan ; des vapeurs légères, qui flottent à une faible distance du sol et s'attachent au flane des montagnes, contribuent à donner à l'ensemble du paysage un aspect fantastique. Le ciel est presque toujours bleu, surtout pendant les grands froids ; on retrouve en Arménie le soleil éclatant et les nuits transparentes des pays du Nord. La beauté du ciel et la limpidité des sources, qui sont très nombreuses et remarquablement pures, semblent deux présents faits par la nature à cette contrée, pour la consoler de l'âpreté de son cliimat et de la morne tristesse de ses horizons.

La population du Vilayet d'Erzeroum est évaluée à 1.200.000 âmes ; une moitié environ est chrétienne, et l'autre moitié est musulmane. Sur les 600.000 chrétiens, l'immense majorité, près de 580.000, appartiennent à la communion arménienne non unie, dite **grégorienne**[7] ; les communions catholiques et grecque ne comptent guère, à elles deux, plus de 20.000 membres. Il serait difficile de se faire, d'après les Arméniens émigrés en Europe ou même à Constantinople, une idée exacte des Arméniens qui n'ont pas quitté la patrie d'origine. Les hommes de cette

nation, différent en cela des Juifs auxquels on les a si souvent comparés, se modifient à l'étranger suivant les différents milieux dans lesquels ils se trouvent placés, et n'ont guère de commun entre eux qu'une incontestable aptitude pour les affaires commerciales. Cette vocation n'est pas celle de la population chrétienne du Vilayet d'Erzeroum, chez qui le goût du trafic est jusqu'à présent peu développé ; la vie pastorale et agricole paraît mieux lui convenir. Les Arméniens ont les instincts et les qualités des races de montagnes ; durs au travail, passionnés pour le gain, ils ne reculent devant aucune tâche, et la misère du pays doit être attribuée à une administration inintelligente plutôt qu'aux habitants eux-mêmes. Ils ont déployé, à différentes époques de leur histoire, des qualités militaires que des siècles d'oppression n'ont pu faire entièrement disparaître, et pourraient donner à la Turquie d'excellentes recrues pour son armée. Malgré l'ignorance et la pauvreté des paysans, les voyageurs reçoivent dans le moindre village une hospitalité dont la délicatesse est difficile à oublier. En somme, cette nation est profondément sympathique à tous ceux qui l'ont connue chez elle, et il est désirable qu'un changement dans la manière dont elle est administrée la mette à même d'utiliser pour le bien général les bons éléments qu'elle renferme.

Le gouvernement du sultan a déjà fait, dans cette intention, de louables efforts. Il s'en faut de beaucoup que toutes les réformes du Hatt-i-Humaïoun de 1856 aient été appliquées en Arménie ; mais la condition des chrétiens a été notablement améliorée, et l'état actuel des mœurs ne permet guère de faire plus. En effet, ce pays est un de ceux où, dans l'origine, la domination ottomane a le plus lourdement pesé sur les rayas. Éloignés de l'influence civilisatrice de Constantinople, les Musulmans n'usaient point envers les Chrétiens de cette tolérance qui, même avant le règne de Mahmoud II, était devenue générale à l'égard des populations orthodoxes et catholiques de la Roumélie. Les janissaires, en particulier, ont, jusqu'au moment de leur proscription, commis à Erzeroum, à Mouch, à Van, les plus regrettables excès. Aussi, maintenant encore, les Arméniens tremblent devant la race conquérante, et des années s'écouleront avant qu'ils puissent triompher de cette terreur instinctive. A moins qu'ils ne se sentent appuyés par un puissant protecteur, il est presque sans exemple qu'ils osent résister aux violences d'un Musulman. Dans beaucoup de villages, vingt familles chrétiennes se laissent opprimer par une ou deux familles turques. Si, à Erzeroum même, de pareilles choses ne se voient plus, c'est que les fonctionnaires supérieurs, beaucoup mieux intentionnés en général que leurs subordonnés, montrent un sincère désir de rendre à tous une égale justice ; d'ailleurs, la présence des agents européens est une garantie contre le renouvellement des actes de fanatisme si fréquents autrefois.

On peut cependant prévoir l'époque où les Arméniens, comprenant mieux leur véritable position, recouvreront mieux le sentiment de leur dignité personnelle et ne consentiront plus à reconnaître une supériorité que rien ne justifie. Dès maintenant, ils montrent plus d'empressement à obtenir,

par la voie légale, la réparation d'injures qui auparavant demeuraient impunies. Depuis quelques années, il se produit un fait assez significatif et qui mérite d'être rappelé ; les muletiers turcs avaient, autrefois, le monopole du transport des marchandises ; non qu'ils fussent à même d'exercer leur métier dans de meilleures conditions ; mais ils opposaient aux brigandages des Lazes et des Kurdes une résistance sur laquelle on ne pouvait guère compter de la part de muletiers arméniens. Aujourd'hui, au contraire, ces derniers prouvent qu'ils ont appris à défendre, aussi bien que les musulmans, les intérêts qui leur sont confiés, et le préjugé dont ils ont été victimes ne saurait longtemps subsister.

La France a proposé, depuis quelques années, l'adoption de deux mesures excellentes, dont l'une a déjà reçu un commencement d'application ; sans doute il en sera bientôt de même pour l'autre ; je veux parler de l'administration des chrétiens aux grades administratifs, et de l'obligation du service militaire, qu'il est question d'imposer à tous les sujets du sultan sans distinction de croyance. Dans le principe, les Turcs ont vu avec étonnement et colère l'accès des emplois permis aux Arméniens ; ils ont pourtant fini par s'y habituer, et c'est à peine si les fonctionnaires non musulmans rencontrent encore de temps en temps un mauvais vouloir qui se trahit par des taquineries sans importance. Quant à la décision qui appellerait les chrétiens sous les drapeaux, il est à souhaiter qu'elle soit prise sans retard. Le jour où ils combattront à côté des Turcs, ils se sentiront relevés vis-à-vis d'eux-mêmes ; rien, d'ailleurs, ne serait mieux fait pour inspirer aux populations chrétiennes les sentiments de patriotisme qui, à l'heure présente, leur sont complétement étrangers. Les Arméniens s'attacheront aux institutions ottomanes le jour où ils en seront constitués les défenseurs. Depuis trop longtemps sans doute ils sont éloignés du service militaire pour qu'ils ne fassent pas quelque difficulté avant de s'y soumettre quand le gouvernement le leur imposera ; mais ils comprendront qu'ils ne peuvent être placés sur un pied d'égalité avec les Turcs sans partager le fardeau de toutes les charges publiques ; et, réconciliés avec le pouvoir qui les aura émancipés, ils retrouveront, pour le servir, le courage traditionnel qu'ils ont déployé, depuis l'origine de l'histoire, contre les envahissements de leur pays.

II. — Ce qui vient d'être dit sur la situation faite aux Arméniens pendant des siècles explique certaines particularités des mœurs dont on pourrait s'étonner au premier abord. Ils ont adopté la plupart des habitudes du peuple conquérant ; leur costume copie autant que possible celui des musulmans ; leurs femmes vivent dans une réclusion presque absolue ; la facilité de rapports qu'on trouve parmi les autres nations chrétiennes n'existe pas ici. Le genre d'existence auquel ils se sont condamnés présentait l'avantage de ne point choquer les préjugés musulmans ; en vivant autant que possible dans leurs maisons, les Arméniens n'avaient d'ailleurs que peu d'occasions

de s'exposer aux insultes et aux avanies. Aujourd'hui que de pareilles coutumes n'ont plus de raison d'être, ils les conservent par habitude. Les vieillards se montrent même hostiles aux modifications que voudraient introduire ceux de leurs compatriotes qui ont vu l'Europe, et qui essayent de réagir contre un ordre de choses jadis imposé par les exigences d'une malheureuse époque. Par l'effet d'une singulière illusion, les partisans des anciennes idées croient pouvoir s'appuyer sur le respect dû à la religion pour repousser toute réforme comme une concession faite à l'esprit du siècle.

La vie des Arméniens est cependant assez dure, à cause de l'extrême pauvreté du pays, pour qu'on doive regretter le maintien de préjugés qui la rendent plus triste encore. A peine sortis de l'enfance, les jeunes gens de toutes les classes interrompent de rapides études commencées à l'école ; les ressources des parents sont en général trop minimes pour que leurs fils ne se voient pas dans la nécessité de se suffire à eux-mêmes le plud tôt possible. Au bout d'une ou deux années d'un rude apprentissage, ils s'établissent pour leur propre compte. Comme les transactions, par suite de manque d'argent, sont nécessairement limitées ; comme l'industrie et l'agriculture ne retirent de leurs produits qu'un bénéfice faiblement rémunérateur, peu de gens arrivent à la fortune, et l'existence d'un grand nombre se passe dans une lutte continuelle contre le besoin. Il y a, sans doute, d'autres opérations infiniment plus fructueuses, comme l'achat de la ferme des impôts et la fourniture des articles nécessaires à l'entretien de l'armée ; mais on ne peut s'y livrer sans avoir à sa disposition des capitaux considérables, et celui qui se lance dans ces entreprises risque fort de ne pas réussir s'il prend pour règle de ses actes une stricte probité.

Dans les villes, le commerce en détail est exercé par une fraction de la population arménienne[8], mais, comme on l'a vu plus haut, elle ne montre pas une grande aptitude pour le négoce. Depuis le commencement du siècle, le commerce se traîne dans les mêmes ornières ; les marchandises venues de Constantinople sont achetées en gros à Trébizonde ou à Erzeroum, et, de là, revendues en détail dans les différents districts de la province. C'est à peine si quelques négociants, plus intelligents et plus hardis, ont essayé d'entrer en rapport avec l'Europe ; mais leurs tentatives ont constamment échoué, et ils ont dû revenir aux anciens errements.

Presque tout le commerce local se fait dans les **tcherces**[9], appelés par les Européens **bazars**[10]. Ce sont de longs passages, quelquefois couverts, comme les bazars de Constantinople, et bordés de boutiques de bois élevées sur des tréteaux. Le marchand est assis sur une natte au coin de sa boutique, et fume sa pipe en attendant les acheteurs avec un air de parfaite indifférence. Quand le chaland arrive, les divers objets exposés lui seront présentés sans un mot pour faire valoir le mérite de la marchandise. Cette impassibilité, qui n'est pas dans le caractère des Arméniens, est affectée par eux en vue d'imiter les Turcs, sur lesquels ils sont habitués depuis longtemps à prendre modèle.

Une comptabilité régulière est chose à peu près inconnue parmi les négociants arméniens. Un très petit nombre d'entre eux tiennent des livres et savent à quoi s'en tenir sur la marche de leurs affaires ; les autres font preuve de l'imprévoyance la plus complète, et, lorsqu'ils se trouvent surpris par le manque d'argent, ils s'adressent à l'usurier. Le taux de 12 pour 100 est réputé modéré ; l'intérêt des sommes prêtées s'élève le plus souvent à 15, 20 et même 30 pour cent.

L'industrie locale est réduite à preque rien par la concurrence étrangère. Sauf du savon grossier, des peaux, de la viande séchée, quelques étoffes et des armes assez renommées, le pays tire tout de l'Europe. Les cotonnades viennent d'Angleterre, les draps d'Allemagne, les sucres, les soieries, les alcools de France. Quelques exploitations industrielles tentées par les Arméniens ont dû être presque immédiatement abandonnées, à cause des mécomptes qu'amenait l'inexpérience des promoteurs de l'entreprise.

L'agriculture, qui pourrait être pour l'Arménie une source d'inépuisables richesses, se trouve réduite à l'état le plus misérable par suite de l'absence de routes et du manque de débouchés. Sans revenir sur les considérations exposées dans un précédent travail, il est à propos de rappeler que les Arméniens forment une excellente population agricole. Robustes, exercés à la fatigue, connaissant à merveille le sol qu'ils ont à cultiver, ils pourraient, dans de meilleures conditions économiques, approvisionner à eux seuls la plus grande partie de l'empire, et même envoyer sur les marchés de l'Europe des quantités considérables de céréales.

III. — Obligés de ne compter que sur eux-mêmes dès le début d'une vie qu'un pénible travail absorbe presque entièrement, les Arméniens se marient assez jeunes. Un homme est en général marié vers sa vingtième année, une fille vers sa quinzième. Les filles n'apportent pas de dot à leurs maris, qui, au contraire, doivent faire pour la cérémonie des noces, des dépenses souvent hors de proportion avec les ressources du nouveau ménage.

Comme dans tout le reste de l'Orient, les femmes sont tenues dans un état de complète dépendance. On peut dire que leur vie se passe à élever leurs enfants et à servir leur mari. Il est rare qu'elles soient consultées pour les affaires de la famille ; leur role se borne à obéir et à se résigner aux volontés étrangères. L'ignorance dans laquelle elles sont élevées à dessein leur rend facile cette soumission passive. Il serait pourtant à désirer que dans les familles arméniennes, dont le chef est obligé de s'absenter souvent pour faire de longs voyages, la femme fut en état de veiller, temporairement au moins, aux intérêts de la maison. On ne peut espérer que cela arrive avant de longues années. Les Arméniennes passent dans la plus complète oisiveté tout le temps que ne leur prennent pas les soins matériels du ménage ; si elles sont assez riches pour se dispenser de ce genre d'occupations, elles emploient la journée à causer avec les servantes ou avec les voisines. Quand plusieurs

femmes se trouvent réunies, elles n'ont d'autre moyen de chasser l'ennui que de se faire d'interminables récits, assez analogues aux contes des **Mille et une nuits**, sinon par la variété et par la richesse de l'imagination qui s'y déploie, du moins par le choix des sujets et la liberté des descriptions. Rangées sur le même divan, les jambes croisées, elles prêtent à la conteuse une religieuse attention, tout en buvant à de courts intervalles le café et le thé que leur apportent les vieux domestiques préposés à la garde de l'appartement des femmes.

La beauté arménienne est célèbre dans toute la Turquie, et l'on ne peut nier que cette réputation ne soit méritée. Il est vrai que cette beauté (comme du reste celle des Géorgiennes) est tellement inerte et si peu vivante que les Européens se trouvent embarrassés pour partager l'admiration des Orientaux. Ils ont d'ailleurs peu d'occasions de porter un jugement, n'étant presque jamais admis dans l'intérieur des familles. Les femmes se cachent à l'arrivée d'un visiteur étranger, et ne paraissent pas dans les réunions assez fréquentes tenues à l'occasion des fêtes religieuses ou nationales. D'autre part, elles ne sortent guère que pour aller au bain, à l'église, ou pour passer la journée les unes chez les autres. C'est à la sortie des églises qu'on peut le plus facilement les voir, lorsqu'elles ne prennent pas la précaution de se couvrir le visage du grand voile ou **ihram**[11] qui les enveloppe. Elles regagnent leurs quartiers par petits groupes ; leur démarche, traînante comme celle des Turques, est peu gracieuse, mais, à cause de la vivacité des couleurs de l'ihram, l'aspect de ces groupes de femmes, vu de loin, et assez agréable.

Leur costume copie autant que possible celui des musulmanes. Sous le grand voile dont il vient d'être parlé, elles ont une longue veste bleue brodée d'or ou d'argent. L'usage des jupes européenenes, de soie ou d'indienne, s'est substitué depuis longtemps à celui des larges pantalons. — Dans les maisons, les chrétiennes portent un tablier rouge ; les Turques se reconnaissent à leurs tabliers bruns. — Les bijoux consistent en colliers de sequins ou **mahmoudié**[12], en chaînes d'or et en bracelets de filigrane.

Les mariages sont, pour la plupart, d'une mérveilleuse fécondité. Beaucoup de femmes ont, à trente ans, une dizaine d'enfants, et il est peu de ménages où l'on ne compte cinq ou six garçons et filles. Ces nombreuses familles ne sont point un fardeau. Les filles se marient sans dot, et les garçons, devant gagner leur vie dès la quatorzième année, ne restent pas longtemps à la charge de leurs parents. Comme, d'un autre côté, les vieillards parviennent d'ordinaire à un âge avancé et comme tous les membres d'une même famille habitent ensemble, on voit souvent dans une même maison quatre générations réunies sous l'autorité de l'arrière-grand-père.

Le respect des parents est poussé plus loin peut-être que partout ailleurs. Jamais un enfant ne s'assied en présence de son père ; quand un hôte arrive dans la maison, c'est le plus jeune fils qui lui présente la pipe et les

rafraîchissements dont l'hospitalité orientale accable les étrangers. Les jeunes gens ne sont pas consultés sur le choix de la femme qu'ils doivent épouser ; l'usage est de laisser au père et à la mère le soin de la trouver.

Cette puissante organisation de la famille et l'habitude où sont les Arméniens de vivre presque exclusivement chez eux, présente d'incontestables avantages ; mais elle est peu favorable au développement des relations sociales. Les réunions et les soirées, où ne viennent jamais que des hommes, dégénèrent souvent en véritables orgies. L'ivrognerie n'est pourtant pas générale chez les chrétiens ; les Turcs, malgré les prescriptions de leur loi religieuse, sont adonnés à la boisson beaucoup plus que les chrétiens.

Toutes les fêtes arméniennes présentent le même caractère de tristesse, dû à l'absence des femmes. Même dans les réunions à l'occasion des mariages, les invités des deux sexes se tiennent dans des appartements séparés. A cela près, les cérémonies des noces, des baptêmes et des funérailles n'offrent rien de particulier. Elles se passent comme chez les Arméniens de Constantinople.

IV. — La manière dont les habitations de la ville et de la campagne sont construites se ressent du besoin que les Arméniens éprouvent de dérober aux regards les mystères de leur vie de famille. Nulle part le fameux précepte, qui dit que «la vie privée doit être murée», n'a été pris plus à la lettre. Les maisons n'ont pas souvent de fenêtres ouvrant sur la rue ; et le nombre de ces habitations souterraines, dont Xénophon parlait déjà avec étonnement, est encore considérable, sinon dans les villes, du moins dans les campagnes. La plupart des villages sont bâtis au bord des routes, sur les pentes de collines, de façon que le toit est de niveau avec la chaussée ; ce toit, en forme de terrasse, se continue horizontalement, à angle aigu avec la pente du terrain, pour venir reposer sur un mur qui constitue l'unique façade, du côté opposé à la route. Il résulte de là que l'on peut passer à côté d'un village sans en soupçonner l'existence ; l'hiver surtout, quand la neige couvre la campagne, il arrive parfois, dit-on, aux voyageurs qui abandonnent le chemin, de tomber dans les trous à fleur de terre des cheminées. La pauvreté de l'intérieur de ces maisons répond à leur triste apparence ; elles n'ont qu'une seule chambre, au fond de laquelle sont l'étable et l'écurie ; la famille vit sur une sorte d'estrade bordée de sofas grossiers, à la fois siéges et lits. Dans un angle est pratiqué un étroit foyer ; les aliments y sont cuits au moyen du **tézek**[13], combustible animal dont l'odeur trahit l'origine ; la fumée s'échappe par une ouverture au plafond.

Quelque sales et misérables que soient ces villages, l'étranger est toujours sûr d'y trouver l'accueil le plus hospitalier. Dès qu'un voyageur arrive, toute la famille se lève pour lui offrir la place d'honneur, sur le sofa, auprès du feu. Les personnages notables de la localité, le prêtre, le maître d'école, viennent lui souhaiter la bienvenue. On le questionne sur le pays d'où il vient, sur les nouvelles politiques et religieuses — elles ne pénètrent pas souvent

jusqu'à ces endroits isolés — mais on se garde de l'interroger sur le but et les motifs de son voyage. La nuit, la famille lui abandonne l'estrade, et va coucher sur le foin, auprès des bestiaux. Au moment du départ, ses hôtes viennent lui baiser la main en lui souhaitant beau temps et bonne route, et restent sur le seuil jusaqu'à ce que la caravane ait disparu au détour du chemin.

L'aspect des grandes villes ne diffère pas de celui des villages, si ce n'est qu'elles couvrent une surface plus considérable. Cependant, quoique assez basses, les habitations y sont rarement souterraines ; les terrasses du même ilot de maisons se trouvent à peu près au même niveau, de façon qu'il est souvent plus facile de cheminer sur le toits que par les rues. Les arbres, exilés de la campagne, semblent s'être réfugiés dans les cours des mosquées. Enfin, depuis quelques années, on s'est décidé à pourvoir les étages supérieurs de fenêtres à l'européenne. C'est à Erzeroum que ces innovations ont été le plus généralement introduites. Aussi la capitale de l'Arménie, vue de l'un des sommets qui la dominent, présente-t-elle en été un coup d'œil assez agréable. Cette immense étendue de terrasses, coupée çà et là par des lignes de verdure qui indiquent le cours des ruisseaux, et dominée par une citadelle semblable aux anciennes forteresses de l'Occident, illusionne l'étranger sur l'importance réelle de la ville où il va entrer. Cette déception explique en partie la sévérité des jugements qui ont été portés sur Erzeroum, qui n'est pas plus sale ni plus mal bâtie que la plupart des autres villes turques ; les rues y sont assez larges et moins impraticables certainement que celles de Trébizonde, de Sinope et de Samsoun.

L'ameublement des maisons est des plus simples. Un sofa garnit trois des côtés de la chambre ; l'hiver un brasier plein de charbons ardents, autour duquel se réunit la famille, est placé dans un coin, près du sofa. Aux murs sont suspendus des faisceaux de pipes et des armes. Dans ce pays où la sécurité des routes est la dernière chose sur laquelle on puisse compter, l'usage est de s'armer jusqu'aux dents dès qu'on sort de la ville. Les armes d'Erzeroum sont travaillées avec goût et jouissent d'une certaine renommée. L'arme nationale, le **cama**[14], mérite une mention particulière, à cause de son origine ; c'est l'ancienne épée romaine, courte, large, à petite poignée, tranchante des deux côtés, telle qu'elle est représentée sur les monuments et les médaillons antiques. L'épée avec laquelle les Romains ont conquis le monde ne se voit plus que dans ce coin ignoré de l'Asie, à la ceinture des pâtres et des muletiers arméniens.

V. — Si, à aucune époque, les mœurs des Turcs ne comportaient une grande tolérance à l'égard des chrétiens d'Arménie, du moins les conquérants ont laissé aux vaincus pleine liberté d'administrer comme ils l'entendraient leurs affaires intérieures. Ce n'est guère que dans les questions fis-

cales que l'ingérence de l'autorité ottomane se faisait sentir. On sait qu'à toutes les époques, l'impôt et les douanes ont été le grand souci des gouvernements orientaux.

Deux **catholicos**[15], l'un arménien grégorien, l'autre catholique[16], sont les chefs suprêmes de leur nation et ses intermédiaires auprès du pouvoir central, Le premier réside à Etchmiazine[17], dans l'Arménie russe, le second à Constantinople. Sous leur contrôle, les évêques administrent, au temporel aussi bien qu'au spirituel, les différents diocèses. Ils reçoivent, à leur entrée en fonction, un exequatur du sultan. Jusqu'à ces dernières années, les prélats arméniens étaient revêtus d'une autorité qui rappelait celle des grands feudataires ecclésiastiques du moyen âge. Depuis la réorganisation des Vilayets, ils ont été privés d'une partie de leurs anciennes attributions ; ils ne peuvent plus rendre la justice civile qu'à titre d'arbitres officieux, et le gouvernement contrôle les actes de leur administration. Ils n'en sont pas moins toujours les véritables chefs de leur communion, qu'ils gouvernent avec l'assistance d'un conseil de notables, présidés par le **millet-bachi**[18].

Cette assemblée est élective ; tous les membres de la nation exerçant une profession indépendante sont admis à voter lors de l'élection des Conseillers. Ceux-ci doivent être consultés sur toutes les questions qui intéressent la communion. Ils dressent la liste des candidats aux fonctions épiscopales, lors de la vacance du siége ; l'autorité ecclésiastique supérieure n'a que le droit de choisir entre ceux qui lui sont ainsi désignés. Le Conseil est également consulté par l'évêque quand il s'agit de la consécration des aspirants à la prêtrise.

Depuis douze ans, les Arméniens participent à l'administration de la province. Dans le conseil supérieur établi au siége du gouvernement général, chaque communion chrétienne envoie un membre. Les chrétiens sont également représentés dans les conseils secondaires. Il faut pourtant avouer que l'éducation administrative des Arméniens est encore peu avancée. Les hommes de la génération actuelle, qui sont nés à une époque d'intolérance, n'ont pas assez bien compris les bienfaits de la liberté pour se montrer pressés d'en jouir. Ils se contentent de voir leurs personnes, leurs familles et leurs biens à l'abri des avanies traditionnelles, et ne font pas grands efforts pour user de l'influence politique que le gouvernement a voulu leur donner. De leur côté, les Turcs ne sont pas habitués à siéger auprès des chrétiens : leur opposition se traduit en taquineries de toute espèce, et les Arméniens, comme toujours, cèdent sans combat. Le fanatisme musulman réussira sans doute, pendant quelques années encore, à maintenir des prétentions aussi contraires à la justice qu'à l'esprit de la loi ; cependant on peut déjà prévoir l'époque où un ordre de choses nouveau, fondé sur une appréciation plus équitable des droits de chacun, s'établira au sein des conseils du Vilayet.

On voit que l'organisation politique de la province est, en principe, des plus libérales ; malheureusement les réformes prescrites par les ordon-

nances impériales n'ont pas toutes reçu une application aussi complète. Ainsi les chrétiens, qui doivent, aux termes du Hatt-i-Humaïoun de 1856, être assimilés en tout aux musulmans, n'étaient pas admis, jusqu'à l'année dernière, à déposer comme témoins contre des Turcs en matière civile et criminelle. Sur les observations des agents étrangers, le gouverneur général a enjoint aux juges de recevoir les dépositions de tous les sujets ottomans sans distinction de culte ; mais cet ordre est éludé le plus souvent possible, et il reste toujours assez difficile de le faire observer.

Comme il a été dit au commencement de ce chapitre, la plus grave des questions administratives est celle de l'impôt. Les contributions sont lourdes ; l'appauvrissement du pays est tel que les Arméniens deviennent de plus en plus incapables de satisfaire le fisc. Des abus de toute nature se glissent dans la perception des taxes et augmentent indéfiniment les charges qui pèsent sur le contribuable. La communion grégorienne est actuellement redevable d'un arriéré énorme, et le gouvernement ne peut arriver à se faire payer malgré les mesures de rigueur auxquelles il a recours. Il est regrettable que les embarras intérieurs et extérieurs de l'empire ottoman l'obligent à employer tous les moyens pour augmenter ses ressources financières ; c'est avec une véritable terreur que la population arménienne voit le nombre et la quantité des impôts grossir chaque jour.

Si pourtant il était possible d'alléger le fardeau des charges publiques, et si des excitations venues de l'étranger n'entretenaient pas dans le pays une sorte de malaise et d'inquiétude, les chrétiens de cette province seraient assez satisfaits de leur situation. Bien que l'Arménie ait été jadis l'un des royaumes les plus aristocratiques de l'Asie, ses habitants ont accepté sans la moindre difficulté les institutions démocratiques des Ottomans. La noblesse héréditaire n'existe plus chez eux ; sauf quelques familles établies à l'étranger, comme les Bagration ; personne ne songe à ressusciter les titres féodaux et à se distinguer de la foule en évoquant le souvenir de la gloire des ancêtres. La communauté de malheurs a établi parmi les Arméniens une égalité que le temps et les efforts du législateur auraient sans doute été impuissants à créer. Les seules supériorités reconnues dans la nation sont celles que l'on doit à une grande fortune ou à une position administrative élevée.

C'est là un fait d'autant plus extraordinaire que les Arméniens tiennent beaucoup à leurs traditions historiques et se font une haute idée de la noblesse de leur race. Ils la croient appelée, dans l'avenir, à de grandes destinées. Leurs espérances sont plus vagues que les rêves ambitieux des Grecs et des Slaves de la Roumélie ; ils seraient embarrassés de préciser ce qu'ils désirent pour leur nation ; mais ils pensent qu'un jour elle occupera une place importante parmi les peuples chrétiens de l'Asie. Ils ne songent pas que leur petit nombre, la dispersion de la plupart d'entre eux dans des contrées lointaines et le défaut de sens politique qu'ils ont montré à toutes les époques de leur histoire, ne permettent guère de compter sur la restauration d'une monarchie arménienne. D'ailleurs il semble improbable qu'ils essayent

jamais de conquerir par les armes leur indépendance ; le contact des musulmans les a rendus fatalistes, et c'est des événements, beaucoup plus que de leur propre initiative, qu'ils attendent la délivrance de leur pays. La Turquie peut donc, sans aucun danger, les laisser nourrir ces innocentes espérances ; elles ne les empêcheront pas de prêter un concours efficace à l'œuvre de la régénération de l'empire ottoman, si une politique habile et prudente les dirige dans la bonne voie.

VI. — Privés pendant plusieurs siècles de leurs existence nationale, les Arméniens n'en ont conservé qu'avec plus de soin et de respect leurs institutions religieuses. La religion était le lien par lequel ils demeuraient unis et qui permettait à la nation de conserver son individualité ; aussi n'est-il peut-être pas inutile de terminer ce travail par quelques détails sur l'organisation de l'Église arménienne.

L'évêque, dont les attributions administratives ont déjà été exposées, est revêtu d'un pouvoir religieux a peu près aussi étendu qu'au temps du Bas-Empire. Il est le chef des prêtres séculiers et réguliers ; il veille au maintien de la discipline ecclésiastique ; les registres de baptême sont entre ses mains, et il est, par cela même, le dépositaire des seuls documents d'état civil qui existent dans le pays.

D'après la loi, les évêques doivent recevoir un traitement de l'État ; cette disposition n'ayant jamais été appliquée, ils sont entretenus aux frais de leur communion. Les inconvénients pratiques de ce sytème sont nombreux ; dans les diocèses pauvres, les visites pastorales deviennent souvent de véritables tournées de perception. Quelques prélats, plus soucieux de leur dignité que de la prospérité matérielle de leur église, aiment mieux, il est vrai, vivre dans la misère que d'être à charge à leurs administrés ; mais beaucoup d'autres ne partagent pas ces scrupules, et exigent impitoyablement les redevances.

Dans l'Église arménienne non unie, les prêtres appelés **vartabed** (docteurs), auxquels le mariage est inerdit, peuvent seuls prétendre au rang épiscopal. Les prêtres mariés forment une classe secondaire dans l'ordre sacerdotal. Au-dessous d'eux viennent les diacres et les sous-diacres, qui assistent les prêtres dans l'exercice du culte et la direction des écoles. Les couvents, assez rares, sont habités par de simples associations de vartabed soumises à une discipline fort peu rigoureuse.

On se fait généralement, en Europe, de la science et des vertus du clergé arménien, une idée beaucoup trop élevée. Dans l'Arménie turque, il ne justifie pas cette réputation. L'ignorance des desservants de villages est proverbiale ; dans les villes, les prêtres sont plus instruits, mais leur moralité laisse beaucoup à désirer. Quant à ceux qui habitent les couvents, ils n'ont jamais songé à tirer de la poussière de leurs bibliothèques les précieux

manuscrits qui y dorment depuis des siècles. Les voyageurs européens et les Méchitaristes catholiques ont seuls cherché à utiliser ces documents pour jeter quelque lumière sur l'histoire, si obscure encore, de l'Arménie.

Les établissements d'instruction publique sont tous entre les mains du clergé. Des écoles primaires reçoivent gratuitement, dans chaque paroisse, un nombre d'élèves assez considérable, auxquels on enseigne, outre le catéchisme, la lecture, l'écriture, les éléments de l'histoire nationale, l'arménien, le turc. Les écoles primaires d'Erzeroum comptent environ deux mille élèves des deux sexes. — Enfin, un séminaire établi auprès de chaque évêché, prépare au ministère ecclésiastique un certain nombre de jeunes gens entretenus aux frais de la communion.

Cette rapide étude suffit pour montrer que les Arméniens forment, au milieu des populations si variées de l'empire ottoman, un petit groupe qui se distingue par de sérieuses et solides qualités. On doit espérer que le gouvernement du sultan, lorsqu'il aura surmonté les difficultés qui s'opposent au règlement des questions intérieures, s'occupera d'introduire dans cette partie de ses possessions asiatiques les améliorations morales et matérielles devenues impérieusement nécessaires. Après quelques années de bonne administration, l'agriculture se ranimera, le commerce prendra un nouvel essor, et tout pretexte sera enlevé à ceux qui, dans un but intéressé, s'attachent à semer parmi les Arméniens des germes de désaffection et de révolte.

[Erzeroum, 1868]

ALBERT-LAURENT-LEOPOLD EYNAUD
[Consul de France]

ARMENIA AND THE LEAGUE OF NATIONS

Dr. V. NERCESSIAN

1

Mr. A. Aharonian formally asked the League of Nations, on September 25, 1920, that Armenia be admitted to membership in the League. Armenia was eager to become a member of the League in order to benefit from Article 10 of the League Covenant which says: «The members of the League engage to respect and maintain against all external aggression the territorial integrity and present political independence of all members of the League. In case of any such aggression, or in case of any threat or danger of such aggression, the Council shall advise upon the means by which this obligation shall be fulfilled».

The League of Nations was unable to give any direct help to the Armenians from 1920 to 1922, although it attempted from time to time, to remind the Supreme Council of the Allied Powers of its duty toward Armenia.

In the collection of papers belonging to Lord Robert Cecil, now deposited in the Department of Western Manuscripts of the British Library there are two interesting documents which I present to the Haigazian Armenological Review readers.

The document entitled «Recent Events in Armenia» is a report prepared by the Italian Delegate to the Council of the League of Nations which was translated into English by Luigi Villari, dean of foreign representatives in Tiflis and forwarded with a covering letter to Lord Robert Cecil, Viscount Cecil of Chelwood, (b. 1864, d. 1958). The document is in his collection of papers which the Department of Western Manuscripts acquired in 1954.

Lord Robert Cecil had been Assistant Secretary of State for Foreign Affairs under Lord Arthur James Balfour until 1919. He was one of the founders of the League of Nations. Late in 1920 he went to Geneva as a delegate to the newly founded League. That first meeting of the Assembly of the League of Nations ended on 18 December 1920. In the collection of papers there is a letter from Avetis Aharonian dater 27th December 1920 [Add.Ms. 51095, fol. 7] and this report [Add.Ms. 51095, fol. 15].

Société des Nations

League of Nations
Geneva, March 12, 1921

It was not cowardice on the part of the Armenians who for the last two years had given such great and striking proofs of their courage and bravery on their various fronts — Turkish, Georgian and Azerbaidjanian; nor can it be said that it was a strategic victory on the part of the Kemalists, who advanced without any resistance over territory which was well-known to them, and were favoured to a remarkable extent by the native population which was of their race and religion.

The Kemalists, having arrived at Alexandropol, obtained control of the only Armenian railway, and cut off the capital Erivan, threatening it from all sides; at the same time they thrust forward to Marabelis and almost Delijan, and found open before them the roads through Baku and central Asia and the southern road through Georgia. It was a bold adventuresome move — but for the moment no one was in the position to oppose it — to break so long a line, and one so far from the base, and to compel the Kemalists to a precipitate and disastrous retreat. Thus the Kemalists began by forcing the Armenians to lay down their arms and afterwards to accept a disastrous armistice, which was converted into the Treaty of Kars imposed by Karabekir Pasha on the Armenian plenipotantiaries, and signed by them at midnight of December 2nd, under a threat of resuming the march on Erivan and to destroy the Republic of Armenia.

In the meantime, other grave events were taking place. The Soviet Committee of Baku, in concert with those Armenian elements who supported the theories and organisation of the Bolsheviks, decided to carry out a coup d'etat in Armenia by introducing a Soviet Government. The promotors of this movement were influenced — indeed perhaps actuated — by the proposal to save Armenia from the Kemalists and to cut them off from access to Baku. This coup d'etat took place on November 29th, when the Armenian Bolshevik Committee of this city, together with a body of Russian troops, invaded the Armenian frontier, established itself at Dilijan and proclaimed a Soviet Government there. After tentative efforts to form a Government based on compromise and a military dictatorship, the Armenian Government on the evening of December 2nd passed into the hands of Armenian Bolshevik elements which had come from Baku with M Kassian at their head, under the control of M Legrand, a commissary of the Moscow Soviet, a renegade of French origin, born in Russia, a representative and agent of the rulers at Moscow.

The Kemalists maintained their position in Alexandropol, which they should by that time have evacuated, and awaited there the ratification of the Treaty of Alexandropol.

The new Armenian Government has persisted, from the beginning of its assumption of power, in declaring that it would not recognise as valid, nor accept nor ratify this Treaty of Alexandropol, on the ground that its terms are too severe, and that it was imposed by Karabekir Pasha forcibly,

It was not cowardice on the part of the Armenians who for the last two years had given such great and striking proofs of their courage and bravery on their various fronts — Turkish, Georgian and Azerbaidjanian; nor can it be said that it was a strategic victory on the part of the Kemalists, who advanced without any resistance over territory which was well-known to them, and were favoured to a remarkable extent by the native population which was of their race and religion.

The Kemalists, having arrived at Alexandropol, obtained control of the only Armenian railway, and cut off the capital Erivan, threatening it from all sides; at the same time they thrust forward to Marabelis and almost Delijan, and found open before them the roads through Baku and central Asia and the southern road through Georgia. It was a bold adventuresome move — but for the moment no one was in the position to oppose it — to break so long a line, and one so far from the base, and to compel the Kemalists to a precipitate and disastrous retreat. Thus the Kemalists began by forcing the Armenians to lay down their arms and afterwards to accept a disastrous armistice, which was converted into the Treaty of Kars imposed by Karabekir Pasha on the Armenian plenipotantiaries, and signed by them at midnight of December 2nd, under a threat of resuming the march on Erivan and to destroy the Republic of Armenia.

In the meantime, other grave events were taking place. The Soviet Committee of Baku, in concert with those Armenian elements who supported the theories and organisation of the Bolsheviks, decided to carry out a coup d'etat in Armenia by introducing a Soviet Government. The promotors of this movement were influenced — indeed perhaps actuated — by the proposal to save Armenia from the Kemalists and to cut them off from access to Baku. This coup d'etat took place on November 29th, when the Armenian Bolshevik Committee of this city, together with a body of Russian troops, invaded the Armenian frontier, established itself at Dilijan and proclaimed a Soviet Government there. After tentative efforts to form a Government based on compromise and a military dictatorship, the Armenian Government on the evening of December 2nd passed into the hands of Armenian Bolshevik elements which had come from Baku with M Kassian at their head, under the control of M Legrand, a commissary of the Moscow Soviet, a renegade of French origin, born in Russia, a representative and agent of the rulers at Moscow.

The Kemalists maintained their position in Alexandropol, which they should by that time have evacuated, and awaited there the ratification of the Treaty of Alexandropol.

The new Armenian Government has persisted, from the beginning of its assumption of power, in declaring that it would not recognise as valid, nor accept nor ratify this Treaty of Alexandropol, on the ground that its terms are too severe, and that it was imposed by Karabekir Pasha forcibly,

and only by means of dire threats. The latter has sent a protest to Angora, and has invoked and is now awaiting, the intervention of the Government, or rather the ruling powers at Moscow. The latter have now summoned a conference to Moscow in which representatives from Moscow, Angora, Armenia and Azerbaidjan, but not from Georgia are to take part.

The Kemalists declared that they had no intention of amending the Treaty of Alexandropol. Meanwhile, the Soviets had satisfied Armenia by restoring the districts of Karaba[5], Zanguezur and Natchichevan[6] had recently been taken from her by Azerbaidjan. But in consequence of the pretexts of the Kemalists, it appears that the Soviets at the last moment agreed that the region of Natchichevan should remain in the hands of the Turks, who claim that they should keep it as well as the district of Kars in order that a plebisite on an ethnical basis should decide to whom these districts should belong.

Thus the Republic of Armenia is now composed of the districts of Erivan, Echmiadzin, Surmalu, Alexandropol, Karabik[7], Zanguezur and also of the small territory (part of which is in dispute) of the Georgian province of Tiflis.

The new Armenian Government is carrying out its duties zealously and with the keen desire to further the interests of the people. Except for the imprisonment of a few politicians, amongst them the expresident of the Council and Minister for Foreign affairs, Dr Ondianjan[8], no acts of persecution, much less of terrorism, have been committted or allowed to be committed. That part of Armenia which has thus become Bolshevik remains calm; an amnesty has already been declared; and to alleviate the great sufferings of the population the Soviets have had bread, flour and petroleum brought from Baku, although these articles are scarce.

On the other hand, it appears that the Kemalists have taken possession of the depots and magazines at Alexandropol and have conveyed them all to Kars and Erzerum. As far as can be gathered the Armenian people would not be satisfied if Bolshevism were the officially declared policy of the Government. The people of the Armenian Republic consist for the most part of country people, tillers of the soil (92 per cent), and all of them abhor the principles of communism. It is calculated that barely 135 individuals out of two million Armenians, were known to be Bolsheviks. But the Armenian people did not oppose a form of administration which is apparently Bolshevik, to which it resigned itself in the hope that the Bolshevik label would at least save it and liberate it from the Turks. But it has already been disillusioned, and fears that the Bolsheviks of Moscow are making every effort to avoid a conflict with the Kemalists, at least for the present.

Indeed, when the coup d'etat in the Government of Erivan was first announced, it seemed likely that the entire Russian army would march upon Armenian territory in order to expel the Kemalists. But the Russian troops which have advanced into this territory were very few in number — some

few thousand soldiers — and not in a position to offer serious resistance to the Angora forces, so that Armenia is still living today under the incubus of a permanent danger, at the mercy of Mustapha Kemal. The military situation may, however, change very rapidly, since the Soviets have at their disposal a short distance away two other complete armies, one of which is guarding Persia and the other Georgia, but it does not seem probable that during this winter (which, owing to exceptionally heavy and early snow and frost, is a severe one) or that in the following months the Soviets would desire to make considerable alterations and concentrations in their troops in the Armenian sector.

Armenia has neither chosen nor wished to become Bolshevistic either in appearance or fact. It is really a question of imposition from outside, in spite of which fact communist principles have not made and will not make any progress. The powers which are interested in the future of Armenia should not blame her for the change of Government and administration which has taken place; she is but a victim, and it would be unjust to hold her responsible.

Moreover, the Republic of Armenia is now recognised as an autonomous and independent State, both by the Russian Soviets and by the Kemalists, and her condition cannot really be compared or confused with that of Azerbaidjan, which has lost in fact all liberty of action. In Armenia there is no town so universally important and so coveted as Baku, nor has she much accumulated sources of petrol, naphta, and minerals, oils; this will perhaps preserve her, and ill render the chains of the tyrants of Moscow lighter and easier.

The dispute between the Kemalists and the Soviets has lasted from the time of the intervention and occupation of the former Russian frontier (Sarikanisch-Kars-Natchevan-Alexandropol[9], and still continues.

2

The letter is typewritten on paper with a printed heading République Arménienne. **It is in Add. MS. 51095. The folio number is 7. The letter is addressed to Lord Robert Cecil, Viscount Cecil of Chelwood. The first meeting of the Assembly of the League ended on 18 December 1920; hence the letter from A. Aharonian is addressed from Geneva to London on 27 December 1920.**

RÉPUBLIQUE ARMENIENNE
Délégation
à la Conférence de la Paix

27, Avenue Marceau
Paris le
Genève, l 27 Décembre 1920

Très honoré Lord,

Je n'ai pu à mon grand regret venir vous saluer au moment de votre départ étant cloué à mon lit dans un profond abattement physique et moral.

Les évènements sont trop douloureux mais nous ne voulons pas désespérer. Nous attendons avec angoisse le résultat de la médiation américaine. Si cette médiation échouait, notre Délégation posera à nouveau devant les Alliés la question dont nous avons eu l'honneur de vous entretenir: celle de l'occupation de l'Arménie Turque par les troupes alliées. A ce sujet je me permets d'invoquer une clause de l'Armistice suivant laquelle les Alliés auraient le droit d'occuper les vilayets de l'Arménie Turque si des troubles se produisaient dans ces régions-là. Or non seulement il y a eu troubles mais les nationalistes turcs après avoir balayé l'Arménie Ottomane ont envahi la République Arménienne du Caucase laquelle pour sauvegarder la vie des populations vient de signer une paix extrêmement dure.

Vous n'ignorez certes pas que cette Arménie Turque constitue la plus grande partie de notre pays et qu'elle a été l'objet essentiel de nos revendications nationales depuis une quarantaine d'années. Depuis l'Armistice par des appels incessants nous avons adjuré les Puissances Alliées d'occuper les vilayets arméniens de Turquie afin de permettre aux centaines de milliers de fugitifs arméniens de rentrer dans leurs foyers et de reconstruire la patrie. Ces appels sont restés sans résultat. Néanmoins nous continuerons à y insister.

Nous comptons, très honoré Lord, sur votre puissant appui et nous espérons que vous voudrez bien user de votre influence auprès des Gouvernements Alliés afin que justice fut rendue au peuple infortuné de l'Arménie.

Veuillez, très honoré Lord, agréer avec l'expression de ma gratitude, les assurances de ma plus haute considération.

A. Aharonian

P.S. Jai l'honneur de vous expédier copie d'une lettre de New York suivant laquelle l'emprunt au profit de l'Arménie serait en bonne voie. Ci-inclus une circulaire adressée aux Alliés.

Je pars bientôt pour Paris. Mon adresse 27, Avenue Marceau, Paris.

A Washington comme à New York nous avons plusieurs amis américains appartenant à tous les partis, prêts à travailler pour la réussite de notre cause, c'est pour cette raison que nous n'avons pu à notre grand regret accueillir favorablement la demande de Mr. Moor, qui a bien voulu nous proposer ses services.

A.A.

Au très honoré Lord Robert Cecil M.P.
LONDRES

[Translation]

Most honoured Lord

Unfortunately I have not been able to come and see you when you left: I was lying in bed, physically and morally depressed.

The events are too painful but we don't want to be desperate. We are anxiously waiting for the result of the American mediation. In case of failure, our delegation will again set in front of the Allied[10] the question we had the privilege to expose to you: the occupation of Turkish Armenia by Allied troops. About this joint[11] I allow myself to recall an article of the armistice, according to which the Allies[12] should be authorized to occupate[13] the Turkish Armenian vilayets in case of disorder. In fact, not only there has been disorder, but the Turkish nationalists, after sweeping Ottoman Armenia, have invaded the Caucasian Armenian Republic, which has just been obliged to sign a very tough peace treaty in order to save the life of the population.

You don't ignore that this Turkish Armenia is the principal component of our homeland and that for forty years it has been the main goal of our claims. Since the armistice, we have constantly sent calls to the Allied powers, so that they would occupy the Armenian vilayets of Turkey in order to allow the hundreds of thousands of fugitive Armenians to come back in their homes and rebuild the country. These calls have had no result. In spite of which we shall go on insisting.

Most honoured Lord, we rely upon your powerful help and hope that you will agree to make use of your influence on the Allied governments so that justice be given to the unfortunate people of Armenia.

A. Aharonian

P.S. I am honoured to send you a copy of a letter from New York according to which the loan for Armenia is going on well. Included is a note directed to the Allied[14].

I am soon leaving for Paris, My address:-
27, Avenue Marceau, Paris

In Washington as well as in New York we have several American friends belonging to all the parties and ready to work for the success of our cause. That is the reason why we have regretfully not been able to give a favourable answer to Mr Moor's request when he kindly offered his help.

A.A.

To the most honourable Lord Robert Cecil M.P.
London

Notes

1. The Paris Conference took place in June 1919, when the Treaty of Versailles was signed.
2. The Supreme Council held its conference in February 1920.
3. In the top left corner of the letter the Right Hon. Robert Cecil has written. «Bring up the report shown to Mr. Aneurin Williams.
   Add. MS. 51095. fol. 15.
   Aneurin Williams was the chairman of the British-Armenian Committee formed sometime between 29 November 1912 and 30 January 1913. Williams died in 1924. See A. Nassibian, **Britain and Armenian Question 1915-1923**, London, 1984, pp. 46-47.
4. Sebuh.
5. Karabagh.
6. Nakhichevan.
7. Karabagh.
8. Dr. Ohanjanian.
9. Sarikamish... Nakhichevan...
10. Allies.
11. Point.
12. Allies.
13. To occupy.
14. Allies.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱԶԳԵՐՈՒ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Դկ· Վ· ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Դկ· Վ· Ներսէսեան կը ներկայացնէ զոյգ մը փաստաթուղթեր, որոնք ամիջական կերպով կ'առընչուին Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգերու Համադաշնակցութեան փոխյարաբերութիւններուն։ Անոնցմէ առաջինը տեղեկագիր մըն է Հայաստանի Հանրապետութեան 1920–ական թուականներու ներքին կացութեան, թուրք ազգայնական հորդաներու Հայաստանի վրայ կատարած յարձակումին, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրի պարտադրանքին, եւ համայնավար ուժերու հայկական իշխանութեան ձեռքբերումին մասին։ Ազգերու Համադաշնակցութեան Խորհուրդին պահանջով զայն պատրաստեց իտալացի Լուիճի Վիլլարին՝ Թիֆլիս հաստատուած արեւմտեան ներկայացուցիչներու երիցագոյն անդամը եւ յղեց Լորտ Ռապըրթ Սեսիլին, որ փոխ նախարարն էր եւ օգնականը՝ Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարար Լորտ Արթըր Ճէյմս Պալֆուրին։ Փաստաթուղթը կը կրէ «Արդի դէպքեր Հայաստանի մէջ» վերնագիրը։

Երկրորդ փաստաթուղթը 24 Դեկտեմբեր 1920 թուակիր մէկ նամակն է Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանին, եւ, ինչպէս առաջին փաստաթուղթը, ուղղուեցաւ Լորտ Ռապըրթ Սեսիլին։ Ա՛յս մէկն ալ կ'առընչուի Լուիճի Վիլլարիի տեղեկագիրին բովանդակութեան։

Երկու փաստաթուղթերն ալ կը հրատարակուին առաջին անգամ։

MARINO SANUTO «IL VECCHIO», DETTO TORSELLO (ca. 1270 - ca. 1343) E GLI ARMENI DI CILICIA QUALCHE INFORMAZIONE

MARTINIANO PELLEGRINO e SAMIRA RONCAGLIA

Nel suo monumentale libro sul progetto di crociata contro il sultano d'Egitto, ossia «Liber Secretorum Fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione quo et Terrae Sanctae Historia ab origine et eiusdem vicinarumque Provinciarum Geographica descriptio continetur cuius Auctor MARINVS SANCTVS dictus TORSELLVS, Patricium Venetus. Primum in Bongarii opere «Gesta Dei per Francos» intitulato editum». Haviae: Typis Wechelianis apud hereder Johannis Aubrii, MDCXI (1611), p. 183-184, il dotto veneziano si occupa pure della motivazione dell'impresa. E' un fattore psicologico di cui tiene ancora grandissimo conto la psicologia sociale e militare dei nostri tempi attraverso i differenti ministeri o direttorati dell'informazione, come si è visto ancora ultimamente durante la guerra contro l'Irak «Desert Storm», che diede motivo a una pubblicazione americana a uso dei combattenti «God Shield of the Desert Storm», pieno di citazioni bibliche. Così anche Sanuto, esposta la teoria militare, passa alla deescrizione dei differenti riti cristiani che sono sotto la dominazione musulmana. Non bisogna dimenticare che il Sanuto non è un teologo nè uno storico della Chiesa, ma ha preso la propria documentazione là dove gli fu possibile trovarla.

In precedenza, quando suggeriva i diversi modi di approdare sulle coste del Mediterraneo orientale, consigliava di non sbarcare in Cilicia, paese degli Armeni, già tanto provati dal sultano d'Egitto. E si sa cosa significhi il passagio di un esercito in un paese che si trova già in difficoltà per altre ragioni. «Nam per Christi fideles, de Asia, Cilicia sola tenetur quae vulgari et communi nomine dicitur Armenia: quae in quanta afflictione quantoque degat periculo, in sequenti capitulo potest conspici manifeste...» (p. 32); cioè: «Per quanto riguarda i cristiani in Asia, essi tengono un luogo chiamato Cilicia, comunemente conosciuto sotto il nome di Armenia. In quanta afflizione e in quanto pericolo si trovino, sarà esaurientemente esposto nel prossimo capitolo».

CAP. III.

Continet eorum ritus & mores, qui Armeni ac Georgiani dicuntur.

ARmenorum populus, in Armenia prouincia, propè Antiochiam, in Christianos & Saracenos inhabitat seorsum: inter omnes Christianos singulares ritus & proprias habens obseruantias: proprium habent primatem, quem *Catholicum* appellant, cui cum summo honore & reuerentia omnes à minimo vsque ad maximum, tanquam alteri Papæ obediunt. Inter eos & Græcos inexorabiles sunt discordiæ, & dissensiones implacabiles, & mutuas obseruantias & ritus horribiliter detestantur. Habent autem proprium idioma, & proprias litteras: & in vulgari sermone diuinas scripturas pronuntiant, ita quòd sacerdotes & clerici eorum à laycis intelliguntur, sicut de Græcis *supra 1. cap.* dictum est. *Natiuitatem Domini* secundùm carnem non celebrant, magis autem ipsa die ieiunant: finito autem ieiunio, in die Epiphaniæ cũ sollemnitate Dominicæ apparitionis celebrant festum Baptismi CHRISTI, dicentes, se festum celebrare spiritualis CHRISTI Natiuitatis: vndè ait *Ambrosius* in sermone: *Tunc CHRISTVS natus est hominibus, hodie renatus est Sacramentis: tunc enim per Virginem est editus: hodie per misterium generatus.* Sequitur: *Nouis partus noua merentur obsequia. Ibi, cum secundum hominem nascitur, mater eum Maria sinu circumfouet: hic, cùm secundum misterium gignitur, Pater eum DEVS voce complectitur: ait enim,* Hic est filius meus dilectus, in quo mihi benè complacui, ipsum audite. Nec in opinione cuiusquam cadat fidelis, quòd propter sacramentum CHRISTVS propriè sit renatus, quia peccatum non fecit, neque contraxit, quod probat ætas, & matris virginitas: sed facere voluit quod faciendum cunctis imperare disposuit. Meritò proindè sicut exaltamus CHRISTVM Dominum ex matre natum, sic lætamur pro salute humani generis baptizatum. Miremur etiam & lætemur de CHRISTI nati matre intacta, & CHRISTI renati vnda sanctificata. Et penè, si fas est ita loqui, maiori dotata est vnda munere quàm Maria: Illa enim sibi tantùm Virginitatem in partu meruit: ista in lectione nobis contulit puritatem: illa meruit ne peccaret: ista vt peccata purgaret: Illa vnum filium procreauit, & virgo est: ista infinitos generat, & pura est: illa præter CHRISTVM, alium ignorat filium: ista cum CHRISTO, mater est omnium fidelium populorum. *Quadragesimam* quoque, quæ Dominicam resurrectionem præcedit, tam arto obseruant ieiunio, quòd non solùm à carnibus, ouis lacte & caseo abstinẽt, sed etiam nec pisces manducant vel oleum, nec bibunt vinum: fructus tamen & legumina, quoties placet in die comedunt: & vt videantur æmulis suis Græculis ac Surianis contradicere, in quibusdam sextis feriis carnes manducant. In *consecratione* quoque *sanguinis Domini*, aquam vino non miscent: Sed, licet aqua propter sacramenti necessitatem poni non debeat, quia in solo vino consecratio sanguinis fieri potest, tamen nullo modo aqua debet omitti, tum propter Ecclesiæ statutum, quod nullo modo debet contemni: tum propter significationem: significat enim appositio aquæ ad vinum, coniunctionem corporis CHRISTI mistici, quod est Ecclesia (*ad Coloss. 1.*) ad CHRISTVM, qui est caput super omnem Ecclesiam, quæ est corpus ipsius: *Eph. 1.* Aqua autem, populum signat: aquæ enim multæ, populi multi: *Apocal. xvii.* Tum quia CHRISTVS creditur in consecratione aquam apposuisse, cùm mos esset non solùm Iudeorum, sed etiam omnium Orientalium temperato vti vino: cum puro vino in illis partibus etiam intemperatus vix vti posset. Qui ergò solùm vinum consecrat, videtur inter Ecclesiam & CHRISTVM diuortium celebrare:

Sciendum quoq; quod *Armeni* ſummo Pontifici, & Sanctæ Romanæ Eccleſiæ obedientiam promiſerunt: quando ſcilicet Rex eorum, ab *Imperatore Romano Henrico* 4 terram ſuam recepit, & coronam Regiam ab Archiepiſcopo Maguntino: ritus tamen veteres & conſuetas obſeruantias mutare noluerunt. Sunt etiam Chriſtiani *Georgiani* vocati, eò quòd ſanctum Georgium in prælijs contra incredulam gẽtem, aduocatum habeant & patronum: & tanquam ſigniferum præ aliis Sanctis ſingulari reuerentia colunt. Hij ſunt bellicoſi valdè, & in prælijs ſtrenui, fortes robore, innumera pugnatorum multitudine pollentes, valdè formidabiles Saracenis, Perſis, Medis & Aſſyrijs, in quorum confinio commorantur: cunctiſq; infidelibus, à quibus vndiq; clauduntur, in expeditionibus frequenter valdè damnoſi ſunt. Vtuntur autem Græco idiomate, in ſcripturis Diuinis: & Græcorum conſuetudines, in ſacramentis obſeruant: Clerici eorũ rotundas habent raſuras: Layci quadratas: quotieſcunq; ad Sepulchrum Dominicum viſitandum veniunt, cum vexillo erecto, abſq; tributo, Ciuitatem Sanctam ingrediuntur: nec eos Saraceni moleſtare præſumunt, ne cum repatriant, duriora vicinis Saracenis rependant. Fuerunt quoq; nimium indignati, & minas intulerunt Principi Damaſceno, *Coradino* eò quòd abſq; voluntate eorum muros Ieruſalem euerrere præſumpſiſſet, cùm populus Latinorũ, ciuitatem Damiatæ obſidebat: *infra part. 3. x. cap. 1x.* Crines autem & barbas vnius ferè cubiti longitudine portant, & pileis vtuntur in capite: nobiles quoque mulieres eorum, more Amazonum militant, & armis vtuntur in prælijs.

«Il popolo Armeno, abita nella provincia Armenia, vicino ad Antiochia, in mezzo a cristiani (di altri riti) e musulmani. Tra tutti i cristiani, hanno riti e usanze proprie. Il Primate, che chiamano **Catholicos**, a lui tutti obbediscono con sommo onore e reverenza, dal più umile al più grande, come a un secondo Papa. Tra loro e i Greci (di rito bizantino) esistono discordie inconciliabili e delle dissensioni implacabili. Ambedue detestano orribilimente le mutue osservanze e riti. (Gli Armeni) hanno una propria lingua e un alfabeto loro. Leggono i libri sacri in lingua volgare in mode che i loro sacerdoti e chierici sono compresi dai laici. Non celebrano il Natale, anzi quel giorno digiunano. Terminato il digiuno, celebrano l'Epifania con grande solennità. Cisé la manifestazione (epifania) del Signore e la festa del battesimo di Cristo, dicendo che così celebrano la nascità spirituale del Cristo.

«Anche la Quaresima, che precede la Risurrezione del Signore, la osservano con un tale rigido digiuno, per cui non solo si astengono dalle carni, dalle uova, dai latticini et dai formaggi, non mangiano neppure pesce o olio, nè bevono vino. Però mangiano a volontà frutta e legumi. Per fare dispetto ai loro emuli Greci e Siriaci, in certi venerdì mangiano carne.

«Anche nella consacrazione (eucaristica) del Corpo e del Sangue del Signore non mescolano l'acqua con il vino. Purtuttavia, benchè la necessità (della validità) del sacramento l'acqua non sia obbligatoria, perchè la consacrazione del Sangue può essere fatta anche soltanto con il vino, l'acqua non dovrebbe essere omessa, tanto per la prescrizione della Chiesa che in nessun modo deve essere trascurata, quanto per il suo significato. Infatti

la mescolanza dell'acqua con il vino, indica l'unione del Corpo mistico del Cristo, che è la Chiesa, al Cristo che è il capo di tutta la Chiesa, la quale è il Suo Corpo. L'acqua significa il popolo: le acque sono tante, i populi sono molti.

«Si ritiene, infatti, che il Cristo nella consacrazione vi abbia aggiunto dell'acqua, non essendo soltanto un uso ebraico ma anche di tutti gli orientali di bere vino annacquato, poichè il vino schietto, in quelle parti si può a malapena usare. Chi dunque consacra solo vino, sarebbe come se celebrasse il divorzio tra la Chiesa e il Cristo.

«Si sappia anche che gli Armeni hanno promesso obbedienza al Sommo Pontefice e alla Santa Chiesa Romana, quando cioè il loro re ricevette il suo territorio dall'imperatore romano Enrico, e ricevette la corona regia dall'arcivescovo di Magonza, ma rifiutarono di cambiare i loro antichi e consueti riti.»

Marino Sanuto il Vecchio, detto Torsello, dimostra una buona informazione oggettiva sugli usi religiosi armeni. Naturalmente li giudica sulla base dei propri usi latini, diversi ma non avversi. Per esempio si mostra alquanto stupito che in chiesa gli armeni preghino in lingua volgare: in Occidente siamo dovuti arrivare al Concilio Vaticano II per abbandonare il latino, che la gente ormai non capiva più, e per pregare ed esprimero il fatto liturgico in modo comprensivo per la communità. Nota anche la questione «simbolica» dell'acqua nel vino: acqua = natura umana, vino = natura divina: acqua (popolo e vino) Cristo, ecc. Se non si interessa che agli Armeni di Cilicia è perchè essi sono su un eventuale cammino delle truppe crociate, ciò che, d'altra parte sconsiglia affatto per i molti inconvenienti che avrebbe creato il passaggio di truppe siano pure cristiane, ma pur sempre militari e non sempre troppo disciplinate: avrebbero aggravato la loro precaria esistenza, già tanto provata dai Mamelucchi.

Il Sanuto parla di tutte le communità cristiane della costa orientale del Mediterraneo con lo scopo di motivare gli eventuali crociati nella loro azione. Liberando i Luoghi Santi, avrebbero nello stesso tempo risollevato le condizioni di vita dei cristiani del Vicino Oriente ed era anche per loro che avrebbere combattuto, oltre che per le spezie e le vie commerciali. L'appello del Sanuto fu archivato nella biblioteca papale di Avignone, dopo essere stato letto e... approvato da una commissione di cardinali «ad hoc». La politica europea era in piena crisi e un accordo di Principi e Capi di Stato e Repubbliche era praticamente impensabile.

M. P. e S. R.

ՄԱՐԻՆՈՑ ՍԱՆՈՒԹՈՑ ԹՈՐՍԵԼԼՈՑ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՀԱՑԵՐԸ

Գրեցին Մ. ՓԵԼԼԵԿՐԻՆՈՑ ԵՒ Ս. ՌՕՆՓԱԼԻԱ

Հեղինակը Վենետիկի Հաճրապետութեան իշխանաւորներէն է։ Ան պատրաստած է կոթողային ուսումնասիրութիւն մը, որուն նպատակն էր խաչակրութիւն մը կազմակերպել Եգիպտոսի Սուլթանին դէմ, ազատագրելու համար Սուրբ Երկիրը։

Հեղինակը ապրած է 1270–1343-ի շուրջ։

Խաչակրութեան ծրագրին հաղաքական եւ զինուորական երեսները ներկայացնելէ ետք, Մարինոյ Սանուդոյ Թորսելլոյ անկատի առած է նաեւ խաչակրութեան հանդէպ արեւելքի ժողովուրդներուն կարելի հակազդեցութիւնները, որոնց մէջէն անցնելու էին խաչակիր զօրքերը հասնելու համար Եգիպտոս։

Այս առթիւ է, որ հեղինակը կ'անդրադառնայ նաեւ Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան, կը նշէ հոն ապրող ժողովուրդին կրօնական դաւանանքը, ծոմապահութեան օրէնքները, հայկական տօնացոյցի իւրայատկութիւնները, կաթողիկոսին վայելած բացառիկ վարկը, եւն.։ Այս բոլորը դիտուած են եւրոպացիի կողմէ եւ, պէտք է ըսել, արտայայտուած՝ բաւականին ճշգրտութեամբ։

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆԻ *ԱՐԵՒԵԼՔ* ՀԱՆԴԷՍԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԼԵԱՆ

1901 *Թուականի Փետրուար 23–ին*[1], *հայահոծ Զմիւռնիոյ պանդոկի մը վերնայարկի սենեակներէն մէկուն մէջ, երեք տասնամեակներու վրայ երկարող ինքնապարտադիր առանձնութենէ մը ետք, իր աչքերը յաւիտենականութեան կը փակէր ԺԲ. դարու հայկական Զարթօնքի եւ հայ հրատարակագրութեան ականաւոր եւ հետաքրքրական անձնաւորութիւններէն Ստեփան Ոսկանը: Ժամանակակից գրագէտը կ'արձանագրէ այս առիթով. «Գալուստ Կոստանդ|եան| խոհուն եւ խոկուն իր գլուխը մօրը կուրծքին վրայ ծռեց, Մամուրեանին աչքերը իր հրեշտակին մատները փակեցին. Ոսկան իր վերջին հառաչը տուաւ պանդոկի մը մենաւոր մէկ անկիւնը, ուր ալեւոր իր գլուխը աչխատութեան բարձին վրայ չարչարեց, իր ծննդավայրին հոդին մէջ զայն հանգչեցընելէ առաջ»*[2]:

Ստեփան Ոսկան, 1850–ական եւ 1860–ական Թուականներու խիղախ ու ըմբոստ մտաւորականը, իր աչքերը կը փակէ ծայր աստիճան խեղճ ու կարօտ վիճակի մէջ, մոռցուած գրեթէ բոլորէն: Կարծէք հակադրուելու համար այս տխուր իրողութեան, Իզմիրի հայութիւնը, յարգանքի արժանավայել կեցուածքով մը, անհետացող հայ մտաւորականին մահուան առիթով կը կազմակերպէ վայելուչ ու փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը քաղաքի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցիին մէջ, նախագահութեամբ Առաջնորդ Մելքիսեդեկ Սրբազանին: Յուղարկաւորութեան կը մասնակցին հայ եւ օտար պաշտօնական եւ երեւելի անձնաւորութիւններ, հայկական վարժարաններու երկսեռ աշակերտութիւնն ու հոծ բազմութիւն մը:

Ռուբէն Որբերեան, որ եղած է Ստեփան Ոսկանի վերջին տարիներու ծանօթներէն, կը յիշատակէ հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը, որ կը հանդիսանայ եւ՛ վկայութիւն մը Ոսկանի դժբախտ վիճակին եւ՛ հաստատում մը անոր նկարագիրին տոկուն մէկ արտայայտութեան մասին: Որբերեան կը պատմէ. «Անցեալները Իզմիրի ծերունի եւ մչտաոյգ երկու զաւակները, Գարեգին Բաբազեան ու

Գալուստ Մարկոսոֆ հանգանակութեան ելան եւ մօտ քառասուն ոսկի հաւաքեցին: Ոսկան մերժեց ընդունիլ, ինչպէս մինչեւ հիմայ մերժած էր այն դրամները, զորս իր քրտինքով չէր շահած: Մահէն վերջը եկաւ եկեղեցի եւ ինք, որ մինակ քալած էր բոլոր կեանքին մէջ, գոնէ դագաղին հետեւող բազմութիւն մը ունեցաւ»[3]:

Մահէն տարի մը անց, իր բարեկամները[4], այս անգամ առանց արտօնութեան եւ մերժումի, յատուկ հանդիսութեամբ մը կը կատարեն իր մահարձանին բացումը եւ իր յիշատակին նուիրուած հանդէս մը: Այս առիթով, Պոլսոյ Մասիսին մէջ կը գրուի· «Որչափ որ կը յիշեմ՝ առաջին անգամ ըլլալով Թրքահայերուն մէջ կը կատարուի այսօրինակ հանդէս մը···: Անհետացած գրագէտի մը անունին նուիրուած այս մահարձանը եւ անոր յիշատակին ի պատիւ սարքուած հանդէսը, անգամ մըն ալ ցոյց կու տան թէ արժանիքները որչափ ալ անտեսուին՝ չեն մոռցուիր···»[5]:

Արդարեւ, 1850-ական թուականներուն, Ստեփան Ոսկանը, եւրիտասարդական խանդավառութեամբ եւ յանդուգն նախաձեռնութեամբ, հեռաւոր Փարիզի մէջ, լոյսի քաղաքի ընձեռած մտաւորական եւ գաղափարական նորարար հովերու ազդեցութեամբ, ինքզինք կը նուիրէր իր ազգին լուսաւորութեան եւ յառաջդիմութեան անհրաժեշտ ու խիստ կենսական առաքելութեան, անտեսելով նիւթական եւ բարոյական անկարելի արգելակներն ու պատուարները:

Հայրենի ծանօթ գրականագէտ եւ բանասէր Ս. Ա. Շահկեան՝ Ստեփան Ոսկանի նուիրուած իր յօդուածներէն մէկը կը սկսի տեղին եւ արդար հաստատումով մը· «Ստեփան Ոսկանեանը (1825–1901 ԹԹ.) մեր մշակոյթի այն երախտաւորներից է, որի կեանքը եւ մանաւանդ հասարակական գործունէութիւնը լի են իրենց պարզաբանմանն սպասող «սպիտակ կէտերով»: Հենց այդպիսի մի «սպիտակ կէտ» էլ հանդիսանում է նրա կեանքի 1846–1852 ԹԹ. ժամանակահատուածը···[6]:

Հայրենի գրականագէտին այս մատնանշումը, որ կատարուած է չուրջ քառնամեակ մը առաջ, 1974 Թուականին, կը չարունակէ մնալ իրողութիւն նաեւ մինչեւ այսօր: Հակառակ իր ատենին, ապա՝ իր մահուան առիթով, իսկ աւելի ուշ՝ Հայաստանի խորհրդային շրջանին հրապարակուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու եւ յօդուածներու[7], կը չարունակեն գոյատեւել Ս. Ա. Շահկեանի մատնանշած «սպիտակ կէտեր»ը: Ասոնց չարքին կարելի է յիշել Ոսկանի խմբագրութեամբ լոյս ընծայուած La Réforme Ֆրանսերէն թերթը[8], յետմահու իրմէ մնացած ձեռագիրներու պարագան[9], կեանքի վերջին

Ա Ր Թ Ի Ե Լ Ք

ՀԱՆԴԷՍ ԿԻՍՄԱՄՍԱՑ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ · — ԹԻՒ ԺԱ·

1. ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1856.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՏԵԱՆ ՊՕՂՈՍ ԱՄԻՐԱՒԻՆ ՏԵՏՐԱԿԸ ԵՒ ԻՒՆԻՎԵՐԸ. . . . . Կ. Ա.

ԹԷՕՖԻԼ ԿՕԹԻԿ ԵՒ ԻՐ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ԱՆՈՒՆ ԳԻՐՔԸ . . . . . —

ԼԵՂԱԿԱԾԱՒԱՒԻՆ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. . . . . Օ. ԹԻՓՍԻՒՉԵԱՆ

ԱՅԼԵՒԱՅԼ. . . . . —

ՑԵՏԻՆ ԱՊԵՆՍԵՐԱԺ . . . . . ՇԱՔՕՊԻԱՆ·

ԲԱՐԻԶ·

1856

35 տարիներու ինքնամեկուսացումն ու «քէնը» անցեալին ու հայկական չրջապատին հանդէպ[10], Արեւելք *հանդէսի հետ առընչուած մնճուկը, եւն.։*

Այս աշխատասիրութիւնը կը միտի, հիմնականին մէջ, բացայայտելու Ստեփան Ոսկանի Փարիզի մէջ հրատարակած Արեւելք կամասեայ հանդէսի (1855–1856) հանելուկային թիճուկը, որ չուրջ մէկուկէս դարէ ի վեր կը չարունակէ առւայտիլ անորոշութեան մէջ եւ կը մնայ անլոյծ։

Հայկական տպագրութեան պատմութեան էջերուն մէջ Ֆրանսան եւ յատկապէս Փարիզը ունեցած են իւրայատուկ տեղ։ Եթէ Մարսէյլը կանուխէն եղեր է հայկական տպագրութեան առաջին շրջանի հանգրուանային կայաններէն մէկը Վենետիկի, Ամսթերտամի, Լվովի, Պոլսոյ, Հռոմի, Նոր Ջուղայի եւ էջմիածնի կեդրոններու կարգին՝ ժթ. դարու կէսերուն Փարիզը կը հանդիսանայ հայկական տպագրութեան փայլուն իրագործումներու կեդրոն՝ իր տպարաններէն հրատարակուած հայերէն գիրքերու եւ պարբերաթերթերու ե՛ւ տպագրական որակով ե՛ւ անոնց բովանդակութեան արժանիքներով։

Հայ պարբերական մամուլը ծնունդ առաւ 1794–ին Ցարութիւն Քահանայ Շմաւոնեանի Ազդարարով (Մատրաս 1794–1796)։ Այդ կարեւոր ու բարի աւանդութիւնը արագօրէն իր ծլարձակումը ունեցաւ հայկական գաղթօճախներու մէջ — Վենետիկ, Ամստրախան, Պոլիս, Իզմիր, Վիեննա, Փարիզ, Թիֆլիս, Թէոդոսիա, Մոսկուա, Գահիրէ, եւ այլուր։

Ֆրանսայի տարածքին՝ հայ պարբերական մամուլը առաջին անգամ ինքզինք զգալի կը դարձնէ Փարիզի մէջ։ 1855 թուականի Յունուարին, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան վարդապետներէն Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսկի, աջակցութեամբը միաբանակից Ամբրոսիոս Վրդ. Գալֆայեանի, ծնունդ կու տայ Ֆրանսահայ մամուլին՝ հրատարակելով Մասեաց Աղաւնի ամսագիրը, զոր չորս տարի (մինչեւ 1858–ի Դեկտեմբերը) կանոնաւորաբար լոյս ընծայելէ ետք Փարիզի մէջ՝ խմբագիրը զայն կը տեղափոխէ Թէոդոսիա՝ իր ծննդավայրը, ուր կը չարունակուի լոյս տեսնել 1860–1865։ Թէեւ այս պատկերազարդ եւ չքեղ ամսագիրին նպատակը հայ ընթերցողին ծանօթացնել էր եւրոպական քաղաքակրթութեան, գիտութեան եւ արուեստներու նուաճումները, եւ փոխադարձաբար Ֆրանսերէն բաժինով՝ հայ մշակոյթն ու հայոց պատմութիւնը եւրոպայի ժողովուրդներուն, սակայն, իր կրօնա–բարոյական նկարագիրով՝ Մասեաց Աղաւնիի ծառայութիւնը կ'ըլլայ սահմանափակ եւ միակողմանի։ Պահպանողական իր բնոյթով՝ ան չուտով կը հակագրուի, իր լոյս ընծայումէն կարճ ժամանակ անց հրատարակուած Ստեփան Ոսկանի Արեւելք (1855–1856) եւ Ստեփանոս Նազարեանցի Հիւսիսափայլ (1858–1864) հանդէսներուն, որոնք յառաջդիմական ու նոր գաղափարներու ջահակիրներն էին իրենց ժամանակին։

Մասեաց Աղաւնիի լոյս ընծայումէն հազիւ վեց ամիս անց, 1855 թուականի Յուլիսի 1 թուակիր, լոյս կը տեսնէ Արեւելք կիսամսեայ հանդէսը Ստեփան Ոսկանի խմբագրութեամբ[11]:

Արեւելքի հրատարակութիւնը ուշագրաւ երեւոյթ էր: «Դա առաջին հայ ազատ խօսքն էր Եւրոպայում եւ անդրանիկ ազատամիտ պարբերականը մեր իրականութեան մէջ»[12]: Այս պատճառով ալ թէ՛ Մասեաց Աղաւնին եւ թէ ալ դասական ու պահպանողական պարբերական հրատարակութիւնները եւ շրջանակները չհանդուրժեցին ըստեփան Ոսկանի եւ իր կիսամսեայի ազատախոհ ու լուսամիտ գաղափարներուն: Բանաւոր թէ գրաւոր յարձակումներուն՝ բուռն եղաւ հակադարձութիւնը Ստեփան Ոսկանի, նախ՝ Արեւելքի էջերէն, ապա, աւելի ուշ, նոյնպէս իր կողմէ խմբագրուած Արեւմուտք հանդէսի (1859, 1864–1865) էջերէն, միշտ հայ ժողովուրդի գերագոյն շահերու պաշտպանի դերով:

Արեւելք կիսամսեայ հանդէսը, ըստ մատենագիտական հաստատումներու, լոյս տեսած է 14 թիւ, 1855 թուականի Յուլիսի 1-էն մինչեւ 1856-ի Յունուար 15-ը· ապա դադրած է կամ ալ՝ դադրեցուած:

Ցարդ ընդունուած եւ հրապարակուած ընդհանուր տեսակէտը այս է: Բազմաթիւ մատենագիտական ուսումնասիրութիւններ, ըստեփան Ոսկանի կենսագիրներ եւ հայ պարբերական մամուլով զբաղող բանասէրներ այս նոյն մատենագիտական մանրամասնութիւնները կը հաղորդեն եւ կամ կը կրկնեն:

Ստեփան Ոսկան, առանձին գրքոյկով եւ Արեւելքի զանազան համարներով, յաճախ սուր քննադատութեան ենթարկած է ազգային բազմապիսի թերութիւններ: Շատեր, յաճախ հանգամանաւոր անձնաւորութիւններ, անհանգստացած են անոր քննադատի հատու սլաքներէն: Ինչպէս Հրանտ Ասատուր կը վկայէ՝ «Ոսկան քննադատող եւ խիստ լեզու մը գործածած է: ...Ոսկանի յախուռն ոճը պատճառ եղած է Արեւելքի դադարման»[13]:

1855 թուականի վերջերուն, արքունի վառօդապետ Պօղոս Ամիրա Տատեան, որ Փարիզ կը գտնուէր, այցելութիւն մը կու տայ Փարիզի Արքեպիսկոպոս Մ. Տ. Օկիւստի: Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսկի, իբր թարգման, կ'ընկերակցի Պօղոս Ամիրայի: Խօսակցութեան միջոցին՝ Տատեան Ամիրա կը յայտարարէ, թէ Հայոց Եկեղեցին հերձուածող չէ, ինչպէս որ այդ օրերուն կաթոլիկ շրջանակներ կ'ամբաստանէին զայն եւ թէ Հայոց Առաքելական Եկեղեցին գաւանաբանական հիմնական տարբերութիւն չունի Կաթոլիկ Եկեղեցիէն: Ապա, նոյն այս տեսակէտը, յաւելեալ մանրամասնութիւններով, լոյս

կ'ընծայուի ֆրանսերէն գրքոյկով մը, թէեւ Տատեան Պօղոս Ամիրայի անունով, սակայն չատ հաւանաբար՝ Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսկիի գրիչէն ելած։

Այս գրքոյկին ու ընդհանրապէս Հայ Եկեղեցին դիմափոխող այս երեւոյթին դէմ կը ծաւալին ընդհանուր բողոք եւ զայրոյթ մինչեւ Պոլիս եւ այլուր։

Արեւելք իր ԺԱ. թիւէն (1 Դեկտեմբեր 1855) սկսեալ կ'անդրադառնայ այս երեւոյթին։ Այս թիւին մէջ, Ս. Ոսկանեան ստորագրութիւնը կրող յօդուածով մը Արեւելքի խմբագիրը կը յայտնէ, թէ «քանի մը ամիս կայ Վաւօդապետ Տատեան Պօղոս ամիրան պզտիկ տետրակ մ'է հրատարակեր ֆրանսերէն», եւ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ Արեւելք ցարդ լուռ մնաց ի գործս չատերու։ Բայց այժմ երբ Փարիզի մինչեւ անգամ ամենէն ազդեցիկ թերթերէն Իւնիվէրն ալ ամբաստանութեան աթոռին կը նստեցնէ հայերը՝ Արեւելքի խմբագիրը, մինչ այդ լուռ մնալու իր յարգելի պատճառները թուելէ ետք, կը պոռթկայ. «Ա՛լ հիմա լռութիւն պահել չ'ըլլար. հայ եկեղեցիին պատիւը յայտնապէս կ'անարգուի, եւ այս պատիւը պահել ու պաշտպանելը ամէն հայու պարտքն է ներքին եւ արտաքին թշնամիներու դէմ»[14]։

Ցաջորդող ԺԳ. եւ ԺԴ. թիւերով՝ Արեւելք կ'արձագանգէ այս ուղղութեամբ Պոլիսէն եւ այլ քաղաքներէ ստացուած բողոքներու։ ԺԳ. համարի առաջին էջին, Ս.Ո. ստորագրութեամբ, հանդէսին խմբագիրը կը յայտնէ. «Արեւելքին առաջիկայ թիւը տպելու ժամանակ բազմաթիւ բողոքներ կ'ընդունինք թէ՛ Պոլիսէն եւ թէ՛ ուրիշ քաղաքներէ Տատեան մեծապատիւ Պօղոս ամիրային տետրակին դէմ։ Այս բողոքներէ ամենէ նշանաւորը Պոլիսէ եկածն է՝ զոր հետագայ թիւին մէջ կը հրատարակենք յօժար սրտիւ. վասն զի կ'իմանանք ստոյգ ազբիւրէ որ այս բողոքները ստորագրողներուն թիւը ահագին բազմութեան մը կը հասնի»[15]։

Արեւելքի ԺԴ. թիւին առաջին էջերը յատկացուած են կրկին այս երեւոյթին եւ այդ առիթով ստացուած բողոքագիրներու[16]։

Ուրեմն այս մթնոլորտին մէջ է որ բարոյական եւ նիւթական ճնշումներ ի գործ կը դրուին, եւ 1856 Յունուարի սկիզբին Ստեփան Ոսկանի Արեւելք հանդէսը կը դադրի լոյս տեսնելէ։ Ինչո՞ւն՝ վերիվերոյ ծանօթ է։ Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսկիի անտեղի եւ չարամիտ մեղադրանքներն ու հալածանքները, խումբ մը ազգայիններու՝ որոնք նիւթապէս ալ օգտակար կը հանդիսանային հանդէսի հրատարակութեան՝ վերապահութիւնն ու նոյնիսկ երբեմն բացայայտ հակառակութիւնը, ինչպէս է պարագան Թրքական դեսպանատան Թարգմաններէն Յակոբ Էֆէնտի Կրճիկեանի, տպարանատէր Ճանիկ Արամեանի վրայ բանեցուած ճնշումները, եւ հետեւար ոստանի մը մէջ հայերէն

թերթ հրատարակելու եւ զայն հայահոծ կեդրոններ առաքելու գործնական դժուարութիւնները[17] վերջապէս կը յաջողին զգետնել Արեւելքը:

Սակայն, ճիշդ ե՞րբ, ո՞ր թուականին եւ ո՞ր թիւով դադրած է Արեւելքը: Փորձենք պատասխանել այս հարցումներուն՝ ընդհանուր եւ արագ ակնարկով մը ներկայացնելէ ետք մատչելի մատենադիտական տուեալները:

Ստեփան Ոսկանի Արեւմուտք հանդէսի լոյս ընծայումին առիթով Պոլսոյ Մասիսը ընդարձակ յօդուածով մը կը յարձակի հանդէսին ու անոր խմբագիրին վրայ, թուելով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի հրատարակութեանց առընչուած մանրամասնութիւնները[18]: Ապա, Խաչատուր Պ. Միսաքեան, նոյն Մասիսին մէջ լոյս ընծայուած յօդուածաշարքով մը[19], բուռն քննադատութեան կ'ենթարկէ Ոսկանն ու իր աշխարհահայեացքը: Միսաքեան Արեւելքի մասին կը հաւքայքէ կարգ մը տեղեկութիւններ ու կը կատարէ սուր քննադատութիւն: «Այսօրուան Արեւմուտքին տեղն,— կը գրէ ան,— երեք տարի առաջ Արեւելք մը կ'ելլար, որ ծալքովն ու չրջանակաւը միայն եօթինէն կը տարբերէր, այլ գրողը նոյն, լեզուն նոյն, (ան)հմտութիւնը նոյն, եւ վախճանը նոյն էր. այսինքն, եւած օրն ունայնութիւն, վաղուան օրը ոչնչութիւն:

«Ձեռք շարագիրը մինչեւ տասնըչորս թիւ հանելը նահատակ եւ մարտիրոս եղաւ, եւ անկէ անդին երթալու ճարը չի մնաց: ...Հազիւ վերջին թիւը լցեր էր լցած ըլլալու համար: Այլ յաջորդ թուոյն դիմացը տիեզերք քար կտրեցան: Ինք նիւթ չգտաւ, եւ այն տասնըչորս թիւերուն մէջ ալ հայն ատկի մը հանճար եւ ատկի մը օգուտ չիտեսաւ. վասնզի հեղինակն արապերէն մը կը խօսէր, որ ի՛նք ալ չէր իմանար»[20]:

Անշուշտ որ Խաչատուր Միսաքեանի դատումներն ու տեսակէտները առարկայական ու չահեկան չեն[21]: Շահեկան են մատենագիտական իր տեղեկութիւնները միայն, թէկուզ՝ մասնակի: Ահա թէ ինչո՞ւ կ'արժէ մէջբերել կարգ մը հատուածներ եւս. «Ո՞վ եղած կ'ըլլայ Արեւելքին խափանողը: ... — Արեւելքի գրիչը նախ, օրինաց պահանջած պայմաններուն անփոյթ ըլլալով, եւ երկրորդ, ըստ իր ըսածին իր ոտքները իր տպագրիչը որսալով: Վասն զի ինքն առաջուց իր տպագրիչին հետ ամէն բան առանց ընդդիմութեան տպելու օրինաւոր պայմանագրութիւն ըրած չըլլալուն, օր մըն ալ իր մատուցած մէկ յօդուածին համար տպագրիչն «Ես առանկ բան չեմ կրնար տպել» ըսեր լմնցուցեր է: Ինք ալ կամ յօդուածը փոխելու կամ ուրիշ առենի տպասելու տեղը, տպագրիչին հետ կռուիր սրդոզեր գացեր, ա՛լ անկէ հետեւ ուրիշ յօդուած չէ տպեր: Ահա՛ Արեւելքին խափանումը...[22]:

Ուրեմն՝ այսպէս. Արեւելքի 14-րդ թիւով խափանումի պատմութիւնը կը չարունակուի 19-րդ դարու մինչեւ վերջը եւ նոյն ձեւով ալ կը փոխանցուի 20-րդ դար եւ կը գոյատեւէ մինչեւ այսօր:

Հայ պարբերական մամուլի առաջին պատմաբանները ընդհանրապէս կը կրկնեն Վիքթոր Լանկլուայի այս ուղղութեամբ գրած ժլատ տողերը: Արդարեւ՝ անդրադառնալով Ոսկանի գոյգ թերթերուն, կը գրէ անիկա. «Երկու թերթեր՝ որոնք, հակառակ ճարտարօրէն խմբագրուած ըլլ. Ոսկանեանէ, ունեցան կարճատեւ գոյութիւն. Արեւելք՝ լոյս տեսած 1855-ին, եւ Արեւմուտք՝ հիմնուած 1859-ին»[23]: Դժբախտաբար, Վիքթոր Լանկլուա չի ճչդեր «կարճատեւ գոյութիւն»ի տեւողութիւնը:

Վերոյիշեալ վկայութենէն չուրջ երեսուն տարի ետք՝ Վիեննայի Մխիթարեան միաբաններէն Գրիգորիս Վրդ. Գալէմքեարեան կը յայտնէ. «1856 Յուն. 15ին թերթին 14րդ թիւն վերջինն եղաւ, ի սակաւութենէ բաժանորդաց, կամ ի հնարից հակառակորդաց, եւ կամ ինչպէս կ'երեւայ՝ առ ի չգոյէ նիւթոյ»[24]:

Գալէմքեարեանի վկայութենէն քանի մը տարի անց՝ այս անգամ Գարեգին Լեւոնեանն է որ կ'անդրադառնայ նոյն հարցին եւ կը գրէ. «Արեւելքը հազիւ 6 ամիսն անցկացուցեց եւ 1856 թ. յունուարի 15-ին 14-րդ համարը վերջինն եղաւ»[25]:

Քսաներորդ դարու սկիզբին՝ Լէօ եւ ուրիշներ նոյն այս մարբամասնութիւնները կը կրկնեն:

Լէօ Ստեփան Ոսկանի ջերմ համակիրը, մանրամասնօրէն կը թուէ Տատեան Պօղոս Ամիրայի եւ Գաբրիէլ Այվազովսկիի կողմէ ծաւալած պայքարը եւ գործադրուած ճնշումները ընդդէմ Ստեփան Ոսկանի եւ Արեւելքի, եւ այս վերջնոյն հրատարակութենէ դադրիլը կը պատկերացնէ այսպէս. «Ոսկանը չէ ընկճուիր. նա տեղի է տալիս ոյժին, դադարեցնում է «Արեւելք»ը, որպէս զի ոչ մի զիջողութիւն արած չը լինի իր ազդեցիկ հակառակորդներին: 1856 թուի յունուարի 15-ին հրատարակուած «Արեւելք»ի 14-րդ համարը վերջինն էր: Բռնութեան եւ ապօրինութեան զոհ դարձած Ոսկանը ստիպուած է լռել, գոնէ առ ժամանակ»[26]:

Հրանա Ասատուրի վկայութիւնն ալ տարբեր չէ: Ան կը գրէ. «Ոսկան 15-րդ թիւին համար՝ որ 1856 Փետրուար 1-ին պիտի հրատարակուէր՝ պատրաստած է եղեր բուռն յօդուած մը այդ խնդրին առթիւ, սակայն Այվազովսկի լսելով տպարանէն թէ այդպիսի յօդուած մը գրած է Ոսկան, կը դիմէ Կրճիկեան Յակոբ էֆէնտիի որ նամակ մը գրելով կը պահանջէ Ոսկանէն որ իր գրելակերպը փոխէ. խմբա-

գիրը չի հաւանիր. այն աստեն՝ Յակոբ Էֆէնտի Ճանիկ Արամեանը կը կանչէ եւ կ'ըսէ անոր որ չհրատարակէ այն յօդուածը: Այս պայմաններուն մէջ կը դադրի «Արեւելք»...»[27]:

Վահան Զարդարեան իր չատ ծանօթ Ցիշատակարանին մէջ կու տայ մատենագիտական նոյն ծանօթութիւնը. «Արեւելք 14 թիւ հրատարակուելէն վերջ 1856-ին դադրած է»[28]:

Պիտի չուզեմ նմանօրինակ բոլոր վկայութիւնները մէջբերել: Պիտի բաւականանամ մեզի ժամանակակից կշիռ ունեցող երկու աղբիւրներու յիշատակումով, որպէս ապացոյց չարունակուող նոյն աւանդութեան:

Առաջինը՝ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը, որ կը գոհանայ նշելով ընդհանուր թուականներ. «ԱՐԵՒԵԼՔ», կիսամսեայ հանդէս: Հրատարակուել է 1855-56-ին, Փարիզում: Խմբագիր՝ Մ. Ոսկանեան»[29]:

Երկրորդը՝ Արեւելք հանդէսի մատենագիտութիւնը, որ գիտական մեթոտով պատրաստուած է, ո՛չ միայն կը վկայէ անոր 14 թիւերու մասին, այլեւ կու տայ անոնց բովանդակութեան մանրամասնեալ մատենագիտական ծանօթագրութիւնները: Հատորին սկիզբը, աշխատասիրողներէն՝ Միքայէլ Յակոբեան, ունի ընդարձակ յառաջաբան մը՝ «Մեսրոպ Ոսկանեանը եւ իր հանդէսները» խորագրեալ, որուն մէջ, անդրադառնալով նոյն հարցին, ան կը յայտնէ. «Իրար յաջորդող հետապնդումների ու հալածանքների հետեւանքով «Արեւելք»ը կարճատեւ կեանք ունեցաւ: Յաջողուեց հրատարակել միայն 14 համար, իսկ հերթական 15-րդ համարը, թէեւ պատրաստ լոյս ընծայման՝ չտպագրուեց»[30]:

Կատարուած մէջբերումներն ու յիշատակուած աղբիւրները ճիշդ է որ քիչ մը երկար եղան: Սակայն, անոնք կու տան գրեթէ ամբողջական պատկերացումը Արեւելք հանդէսի լոյս ընծայման, տեւողութեան եւ դադարման պարագաներուն:

Ինչպէս նշմարելի է՝ Արեւելքի լոյս ընծայուած թիւերուն չուրջ ո՛չ մէկ տարբերութիւն կամ տարակարծութիւն կը յայտնաբերուի մատենագէտներու եւ բանասէրներու տեսակէտներուն մէջ: Բոլոր վկայութիւնները ալ լոյսին եկած 14 թիւի մասին են:

Որքանո՞վ ճշմարտութեան կը համապատասխանեն այս վկայութիւնները: Արդեօք չկա՞ն այլ տեսակէտներ եւ վկայութիւններ:

Գարեգին Լեւոնեան, որուն վկայութիւնը, ինչպէս տեսանք, տարբեր չէ միւսներէն, իր նոյն աշխատասիրութեան «Լրացումն» յաւելուածական բաժինին մէջ կը հաղորդէ խիստ չահեկան հակիրճ տեղեկութիւն մը. «Արեւելք, Փարիզու հանդէս կիսամսեայ տեւեց մինչեւ 1856 թ. փետրուարի 1-ը»[31]: Այսքան միայն: Այլ մանրա-

մասնութիւններ չկան: Ծանօթ 14-րդ թիւին թուականն է Յունուար 15: Գ. Լեւոնեան արդեօ՞ք կ'ակնարկէ 15-րդ թիւի մը գոյութեան:

Գրող եւ գրականագէտ Վահէ Օշականն ալ ունի հետաքրքրական ու միաժամանակ զարմանք պատճառող յայտնութիւններ յօդուածագրի մը մէջ, զոր խորագրած է «19րդ դարու գրական պատմութեան չուրջ»[32]: Վահէ Օշականի թիրախը Ագապի վէպի ու հայատառ թրքերէնով բազմաթիւ հրատարակութիւններու հեղինակ Յովսէփ Վարդանեանն է[33]: Վահէ Օշական կ'ընէ չնաչխարհիկ գիւտ մը, երբ կը գրէ. «Հայ-թուրք գրական կապերու տեսակէտէն ամէնէն հետաքրքրականը իր բանավէճն էր Փարիզ հրատարակուող Արեւելք պարբերաթերթի խմբագիր Մեհփան Ոսկանի հետ որ բուռն յօդուածով մը յարձակեր էր հայատառ-թրքերէն թերթերու, գիրքերու թարգմանութեանց ու այլ գրականութեանց բազմանալուն վրայ... (Օ. Թիւսիւգեան, «Հայատառ թրքերէն հրատարակութեանց մասին», Արեւելք, 1886, թիւ 15)»[34]:

•

Վարդան Փաշայի պատասխանը, թէ «հայերը պարտաւոր են իրենց մայրենի լեզուին կողքին սորվիլ նաեւ լեզուն երկրին որուն հպատակներն են, մանաւանդ որ այս երկիրը, Թուրքիան, մեզի՝ հայերուս հանդէպ՝ ազնիւ, հայրական, բարեհաճ եւ գորովալի ցոյց տուած է ինքզինք», Վահէ Օշական կը նկատէ «ապչեցուցիչ եւ ընդվզեցուցիչ խօսքեր հայ մտաւորականի մը բերնէն 1880-ական թուականներուն...»[35]:

Վահէ Օշական, երեւակայութեան ուժ տուած, հետաքրքրականօրէն կը շարունակէ զարգացնել իր պատմութիւնն ու բսելիքները: Սակայն, այստեղ, հիմնականին մէջ, Արեւելքի հետ առընչուածութիւնն է որ կ'իյնայ հետաքրքրութեանը ծիրին մէջ այս ուսումնասիրութեան:

Շատ հաւանական է որ Վահէ Օշական կ'ակնարկէ Արեւելք հանդէսի 15-րդ թիւին: Սակայն, մէկ բան յստակ է, թէ ան չէր կրնար լոյս տեսած ըլլալ 1880-ին, մանաւանդ որ Մեհփան Ոսկան 1867 թուականէն ետք ո՛չ մէկ առընչութիւն ունեցած է հայկական մամուլին եւ ընդհանրապէս հայ կեանքին հետ:

Ուրիշ մասնանշում մը. Վահէ Օշական կ'անդրադառնայ բանավէճի մը՝ ընդմէջ Վարդան Փաշայի եւ Մեհփան Ոսկանի եւ իբր ապրիւր կը յիշատակէ Օ. Թիւսիւգեանի[36] յօդուածը, որ ըստ Վահէ Օշականի՝ լոյս ընծայուած է Ոսկանի Արեւելք հանդէսի 15-րդ թիւով: Եթէ խօսքը կը վերաբերի Օ. Թիւսիւգեանի եւ Վարդան Փաշայի միջեւ տեղի ունեցած բանավէճի մը, հարցը կը տարբերի: Օ. (Յովհաննէս) Թիւսիւգեանը, ինչպէս Տիգրան Փէշտիմալճեանը եւ Ց. Փիրիմեանը,

Արեւելքի երիտասարդ աշխատակիցներն են, որոնք յոյսի քաղաք Փարիզի մէջ իրենց համալսարանական ուսման հետամուտ են 1850-ական թուականներուն:

Եթէ պահ մը խորհինք, թէ տպագրական սխալի մը հետեւանքով Արեւելքի 15-րդ թիւին հրատարակութիւնը 1856-էն տեղափոխուած է 1886, ինչ որ հաւանական է եւ յաճախ պատահական՝ առօրեայ մամուլին եւ յուրջ հրատարակութիւններուն մէջ իսկ, ապա ինչպէ՞ս բացատրել Վահէ Օշականի «ապշանքն» ու «ընդվզումը», երբ Վարդան Փաշայի վերագրուող խօսքերը կը նկատէ «ապշեցուցիչ եւ ընդվզեցուցիչ խօսքեր հայ մտաւորականի մը բերնէն 1880-ական թուականներուն...»: Ցոյց տալու համար Վահէ Օշականի հաստատումին անճշդութիւնը՝ կ'արժէ պարզապէս յիշեցնել, թէ 1880-ական թուականներուն՝ ըստ Օշականի յայտարարութիւն կատարած Վարդան ոչ եւս էր 1879 թուականի Մարտ 29-էն ի վեր:

Վահէ Օշական անժնապէս տեսա՞ծ է Արեւելքի 15-րդ թիւը, զոր կը յիշատակէ: Կարելի չէ հաստատական պատասխան տալ: Իսկապէս ծանո՞թ է Վարդան Փաշայի հրապարակագրական, գրական ու հասարակական վիճաբարի աշխատանքին: Տարակուսելի է նաեւ այս մէկը: Ծանո՞թ է Օ. Թիւսիւզեանին, զոր կը չփոթէ Ստեփան Ոսկանի հետ: Օ. Թիւսիւզեանի վերագրուած յօդուածն ու անոր աղբիւրը նոյնքան կասկածելի են: Եթէ Վահէ Օշական ուրիշ աղբիւրէ կամ աղբիւրներէ օգտուած է եւ կատարած իր մէկ(ներ)ումները՝ այս պարագան ալ կը մնայ անորոշ, քանի որ այդ ուղղութեամբ ո՛չ մէկ յիշատակութիւն կայ:

Ի՞նչ բանի վրայ հիմնուած Գ. Լեւոնեան եւ Վ. Օշական կը յիշատակեն Արեւելքի 15-րդ թիւ մը: Արդարեւ, կա՞յ այդպիսի թիւ մը, երբ մանաւանդ իր ատենին մինչեւ անգամ այդ հանդէսը հրատարակող ծանօթ տպարանատէրը եւ տպագրիչ Ճանիկ Արամեան 1860 թուականին մամուլին տրուած «Մասնաւոր Յայտարարութիւն»ով մը հանրութեան տեսակցութիւնը կը դարձնէ հետեւեալը. «Մեր տպարանէն ելած Արեւմուտք անուն թերթի Շարագրին հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չունէինք տարիներէն ի վեր, ուստի եւ ոչ անոր սկզբանց հետեւող կամ անոր գրութեանց հաւանող էինք: Ընկերութիւն մի առաջարկած էր մեզի՝ տպել այս թերթը, ուր ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ կրօնական նիւթերու վրայ պիտի խօսվէր, եւ ձեռագիրները քննութեան տակ իյնալէն յետոյ պիտի յանձնվէին մեզ: Ցիշեալ Ընկերութեան վրայ վստահելով առարգրութիւն տուած էինք տարի մը չարունակելու համար այն թերթի տպագրութիւնը»:

Ապա, Ճանիկ Արամեան կը յայտնէ իր դժգոհութիւնը որ այս պայմանները չեն յարգուած եւ թէ ինք քանիցս բողոքած է առ որ անկ

է, եւ թէ պատրաստ չէ Արեւմուտքի տպագրութիւնը չարունակելու։ Սակայն, այս բոլորին մէջ, մեզ հետաքրքրողը Արեւելքի հետ առընչուող բաժինն է։ Ճանիկ Արամեան «Մասնաւոր Ցայտարարութիւն»ի մէջ տեղ մը կ'արձանագրէ. «Հրապարակաւ ծանուցանեմք Արգոյ հասարակութեան որ ո՛չ միայն Արեւմուտքի յօդուածները մեր սկզբանց դէմ էր, այլեւ ատենով՝ Արեւելք անուն հանդէսի ժէ. թերթը չտպվելոյն մասնաւոր պատճառ եղանք, ազաչելով մեծապատիւ Ցակոբ Ֆֆէնտիին, որ նամակ մի գրէ առ Շարաքիրն ու կերպիւ իմն արգիլէ զայն»[37]։

Ուրեմն, Արեւելքի տպագրիչն անգամ, նոյն տարիներուն, մամուլի միջոցով չատ յստակօրէն կը յայտնէ թէ հանդէսի 15-րդ թիւը չէ տպուած, քանի որ ինք դէմ է եղած տպուելուն։

Սակայն, այս բոլորէն ետք, ինչպէ՞ս բացատրել գոյութիւնը Արեւելքի 15-րդ թիւին, նոյն չափերով, նոյն տառատեսակներով, նոյն խմբագիրով, նոյն յօդուածագիրներով եւ լոյս ընծայուած... նոյն տպարանէն[38]։ Թուականը՝ 1 Փետրուար 1856։ Բովանդակութիւնը. «Տատեան Պօղոս Ամիրային տեառակը եւ Իւնիվերը», ստորագրուած՝ Կ. Ա., «Թէօֆիլ Կօթիէ եւ իր Կոստանդնուպոլիս անուն գիրքը», անստորագիր, «Լեզակածաւին բուսական աշխարհագրութիւնը», յօդուածագիր՝ Օ. Թիւսիւգեան, «Այլեւայլք», անստորագիր, եւ «Ցետին Ապենաերաժ», հեղինակ՝ Շաթօպրիան։

Ինչպէս կը տեսնուի ներկայացուած բովանդակութենէն, յիշատակուած առաջին յօդուածը այն է որ դուրս բացած է հանդէսին փակումին հետ առընչուած դէպքերուն։ Հետաքրքրական է նշել, թէ Տատեան Պօղոս Ամիրայի տեառակին դէմ գրուած յօդուածը ստորագրուած է Կ. Ա.։ Մինչ այդ, Արեւելքի նախորդ 14 թիւերուն մէջ Ստեփան Ոսկանի օգտագործած ծածկանուններըը եղած են՝ Հարմա, Հրանտ, Վ. Մ., Ա. Գ., * * * եւ Վահէ։ Լեզուէն, ոճէն, բառամթերքէն դատելով՝ ո՛չ մէկ կասկած որ Կ. Ա. ստորագրութիւնը կը պատկանի Ստեփան Ոսկանի։ Յօդուածը կը գրաւէ թերթին առաջին 12 էջերը (32-ի վրայ), բան մը որ կը չեշտէ անոր դգեցած կարեւորութիւնը։ Երկրորդ յօդուածը ինքզինք կը բացատրէ։ Միայն նշելու է, թէ յօդուածագիրը ճիգ ըրած է գիրքին մէջ պոլսահայերու մասին եղած ակնարկութիւններուն անդրադառնալ։ Օ. Թիւսիւգեանի ստորագրութիւնը կրող «երկրագործական» յօդուածին 4-րդ «Լեզակածաւին բուսական աշխարհագրութիւնը» եւ 5-րդ «Լեզակին վաճառականութիւնը կամ առեւտրական գիտելիքները» գլուխները կը չարունակուին։ «Այլեւայլք»ին մէջ հայոց աննպաստ կարգ մը արտայայտու-

թիւններու (կատարուած Փարիզի Թերթերէն) կը պատասխանէ Արեւելք։ Իսկ վերջինը՝ Շաթօպրիանի համանուն վէպին թարգմանութեան չարունակութիւնն է, որ սկսած է 11-րդ թիւէն։

Հոս կ'արժէ քիչ մը յամենալ 15-րդ թիւի առաջին յօդուածին վրայ, քանի որ անոր բովանդակութիւնն է որ հիմնական պատճառը կ'ըլլայ հանդէսի հրատարակութեան խափանումին։

Յօդուածը կը սկսի այսպէս. «Բարեկան լրագիր մը, Իւնիվեր անուն, 1855, Դեկտեմբեր 12 թիւի մէջ, Տատեան Պօղոս ամիրային ֆրանսերէն գիրքը յիշելէ եւ քննելէ ետեւ կը յաւելուր թէ՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ իրաւունքները անհիմն կամ սուտ են եւ արժէք մը չունին, թէ՝ որչափ որ այս եկեղեցին չի հնազանդի եւ բարին հպատակ չըլլայ հերձեալ է միշտ եւ այլափառ...։ Այս յօդուածը հրատարակուելէ մինչեւ հիմա գրեթէ երեք ամիս ու կէս եղաւ, եւ դեռ այսօր, այս վայրկեանի մէջ պատասխան մը չեղաւ ո՛չ ազնիւ ամիրային եւ ո՛չ իր աստուածաբան թարգմանի[ն] կողմէ[39]։

Ապա, Ստեփան Ոսկան չատ բուռն կերպով կը յարձակի Տատեան Պօղոս Ամիրայի, «աստուածաբան թարգման» Գաբրիէլ Այվազովսկիի, Գէորգ Հիւրմիւզեան Աբբահօր եւ բոլոր անոնց վրայ, որոնք պարզամտօրէն կը փորձեն, մեղմելու եւ դիմակալելու համար կաթողիկէ եկեղեցւոյ ամբաստանութիւններն ու մեղադրանքները, Հայոց Եկեղեցին ներկայացնել այնպէս՝ իբրեւ թէ ան ոչ մէկ տարբերութիւն ունի Հռոմի եկեղեցիէն։

Ստեփան Ոսկան արտցաւօրէն կը գրէ.

«Այս առջի անգամ չ'է որ մեր թշուառ ազգը այսպիսի կրօնական կռիւներու կը զոհուի եւ ահարկու վտանգներու կամ կորուստի եզրը հասեալ՝ դեռ աչքը ուրիշ տեղ է, եւ միտքը, իրմէ հեռու, ուրիշ ազանդներու մէջ կ'երթայ։ ...Ժամանակը եկաւ, որ այս ամենը դադրի եւ ազգը գոյ թէ ի կորուստ կ'ընթանայ այս քայլով եւ կրօնամոլ առաջնորդներով։ ...Մինչեւ ե՞րբ տատամսեալ պիտի թափառի երբեմն բոթի կողմը հակելով եւ երբեմն բոթի չուղին հետեւելով...։ Ա՛հ, յոյները ազգութիւն եւ ազատութիւն գտան, վալաքները, Մոլտաւները ազատութիւն եւ ազգութիւն պիտի գտնան, անոնք գիրքեր եւ յիշատագիրեր կը հրատարակեն Բարիզի մէջ եւ մենք տակաւին, նոյն մայրաքաղաքին մէջ, կրօնական խնդիրներ կը յուզենք։ Արդարեւ այս աննեղելի մտածութիւն մ'է եւ Արեւելքը ա՛յ չի կրնար լռել ու նեղել...»[40]։

Բուռն է ոճը Ստեփան Ոսկանի։ Անխնայ։ Հաւանական է որ յօդուածը եւ հետեւաբար Արեւելքի հերթական թիւը լոյս չտեսած՝ անոր բովանդակութեան իրազեկ դարձած ըլլան կարգ մը անձեր։

Ջմռնանք որ Գաբրիէլ Այվազովսկիի Մասեաց Աղաւնին լոյս կ'ընծայուէր նոյն ապարանէն. նկատի ունենալու է նաեւ տպարանատիրոջ՝ Ճանիկ Արամեանի դիրքորոշումը, որ ծանօթ է արդէն:

Ուշադրութեան արժանի պարագայ մըն է հետեւեալ մանրամասնութիւնը. Իւնիվերի յօդուածը լոյս տեսած է 1855-ի Դեկտեմբեր 12-ին: Շուրջ մէկուկէս ամիս ետք՝ 1 Փետրուար 1856 թուակիր Արեւելքի 15-րդ թիւին մէջ լոյս ընծայուած յօդուածը կը յայտնէ, թէ Իւնիվերի յօդուածին լոյս տեսնելուն «գրեթէ երեք ամիս ու կէս եղաւ» եւ դեռ պատշաճ պատասխան մը չտրուեցաւ անոր: Այստեղէն կարելի է հետեւցնել թէ Արեւելքի վերջին՝ 15-րդ թիւը լոյսին եկած ըլլալու է 1856-ի Մարտի վերջերուն:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան Արեւելքի հրատարակութեան կասեցումին դրդապատճառները, որքան որ ալ համոզիչ ու անառարկելի թուին ապացոյցները, ըստ որոնց Արեւելքի լոյս տեսած թիւերը 14 են, կայ չջնջուելի ապացոյցը, կայ հրապարակուած օրինակը 15-րդ թիւին, որ իր լոյս ընծայումէն 138 տարի անց իրաւունք կը ստանայ իր գոյութիւնը հաստատելու եւ արդարօրէն մուտք գործելու հայ գրականութեան պատմութեան մէջ եւ տեղ գրաւելու հայ պարբերական մամուլի նորագոյն մատենագիտական ցանկերուն վրայ:

Ժ. Դ.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ժամանակակից աղբիւրները Ոսկանի մահուան թուական կը նշեն Փետրուար 23-ը՝ բացի Իզմիրի *Արեւելեան Մամուլէն*, որ կու տայ Փետրուար 22-ը: Տես՝ *Արեւելեան Մամուլ*, ԼԱ. տարի, թիւ 6, Իզմիր, 1901, էջ 212: *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը*, որ ծանօթ դէմքերու պարագային սովորաբար կը նշէ ամսոյ ծննդեան եւ մահուան թուականներուն օրը եւ ամիսը՝ Ստեփան Ոսկանի պարագային կը գոհանայ միայն տարեթիւերով՝ 1825-1901: Տես՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 8, Երեւան, 1982, էջ 626:
2. Ռուբէն Որբերեան, «Ստեփան Ոսկան», *Մասիս*, Ը. տարի, թիւ 15, Պոլիս, 1901, էջ 228:
3. Նոյն:
4. Մահարձանի բացման հանդիսութեան առիթով գրուած յօդուածի մը մէջ՝ այդ բարեկամներէն կը յիշուին Գալուստ Մարկոսեանը, Դ. Ճ. Բարագեանը, Գէորգ Գուպլին, որ աշակերտած է Ոսկանին, Ցակոբ Ալփիարը եւ Խոսրով Եփրեմը: Տես՝ Ղուկաս Վարպետեան, «Ստեփան Ոսկանի դամբարանին առջեւ», *Մասիս*, ՄԱ. տարի, թիւ 17, Պոլիս, 1902, էջ 263:

5. Նոյն։
6. Ս. Ա. Շտիկեան, «Ստեփան Ոսկանի կեանքի ու գործունէութեան փարիզեան տարիները», *Պատմա-բանասիրական Հանդէս*, թիւ 1, Երեւան, 1974, էջ 133։
7. Երբ կ'իմացուի Ստեփան Ոսկանի մահուան լուրը՝ ընդհանրապէս հայ մամուլը յայն արձագանգ կը հանդիսանայ տասնեակ տարիներով մոռացութեան մատնուած մտաւորականին կորուստին։ Գոլսոյ *Մասիս*ը կը հրատարակէ Ոսկանի աշակերտներէն Գէորգ Պուպլիի «Ստեփան Ոսկանի կեանքէն» եւ Ռուբէն Որբերեանի «Ստեփան Ոսկանը» գրութիւնները, որոնց համար տես՝ *Մասիս*, Մ. տարի, թիւ 26, Գոլիս, 1901, էջ 406–409, եւ *Մասիս*, Մ. տարի, թիւ 15, Գոլիս, 1901, էջ 225–228 յաջորդաբար։ Նոյն թերթը նախապէս ալ անդրադարձած էր անոր մահուան։ Տես՝ «Ստեփան Ոսկանի մահը», Մ. տարի, թիւ 9, Գոլիս, 1901, էջ 144։ Իր կարգին՝ ծանօթ պատմաբան Լէօն ալ Թիֆլիսի *Մուրճ*ին մէջ յոյս ընծայած է սխալչելի ուսումնասիրութիւն մը՝ երկրին յաջորդական երկու թիւերով, որոնց համար տես՝ Լէօ, «Գրական կորուստներ՝ Ստեփան Ոսկան», *Մուրճ*, թիւ 11, Թիֆլիս, 1901, էջ 118–132, եւ *Մուրճ*, թիւ 12, Թիֆլիս, 1901, էջ 146–176։

Սակայն երբ Ոսկանի մահուան առիթով հայ ժողովուրդն ու հասարակական մամուլը, բէկուզ ուշացումով, կը վճարեն իրենց յարգանքի ու գնահատանքի տուրքը՝ դժբախտաբար կը բարձրանան մէկ–երկու ձայներ վերյիշելով եւ վերյիշեցնելով շուրջ կէս դար մը առաջ պատահած բանավէճն ու բանակռիւ մը, եւ անհաշտ ու ինքնախնդիր ոճով մը կը հետապնդեն թունաւոր տրամադրութիւններ՝ Ոսկանի մահէն ետք իսկ։ *Բազմավէպ*ն իր «Մահագդ»ի բաժնին մէջ հակիրճ տողերով անդրադառնալով Ստեփան Ոսկանի մահուան՝ իր խօսքը կ'աւարտէ հետեւեալ ձեւով։ «Հին հայ լրագրութեան տեղեակ անձինք անտարակոյս տակաւին չեն մոռցած թէ հանգուցեալը՝ երիտասարդ հասակին մէջ իր *Արեւելք* լրագրով *գրական սրիկայ* մը հանդիսանալու համար, որքան ճիգ թափեր է»։ Տես՝ *Բազմավէպ*, Կ. տարի, թիւ 4, Վենետիկ, 1901, կոնակի կողմ։ Անշուշտ որ խոր ընդվզում կը յառաջացնեն այս տողերը եւ *Մուրճ*ը բուռն կերպով կը հակադարձէ անոնց։ Տես՝ *Մուրճ*, ԺԳ. տարի, թիւ 4, Թիֆլիս, 1901, էջ 274–276։
8. Երբ 1866–ին Ստեփան Ոսկան վերջնականապէս կը դառնայ Փարիզէն եւ կը հաստատուի Իզմիր՝ կարճ ժամանակ մը կը ստանձնէ տեղւոյն Մխիթարեան Վարժարանի տնօրէնի պաշտօնը։ Սակայն շուտով կը հեռանայ այս պաշտօնէն։ 1867–ին կը հիմնէ **La Réforme** ֆրանսերէն թերթը՝ «մեծանուն ջոջի մը պաշտպանութեան տակ», ինչպէս կը հաղորդէ Իզմիրի *Արեւելեան Մամուլ*ը Ոսկանի մահուան առիթով։ Տես՝ *Արեւելեան Մամուլ*, ԼԱ. տարի, թիւ 6, Իզմիր, 1901, էջ 248։ Ոսկան **La Réforme**–ը կը խմբագրէ 34 տարի՝ մինչեւ իր մահը։ Այս թերթին մասին կը խօսին Ստեփան Ոսկանի գրեթէ բոլոր կենսագիրներն ալ՝ առանց, սակայն, զայն տեսած ըլլալու կամ ուսումնասիրելու։ Հայրենի գրող, բանասէր ու մատենագէտ վաղամեռիկ Միքայէլ Ճակոբեանի եւ ուրիշներու ճիգերն ու փնտռտուքները այդ թերթին հաւաքածոն յայտնաբերելու՝ եղան ի զուր։
9. Ոսկանի մահուան առիթով, որպէս ուրախալուր, մէկէ աւելի աղբիւրներ կ'աւետեն, թէ «կ'ըսեն թէ Ստեփան Ոսկան թողած է իր եղբօր Ֆով կարգ մը ձեռագիրներ, որոնց մէջ 50–է աւելի անտիպ ոտանաւորներ կան եղեր»։ Տես՝ Հրանտ Ասատուր, «Ստեփան Ոսկան», *Լոյս*, Նոր Շրջան, թիւ 2, Գոլիս, 5 Յունուար 1908, էջ 63, կամ՝ ինչպէս կը գրէ *Արեւելեան Մամուլ*ը՝ «ի լրոյ կ'իմանանք, որ հանգուցեալը հայերէն գրուած բանի մը լրացած

գործերու ձեռագիրներ թողած է, այս լուրը գոհունակութիւն կ'պատճառէ ոչ միայն իր բարեկամներու շրջանակին՝ այլ նաեւ Ոսկանեանի արժանիքն գնահատողներուն»: Տես՝ *Արեւելեան Մամուլ*, ԼԱ· տարի, թիւ 6, Իզմիր, 1901, էջ 249:

10· Ոսկանի մասին բոլո՛ր գրողներն ալ կը կրկնեն նոյն բանը, թէ հայութենէն սրդողած՝ անիկա վարեց մեկուսացած կեանք մը եւ ընդհանրապէս գրեց ֆրանսերէն լեզուով 1867 թուականէն մինչեւ իր մահը, որ պատահեցաւ 1901-ին: Չեն տրուեր բացատրութիւններ եւ «էէն»ին պատճառն ու պատճառները, եթէ նոյնիսկ կռահելի ըլլան անոնք: Ոսկանի մահէն ետք, Իզմիրէն Պոլսոյ *Մասիս*ին յղուած գրութեան մը մէջ՝ յօդուածագիրը այս «էէն»ը կը նկատէ «խոշոր թերութիւն» մը եւ հարց կու տայ թէ «Ոսկան ինչո՞ւ էէն պահեց ազգին դէմ, եւ ի՞նչ էր այդ որ երեսուն տարիներ տեւեց՝ մինչեւ իր վերջին շունչը», ու կը հաստատէ թէ կրնայ ըլլալ որ «իրական ու շօշափելի պատճառներ գոյութիւն ունեցած ըլլան զինքը մեզմէ պաղեցնելու,... [եւ] թէ մեր ազգայիններուն կողմէ անիրաւութիւններ եղած ըլլան իրեն»: Սակայն իր կարգին՝ այս յօդուածագիրն ալ բացատրութիւն եւ լուսաբանութիւն չի տար այս մասին: Տես՝ Ղուկաս Վարպետեան, «Ստեփան Ոսկանի դամբանին առջեւ», *Մասիս*, ՄԱ· տարի, թիւ 17, Պոլիս, 1902, էջ 264:

11· Ժամանակակից բնութագրումով խմբագիրին կը տրուի «շարագիր» անունը:

12· Մ· Ն· Ցակորեան եւ Ժ· Մ· Մերուժեան, «*Արեւելք*» (1855-1856) *եւ «Արեւմուտք»* (1859, 1864-1865) *հանդէսների անօտացուած մատենագիտութիւն*, Երեւան, 1980, էջ 7: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Ցակորեան-Մերուժեան:

13· Հրանտ Ասատուր, էջ 61:

14· Ս· Ոսկանեան, «Տատեան Պօղոս Ամիրային տետրակը եւ Իւնիվերը», *Արեւելք*, Ա· տարի, թիւ ԺԱ·, Բարիզ, 1 Դեկտեմբեր 1855, էջ 325:

15· Տես՝ *Արեւելք*, Ա· տարի, թիւ ԺԴ·, Բարիզ, 1 Յունուար 1856, էջ 385:

16· Տես՝ *Արեւելք*, Ա· տարի, թիւ ԺԴ·, Բարիզ, 15 Յունուար 1856, էջ [417]-423:

17· Այս մասին Ստեփան Ոսկան ունի այս վկայութիւնը, թէ «Պոլիսի արգոյ ստորագրողներէ ոմանք կը գանգատին *Արեւելք*ը կանոնաւոր կերպով չ'ընդունելնուն համար: Արդարեւ օրինաւոր գանգատ· այլ եթէ գիտնային թէ որքան դժուար է հայրենիքէ ուրբ հարիւր մղոն հեռու տեղէ ամէն բան շուտով կարգի դնել, աւելի ներողամիտ կ'ըլլային մեզ»: Տես՝ *Արեւելք*, Ա· տարի, թիւ ԺԱ·, Բարիզ, 1 Դեկտեմբեր 1855, էջ [321]: «Արգոյ ստորագրողներ» բացատրութեամբ կ'ակնարկուի բաժանորդներուն:

18· Տես՝ *Մասիս*, Ը· տարի, թիւ 387, Կ· Պոլիս, 25 Յունիս 1859, էջ 3-4:

19· Խաչատուր Պ· Միսաքեան, «Արեւմուտք»՝ արձագանք Եւրոպայի լուսաւորութեան», *Մասիս*, Ը· տարի, թիւ 399, Կ· Պոլիս, 17 Սեպտեմբեր 1859: Նոյն, Ը· տարի, թիւ 401, Կ· Պոլիս, 1 Հոկտեմբեր 1859: Նոյն, Ը· տարի, թիւ 402, Կ· Պոլիս, 8 Հոկտեմբեր 1859: Նոյն, Ը· տարի, թիւ 404, Կ· Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1859: Նոյն, Ը· տարի, թիւ 407, Կ· Պոլիս, 12 Նոյեմբեր 1859: Նոյն, Ը· տարի, թիւ 410, Կ· Պոլիս, 3 Դեկտեմբեր 1859:

20· Տես՝ *Մասիս*, Ը· տարի, թիւ 404, Կ· Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1859, էջ 2:

21· Պարզ բաղդատութեան մը համար կ'արժէ մէջբերել կարծիքը Գրիգորիս Վրդ· Գալէմքեարեանին, որ այդ ոճն ալ չերմ չէ հանդէպ Ստեփան Ոսկանի, չըսելու համար թէ ան կը պատկանի Ոսկանը դատափետող խմբակին: Ըստ Գալէմքեարեանին՝ «Ս· Ոսկանեանի գրութիւնք կը ցուցընեն գրողին սուր միտքը, զգացմանց ազնուութիւնն ու դատողութեան անկեղծութիւնը, վի-

ճական ճարտար ձեւեր, եւ բաւական մաքուր աշխարհաբար»: Տես՝ Գրիգորիս Վ. Գալէմքեարեան, *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան*, Վիեննա, 1893, էջ 191:

22. *Մասիս*, Ը. տարի, թիւ 404, Կ. Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1859, էջ 2:
23. Victor Langlois, «Les journaux chez les Arméniens», **Revue de l'Orient**, Nouvelle série, tome quinzième, Paris, 1863, p. 270.
24. Գալէմքեարեան, էջ 57:
25. Գ. Լեւոնեան, *Հայոց Պարբերական Մամուլը*, Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 159:
26. Լէօ, էջ 129:
27. Հրանտ Ասատուր, էջ 61:
28. Վ. Գ. Զարդարեան, *Բիչաուակարան*, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 146:
29. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 2, Երեւան, 1976, էջ 37:
30. Յակոբեան-Մերուժեան, էջ 7:
31. Լեւոնեան, «Լրացումն», էջ [ա]:
32. Վահէ Օշական, «19-րդ դարու գրական պատմութեան շուրջ», *Ազդակ*, Պէյրութ, 9 Ապրիլ 1986, էջ 4:
33. Ի դէպ՝ Վահէ Օշական բիւրիմացաբար զայն կ'անուանէ Վարդան Յովսէփեան, որ ծանօթ է նաեւ Վարդան Փաշա անունով:
34. Վ. Օշական, էջ 4:
35. Նոյն:
36. Յօդուածագիրին ճիշդ ստորագրութիւնն է Օ. Թիւսիւզեան:
37. Տես՝ *Փարիզ* Լրագիր շաբաթական, Ա. տարի, թիւ 1, Փարիզ, 6 Յունուար 1860, էջ 3:
38. *Արեւելք*ի ԺԵ. թիւէն լուսապատճենային օրինակ մը ունինք մեր տրամադրութեան տակ:
39. Կ. Ա., «Տատեան Պօղոս Ամիրայիճ տեսրակը եւ Իւնիվերը», *Արեւելք*, Ա. տարի, թիւ ԺԵ., Բարիզ, 1 Փետրուար 1856, էջ [449]:
40. Նոյն, էջ 452-453:

Ժ. Դ.

THE ENIGMA OF STEPHAN VOSKAN'S BI-WEEKLY, THE **AREVELK**

(SUMMARY)

JIRAÏR TANIELIAN

One of the precursors of the Armenian Renaissance of the nineteenth century, Stephan Voskan edited and published the **Arevelk** in Paris, in 1850's. As an intellectual and man of letter, Voskan worked and published both in Paris and Izmir, and died forlorn in the latter city; yet his biography presents certain unexplained «blank pages», especially those of 1846-1852. Besides these nonclarified spans of time, there are also the unanswered questions of the publication of the **La Réforme** french daily of Izmir, the manuscripts he left unpublished, his growing grudge and hatred towards the Armenian society and his voluntary retreat from it, and the problem of the cessation of the publication of the **Arevelk**.

The article tackles with some of these questions and tries to answer to certain questions raised in the history of the Armenian press, and formulates a reply to questions which were asked decade after decade by those who dealt with Voskan's case.

Making use of first-hand sources, and especially the published and yet never dispatched last issue of **Arevelk**, the author of the article proves once and for all that all through the decades past, those who studied and examined the case, just repeated each other without ever taking the pains to carry a thorough research to find the existing facts. In fact, the author finds that there are instead of fourteen fifteen numbers published. Mr. Tanielian does thoroughly examine the causes which impeded the distribution of the last issue of this periodicle, and finds the reasons thereof, the major of which is the adversity brewing between Stephan Voskan on one side and some Armenian community groups on the other. Moreover he makes things clear by analyzing the content of this last issue of **Arevelk** and concludes that whatever the proofs to insist that there are just fourteen numbers, «there is the tangible proof — there exists the fifteenth number».

ՅԵՆԱՐԱՆ
ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԼՍԵԱՆ

Եօթը Մայիս 1959-ին, կիպրահայ մամուլի հերթական զինուոր մը՝ Յենարան շաբաթաթերթը կը կատարէ իր ծննդոցը եւ «Զրոյց ընթերցողներուն հետ» կարճառօտ վերտառութեամբ կը յայտարարէ.—

«Ա.– Սովորաբար նոր թերթ հրատարակող մը առաջին թիւով կը բացատրէ իր նպատակը եւ ուղեգիծը: Մենք այդ սովորութենէն կը չեղինք եւ կը յայտարարենք, թէ ընթերցողները մեր ուղղութիւնը պիտի տեսնեն իրարու յաջորդող թիւերու բովանդակութեան մէջ:

«Բ.– Ինչպէս որ մասնաւոր ծանուցումով մը յայտնեցինք՝ մեր ծաւալը փոքր է: Փոխանակ մեծ ծաւալով սկսելու եւ ապա փոքրանալու՝ յարմար գտանք փոքրէն սկսիլ եւ ապա մեծնալ, եթէ կարելի ըլլայ: Ներկայիս Յենարանի հաճելի առաւելութիւնը սա է որ իր ընթերցողներուն ձանձրոյթ չի պատճառեր...:

«Գ.– Բանաւոր գտանք մեզի եղած դիտողութիւնները, թէ քիչ ժամանակ տուած ենք բաժանորդագրութեան համար: Ուրեմն, մինչեւ Մայիսի վերջը յաւելուածական օրինակներ պիտի ունենանք, եւ նոյն պայմանով (1–45 թիւ 1 ոսկի) բաժանորդ պիտի արձանագրենք փափաքողները: Յունիսէն սկսեալ բաժնեգինը պիտի որոշուի թիւը 25 միլ. հաշուելով:

«Դ.– Շնորհակալութիւն մեր բաժանորդներուն, ինչպէս նաեւ իրենց չնորհաւորութիւններն ու մաղթանքները մեզի հասցնողներուն»[1]:

Թերթը ունի հայերէն եւ անգլերէն վերնագիրներ. անգլերէնով նչուած են այլ մանրամասնութիւններ՝ «Armenian Weekly. Proprietor : Setrak Guebenlian, 63 Victoria Road, Nicosia», *իսկ հայերէնով՝ «Արտօնատէր՝ Սեդրակ Կեպենլեան»: Բաժանորդագրութեան սակ նչանակուած է՝ Անգլիա եւ Միջին Արեւելք՝ 30 շիլին, այլ երկիրներ՝ 5 տոլար:*

Եռասիւնեակ Ցեղարանը կ'օգտագործէ 10 եւ 8 չափի հայերէն Պարզ եւ Արամեան, ինչպէս նաեւ անգլերէն զանազան տառատեսակներ։

Թերթին չորրորդ թիւի հրատարակութեան կը յաջորդէ չուրջ երկամսեայ դադար մը տպարանի փոխադրութեան եւ տեղաւորման իբրեւ հետեւանք[2]։

Ցեղարանի հանդէպ հետաքրքրութիւնը կ'աճի. մարդիկ խըմբագրութեան կը դիմեն թերթին ծաւալը կրկնապատկելու փափաքով,

HÉNARAN
Armenian Weekly
31, Eaklpsis Road, Nicosia (Cyprus)
P. O. B. 888 Telegr. 8888
Proprietor: SETRAK GUEDENIAN

ՅԵՆԱՐԱՆ

ՇԱԲԱԹԱՑԻ ԹԵՐԹ

Սեթրաքեան Գ.
Տ. Կիպրոսի Փոստ. Նիկոսիա
Հեռախոսի 888 Թղթակ. 8888

Գ. Շաբաթ Թիւ 16 Vol. I No. 16 10th December 1959 10 Դեկտեմբերի 1959

ՀՊԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՐԱԳԱՆ

Թէպէտև դիտենք, Միջոցների Համահայկական Հարցը մէկ կամ հարատեւակերպութեանց հարց մըն ալ, որուն գրոյ առնէ առնէ խուսափելու ու գրուելու:

Ապատցինք որ այդ հարցին չուրջ պարտականութեան խոսք մը լսենք, բան մը լսել պատասխանելու համար: Կ'երեւի թէ կարեւորութեան և չարժողութեան կարգով բանակցութեանց առարկայ կ'ըլլան հարցերը, քան թէ հարատեւութեան խնդիրն ալ նաեւ կարեւոր չէ և անոր մասին պատկերը բոլորովին տարբեր կան, մեծ անհրաժեշտութեամբ:

Որ լսենք և իր անունին որ ապատցնողը միայն ազատելու անպէտ հանգամանքերը չեն: Կան նաեւ բան անպէտ հոգեբանական, որոնք անհրաժեշտ կերպով հետեւանք ունենալ են: Ամենից կարեւորը ինչ որ հարկ է ըսել և ինչ գիտենք պիտի անձնական համարգութեան հետեւանքն է: Ուրիշ կերպ ըսած, ինչ որ մեզի համար կարեւոր է, ուրիշներու համար ալ նոյնը կրնայ ըլլալ: Հարցը կ'ուզենք անհրաժեշտ ըսել, ինչ որ մեզ կը հետաքրքրէ, ինչ որ մեզ կը հետաքրքրէ, ինչ որ մեզ կը հետաքրքրէ:

Հայաստանի Հանրապետութեան Հանրային Ժողովրդական Հանրապետութեան Հանրային Ժողովրդական Հանրապետութեան Հանրային Ժողովրդական

կը գրէ, թէ «մեր նախատեսածէն աւելի եղան առաքումի, թուղթի եւ այլ նիւթերու ծախքերը։ Այս պատճառով, ստիպուած ենք Բ. չրջանի 45 թիւի բաժնեգինը բարձրացնել 125 չիլինի[3]։ Թող չկարծուի որ դիւրին է այս թերթին հրատարակութիւնը։ Արտօնատէրը եւ իր ընտանիքի անդամներն են որ կը կատարեն խմբագիրի, սրբագրողի, գրաշարի, առաքման եւ այլ ծանր աշխատանքները...։ Նիւթական եւ ֆիզիքական բոլոր հոգերը, մէկ խօսքով, ծանրացած են արտօնատիրոջ եւ իրեններուն վրայ։ Բաժանորդներուն վճարածով կը գոցուին նախնական ծախքերը միայն...»[4]։

Կը յայտնուի որ թերթին բաժանորդներուն թիւը 200էն պակաս է. թէեւ զայն «կարդացողներուն թիւը 2000էն պակաս չէ», ու կը հաստատուի թէ ան իր ուղղութիւնն ունենալով հանդերձ՝ անկախ է, թէ «որեւէ կազմակերպութենէ կամ որեւէ անհատէ օգնութիւն չի ստանար եւ ստանալու ալ հետամուտ չէ[5]։ Նպատակն է ժողովուրդին ծառայել եւ իր ուժը անկէ ստանալ... Մեր բաժանորդները միջին եւ աղքատ դասակարգի պարզ եւ պատուական մարդեր են»[6]։

Նիւթական դժուարութիւնները կը չարունակուին եւ առաջին տարուան 45-րդ թիւով կը յայտարարուի, թէ «հակառակ մեծ դժուարութեանց եւ անթոյլատու պայմաններուն՝ ճիշդ է որ թերթը ճամբայ պիտի հլլէ երկրորդ չրջան մը, սակայն՝ «ցաւանել կ'ուզենք... որ թերթը հազիւ 6 ամիս կրնայ լոյս տեսնել՝ եթէ վճարող բաժանորդներու թիւը նուազագոյն 300-ի չհասնի...»[7]։ Բաժանորդագրութեան արշաւի մը կը ձեռնարկուի՝ փրկելու համար թերթը փակուելէ։ Նման ահազանգ մը կը հնչեցուի նաեւ տարի մը ետք, երբ կը յայտարարուի, թէ «կը խնդրուի Գ. չրջանի բաժնեգին չղրկել»[8]. սակայն երկու թիւ ետք, կը ծանուցուի երրորդ չրջանի բաժանորդագրութեան կայացումը։

2.

Ցեներաւն բացարձակ հայելին կ'ըլլայ կիպրահայ գաղութին[9] կեանքին ներքին անցուդարձերուն, խօսակցութիւններուն, հարցերուն, մտածումներուն, խնդիրներուն, արտագաղթին եւ առօրեային։

Ան կը ստանձնէ «Հայրենասէր Ճակատ»ի պաշտպանութիւնն ու տարածումը, կը քննէ կիպրական անկախ պետականութեան կազմակերպման համար Լոնտոնի եւ Ցիւրիխի մէջ տարուող բանակցութիւնները, տեղ կու տայ Սուրիոյ եւ սուրիահայութեան այդ չրջանի տագնապներուն, եկեղեցական տագնապին, եւ խաղաղարար ճիգեր

կը կատարէ կիպրահայ թեմականի կնճիռին համար, կ'անդրադառնայ հայրենիքին եւ հայրենադարձութեան, կ'ունենայ տեսակցութիւններ: Աւելի ուշ՝ Թերթը կը խոստանայ սկսիլ թարգմանաբար տեղեկութիւններ տալ Կիպրոսի սահմանադրութեան մասին: Սփիւռքահայ գանազան համայնքներու, հիմնարկներու[10] գործունէութեան յաճախ պարագայական, երբեմն ալ յարաբերաբար լայն արձագանգ կը հանդիպանայ ան· ազգային-գաղափարական նիւթ կը ջամբէ իր ընթերցողներուն, զարկ կու տայ ընթերցանութեան՝ կապեր հաստատելով Պէյրութի Սեւան եւ Խովան հրատարակչատուներուն հետ, վաճառքի կը հանէ անոնցմէ դրկուած Միհրան Տէր Սահակեանի, Սեզայի, Լեւոն Վարդանի, Պարոյր Մասիկեանի, Եղիշէ Զարենցի, Խրիմեան Հայրիկի, Վ· Թէքէեանի եւ այլոց գիրքերը, բառարաններ եւ մանկական գիրքեր:

Ցեներաանի մէջ կը հանդիպինք Պայէար (Պոսթոն), Արեւ (Եգիպտոս) եւ Երկիր (Ցունաստան) Թերթերէն կատարուած քաղուածքներու: Կեպենկեան չատ ամփոփ ձեւով կու տայ Թերթին յղուած արտատահմանեան լրատուութիւնը, իսկ երբ յօդուածը կ'երկարի եւ տեղը կը գառնայ անբաւարար՝ ան կը փոքրացնէ յօդուածին տառատեսակը: Երբեմն կը պատահի որ յօդուած մը չարունակուի մէկ թիւ ընդմիջումով:

3·

Ցեներաանի սիւնակները առաւելագոյն չափով կը տրամադրուին կիպրահայ կեանքին: Թերթը՝ հանդիսանալով քաղաքական անցուդարձերուն արձագանգը, ծնունդ կ'առնէր կիպրահայ համայնքի պետական կազմաւորման օրերուն, եւ կեպենկեան կարելի ամէն ճիգ կ'ընէ՝ մղելու հայութիւնը՝ ներգրաւուելու կիպրոսի քաղաքական կեանքին, թելադրելով որ պատկան մարմինները ստանձնեն իրենց պարտականութիւնները· «Մեր կարծիքով, պէտք չէ թողուլ որ ժողովուրդը մտածէ թէ ինքնիր գլխուն մնալու ճակատագրուած է փափուկ ժամանակաշրջանի մը մէջ»: Թերթը կը պնդէ նոր կացութեան «յարմարելու» անհրաժեշտութեան վրայ, ի դէմս պետութեան՝ հայ համայնքին իրաւունքներուն եւ պարտականութիւններուն մասին, ու կոչ կ'ընէ «ամէն ինչ իրաց ընթացքին» չթողուլ:

Թերթը հակիրճ ու խիտ տողերով, ցաւով կ'արտայայտուի կիպրոսէն կատարուող արտագաղթին մասին «...400·000 յոյներէն եւ 120·000 թուրքերէն որքան ալ մեկնին, անոնք չեն տուժեր· բայց կղզիին հայ համայնքը կազմալուծումի վտանգին առջեւ կը գտնուի,— ու կը չարունակէ,— մեկնած են 5–600 հոգի եւ մեկնիլ կը

պատրաստուին նոյնքան. աւելի մեծ թիւով սպասողական վիճակի մէջ մարդիկ, որոնք կարծես թէ մտածեն Հայաստան երթալու մասին»[11], այլ տեղ մը նշելու համար թէ 800 հայեր մեկնած են Անգլիա կիպրոսէն, եւ աւելցնելու՝ թէ կիպրահայութեան աւելի քան մէկհինգերորդը գաղթական է:

Հակառակ անոր որ Թերթը կը սկսէր լոյս տեսնել սփիւռքի երկամաան ծանր իրադարձութիւններէն ետք, սակայն կիպրահայ գաղութը նոր կը թեւակոխէր նման վերիվայրումներու հանգրուանը, ուր Ցեղարան ուղղութեան մը, առաջնորդող խօսքի մը դերը կը ստանձնէ, եւ բազմաթիւ սիւնակներ կը տրամադրէ ժամանակին ամենատաք նիւթերէն եղող կիպրահայ թեմական ընտրութիւններուն[12]: Նշելով թէ կիպրահայ համայնքը բաժնուած է «Հայրենասէր» եւ «Ազգային» ճակատներու՝ ան կը հաւատայ թէ Թերթին սկզբունքն է արդարութեան հետ ըլլալ:

Այսուհանդերձ, Թերթը կը ջանայ չափաւորական ըլլալ եւ հեռու մնալ ամբոխավարութենէ եւ ծայրայեղ հաստուածականութենէ: Ողջախոհութիւնն ու ողջմտութիւնը կը գերիշխեն Ցեղարանի մէջ, ուր կը բանաձեւուի Էջմիածնի Մայր Աթոռին տրուող ընդհանրական կաթողիկոսութեան տարազումը, իսկ կիպրոսը կը նկատուի Կիլիկեան Կաթողիկոսութեան թեմ, հակառակ որ թեմական ընտրութիւններուն արդիւնքը կրնար այլ ուղղութեամբ տարազում մը թելադրել թեմական այս հարցին, թերեւս:

Կիպրոսի անկախութեան հռչակումէն առաջ իսկ գոյութիւն ունեցող հաստուածականութեան սրումին այլ առիթ կը ծառայէ Պետական Ներկայացուցիչի ընտրապայքարը, զոր Պերճ Թիլպեան կը չահի Վահրամ Լեւոնեանի դիմաց՝ 861ի դէմ 1364 քուէով:

Այս բոլոր եռեւեփումին մէջ, երբ կիրքերը լիարժէք տէրն են կացութեան[13], Թերթը — բանականութեան հնչեղ ձայնով — կը ծառանայ յայտարարելու, թէ. «Լաւ կ'ըլլայ որ հրաժարինք այս կարգի անօգուտ վէճերէն եւ իրական ազգային եկեղեցական միացեալ ճակատ մը կազմենք կիպրոսի մէջ», կամ՝ հարցադրելու, թէ «աշխարհ դէպի խաղաղութիւն կ'ընթանայ: Մենք դէպի խռովութիւն ինչո՞ւ երթանք»[14]: Աւելի հեղինակութիւն եւ կշիռ տալու համար իր տեսակէտներուն, Ցեղարան երբեմն կը յուշէ իր խմբագիրին անցեալի դերէն ու դիրքէն՝ իբրեւ ներկայի... յարգելի ազգայիններու իւրաքանչիւրէն քանի մը չապիկ աւելի հինցուցած մարդու փորձառութեամբ, երբեմն կը դիմէ լոզունգներու՝ ժողովուրդով, ժողովուրդին հետ, ժողովուրդին համար, կամ՝ ամբողջ աշխարհը չահելէն լաւ է ժողովուրդը չահիլը: Եւ հուսկ, Ցեղարան՝ ցաւագարութեան հաս-

նող յուսաբեկութեամբ, ականատես՝ տիրող այլամերժութեան, կ'առաջարկէ սուրճ խմել... միայն ու միայն միասին ըլլալ, սուրճ խմելու չափ...:

4.

Ցենարաևի վարկին ի նպաստ կը խօսի նաեւ այդ չրջանի այլ *խնդրի մը՝ Երուսաղէմի Պատրիարքարանի տագնապին իր մօտեցումը: Արդարեւ, նախանձախնդիր եւ ջերմ պաշտպան մը ըլլալով հայ եկեղեցւոյ՝* Ցենարաև նկատի չ'առներ Պատրիարքութեան դիրքը էջմիածին-Անթիլիաս տագնապին մէջ, ու սկզբունքային կարծրութեամբ կը գրէ թէ «բռնութիւնը փրկութիւն չի խոստանար Եղիշէ Սրբազանին:... Իր ուխտը ծառայել էր եկեղեցիին, ո՛չ թէ տիրել անոր՝ դաւով ու զէնքով: Եկեղեցիին տէրը Քրիստոս է եւ մեր ժողովուրդը պիտի գիտնայ, գիտնալո՛ւ է, պաշտպանել Քրիստոսաստուր այս սուրբ հաստատութիւնը ոչ միայն Եղիշէներուն, այլ զանոնք մեղանչելու մղող ամէն տեսակ սատանաներուն դէմ»[15]:

5.

Ցենարաև *խանդավառ, ոգեւորիչ ու յուսադրող տողեր կը յատկացնէ հայրենիքի վերելքին եւ թարգմանը կը հանդիսանայ այդ օրերուն Հայաստան մեկնիլ փափաքող կիպրահայերու, կը մղէ զանոնք չարժելու, յաճախ միտումնաւոր վերնագրերով կը բորբոքէ կիպրահայ հայրենասիրական զգացումները՝ «Սիրտ առէք հայեր, լա՛ւ օրերու նախօրեակին ենք»*[16], *կամ՝ «Հայաստանեան լուրերը յուսադրիչ են միշտ»*[17], *կը կատարէ հայրենական լրատուութիւն՝ «միամտօրէն» հարցնելով, թէ «եթէ գացող-վերադարձող մը ինքզինք ամենաերջանիկը նկատէ, հոն մնացող եւ հոն (Հայաստան — Ա.Տ.) ապրողները որքա՞ն երջանիկ համարելու են իրենք զիրենք»*[18], *այլ տեղ մը գրելու համար, թէ «բախտաւոր են Լիբանանի եւ Եգիպտոսի հայ համայնքները, որոնք Նոյեմբերին իրենց մէջ պիտի ունենան Հայաստանի երգի ու պարի խումբերը: Տառօսը մեզի»*[19]: *Ցաջորդող թիւերէն մէկուն մէջ,* Ցենարաև *կը յայտնէ թէ 140 կիպրահայեր կը մեկնին Պէյրութ, մասնակցելու համար հայրենի երգի եւ պարի երկու ելոյթներուն, հուսկ գրելու համար, թէ Հայաստանի Ֆիլհարմոնիայի Համոյքը 29 եւ 30 Սեպտեմբեր ու 1 Հոկտեմբեր 1960-ին ելոյթներ պիտի ունենայ Կիպրոսի մէջ, եւ աւելի հոգ դիպուկ կերպով մատնանշելու, թէ «մեր թերթին ծաւալի փոքրութեան ցաւը ո՛չ մէկ աստեն*

եւ ո՛չ մէկ առիթով այնքան խորապէս զգացինք, որքան Հայաստանի Ֆիլհարմոնիայի Անսամպլին Կիպրոս հասած օրերուն եւ Կիպրոսի մէջ անոր ունեցած ելոյթներուն առջեւ»[20]:

Պատահական չէ, որ Ցեմարանի սիւնակներուն մէջ առաջին լուսանկարը լոյս կը տեսնէ 6 Օգոստոս 1961-ին եւ կը պատկերէ ընփիւռքահայ հիւրեր, որոնք ատորագրութիւն կ'առնեն նախագահ Շ. Առուշանեանէն: Երկրորդ նկարը (29 Մարտ 1962-ի թիւով լոյս տեսած) դարձեալ հայրենական է եւ կը պատկերէ Երեւանի Աբովեան փողոցը:

11 Օգոստոս 1962-ի թիւով Ցեմարան կը ներկայացնէ չաբաթ մը առաջ 372 կիպրահայերու[21] Հայաստան մեկնումը, եւ նշելէ ետք որ անոնց թիւը աւելի էր ու միայն կէսը կրցեր էր մեկնիլ՝ կը յայտնէ թէ անոնցմէ 67 ընտանիք հաստատուած են Կիրովականի եւ 13՝ Լենինականի մէջ:

Ցեմարանի մասնակցութիւնը ներգաղթի ձեռնարկին աւելի կը չեշտուի իր կողմէ հաստատումովը Ներգաղթի Նուիրատուութիւններու Ֆոնտին եւ արձագանգումովը Սուրիոյ, Իրանի եւ Եգիպտոսի մէջ կայացած ներգաղթի ձեռնարկներուն:

6.

Ցեմարանի ամէնէն չահեկան կողմերէն են օգտագործուած լեզուն եւ ոճը. ժողովրդախօսակցական, պարզ, պատկերաւոր, թափանցիկ, ինքնաբուխ, խիտ, կարճառօտ, ոչ գրքային եւ երբեք՝ հասարակ են անոնք: Կը հանդիպինք յոգնակերտ «ք»ին եւ չարունակական ներկայի «կոր»ին, չարք մը նուազ գործածուող բառերու, ինչպէս՝ ողորմագերս, յոռետինել, տարախոհութիւններ, բերկրառիթ, սրտագեղ, զէնըննկեցութիւն, առաստամատոյց, կը ցնծերգէր:

Բացասիրտ խօսքի եւ խօսակցութեան բեմը կը դառնայ թերթը՝ զէթ Հ.Բ.Ը.Մ.ի շրջանակին միտքերուն եւ մտածումներուն կեպենլեանի խմբագրումներով: «Մարդ սխալական է: Մենք բացառութիւն չենք կազմեր: Բայց կրնանք ըսել, թէ միշտ աչխատած ենք եւ կ'աչխատինք ճշմարտութիւնը փնտռել եւ արդարութիւնը պաչտպանել»[22]: Կուռ է թերթին տրամաբանութիւնը եւ կը հակի հանդարտութեան, համախոհութեան, փոխզիջողութեան:

7.

Մէկ-թերթեայ Ցեմարանի *առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 7 Մայիս 1959-ին, ապա՝ 17-29-12 Մայիս*[23], *1-8-19-26 Օգոստոս, 30 Սեպտեմբեր, 15-22-29 Հոկտեմբեր, 10-24, Նոյեմբեր, 2-10-21-31 Դեկտեմբերին, 6-18 Յունուար 1960-ին, ապա՝ 3-11-19-25 Փետրուար, 8-14-22-30 Մարտ, 8-16-23 Ապրիլ, 1-9-17-26 Մայիս, 9-24 Յունիս 1-9-18-25 Յուլիս, 1-9-20 Օգոստոս եւ 45-րդ Թիւը՝ 7 Սեպտեմբեր 1960-ին:*

Բ. չրջանի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 19 Սեպտեմբեր 1960-ին, ապա՝ 8-19 Հոկտեմբեր, 3-15-29 Նոյեմբեր, 14 Դեկտեմբեր, 1-16 Յունուար 1961, 2-11 Փետրուար, 21 Մարտ, 2-9-15 Ապրիլ, 7-21 Մայիս, 3-15-25 Յունիս, 3-13-31 Յուլիս, 6-20 Օգոստոս, 2-24 Սեպտեմբեր, 13-30 Հոկտեմբեր, 19-29 Նոյեմբեր, 30 Դեկտեմբեր, 6-24 Յունուար 1962, 6-14-27 Փետրուար, 15-29 Մարտ, 9-21 Ապրիլ, 1-21 Մայիս, 9 Յունիս եւ 45-րդ Թիւը՝ 27 Յունիս 1962:

Գ. չրջանի առաջին Թիւը լոյս կը տեսնէ 29 Յուլիս 1962-ին, ապա՝ 5-13-23 Օգոստոս, 11-21 Հոկտեմբեր եւ վերջին՝ 7րդ Թիւը՝ 2 Նոյեմբեր 1962:

Ամփոփելով, 43 ամիսներու ընթացքին, հազուագէպօրէն յարգելով պարբերականութիւնը, լոյս կ'ընծայուի Ցեմարանի 97 Թիւ, որոնցմէ երկուքը՝ իբրեւ յաւելուած[24]:

8.

Ցեմարան ծնունդն էր իր ժամանակին: Ան արդիւնքն էր նաեւ առկայ ազգային եւ համաշխարհային իրազարձութիւններու դրդած մարդկային ուժի լարումին:

Սակայն, հակառակ իր գոած լայն արձագանգին, Թերթը՝ զինք նախորդող կիպրահայ այլ Թերթերու[25] *պէս, չվերածուեցաւ չարժումի, չարմատաւորուեցաւ, Թերեւս որովհետեւ զինք սնուցանող կիպրահայ գաղութը պարագաներու բերմամբ անկայուն չրջան մը կը Թեւակոխէր՝ տեղաշարժերով յատկանչուող: Ահա Թէ ինչու՝ Ցեմարան մնաց անհատական նախաձեռնութիւն մը, ու չիջեցաւ, երբ առնոր ոգին՝ խմբագիր Սեդրակ Կեպենլեան դատապարտուեցաւ անկողնային հիւանդութեան ու մահացաւ կարճ ժամանակ ետք:*

Այն փաստը, թէ անցնող չուրջ երեսուն տարիներուն, գրեթէ անկարելի եղած է վերստին ոտքի կանգնեցնել Ցեներաանը կամ անոր նման թերթ մը կիպրահայ համայնքին մէջ, արդէն իսկ ապացոյցն է Ցեներաանի խմբագիր, բազմավաստակ Ս. Կեպենլեանի գերմարդկային աշխատանքին եւ ճիգին, մարդու մը, որուն կեանքի վերջալոյսին անոր «կարապի երգ»ին իրագործումը եղաւ Ցեներաանը, մինչ ան իր երիտասարդ տարիները լեցուցեր էր ազգային, քաղաքական եւ պետական ցարդ չփաստագրուած գործունէութեամբ:

Ա. ՏԱԳԼՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Ցեներաան* շաբաթաթերթ, Նիկոսիա, 7 Մայիս, 1959: Այսուհետեւ՝ կը նշուի միայն իբրեւ *Ցեներաան*:
2. *Ցեներաան*, 1 Օգոստոս 1959:
3. Փոխան նախորդ շրջանի 100 շիլինի:
4. *Ցեներաան*, 9 Օգոստոս 1959: Կեպենլեան խմբագրատուն կը գտնուէր ամէն օր կէսօրէն ետք ժամը 3էն 9, բացի Կիրակի օրերէն, իսկ կէսօրէն առաջ հայերէն կը դասաւանդէր Թերրա Սանթա Քոլէճին մէջ: Թերթին հատավաճառը կը կատարէր Կարապետ Տէյիրմենճեան, ապա՝ Մկո Օտապաշեան:
5. Ցետագային ետս կը վերահաստատուի· տես՝ *Ցեներաան*, 30 Դեկտեմբեր 1961:
6. *Ցեներաան*, 9 Օգոստոս 1959: Հիմնադրութենէն ճաի մը շաբաթ ետք, թերթը կը յայտարարէ թէ «*Ցեներաան* ուրիշ թերթերուն նման փոնտեր չունի: Իր գոյութիւնը կը պահէ եւ պիտի պահէ, անոր համար որ արտօնատէրը թէ՛ կը խմբագրէ, թէ՛ կը շարէ եւ թէ՛ կը տպէ···»: Տես՝ *Ցեներաան* 29 Մայիս 1959:
7. *Ցեներաան*, Սեպտեմբեր 1960:
8. *Ցեներաան*, 21 Մայիս 1962:
9. Այդ օրերուն կիպրահայ համայնքը կը հաշուէր շուրջ 4000 հոգի եւ կը հանդիսանար փոքրամասնութեանց գլխաւոր տարրը:
10. Ինչպէս՝ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութիւն, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Միութիւն եւ այլն:
11. *Ցեներաան*, 19 Փետրուար 1960:
12. Կիպրոսի մէջ թեմական ընտրութիւնները տեղի ունեցան 1959-ի վերջաւորութեան:
13. Անոր վճասը կը կրէ *Ցեներաանը* եւս, որուն «տպարանին վրայ գործուած յարձակումը կոտրեց մեքենան, տարտղնեց *Ցեներաանի* էջերը [եւ] տակն ու վրայ ըրաւ մեր աշխատանոցը»: Տես՝ *Ցեներաան*, 8 Մարտ 1961:
14. *Ցեներաան*, 18 Յունուար 1960:
15. *Ցեներաան*, 30 Հոկտեմբեր 1960:
16. *Ցեներաան*, 26 Օգոստոս 1959:
17. *Ցեներաան*, 22 Հոկտեմբեր 1959:
18. Նոյն:
19. *Ցեներաան*, 24 Նոյեմբեր 1959:

20· *Հենարան*, 30 Հոկտեմբեր 1960:
21· Ընդամէնը 80 ըմտաւիֆ:
22· *Հենարան*, 9 Օգոստոս 1959:
23· Տպագրական սխալ մը կայ այստեղ, որովհետեւ վերոյիշեալ թուակիրները բովանդակային յաջորդականութիւն մը ունին 17-29-12 համապատասխանութեամբ:
24· Առաջին յաւելուածը կը կրէ 1 Օգոստոս 1960 թուականը եւ յոյս կը տեսնէ աւելի փոքր ծաւալով՝ 23-30·5 սմ·, որուն միայն առաջին էջը տպագրուած է ու ցուիրուած կիպրահայ համայնքի Պետական Ներկայացուցիչի ըմտրապայքարին, մանաւանդ՝ ի պատասխան «հոծագործուած» արտայայտութեան մը, թէ *Հենարան* պաշտպանած է Վահրամ Լեւոնեանի թեկնածուքիւնը ի հեռուկս Պերճ Քիլպեանի, մինչ իրականութիւնը հակառակն էր:

Երկրորդ յաւելուածը՝ 19 Ցունիս 1961 թուակիր, յոյս կը տեսնէ *Հենարան*ի սովորական՝ 28-30 սմ· չափով, որուն ցոյցնէս միայն առաջին էջը տպագրուած է ու ցուիրուած՝ Վիեննայի գագաթի ժողովին, որ կը կայացար նախագահներ Քենետիի եւ Խրուշչեւի միջեւ:
25· *Հենարան*էն առաջ Կիպրոս ունեցեր էր *Արաքս*, *Նոր Արաքս* եւ այլ ճակատագրակից թերթեր:

THE **HENARAN** WEEKLY

(SUMMARY)

ANDRANIK TAGESSIAN

It was in the May of 1959 that the first issue of the **Henaran** (The Support) was published in Nicosia, Cyprus. It was edited by Sedrak Kepenlian, who, besides editing the only Armenian weekly of Cyprus then, also taught at the Terra Santa College of Nicosia. In fact, all the work of writing, editing, setting, printing and mailing of the weekly was a family affair.

The weekly dealt with almost all the possible problems of the Armenian Community of Cyprus. It was an open arena to all sorts of Armenian national, religious, social, educational and political clashing questions which definitely effected the communal life of the Cypriot Armenians.

The author of the article selects a few of these questions and presents them as they were offered by Kepenlian. Thus he analyzes the internal and social frictions of Cypriot Armenians, the parliamentary elections vis à vis the Armenian Community, the Armenian exodus towards Great Britain, Canada and the U.S.A., the crisis at the Armenaian Patriarchate of Jerusalem, the social and cultural relationship between the Armenians of the Armenian diaspora and the Republic of Soviet Socialist Armenia, and the last, but not the least, the repatriation of Cyptriot Armenians to their fatherland, Soviet Armenia.

Of a very short duration was the life span of the **Henaran**, and most probably this was the major reason why, as Mr. Tagessian concludes, it could not take roots and was unable to create any movement in the everyday life of the Cypriot Armenians, and in just a few years later, in the June of 1962, it came to an end with the death of the editor, Sedrak Kepenlian. Yet, in spite of this fact, the **Henaran** stands as a bold expressions of the Armenian press in such a small colony as the Cypriot Armenian Community was. Kepenlian had published just 97 issues of it.

ՓԱՍՔԱԼ ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Փասքալ Փապուճեան

ԵՐՈՒԱՆԴ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

1.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ՁԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

Տարի մը առաջ ծննդեան ութսունամեակն էր Փասքալ Փապուճեանին, երբ չկար արդէն: Անիկա ծնաւ Անգարա, 1912–ին, հայ կաթողիկէ ընտանիքի մը մէջ: Հազիւ երկուքը բոլորած՝ իր ծնողներուն հետ բռնեց Ճամբան Տէր Զօրին եւ աքսորին, սակայն մնաց Ատանա, ուր, ինչպէս կը գրէ Կարօ Շամլեանը Մոնրէալի Հորիզոնին մէջ՝ «տեղական իշխանութիւնները կը թուի թէ պէտք ունէին հօրը աշխատակցութեան»[1]: 1923–ին հաստատուեցաւ Պէյրութ, ուր ծիսուսեանններու մօտ սորվեցաւ ֆրանսերէնն ու արաբերէնը՝ առանց հայերէնի: Այդ վերջինը պիտի իւրացնէր իր քսանութին՝ յարգելու համար իր խոստումն իր ապագայ կնոջ տրուած: Նախակրթարանի եւ երկրորդականի իր ուսումնառութենէն ետք էր որ անցաւ Պէյրութի ծիսուսեաններուն Սէն Ժոզէֆ համալսարանը, ուրկէ 1934–ին վկայուեցաւ որպէս ճարտարագէտ–չինարար: «Երբ ընտանիքս Պէյրութ հաստատուեցաւ»՝ կը վկայէ Փապուճեան՝ «ես սկսայ յաճախել Ժեզուիթներու Սէն Ժոզէֆ համալսարանը, ուր ստացայ նախնական, միջնակարգ եւ բարձրագոյն ուսումս: 1934–ի չրջանին ստացայ վկայականս,

որ կը կրէր Էճէնիէօր-Ռուսբրիւբէօր (ճարտարապետ-շինարար) մակագրութիւնը: Երեւի ուսուցիչներս մէջս գեղարուեստական հակում զգացին, քանի որ զիս մղեցին դէպի շինութեան գեղարուեստական արտայայտութիւնը: Եւ ես այս առումով մտայ եւրոպական մեծ շինարարական ընկերութեան մը մէջ, ուր կը գործէին հռչակաւոր ճարտարապետ Անարէ Լը Գոնթը եւ աշխարհահռչակ Փիեռուիճի Ներվին: Անոնց շինութիւններուն մասնակցեցայ 1950-էն 1956՝ իբր շինարար-ճարտարապետ»[2]:

1956-ին Փապուճեան հաստատեց ճարտարապետական-շինարարական իր անձնական գրասենեակը, որովհետեւ հիմա ո՛չ միայն ճարտարապետ-շինարար մըն էր՝ այլ նաեւ ճարտարապետ: «Երբ Եւրոպա կը գտնուէի», պիտի ըսէր անիկա յետագային, «կը յաճախէի Փարիզի Գեղարուեստից, ուր ուսուցիչս էր Անարէ Լը Գոնթը: Հոն ուսումը բաւական խրթին էր, եւ վեց-եօթը տարի կը տեւէր: Ես հոն ատացայ իմ ճարտարապետի վկայականս միայն երկու տարի ուսանելով, քանի որ իմ առաջին պատրաստութիւնս ընդունուած էր իբր համահաւասար, անշուշտ որոշ չափով, իսկ այն ինչ որ պակաս նկատուած էր՝ յաջողեր էի երկու տարուան մէջ լրացնել»[3]:

Փապուճեանն եղաւ ո՛չ միայն կառուցող ճարտարապետ մը՝ այլ մանաւանդ արուեստագէտ գիտնական մը: «Իր ճարտարապետութիւնը ճշմարիտն է: Այսինքն՝ ե՛ւ արուեստ է ե՛ւ գիտութիւն, միտքի պատգամն է զգացումով. չէ՞ որ ճարտարապետական կոթողները կը կազմեն պատմութեան հազարամեակներու խորքէն մեզի մնացած ժառանգին գերակշիռ մասը: Ճշմարիտ ճարտարապետ ըլլալը մաս կազմել է այդ հի՛ն, շա՛տ հին սերունդներու չառաւիղին: Ըլլալ Փասքալին նման ճարտարապետ՝ կը նշանակէ անանիլ այդ հնութեան ամենախորիմաստ ակունքներէն, թափանցել քարին ու հողին գաղտնիքներուն ամէնէն ծածուկ ծալքերը եւ դուրս բերել անոնցմէ հոգեպարար ստեղծագործութիւն»[4] մը:

Այսուհանդերձ՝ այժմ անհրաժեշտ է գիտնական-ճարտարապետին քով դնել կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններու եւ համալսարաններու հայ դասախօսը: Ի՛նքն է որ կը յայտնէ թէ պէտք է դառնալ յիսունական թուականները, երբ «դասաւանդեցի ալ եւ ի՞նչ — հայկական ճարտարապետութիւն՝ Ս. Ժոզէֆ Համալսարանի ծիրին մէջ, 1955-|19|62: Յետոյ տուի նոյն նիւթը Ցովակիմեան-Մանուկեան Գոլէժին մէջ[5]՝ 1966-|19|70 եւ Հայկազեան Գոլէժին մէջ՝ 1970-|19|71 [թուականներուն], միշտ համալսարանական մակարդակի վրայ»[6]:

Գիտնական-ճարտարապետը չբաւարարուեցաւ սակայն միայն շինարարութեամբ եւ դասաւանդութեամբ, այլ գրե՛ց նաեւ: Մոն-

բէյալի Հորիզոնին չնորհուած տեսակցութեան մը ընթացքին ի՛նքն էր որ կը յայտնէր, թէ իր աշխատակցութիւնը բերաւ Պէյրութի Բագին ամսագիրին, Ահեկան պարբերագիրքին, Հ. Ցովհաննէս Մսըրեանի հրատարակած մէկ գործին, եւ Միլանի մէջ հրատարակուող եւ հայ ճարտարապետութեան նուիրուած չարքի մը: Իրականութեան մէջ՝ ձեռքի տակ գտնուող գիտական իր յօդուածներով կը կազմուի հետեւեալ ցուցակը, որ խօսուն է ինքնին:

1. *«Հայ ճարտարապետ Մեծն Սինան եւ իր գործը»*, Բագին, *Բ. տարի, թիւ* 11, 1963, *էջ* 41–51:
2. «La cathédrale d'Etchmiadzine à la lumière des découvertes récentes», Jean Mécérian, s.j., **Histoire des institutions de l'Eglise Arménienne**, Beyrouth, 1965, p. 345-380.
3. *«Որոնումներ հայկական «բազիլիքա»ներու ուղղութեան չուրջ»*, Ահեկան, *Ա. տարի, Պէյրութ*, 1966, *էջ* 64–73:
4. *«Հայկական ճարտարապետութիւնը Սփիւռքի մէջ»*, Ահեկան, *Ե. տարի, Գարուն-Ամառ, Պէյրութ*, 1970, *էջ* 37–60:
5. «Relation des arméniens et des syriens du premier siècle avant J.C. au septième siècle après J.C.», **Armenian Studies : Annals of the Lebanese Association of Armenian University Graduates**, Beirut, 1973, pp. 115-155.
6. **La basilica di Ererouk**, Documenti di Architettura Armena, N° 9, Milano, 1977, p. 5-15, 59-64.
7. «La mausolée de Mamakhatun à Terdjan et les monuments de l'école d'Ani», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հա. Ի., Պէյրութ*, 1979, *էջ* 203–238:
8. «Martyrium arménien à étage : Ses origines, son influence», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հա. Ժ., Պէյրութ*, 1982–1984, *էջ* 59–94:

Գիտական-ճարտարապետական իր յօդուածներուն առընթեր՝ Փասքալ Փապուճեանը կառուցեց նաեւ եւ հետեւեցաւ իր ինքնուրոյն ուղիին: «...Իրականութեան մէջ»՝ կը ճշդէր անիկա առիթով մը, «նպատակս էր եւրոպական ճարտարապետութեան մօտէն ծանօթանալ· նոյնիսկ գերմանական ճարտարապետական հանդէս մը չհագըրգռուած էր իմ Ս. Եղիա (Պէյրութ) եկեղեցիովս եւ բաւական դրուագ տալից յօդուած մըն ալ լոյս տեսած էր այս գործիս նկատմամբ»[7], *որովհետեւ՝ ըստ վաթսունական թուականներու Ֆրանսայի ճարտարապետներու կաճառի նախագահ Պոտուէնին՝ «Պ. Փասքալ Փապուճեան բնականօրէն կը կառուցէ կոթողային համալիրներ եւ կը յաջողի արտադրել ներքին ծաւալներ, որոնք թէ՛ խորհրդաւոր են եւ թէ*

[ալ] կրօնասիրութ եւ որոնց արդիւնքն են զօրեղ եւ համաշափ տաբրածքները»[8]: Աւելի մօտ քննութիւն մը ճարտարապետական իր յըղացքներուն եւ յօրինումներուն՝ պիտի ցոյց տայ, որ «Փասքալ Փապուճեան իր հոգիին լման խորութեամբ ճարտարապետ էր, ճարտարապետ մը, որ վստահաբար հայկական ազգային այս արուեստին հանդէպ տածած անհատնում հետաքրքրութեան չնորհիւ յաջողեցաւ, իր կեանքին ամենաբեղուն տարիներուն, մեր աւանդական ճարտարապետութիւնը քաներորդ դարու արուեստին յարմարցնել: Եւ ոչ միայն յարմարցնել· հայկական եւ ոչ հայկական երկու տասնեակ եկեղեցիներու յղացումին եւ իրականացման մէջ, ան գիտցաւ միջին դարերուն չատ ժողովուրդներու ճամբայ ցոյց տուած, իր ժամանակին առաջադէմ ճարտարապետութիւնը եղող հայկական դրոշմը եւ դուցէ աւելին՝ ոգին օգտագործել: Եղաւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի քրիստոնէական ճարտարապետութեան հայու դիմագիծ տուողը, եւ կը կրկնեմ, ո՛չ միայն հայ լուսաւորչական եկեղեցիները, այլ զանազան յարանուանութիւններէ ստացած պատուէրները «հայացուց»»[9]:

Երկար է չարքը իր կառուցումներուն, սակայն նախընտրելի է տալ մէկ ցանկը անոնց, ի՞նչ փոյթ որ անիկա ըլլալ անկատար: Ձայն կու տանք այնպէս՝ ինչպէս որ կայ անիկա Փապուճեանի իսկ ձեռագիրով· «Այս ցուցակը իր տեսարակէն քաղած եմ»՝ կը հաստատէ Տիկին Փապուճեան՝ մեզի յղուած նամակով մը: Ըստ այդ ցանկին՝ Փապուճեանին ճարտարապետական առաջին գործն եղաւ կառուցումը Քասլիքի Երկրորդական Վարժարանին՝ 1950-ին, որուն յաջորդեցին երկոտասնեակ մը այլ կառոյցներ, որոնց ճի՛շդ մէկ երրորդը եկեղեցի եւ տաճարներ են: Ցանկը կը ներկայացնէ մէկուկէս տասնամեակի ճարտարապետական գործունէութիւն մը: Ուրեմն՝ ահաւասիկ ցանկն իր գործերուն[10]:

«1950· Քասլիքի Երկրորդական Վարժարանը, Պէյրութ, Լիբանան

«1953· Եգիպտական Դրամատունը, Պէյրութ, Լիբանան

«1953· Անարատ Յղութեան Քոյրերու Երկրորդական Վարժարանը, [Պէյրութ], Լիբանան

«1953· Դիւթեան Քոյրերու Կեդրոնական Տունը, [Պէյրութ], Լիբանան

«1956· Դարմանատուն Տօքթոր Ուրգքի, [Պէյրութ], Լիբանան

«1956· Փարք Հոթէլը, Շթորա, Լիբանան

«1956· Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցին, Պուրճ Համմուտ, Լիբանան

«1957· Ֆրանսական Օթել Տիէս [Հիւանդանոցը], [Պէյրութ], Լիբանան

Տրպպաս հրապարակի Ս. Եղիա - Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

«1958. *Սուրբ Եղիա – Սուրբ Գրիգոր Մայր Տաճարը*[11], [*Գկյ-բուք*], *Լիբանան*

«1961. *Նախագիծ Նիւ Եորքի Հայկական եկեղեցիին, Նիւ Եորք*, [*Միացեալ Նահանգներ*]

«1962· Սուրբ Անթուան եկեղեցին, [Պէյրութ], Լիբանան

«1963· Քաղդէական Սրբուհի Թերեզա եկեղեցին[12], [Պէյրութ], Լիբանան

«1963· Թանգարան-մատենադարան, Զմմառ, Լիբանան

«1963· Նախագիծ Սուրբ Գէորգ Մայր Տաճարի, Հալէպ, [Սուրիա]

«1963· Սուրբ Եփրեմ եկեղեցին, Քֆար Տպիան, Լիբանան

«1964· Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցին, Աժալթուն, Լիբանան

«1964· Աստուածածին եկեղեցին, Հատէթ, Լիբանան

«1964· Աստուածածին եկեղեցին, Ղազիր, Լիբանան

«1964· Աստուածածին եկեղեցին (13), Հարէթ Միր, Լիբանան

«1964· Առանձնատուն Համիա Ֆրանժիէի, [Թրիփոլի], Լիբանան»:

Քչիկ մը աւելի ամբողջական դարձնելու համար այս ցանկը՝ անոր վրան աւելցնելու է տակաւին

1953· Զուարթնոց եկեղեցին[14], Հալէպ, Սուրիա, եւ

1963· Ցուչամատուռ Նահատակաց[15] Ռագգա, Սուրիա:

Փոքր ակնարկ մը այս ցանկին՝ պիտի ցոյց տայ որ Փապուճեան կառուցեց տասնչորս եկեղեցի, որոնցմէ միայն վեցն էին հայկական, սակայն «որքան ծանօթացաւ հայկականին՝ ա՛յնքան աւելի գնահատեց զայն: Հայկական հին ոճը յաջողեցաւ պատուաստել նոր ժամանակներու համապատասխան ճաշակով, միշտ պահպանելով հայկական խորքը»[16], որուն որոնումին համար խորացաւ աւելի ո՛չ միայն հետազօտութիւններու գիծով՝ այլ մանաւանդ տեղւոյն վրայ փընտրտուքներու եւ իր գտածները ներկայացնելու գիտութեան միջազգային կաճառներու մէջ: Ան այդ՝ մասնակցեցաւ բազմաթիւ գիտաժողովներու Ֆրանսա, Իտալիա, Թուրքիա թէ Հայաստան: Որքան ճարտարապետ-կառուցող՝ նոյնքան նաեւ բիւզանդագէտ էր անիկա: Այսուհանդերձ՝ «իր էութեամբ փարեցաւ իր ազգին ճարտարապետութեան հետազօտութեան: Լիբանանէն մինչեւ Թուրքիոյ արեւելեան սահմանին վրայ գտնուող նշանաւոր Անի քաղաքը ճամբորդեց՝ աւերակները ուսումնասիրելու եւ գուցէ գոթական ճարտարապետութեան Հայաստանի մէջ սազմնաւորուած ըլլալուն փաստը որոնելու: Փաստին տեղ՝ արեւելեան Թուրքիոյ բանտին համը տեսաւ, բարեբախտաբար ոչ շատ երկար: Թէեւ փաստի տեսակէտէն ձեռնունայն վերադարձաւ, սակայն պայուսակը բացառիկ լուսանկարներով լի էր: Եւ ատոնք իրեն օգնեցին հայ ճարտարապետութիւնը աւելի լաւ հասկնալու եւ իր համոզումներուն մէջ խիստ զուսպ ըլլալու»[17]:

Իր կատարած գործին գնահատականը եկաւ իր հայրենակիցներէն աւելի՝ օտարներէն, եւ առ այդ արժանացաւ բազմաթիւ վկա-

յագրերու եւ գնահատագրերու, Լիբանանեան Մայրիներու Ասպետի, Ֆրանսական Արժանեաց Շքանշանի եւ Վատիկանեան Սուրբ Սիլվեստրի Ասպետի շքանշաններուն: Եղաւ անկաչառ միտքի գիտնական եւ հաւատարիմ երկրպագուն ճարտարապետի իր ասպարէզին: Եղաւ նաեւ անկողմնակալ քննադատ մը անցեալի ճարտարապետական կառոյցներուն եւ կոթողներուն մասին, եւ կը գրէ Երուանդ Պապայեանը, որ մօտէն, չա՛տ մօտէն ճանչցաւ Փապուճեանը՝ «տաղանդաւոր ճարտարապետ Փասքալ Փապուճեան[ը] առաքինի մարդ էր, օժտուած՝ հազուագիւտ բարեմասնութիւններով: Չէր սիրեր ո՛չ գովաբանութիւնը, ո՛չ փառքը: Համեստութիւնը եւ անոր ընդելուզուած ազնուութիւնը փնտռուած անձնաւորութիւն մը գարձուցեր էին զինք: Այդ է[ր] պատճառը, որ ամէն տեղ ունեցաւ զինք սիրող ու յարգող բարեկամներու լայն շրջանակ մը: Զինք ճանչցած եմ ա՛յսպէս· լուսամիտ, լայնախոհ ու բարի»[18]: Գրեթէ նոյն ձեւով կը ներկայացնէ զայն Շամլեանն ալ, ու կ՛աւելցնէ թէ «տաճարներու տարիներու ծանօթութեանս ընթացքին՝ երբեք [իր] գիտելիքները պարտադրելը չտեսայ:... Դիմացինին մակարդակին իջնելու իր զարմանալի յատկութեամբ՝ կը զրուցէր եւ ոչ թէ կը պարտադրէր· կը լսէր որքան որ խօսակիցը ըսելիք ունէր:... Այնքան գուսպ [էր], որ Փասքալ բացարձակ կը մերժէր բարձրաձայն արտայայտել մեր բոլորին մեծ հպարտութիւն տուող նշանաւոր վարկածը՝ թէ գոթականը Հայաստանէն կու գայ»[19]:

«Իր տեսիլքն էր իր գործը, որովհետեւ իր եռին կը թողու նաեւ գիտահետազօտական բազում էջեր: Հմուտ արեւելագէտի, հնագէտի եւ բանաստեղծի ու գիտնականի բազմակողմանի տաղանդներով օժտուած մարդու մը ստեղծագործական խթողը[20]: Բանաստեղծ է ան, այսինքն արարիչին նման, եթէ ոչ անկէ աւելի հզօր, եւ ստեղծողը ամենազօր բանին»[21]:

Իրաւ էր եւ ճի՛շդ: Իր գործե՞րը սակայն, իր բազում էջե՞րը: Բայց արդար է որ քննենք զանոնք եւ տանք անոնց միջուկը՝ հրատարակութեան ժամանակագրական կարգով:

2·

ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՂԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Ա· «ՀԱՑ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՄԵԾՆ ՍԻՆԱՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ»

Ըստ Փապուճեանին՝ «մեր վարպետ Սինանը — առանց չափազանցութեան — կրնայ մրցիլ աշխարհահռչակ ճարտարապետներու

հետ: Սակայն, ցաւալին այն է որ ան ոչինչ տուաւ հայ մշակոյթին: Սարոյեաններու եւ Թրուայաններու պէս ան ալ հարստացուց օտար մշակոյթը, անգամ մը եւս փաստելով որ հայ ժողովուրդը կրնայ համաշխարհային չափանիշով գեղարուեստագէտներ ունենալ»[22]:

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Մեծն Սինանը ենիչէրիներու չարքէն եկած մէկն էր եւ անոր կեանքն ու գործը նուիրուեցաւ օսմանեան ճարտարապետութեան զարգացումին: Հասկնալի ընելու համար այս կեանքը՝ Փապուճեան երեք մասի կը բաժնէ իր յօդուածը եւ կը ծանրանայ անոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ որպէսզի կարենայ

ա. Լուսաբանել Սինանի ծագումը,

բ. Տեղեկութիւններ տալ Սինանի կեանքին մասին, եւ

գ. Ներկայացնել ու վերլուծել Սինանի քանի մը գլուխգործոցները եւ ցոյց տալ անոնց գեղարուեստական արժէքը:

Երկար տարի Սինանի ցեղային պատկանելիութիւնը վերագրուեցաւ կարդ մը ազգերու եւ անիկա յայտարարուեցաւ աւստրիացի, պուլկարացի կամ կրետացի, հակառակ որ Բրիտանական Մեծ Համայնագիտարանը կը հաստատէր 1910–1911–ի իր հրատարակութեամբ թէ հայ էր Սինանը, սակայն չէր փաստարկեր իր հաստատումը: 1930–ին թուրք պատմաբան Ահմէտ Րեֆիք հրատարակեց յիսուն վաւերաթուղթ՝ Սինանի մասին, որոնցմէ թիւ 22–ը հրամանագիր մըն էր Սինանի ընտանիքն ու հարազատները զերծ պահելու համար կեսարիոյ շրջանի տարագրութենէն[23]: Այս հրամանագիրը կը յիշէ անունները Քրչիի, Տիկենճի Սարըօղլուի եւ Ուլիսա ու Քօա Նչանի: Փապուճեան կը քննէ այս անունները եւ ցոյց կու տայ անոնց հայկականութիւնը: Հրամանագիրին քննութիւնը կը տանի Փապուճեանն այն եզրակացութեան, թէ այս աքսորով՝ Սուլթան Սելիմ Բ., որ գրաւեր էր Կիպրոսը 1571–ին, կ'ուզէր «ա. կղզիին բնակչութիւնը բազմացնել. [եւ] բ. Անոր յոյն բնակչութեան ազդեցութիւնը նուազեցնել»[24]: Եւ քանի որ «Սինանի ազգականները հայ էին, հետեւաբար Սինան հայ էր ծագումով, [իսկ] բնակավայրը, կարելի է ծննդավայրն ալ Աղբնաց գիւղն էր, որ կը գտնուի Կեսարիոյ հիւսիս–արեւելքը: Աթաթիւրք այդ գիւղը Սինան քէօյ անուանեց»[25]:

Ըստ Փապուճեանին՝ Սինան ծնած ըլլալու է 1490–ական թուականներուն, եւ այլ տէվշիրմէներու հետ Պոլիս հասած՝ 1512–ին: Ցաջորդ քանի մը տարիներու ընթացքին ապրեցաւ հոդագործ մահմետական ընտանիքի մը մօտ, եւ իսլամացաւ: Ապա անցաւ Իպրահիմ Փաշայի պալատը, ուր սորվեցաւ գրել ու կարդալ եւ աստղագործութիւն: Հոս էր որ ճանչցաւ օրուան յայտնի ճարտարապետները՝ Ահմեմ Իսան եւ Այրէտտինը: Ցետոյ մտաւ բանակ եւ քանի տարի թափառեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ տարածքին: Նախ ե-

զաւ պարզ գինուոր եւ մասնակցեցաւ Զալտըրանի արշաւանքին եւ հասաւ Թաւրիզ՝ Պարսկաստան, որուն բոլոր կողմերը չրջեցաւ: Զալտըրանէն ետք՝ Գահիրէ է արդէն՝ Իտանիէի ճակատամարտէն ետք: Սուլթան Սելիմ Բ.–ի յաջորդ՝ Սուլթան Սիւլէյման Գանունիի հետ եղաւ Պելկրատ եւ Հառդոս կղզին: Հոն՝ Պելկրատի մէջ էր որ ցոյց տուաւ ճարտարապետի իր կարողութիւնը: 1526–ին նահապաշը[26] էր արդէն, եւ այդ հանգամանքով ալ հասաւ Վան. հոս այցելեց Նարեկայ վանքն ու Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Պոլիս վերադարձին ստացաւ ենիչէրիական բարձրագոյն տիտղոսն ու պատիւը եւ կոչուեցաւ Աղա եւ Հասաքի: Ցետոյ միացաւ Լուքֆի փաշային եւ Խայրէտտին Պարպարոսային ու մեկնեցաւ Գորֆու. անկէ անցաւ հարաւային Իտալիա եւ այցելեց գեղարուեստի զանազան կեդրոններ եւ իտալական քաղաքներ: Վերադարձին Անատոլու էր արդէն, ուր ծանօթացաւ սելճուքեան ճարտարապետութեան, պարսկական կամարներուն եւ գմբէթներուն: Աբբասեաններու եւ Օմայեաններու ճարտարապետութենէն վերցուց գունաւորումի գաղտնիքը: «Իրօք մչուշը արդէն փարատած էր անձին չուրջ: Ենիչէրիներուն աղան էր ան, բայց իր գեղարուեստի համբաւն ալ եւս չէր մնար» կ'եզրակացնէ Փապուճեան: «...Չինք կ'անուանէին «դարուս երկրաչափ ճարտարապետը», «դարուս Ուքլիտէսը», «Մեծն Սինան»»[27]: 1535–ին սկսաւ ճարտարապետական կեանքը Սինանին եւ տեւեց չիսուն տարի, որուն ընթացքին կառուցեց մօտ երեք հարիւր չէնք՝ մզկիթ, դպրոց, հիւանդանոց, կամուրջ, եւայլն: 1560–ին ուխտի գնաց Մեքքէ, վերադարձէն ետք՝ ա'լ դադրեցաւ կառուցելէ: Մեռաւ 1588–ին եւ թաղուեցաւ Պոլսոյ Սիւլէյմանիէ մզկիթը: «Անվախ, խիզախ մարդ էր: Հակառակ ենիչէրիներու այն միջավայրին ուր ան մնաց երկար տարիներ, հակառակ իր յաջողութիւններուն եւ իր համբաւին, հակառակ իր հսկայ հարստութեան՝ ան մնաց խղճամիտ, համեստ եւ պարզ՝ իր ընկերներուն հետ, [եւ] միշտ պաշտպան՝ իր օգնականներուն»[28]:

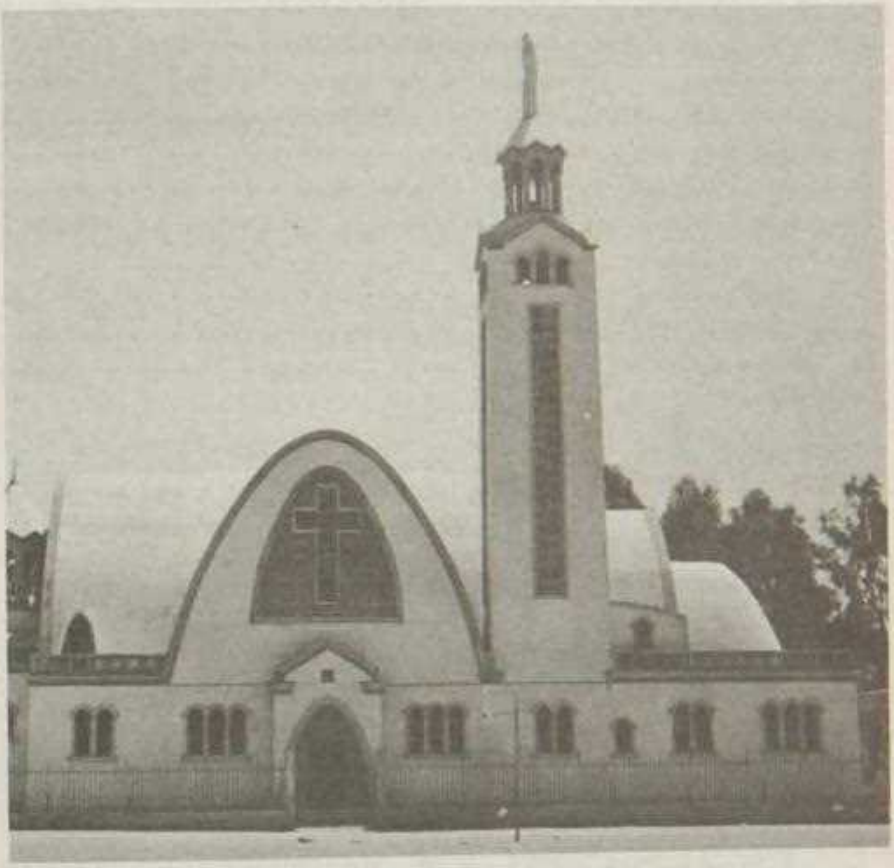
Ըստ Թեշֆիլէք իւլ-էպնիէ գրքոյկին՝ Սինան կառուցեց 21 մզկիթ, 55 մետրեսէ[29], 50 մեսճիտ[30], 33 բաղնիք, 19 դամբարան, եւ բազմաթիւ հիւանդանոցներ, կամուրջներ եւ ջրուղիներ, որոնք ցրուած կը մնան Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս, եւ որոնց կարեւորները մեծ մասամբ կը գտնուին Պոլսոյ մէջ. անոնցմէ կան նաեւ Խորնէի, Հալէպի եւ Դամասկոսի մէջ: Անհատապալի են իր գործերուն թիւն ու արժէքը: Եթէ ոեւէ ճարտարապետ կառուցած ըլլար անոնցմէ որեւէ մէկը՝ պիտի բաւէր իրեն անմահացնելու համար իր անունը:

Սակայն չարամիտ քննադատութիւնը անպակաս եղաւ եւ զինք մեղադրեց Յուստինիանոսի Այա Սոֆիայի զանազան տարբերակները

կառուցանողի յանցանքով: Փապուճեան անտեղի կը գտնէ այս քննադատութիւնը՝ պարզ այն պատճառով որ նախորդ բոլոր մեծ ճարտարապետներն ալ կատարելագործեցին եղածները եւ իւրաքանչիւրն իր անհատական կնիքը դրաւ իր ստեղծագործութեան վրայ: Սինանի մեծ հանճարը գտաւ լուծումը մեծ գմբէթները իրագործելու մզկիթներու իր կառուցումին ընթացքին: Հոս՝ Փապուճեան կատարեց համեմատական բաղդատութիւնը Այա Սոֆիայի եւ Սինանի կառուցած գմբէթներուն, եւ հարց տուաւ թէ անիկա «ընդօրինակե՞ց զայն», ու պատասխանեց գլխագիր «Ոչ»ով մը, եւ գտաւ որ «Այա Սոֆիան ներշնչեց Սիւլէյմանիէի յատակագիծը, ներշնչեց նոյնպէս անոր դուրսի կերպարանքը»[31]: Իրաւ էր, որ «ոչ մէկ շէնքի մէջ ճարտարապետութիւնը կրցաւ լաւագոյն ձեւով արտայայտել գաղափարները վեհութեան, հակայութեան եւ միեւնոյն ատեն՝ քնքշութեան եւ նրբութեան», սակայն «եթէ չըլլային Սինանի մինարէները՝ Այա Սոֆիային դուրսի վայելչութիւնը չատ բան պիտի տուժէր»[32]: Աւելին՝ Սիւլէյմանիէի կեդրոնական գմբէթը եւ զայն շրջապատող եւ նոյն ոճով շինուած աւելի փոքր գմբէթները կը կազմեն իրարու հակադրուող երեւոյթ մը, որուն մէջ փոքրերը «կ'երթան կորսուիլ թեթեւ ելեւէջներով գաւիթին փորթիքներուն վրայ: Ինծի կը թուի թէ Սինան համերգ մը յօրինած է հոն»[33], ուր փորթիքներն ունին «2·3, 2·3··· դաշնաւորուած երաժշտական էջ մը»[34]:

1558–էն առաջ կառուցուած Միհրիմա Սուլթանին մզկիթը նուիրուած էր Սուլթան Սիւլէյմանի սիրելագոյն աղջկան Միհրիմային: Սինան կարողացաւ այդ մզկիթին մէջ արտացոլել իշխանուհիին կեանքը, լոյսը, ազատութիւնը, ուրախութիւնն ու զուարճութիւնը սիրող էութիւնը: Հոն ազօթողը չի զգար պատերուն շրջակալումը: Մզկիթին ուղղանկիւնը, գմբէթին չափաւորութիւնը, կամարներուն նրբութիւնը, սլացիկ սիւները եւ ճակատները իրենց բազմաթիւ պատուհաններով՝ կը կապտեն լոյսը եւ կը կազմեն ամբողջ զարդարանքը կառոյցին: Հոս ճարտարապետութիւնը վերածուած է երկրաչափական իր վերջնագոյն պարզութեան եւ ձեւով մը պատկերումն է Միհրիմա իշխանուհիին նկարագիրին:

Միհրիմա Սուլթանի մզկիթէն եաք Փապուճեան հակիրճ կերպով կը խօսի Իպրահիմ Փաշայի եւ Միհրիմայի ամուսինին՝ Ռուսթեմ Փաշայի մզկիթներուն մասին, եւ ապա կ'անցնի Սելիմիէ մզկիթին, կառուցուած՝ Սուլթան Սիւլէյման Գանունիի որդի Սուլթան Սելիմ Բ.–ին համար: Ըստ Սինանին՝ «Շահզատէ՝ աշակերտի գործս է, Սիւլէյմանիէ՝ գալֆայի[35] գործս, Սելիմիէ իմ գլուխ գործոցս է»[36]: Փապուճեան կը հաստատէ թէ Սինան կատարեց 45 տարի աշխատանք ու որոնում, որպէսզի կարենար ձեռնարկել Սելիմիէի մզկիթի աշ-

Սուրբ Փրկիչ, Պուրճ Համուտ, 1856։

խաւտանքներուն եւ կառուցէր «իսլամական աղօթքին ամենէն յարմար սրահը»[37]։ *Շէնքը կառուցուած է երփներփուն քարերով եւ փոր-թիքները ունին ողնափայտի ձեւ։ Սինան անոր վրան աչխատեցաւ քանդակագործի մը հանգոյն եւ տուաւ անոր սքանչելիքը արտաքին կերպարանքին եւ գմբէթը գետեղեց ուղիղ սիւներու վրայ։ Մզկիթին*

արտաքինին վրայ Սինան կը պարտադրէ արեւի ճառագայթներու ուղիներ, որոնք կը ցոլացնեն լոյսի չոդերը՝ բազմաթիւ ցցուն կէտերէ։

Էյֆէլի աշտարակէն առաջ բարձրագոյն կառոյցն էր անիկա՝ իր 83 մ. սլացքով։

Այս բոլորէն ետք Փասքալ Փապուճեան կ'եզրակացնէ, թէ որքան որ ալ նմանութիւն տեսնուի Սինանի մզկիթներուն եւ Այա Սոֆիային միջեւ՝ անոր գործերը ինքնուրոյն են, եւ ոչ թէ չարունակութիւնը բիւզանդական ճարտարապետութեան։ «Անոր գործերուն մէջ մենք կը տեսնենք վերածնունդի մեծ վարպետներուն հոգին եւ գաղափարները։... Ան ուսումնասիրեց բիւզանդական չինութիւնները, ըմբռնեց անոնց յատկանշական նկարագիրը՝ յանդգնութիւն եւ վեհութիւն. ան սքանչելիօրէն պատշաճեցուց, յօրինեց նոր յատակագիծը օսմանեան մզկիթին. ան նմանեցաւ Վերածնունդի վարպետներուն, որոնք կը ներշնչուէին անցեալէն եւ կը ստեղծէին նոր գործեր։

«Սինան հայը՝ կրթուած, զարգացած Սուլթաններու միջոցաւ եւ Սուլթաններուն համար՝ դրոշմեց Պոլսոյ բնական գեղեցկութիւնը մարդկային անմար հանճարով՝ ճարտարապետական կոթողով»[38]։

Բ. «LA CATHEDRALE D'ETCHMIADZINE A LA LUMIERE DES DECOUVERTES RECENTES».

Էջմիածնայ Մայր Տաճարին վերանորոգման եւ հիմերուն վերաուսութեան աշխատանքները, որոնք սկսան 1954-ին եւ տեւեցին մինչեւ 1960՝ ի յայտ բերին թէ.

1. Ներկայ գմբէթը կրող չորս սիւներուն ներքեւ իրարու վրայ հեծած կային երկու խարիսխներ։

2. Կային պայտաձեւ խորանի մը բազում հիմքերը, որոնք կը գտնուէին վարի հիմերուն մակարդակին եւ կը չրջանակէին այժմու արեւելեան դուռը։

3. Կային մնացորդները տուֆ սալայատակումի մը, որ կից էր վարի հիմերուն։

4. Կային պատերուն եւ խորչերուն հիմերուն վրայ պատուանդանային յատկանշական ցցուածքներ։

5. Ստորին հիմերուն ցցուածային խորչերը ունէին պաշտօնը ուղիղ պատերու։

6. Սիւները, կամարները եւ կտրուածքները ունէին այն դերը ինչ որ է պատերունը։

7. Կար հին ակութ մը խորանին արեւելեան կողմը։

8. Հին կառոյցին հիմերուն եւ սրբարանին մակարդակով կային գէշ վիճակի մէջ մնացած որմնանկարներ եւ խճանկարներու կտորներ:

9. Կառոյցին քիւային մէկ հատուածը մխրճուած կը մնար հարաւային խորչին մէջ:

Առկայ եւ իրարու վրայ հեծած պատուանդաններուն քննութիւնը երեւան կը հանէ անոնց բարձրութեան, ձեւերուն եւ կաղապարումներուն տարբերութիւնները: Այս մէկը կը փաստէ թէ ատորին պատուանդանը կը պատկանի չորրորդ դարուն, մինչ անոր վերեւ գտնուողը՝ հինգերորդ: Այս ցոյց կու տայ նաեւ, որ նոր չէնքի կառուցման առեն նախկինը քանդուած է մինչեւ մակարդակը հին պատուանդանին, եւ միայն ապա կառուցուած՝ նոր հիմ մը նոր չէնքին համար: Արդէն Ղազար Փարպեցին ալ կը վկայէ թէ 483–484-ի ընթացքին Վահան Մամիկոնեանը հիմերէն սկսելով եւ չքեղօրէն վերակառոյց իր նախնիքներուն չինած եկեղեցին, որ կ'իյնար հնութենէ: Մամիկոնեանին յատացած կառոյցը, սակայն, հիմնովին տարբեր էր Հայաստանի մէջ առկայ եկեղեցիներէն, թէպէտեւ մասամբ մը պահեց հինին կառուցուածքային որոշ յատկանիշները:

Ըստ Թորամանեանի՝ Լուսաւորիչի կառուցած եկեղեցին չէր կրնար տարբեր ըլլալ Քասաղի, Տեկորի, Աշտարակի եւ այլ եկեղեցիներու ունեցած ձեւէն: «Այս վերջիններն «պասիլիճ» են. ուրեմն՝ Սուրբ Գրիգորի կառուցած եկեղեցին պասիլիճային էր»[39]՝ կ'եզրակացնէ Փապուճեան: Ապա՝ մանրակրկիտ քննութենէ մը ետք նոր եւ հին կառոյցներու ձեւերուն, եւ նկատի ունենալով հօթներորդ դարուն Ներսէս Գ. կաթողիկոսին բերած փոփոխութիւնները Մամիկոնեանի կառոյցին վրան, ու տակաւին քննութեան ենթարկելով Թորամանեանի եւ Սահինեանի տեսակէտները՝ անիկա կը փաստէ թէ Սուրբ Էջմիածնայ տաճարը կը պահէ Վահան Մամիկոնեանի կառոյցին նախնական ձեւը: Ընդունուած կարծիքն ընդհանրապէս այն է որ բացառութիւն մըն է Էջմիածնի եկեղեցին եւ հակառակ որ կառուցուած է հինգերորդ դարուն՝ ամբողջովին ծնունդն է հայու ճարտարապետական հանճարին:

Ճարտարապետութիւնը կարողութիւն մըն է, որ իրողապէս խարսխուած է հայուն արեան մէջ, սակայն «Էջմիածինի ձեւը յանկարծ չէ ծնած հայ ճարտարապետին ուղեղին մէջ: Առկայ կոթողները ներշնչած ըլլալու են զայն: Այս մէկը բնական է եւ ոչ մէկ ձեւով կ'ազդէ անոր հանճարին վրայ»[40]: Սքանչելի քարտաշ մըն է հայը եւ կառուցող մը, առաւել՝ առեւտրական ու վաճառական, եւ որպէս այդպիսին՝ եղաւ արեւելքի մէջ եւ արեւմուտքի, եւ հոն ծանօթացաւ եւ իրագործեց բազմատեսակ յատակագիծերով սրբավայրեր ու պա-

յատներ: Հետաւոր այս վայրերէն իր վերադարձին՝ անիկա իրեն հետ առաւ բերաւ արուեստի բազում յիշողութիւններ, զորս չաղեց ու միացուց իր տաղանդին եւ ստեղծեց եկեղեցի ու գմբէթ մայր հողին վրայ:

Քառակոնք ազօթատեղիներ կային մազդէականներուն մօտ եւ այլ քրիստոնեաներու, սակայն հայուն հանճարն էր որ համբերութեամբ կարողացաւ կոթողել քրիստոնեայ քառակոնք եկեղեցին, որուն չորս սիւներուն վրան ազատօրէն կը հանգչէր գմբէթը: Փապուճեան բաւական ընդարձակ կը խօսի գմբէթի մասին ու վեր կ'առնէ ձեւն ու ոճը զանազան երկիրներու մէջ գտնուող գմբէթներուն, եւ կը յայտնէ թէ, ըստ Գարեգին Ա. Յովսէփեան կաթողիկոսին՝ «գմբէթ» բառը հայերէնին մէջ մտաւ միայն չորրորդ դարուն, ուրեմն Փարպեցիին իսկ վկայութեամբ՝ սկզբնական շրջանին Էջմիածնի Տաճարն ունէր տախտակեայ ծածկ մը, որ բրգաձեւ էր եւ որ յետագային գոհ գնաց հրդեհի:

Մանրամասն քննութենէն եւ բազդատականէն եօք զանազան վայրեր գտնուող գմբէթներու, եւ վերլուծումի ենթարկելով յայտնի եւ ճարտարապետական հարուստ փորձ ունեցող ճարտարապետներու ուսումնասիրութիւնները՝ Փապուճեան կ'եզրակացնէ, թէ «483–484–ին Վահան Մամիկոնեան տաճար մը բարձրացուց Գրիգորեան պազիլիքի[41] հիմերուն վրայ: Այս եղաւ առաջին օգտագործումը քառակուսի քառակոնք յատակագիծի մը՝ քարաշէն գմբէթ մը կրելու առակ եւ մեկուսացած չորս յենակներով: Ցատակագիծը Քրիստոսի խաչին ներքեւ կ'ամփոփէր Զահար-Թագն[42] եւ հնադարեան քառակոնք յուշամատեանը»[43]:

Գ. «ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ ՀԱՑԿԱԿԱՆ «ԲԱԶԻԼԻՔԱ»ՆԵՐՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ».

«Տեկոր բազիլիքան կը պատկանի հեթանոսական ժամանակաշրջանին»՝ կը հաստատէ Թորամանեանը Տեկորի տաճարին նուիրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ, եւ կ'աւելցնէ անմիջապէս եօք ալ, թէ «ան վերածուած է եկեղեցիի՝ արեւելակողմը խորանի մը յաւելումով»[44]: Այս ձեւով անիկա կ'ընդունի թէ նախքան չորրորդ դարը, այսինքն հեթանոսական շրջանին իսկ բազիլիքային կառոյցներ կային Հայաստանի մէջ, եւ որոնք կը կենային արեւելքէն արեւմուտք առանցքի մը վրայ: Իրականութեան մէջ՝ քննութիւնները ցոյց կու տան թէ արեւելք–արեւմուտք առանցքային ուղղութիւնը կը կարօտի խոր մէկ ուսումնասիրութեանը ո՛չ միայն Հայաստանի մէջ առկայ կառոյցներուն՝ այլ նաեւ անոր շրջակայ երկիրներուն:

Ըստ Սիրիլ Վոկէլի՝ «ուղղութիւն առնելը կրօնական եւ ընդհանրական արարք մըն է»[45]. առ այդ՝ գոյութիւն ունեցող կրօնները կարելի է բաժնել երկու խումբի: Առաջին՝ այն կրօնները որոնք կը կիրարկեն աշխարհագրական ուղղութիւն. այսպէս են եբրայական եւ իսլամական կրօնները, որոնց հաւատացեալները ուղղութիւն կը վերցնեն դէպի Երուսաղէմ եւ Մեքքէ՝ յաջորդաբար: Երկրորդ՝ այն կրօնները որոնք կը վերցնեն աստղագիտական ուղղութիւն. այսպէս էին արեւապաշտները եւ հեթանոսները հռոմէական եւ յունական շրջաններուն՝ բացի ատլանտներէն, այսինքն՝ եթովպիացիներէն:

Հռոմէական երկրաչափութեան մէջ անփոփոխ գիծ էր արեւելք-արեւմուտք գիծը եւ կը նկատուէր սրբազան: Արեւի ընթացքին այս գիծը ունեցաւ իր ազդեցութիւնը պաշտամունքային կոթողներու վրայ: Ըստ Վետրիվիուս ճարտարապետին Ցաղագս Ճարտարապետութեան գործի տուեալներուն՝ «Աստուածներու նուիրուած տաճարները պէտք է այնպիսի ուղղութիւն մը ունենան, որ խուցին — «չելլային» — մէջ զետեղուած անոնց արձանը նայի Արեւմուտք, այսպէսով, աղօթելու կամ զոհեր մատուցանելու համար տաճար այցելող հաւատացեալին աչքերը դառնան դէպի Արեւելք»[46]: Ո՛չ միայն այս՝ այլ արեւելքը նկատելով ամենէն բարերար կողմը՝ գուշակը կը դառնար դէպի հոն գծելու համար սահմանները կառուցելի մեհեանին:

Ա՛յս էր կացութիւնը երբ Կոնստանդինի ճարտարապետներն սկսան աշխատանքի կառուցելու համար քրիստոնէական տաճարները:

Հոս Փապուճեան կը յիշէ մէկ կողմէն խաւարի ու չարի եւ միւս կողմէն լոյսի ու բարիի առկայութիւնը՝ ըստ հին աւանդութեան մը, որ եկած ըլլալ կը թուի Մազդէականութենէն եւ Մանիքէականութենէն: Քրիստոսէ ետք երկրորդ դարուն քրիստոնէութիւնն արդէն իսկ ընդունած էր արեւելք-արեւմուտք առանցքային ուղղութիւնը: Մակայն երբ Փապուճեան կը քննէր Վոկէլի տուած քսան տաճարները՝ գտաւ որ «1. Արեւմուտքի մէջ բազիլիքաներու խորանը ընդհանրապէս կառուցուած է արեւմտակողմը, իսկ մուտքը կը գտնուի արեւելակողմ[ը]: Ասիկա կը նշանակէ, որ աստնք ունին հռոմէական նախնական տաճարներու ուղղութիւնը: 2. Արեւելքի մէջ խորանը արեւելակողմն էր, եւ մուտքը՝ արեւմտակողմը»[47]: Անշուշտ եղան առանցքային չեղումներ՝ մանաւանդ չորրորդէն մինչեւ վեցերորդ դարերը:

Առաջնորդուելով հայկական դիցաբանութեան եւ աւանդութիւններու տուեալներով եւ օգտագործելով անոնց հայթայթած առատ եւ համոզիչ փաստարկումները՝ Փապուճեան ճշդեց որ հայկական բազիլիքներուն ուղղութիւնը միշտ ալ կապուած մնաց աստղերուն, մո-

լորակներուն, արեւին եւ երկնային այլ մարմիններուն, որովհետեւ «հայկական աստուածները կը մարմնաւորէին ընդհանրապէս երկնային աստղերն ու մոլորակները, ինչպէս Արեւը, Լուսինը, Արուսեակը: Այս իրողութիւնը կը ներշնչէ այն գաղափարը թէ ժողովուրդին պաշտամունքը ուղղուած պէտք է [որ] ըլլայ դէպի երկնային տարերքը»[48]: Հայերը նախանձախնդրութեամբ պահեցին ու պահպանեցին ոչ միայն հեթանոսական տաճարներուն արեւելք-արեւմուտք առանցքային ուղղութիւնը՝ այլ նաեւ Սուրիայէն Հայաստան հասած քրիստոնեայ եկեղեցիներու ուղղութիւնը: Հայաստանի մէջ, որոշ չրջան մը, հայ հեթանոսական մեհեանները վերածուեցան քրիստոնեայ եկեղեցիներու՝ պարզօրէն խորանը դնտեղելով արեւելեան կողմը կառոյցին եւ խաչ մը դնտեղելով անոր վրան. ահա թէ ինչպէս կը բացատրուի գոյութիւնը քրիստոնէական տաճարներու փոխակերպուած հին մեհեաններուն, որովհետեւ «Գր[իգոր] Լուսաւորչի ջանքերը եւ Տրդատի բանակին կատաղի թափը չկարողացան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ անհետացնել հեթանոսական կրօնքի[ն] բոլոր հետքերը»[49]:

Դ. «ՀԱՑ[ԿԱԿԱՆ] ՁԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՍՓԻՒՌՔի ՄԷՋ»[50].

Վերիվայրումներով լի եւ բազմադարեան իր պատմութեան ընթացքին հայը պարտաւորուեցաւ արտասահման ապաստանելու եւ ցրուելու հինգ ցամաքամասերու վրայ: Այս ցրուումը հասաւ իր գագաթնակէտին տասնիններորդ եւ քսաներորդ դարերուն, որոնց ասպարէսին հայն ինքզինքը գտաւ ամէնուրեք: Եթէ երէկ հայուն գաղթը առաւել կամ նուազ չափով կ'ուղղուէր դէպի Ցունաստան, Ռումանիա, Իրագ, Իրան, Սուրիա, Լիբանան, Կիպրոս, Եգիպտոս եւ Հնդկական Ովկիանոսի ափերը՝ այսօր անիկա ուղղութիւն է վերցուցած դէպի Ֆրանսա, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաները եւ Աւստրալիա, ուր ինչպէս երէկ, այսօր ալ անիկա ենթակայ է ձուլումի անողոք օրէնքին: Հոն ուր հայութիւնն զգալիօրէն կազմակերպուած կը գտնենք՝ հոն կը գտնենք նաեւ եկեղեցի եւ դպրոց, եւ կուսակցութիւններ ու միութիւններ այնքան՝ որքան որ կը ներեն տեղական պայմանները: Այն հիւրընկալ երկիրներուն մէջ, ուր ձրի է պետական վարժարանը՝ հայ դպրոցը կը պահուի ու կը պահպանուի իբ գին մեծ զոհողութիւններու: Նոյնն է պարագան հայ եկեղեցիին: Ան ալ կանգուն կը մնայ գաղութին զոհողութիւններով: Սակայն եկեղեցին է որ մեծ դեր կը խաղայ ազգապահպանումի իր առաքելութեամբ: «Հակադրաբար դպրոցներուն, եւ հակառակ ջերմեռանդութեան նուազումին, եկեղեցիները կը յաճախուին տակաւին կնունքի, պսակի եւ յուղարկաւորութեան համար եւ Կիրակի կամ տօն օրերը հայերը կը խուժեն

հոն հայկական ծէսի մխիթարեան վերագտնելու նպատակով»՝ կը հաստատէ Փապուճեան, եւ կ'աւելցէ անմիջապէս թէ «բայց երիտասարդները եկեղեցի չեն ուզեր: Անոնք կը մտածեն ժամանցի եւ մարմնակրթանքի կեդրոններու, հանդէսի եւ խաղի սրահներու մասին: Պէտք է վերատեսութեան ենթարկել եկեղեցիի ըմբռնումը, [եւ] յանգիլ եկեղեցիի չուրջ առեղծուելիք ծխական կեդրոնի մը ըմբռնումին»[51]:

Արտասահմանի մէջ եկեղեցաշինութիւնը յաճախ ենթակայ է Ազգային Մարմիններու ճաշակին, բարերարի քմայքին, կամ աւանդապահ խիստ ոգիի մը: Ճարտարապետը կը մնայ կաշկանդուած նիւթականի կամ ճաշակի սեղմումներով, ահա թէ ինչո՞ւ համար արտասահմանի մէջ կառուցուած եկեղեցիները կա՛մ ձախող ընդօրինակութիւնն են հին կառոյցներուն, կամ ալ անհաղորդ՝ քաներորդ դարու ճարտարապետական յանդգնութեան:

Իրենց տաղանդին լրումին հասած հայ ճարտարապետներ յաճախ աշխատած են երկրին տիրապետողներուն եւ իշխանաւորներուն հաշուոյն. նուազ տաղանդաւորներ աշխատած են գաւառներու մէջ եւ նշանաւոր դարձած արհեստագիտական համքարութիւններու միջոցով: Այսպէ՛ս է եղած պարագան Քէօթահիայի յախճապակիներուն, Պոլսոյ միջնորմաւոր զարդեղէններուն, եւ Փոքր Ասիոյ գորգերուն եւ ժանեակներուն: «Ջարմանալի չէ ուրեմն» կ'եզրակացնէ Փապուճեանը, «որ այս արուեստագէտներու [ն] յետնորդները զարկ տուած ըլլան Սփիւռքի ճարտարապետական գործունէութեան...: Այս ճարտարապետութիւնը ազգային ոճ ունի»[52]:

Ըստ Փապուճեանի՝ Սփիւռքի ճարտարապետական իրագործումները կ'իյնան յատակ երկու բաժանումի տակ՝ որպէս գործը իրերայաջորդ երկու սերունդի: Իրականութեան մէջ՝ 1900–1914 ընդգրկուող ժամանակահատուածը, որ կը նախորդէ վերջին սփիւռքի գոյառնումը, ունի չարք մը հայկական եկեղեցիներու, որոնք ունի՛ն հայկական ոճ: «Նոյնիսկ իրենց ներշնչումի աղբիւրներէն շատ հեռու՝ Ռումանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ գտնուող կոթողներ, օտար ճարտարապետներու կողմէ կառուցուած (Մեմաթօկլու, Կիպէր), հայկական ոճ ունին, որովհետեւ մեկենասները այդպէս ուզած են»[53]: Այսպիսին են Միքայէլ Հրեշտակապետի եկեղեցին՝ Պուքրէշ, 1911–1914, Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին՝ Փարիզ, 1904, Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցին՝ Ֆրեզնօ, 1914, Սուրբ Մեսրոպ եկեղեցին՝ Փրաւիտենս, 1912: Առնց առաջին երկուքը ներշնչուած են Աղթամարի Սուրբ Խաչէն եւ Էջմիածինէն, իսկ միւսները խառնածին են տեղականի եւ հայկականի:

Առաջին նախապատերազմեան շրջանի եկեղեցիներու ճարտարապետներուն յաջորդեց առաջին սերունդը սփիւռքի ճարտարապետ-

ներուն, որ պիտի կազմէր «միջպատերազմեան չրջանին հայ ճարտարապետները[ը]՝ ... մանաւանդ Միջին Արեւելք, Պոլիս կամ Կիլիկիա ծնած եւ Ֆրանսայի կամ Ամերիկայի մէջ պատրաստուած»[54]։ Ասոնցմէ Փապուճեան կը յիշէ[55] անունները Արմենակ Ցակոբեանի, Արամ Թախտաճեանի, Լեւոն Նաֆիլեանի, Կարօ Պալեանի, Մարտիրոս Ալթունեանի, եւ Ցարութիւն Աւետեանի· անիկա կը յիշէ նաեւ անունները ոչ-հայ ճարտարապետներ Անաստաս Արամի, Միուխի եւ Տէյվիսի, որոնք գործօն դեր ունեցան հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ։

Այս չրջանին կառուցուած կը գտնենք քառասունէ աւելի եկեղեցիներ, որոնցմէ ոմանք կը յատկանշուին որոշ իւրայատկութեամբ մը՝ «առանց կտրուելու հնախօսական նմոյշներու ազդեցութենէն»։ Այսպէ՛ս են, օրինակ, Գահիրէի Սուրբ Գրիգորը՝ իր ճիշդ համեմատութիւններով եւ ծաւալի տպաւորիչ խաղերով, Անթիլիասի Սուրբ Գրիգոր Մայր Տաճարը՝ «զարդային մոթիֆներու բացառիկ պարզութեամբ», եւ Առնուվիլի Վարագայ Սուրբ Խաչ եւ Ալֆորվիլի Սուրբ Պօղոս-Պետրոս եկեղեցիները՝ «հայկական մոթիֆները տեղական չինանիւթերով (կդմինար) արտայայտելու փորձով։ Հայկական ոճի նոր ձեւի օգտագործումի մը սակայն կարելի է հանդիպիլ Փարիզի Ուսանողական Տան ճակատին, Գահիրէի Առաջնորդարանին եւ Առնուվիլի Անարատ Ցղութեան Քոյրերու Վանքին մէջ։ Փարիզի Սուրբ Յովհաննէս-Մկրտիչ եկեղեցիին, եւ Անթիլիասի ու Գահիրէի գոյգ Սուրբ Գրիգորներուն մէջ օգտագործուած կը գտնենք Հայաստանի մէջ տասնմէկերորդ դարուն կիրարկուած եւ կատարելագործուած ձեւ մը քառակուսի մեծ սրահներու ծածկերը առանց յենակէտերու կառուցելու։ «Ասոր համար կ'օգտագործուի կրկնակ սարք մը երկու զուգահեռական աղեղներու, որոնք կը հանգչին պատերուն վրայ եւ ուղիղ անկիւն կազմելով կը խաչաձեւեն [զ]իրար միջոցին մէջ, խաչաձեւումի չորս կէտերուն վրայ բաշխելով գմբէթի[ն] ծանրութիւնը»[56]։

Ծածկի ճարտարապետական այս ձեւն օգտագործուած կը գտնենք Ֆրանսայի Մարսէյի եւ Տրոյի եւ գերմանացի Հանս Ուքրու Ռումմէլի կողմէ երկաթ-պետոնի գործածութեամբ։

Սիփուքի ճարտարապետական երկրորդ սերունդէն Փապուճեան կը յիշէ անունները Գ. Էմմիեանի, Ս. Գասպարեանի եւ Փ. Փապուճեանի՝ Լիբանանէն, Շիրինեանի՝ Եգիպտոսէն, Տ. Քեփենկեանի, Տ. Խուպեսերեանի եւ Ե. Իւթիւճեանի՝ Ֆրանսայէն, Գազանճեանի՝ Իտալիայէն, Ս. Փիւլաւճեանի՝ Միացեալ Նահանգներէն, եւ Պ. Զոպեանի՝ Գանատայէն, որոնց բոլորն ալ ծնունդն են յետ պատերազմեան ողբերգութեան, եւ հետեւաբար՝ վկաները Փոքր Ասիա-

Հալէպի Հայ Կաթողիկէ «Զուարթնոց» եկեղեցին, 1958:

յէն, Կիլիկիայէն, Իզմիրէն եւ այլ վայրերէ արտաքսուած հայ զանգուածներու տառապանքին եւ հոգեկան կացութեան: Իր արմատներէն պոկուած՝ հայը զարձաւ սփիւռքահայ եւ դատապարտուած՝ կեանքն սկսելու զերոյէն: Հիւղաւան, ապա համեստ տուներ, եւ կէս դար ետք՝ նախանձելի վերելք՝ տնտեսական ու հասարակական կեանքի մէջ: Հիւրընկալ երկիրներու մէջ կազմակերպուեցան համայնքները, եւ իրարու հետ հակամարտութեան մէջ անգամ՝ կուսակցութիւնները վառ պահեցին հայուն հայրենասիրական ոգին: Եկեղեցին առաջնակարգ դեր վերցուց համախմբման գործին մէջ, ամոքեց ժողովուրդին ցաւերը եւ սատարեց անոր վերելքին: Եկեղեցիներու կառուցումը յաճախ հանդիպեցաւ անհամաձայնութեան եկեղեցական եւ աշխարհական մարմիններու միջեւ, բան մը որ կաշկանդեց ազատ թռիչքը ճարտարապետին: Ահա թէ ինչո՞ւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ ճարտարա-

պետական գործերը հազուադէպօրէն յաջողութիւններ են, մինչդեռ Եգիպտոսի մէջ, ուր կուսակցութիւնները չէին կարողացած իրենց ենթարկել արուեստագէտներն ու ճարտարապետները՝ իրագործուեցան յաջող կոթողներ:

Հակառակ սփիւռքահայութեան այս լարուած դրութեան՝ գըտնուեցան տիրական եւ առողջ մտքով կրօնապետեր եւ նրբաճաշակ մեկենասներ, որոնց չնորհիւ սփիւռքահայ ճարտարապետներու այս երկրորդ սերունդին գործերը կրցան իրենց մէջ գոնէ մասով մը հաւատեցնել հայկական դրոշմը եւ միջավայրին ազդեցութիւնը:

Ցիչեալ բոլոր ճարտարապետներն ալ իրենց ուսումնառութիւնը կատարեցին օտար երկիրներու մէջ եւ առ այդ՝ իւրացուցին անոնց մշակոյթն ու մտածելակերպը: Այսուհանդերձ՝ անոնք կարողացան նաեւ «իրենց սեփական պատգամը իրենց սեփական «լեզուով» տալ՝ տարբեր ֆրանսացի, ամերիկացի կամ լիբանանցի արուեստագէտներէն: Այս իւրայատուկ գեղագիտական լեզուն, որ զիրենք կը զատորոշէ ուրիշ արուեստագէտներէ՝ իրենց ենթագիտակցութիւնէն կը բխի, [եւ] հազարամեակներէ ի վեր ձեւաւորուած է իրենց ծնունդ տուող ազգի մշակոյթին կողմէ»[57]:

Սփիւռքահայ ճարտարապետներու երկրորդ սերունդը կառուցեց մօտ յիսունհինգ եկեղեցի: «Լաւագոյն ձեւը այս կոթողներու արժէքը գնահատելու»՝ կը գրէ Փապուճեան՝ «վերլուծելն է զանոնք համեմատաբար ճարտարապետական լաւագոյն ստեղծագործութիւնները տնօրինող կանոններուն, որոնց մեկնաբանութիւնը բոլոր ազգերու արուեստագէտներուն կողմէ կը նպաստէ բնորոշ եւ իւրայատուկ կառոյցներու ստեղծումին»[58], եւ անմիջապէս կը թուէ անունները կատարուած կարգ մը կառոյցներուն: Այսպէս, ըստ անոր, «Հայաստանի հետ աւելի յաճախակի կապերը հնարաւոր դարձուցին յղացումը «... Ուղիղբթաւունի Ս. Աստիփանոս եկեղեցի[ին], (1957), Նիւ Եորքի Ս. Վարդան եկեղեցի[ին], (1969), Տիթրոյթի Ս. Յովհաննէս եկեղեցի[ին], (1964), Տիրպորնի Ս. Սարգիս եկեղեցի[ին], (1962), Վիեննայի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցի[ին], (1968), եւ Լիբանանի կարգ մը այլ եկեղեցիներ[ուն]: Ասոնք նախանշաններն են խոստումնալից վերանորոգումի մը»[59]:

Իրաւ է, որ երէկ կրօնական մեր ճարտարապետութիւնը լաւագոյնս արտայայտեց հայ ժողովուրդին գեղարուեստական արժանիքները, սակայն այսօր սփիւռքի ճարտարապետներուն կը մնայ ստեղծել ճարտարապետական ամբողջութիւն մը որ արտայայտէ մեր ժամանակներուն պահանջքը, եւ, ինչպէս կը դնէ Փոլ Վալերի բանաստեղծը, գոհացում տալ զանգուածներու ձգտումներուն, որովհետեւ «ե-

կեղեցին կոթողային գործ մըն է· իսկ կոթողային գործը արտայայտութիւնն է յաւիտենականի որոնումին յծուած մարդկային հանճարին»[60]:

ե. «RELATION DES ARMENIENS ET DES SYRIENS DU PREMIER SIECLE AVANT J.C. AU SEPTIEME SIECLE APRES J.C.».

«Հայ ժողովուրդը»՝ կը հաստատէ Փապուճեան՝ «վերիվայրումներով առլի իր դարաւոր պատմութեան ընթացքին չփման մէջ մտաւ իրեն դրացի ազգերէն ոմանց հետ եւ անոնց քաղաքակրթութեան: Միւս կողմէ՝ արեւելքէն եւ արեւմուտքէն եկող աշխարհակալներ յաճախ գրաւեցին հայկական հողերը եւ աշխատեցան զանոնք մուծել իրենց իշխանութեան ենթակայ հողերէն ներս՝ անոնց բնակիչներուն պարտադրելով իրենց մշակոյթն ու կրօնը: Եթէ անոնց ճիգերը չյաջողեցան ամբողջութեամբ՝ անոնք ձգեցին հետքեր, զորոնք կարելի է գտնել հայ մշակոյթին մէջ եւ արուեստին:

«Սակայն հայ ղեկավարները անվիճելի պայծառատեսութեամբ մը ստեղծեցին ազգային եկեղեցի մը, գրելակերպ մը եւ ինքնատիպ գրականութիւն մը՝ իրենց հայրենակիցները զերծ պահելու համար օտար ազդեցութիւններէ եւ պահելու անոնց ազգային էութիւնը»[61]:

Այս հաստատումէն ետք, եւ քննել կարենալու համար հայ-սուրիական յարաբերութիւնները՝ Փապուճեան կու տայ աշխարհագրական քարտէս մը, ուր գծուած կը գտնուին նախքան Քրիստոս առաջին եւ Քրիստոսէ ետք մինչեւ եօթներորդ դար օգտագործուած առեւտրական ճամբաները: Այս ճամբաներէն առաջինը կը քերէր Եփրատի ափերը եւ կ'ուղղուէր դէպի Բալմիր[62], երկրորդը կը կապէր Անտիոքը Ափամէին[63], եւ երրորդը կ'անցնէր Հարաւային Սուրիայէն՝ Հաուրանէն:

Մանրակրկիտ բացատրութեամբ մը Փապուճեան կը նշէ գլխաւոր այս երեք մայրուղիներուն ընթացքը Հայաստանէն՝ սկսելով Աչտիշատէն դէպի Վաղարշապատ կամ Դուին՝ հասնելու համար Եդեսիա՝ Տիգրանակերտի ճամբով, անկէ Մալաթիա՝ անցնելով Փոքր Հայքէն դէպի Մարաշ, իսկ Մեծ Հայքի մայրուղին կը բաժնուի քանի մը ճիւղի՝ սկսելով Ամիտա-Տիգրանակերտէն դէպի Եդեսիա՝ Սեւերեկի ճամբով, կամ անկէ՝ Եդեսիայէն դէպի Հարրան եւ Բագդա, եւ կամ ալ՝ Եդեսիայէն Սրուճի ճամբով դէպի Հիերապոլիս կամ Զէօկմա: Տիգրանակերտէն մեկնող միւս մայրուղին Ամիտատի եւ Գերմանիկոսի ճամբով կը հասնէր Կիւրոս՝ դէպի Համայի սահմանը:

Փապուճեան կ'ընդլայնէ այս ուղիներուն մատչելիութիւնն ու օգտագործումը մանրազնին ուսումնասիրութեամբ մը, որուն ընթացքին վկայութեան կը կանչուին անցեալի ու ներկայի բազմաթիւ օտար հեղինակութիւններ:

Հայ-սուրիական յարաբերութիւնները չօշափելի դարձնելու համար՝ Փապուճեան կը կազմէ տախտակ մը Տիէլ, Սքրժիքովսքի եւ Արմէն Խաչատուրեան արեւելագէտներու տուեալներով: Ըստ անոնց՝ կան նմանութիւններ սուրիական եւ հայկական կոթողներու միջեւ: Այսպէս՝

Կառոյցի տիպար	Սուրիական	Հայկական
Մահարձան կամ մահատապան	4	3
Մեռելական կամ թաղմանական մատուռ	2	2
Միանաւ եկեղեցի	3	4
Եռանաւ պազիլիքա	4	1
Քառակուսի եկեղեցի	5	1

Այս տախտակին վերջին երկուքին հայկականներն են երեքուքն ու էջմիածինը:

Իսկ թիւ 2 տախտակը զոր Փապուճեան կը կազմէ որոշ յաւելուածներով՝ վեր կը հանէ նմանութիւնները սիւներու ձեւէն, զարդաքանդակներուն եւ սիւներու ցուցակներուն: Այսպէս՝

Կառոյցի տիպար	Սուրիական	Հայկական
Դամբարան	2	1
Մեռելական կամ թաղմանական մատուռ	3	–
Միանաւ եկեղեցի	1	5
Եռանաւ պազիլիքա	1	3
Եռակոնք եկեղեցի	5	1

Այս գոյգ ցուցակներուն բաղդատականը կը ստեղծէ կարգ մը հարցեր, որոնց Փապուճեան կը պատասխանէ՝ զանոնք բաժնելով հինգ դասի· այսպէս՝

1· Սուրիոյ մեռեալ քաղաքներուն մէջ ճարտարապետական այս կառոյցները ո՞րքանով ծառայած են որպէս խթան հայ արուեստագէտներու նախաձեռնութեան:

2· Հայ արուեստագէտները փոխ առա՞ծ են այս սուրիական կոթողներուն ձեւերը եւ յատակագիծերը:

3· Այս փոխառութիւնները եղած են ամբողջակա՞ն ընդօրինակութիւն թէ մեկնաբանեալ:

4· Մեկնաբանեալի պարագային ի՞նչ ոգիով կատարուած են ձեւի եւ յատակագիծի փոփոխութիւնները:

5. Հայերը որոնք զարդացուցած են ինքնատիպ ճարտարապետութիւն մը՝ որեւէ մասնակցութիւն բերա՞ծ են Սուրիականին:

Այս բոլորին պատասխանելու եւ առ այդ յանգելու համար որոշ եզրակացութեան մը՝ Փապուճեան ընդարձակ կերպով կ'ուսումնասիրէ վերը նշուած ուղիներուն վրան գտնուող մշակութային եւ կրօնական բոլոր կոթողները եւ անոնց փոխյարաբերութիւնները իրարու հետ: Բաւական խոր ուսումնասիրութեան մը նիւթ կը դարձնէ Եդեսիան եւ անոր ասորական մշակոյթը, Բալմիրը որուն Փապուճեան չի բացառեր կառուցումին մէջ մասնակցութիւնը «հայ չինարարներուն եւ քարտաշներուն՝ ճի՛շդ այնպէս ինչպէս որ հոն կային հայերու բնակութիւն եւ հայկական գունդ»[64], Անտիոքը ուր որքան կար քաղաքական գործունէութիւն՝ նոյնքան եւ աւելի՝ մշակութային եւ ուսումնական, որոնց ծարաւի հայութիւնը կը խուժէր հոն՝ Լիբանիուս համալսարանէն ներս կատարելու համար իր ուսումնառութիւնը[65]:

Դէպի Անտիոք եւ Հելլենական այլ կեդրոններ խուժող ուսանողութեան մէջ՝ բազմաթիւներու կարգին անհրաժեշտ է յիշել անունը Պարոյր Հայկազնին, որուն արձանը բարձրացուեցաւ Աթէնքի մէջ «Պարոյր՝ արքայ ճարտասանութեան» մակագրութեամբ: Այդքա՛ն սերտացաւ հայ եւ հելլէն մշակոյթներու յարաբերութիւնը որ ասորական եւ յունական գրականութեան բազմաթիւ հեղինակներու գործեր թարգմանուեցան հայերէնի:

Փապուճեան երկար գլուխ մը ունի հայ-սուրիական (հայ-հաւրանեան) յարաբերութիւններու մասին: Նշելի է որ հայերն այդքա՛ն կազմակերպուած էին Պաղեստինի մէջ, որ Յուստինիանոս կայսրն անոնց չնորհեց Երուսաղէմի Սուրբ Շիրիմէն որոշ իրաւասութիւններ: Եօթներորդ դարուն աւարտին Պաղեստինի մէջ հայերն ունէին եօթանասուն հաստատութիւններ: Երուսաղէմ հաստատուած հայ կղերականութիւնը կատարեց թարգմանական բազում գործեր եւ ճոխացուց հայ մշակոյթը: «Հայկական աւանդութիւնը կ'ընդունի թէ Երուսաղէմ այցելած են Խորով, Արծեւան[66], Կորիւն, Մովսէս[67], Դաւիթ Անհաղթ[68] թարգմանիչները»[69]:

Մշակութային յարաբերութիւններէն անկախ՝ Փապուճեան կը քննէ նաեւ հայ-սուրիական քաղաքական[70], առեւտրական[71] եւ կրօնական[72] առընչութիւնները: Այդ վերջինին մէջ քննութեան կ'ենթարկէ հայ կրօնաւորներու առկայութիւնը Բեսաֆա-Սերկիոպոլիսի եւ Բալմիրի մէջ: Ապա վեր կ'առնէ հայերը Անտիոքի եւ անոր մերձակայքը գտնուող Զէօկմայի, Սուրբ Սիմանի, եւ Ափամէի մէջ, եւ կ'եզրակացնէ նոյնհետայն թէ անխուսափելի էր փոխազդեցութիւնը

Հայաստանի եւ անոր չրջակայ երկիրներուն միջեւ առեւտրական, մշակութային, գրական, կրօնական, թարգմանչական եւ ճարտարապետական մարզերուն մէջ։

Այս ուսումնասիրութեան սկիզբը ձեւակերպուած հինգ հարցումները պատասխանուած կը գտնենք Փապուճեանի կատարած խըզճամիտ ու գիտական այս գործին մէջ. պատասխանները կը մնան ցանկընուած՝ գանազան էջերու վրայ։ Այսպէս՝

ա. Զորրորդ դարէն մինչեւ եօթներորդ դար գիրար ամբողջացնող ճարտարապետութիւն մը ծաւալած է Սուրիոյ եւ Հայաստանի միջեւ։

բ. Տակաւին չեն աւարտած ճարտարապետութեան հետազօտական աշխատանքները ճչդելու համար իւրաքանչիւր կոթողի յատկանիշները եւ կառուցման թուականը։

գ. Հայ միտքը մի՛չտ ալ եղած է մեկնաբանական՝ թարգմանական թէ ճարտարապետական եւ կառուցողական գործերու մէջ։

դ. Մեկնաբանութիւնները զորոնք կատարած է հայը՝ միշտ ալ եղած են արդար եւ անաչառ ոգիով։

ե. Իրենց կատարած փոխառութիւններուն վրայ՝ հայերը մի՛չտ ալ կատարելութեան ձգտող ճարտարապետական նորութիւններ են աւելցուցած։

Այս գործին մէջ՝ Փասքալ Փապուճեան կը ներկայանայ իբր հմուտ եւ բծախնդիր ճարտարապետ եւ մանաւանդ՝ խորագնաց պատմաբան, որ իր տեսութիւնները կ'օժտէ գիտականութեամբ, անկողմնակալութեամբ եւ պարկեշտ դատումով։

Ջ. «ԵՐԵՐՈՑՔԻ ՏԱՃԱՐԸ. ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ-ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ»։

«Հայաստանի Ճարտարապետական Փաստեր» չարքին իններորդ հատորն է Երերոյքը, որ գոյութեան կոչուեցաւ համագործակցութեամբը Փասքալ Փապուճեանին, Ասրիանօ Ալփակօ-Նովելլոյին եւ Տիգրան Գուլումճեանին[73]։ Ըստ տեղեկանքի՝ Երերոյքի տաճարը կը գտնուի Թուրքիոյ սահմանակից Անի-Պեմզա գիւղին մօտ՝ Երերոյք կոչուած վայրին մէջ։ Անով զբաղած են Սքրժիքովսկին, Ա. Սահինեանը, Թորամանեանը եւ Թոքարսկին։ Թորամանեանն է որ գծած է Երերոյքի տաճարին յատակագիծը, որ կը տարածուի արեւելքէն արեւմուտք՝ վեց աստիճան պատուանդանի մը վրայ։ Ուղղանկիւն մըն է տաճարը՝ 26·60×11·45 մեթր չափերով։ Աւերակի արեւելեան

կիսաբոլորակն ունի երկու սեղնեակ՝ իր աջին ու ձախին, որոնք ունին մէկական ուղղանկիւն եւ կամարակապ դուռ եւ կը կապուին առեանին հետ: Տակաւին կանգուն են սեղնեակներուն որմնամոյթերը:

Երերոյքի յատակագիծին վերարտադրութիւնը տեղի տուաւ չորս տարբեր գծագրութեան, որոնց բոլորն ալ, սակայն, պահեցին ներքին եւ արտաքին չափերը կառոյցին:

Այժմ ընդունուած է, որ տաճարին յատակագիծն ունի T-ի ձեւով մոյթեր, ու կը թուի թէ հարաւի եւ հիւսիսի կողմէն վեց է անոնց թիւը եւ ունին տարբեր ձեւի յենակէտեր: Այս մոյթերն են որ առեանին 11·50 մեթր լայնքը կը բաժնեն երեքի — 1·92 մեթր երկու կողմերէն, եւ աւելի քան վեց մեթր լայնքով կեդրոնական մաս մը, որ ունի 26·60 մեթր երկարութիւն· անհրաժեշտ է նշել սակայն, որ «արտաքին մոյթերը չեն համապատասխաններ ներքին մոյթերուն, եւ աւելի բարակ հատուած մը ունին»[74]:

Այս բոլորէն ետք՝ Փապուճեան կ'անցնի բացատրութեանը կառոյցի չորս ճակատներուն, ու կը գտնէ որ ամենէն զարդարունն է հարաւային ճակատը, որ ունի «երկու չքամուտք··՝ զարդաքանդակուած բարաւորներով, որոնց վրայ ուրիշ բարաւոր մըն ալ կայ՝ պահովութեան համար· չքամուտքին աստմնաձեւ ճակատը··· եզերուած [է] փորագրուած լայն գօտիով մը, կը կռթնի ականթաձեւ խոյակներով երկու տափակ եւ անկիւնաւոր սիւներու վրայ· չորս մեծ պատուհաններ առնուած են չրջանակի մը մէջ··· Այդ պատուհաններէն երկուքը կը գտնուին չքամուտքերու ուղղահայեաց առանցքին վրայ, իսկ երեք որմնամոյթեր կը կռթնին ճակատին վրայ»[75]:

Ըստ Ա. Խաչատուրեանի հետազօտութեան՝ երերոյքի արեւմտեան ստորին մասին վրայ հիւսուած է պատի յաւելուածական խաւ մը, որ ընդգրկեր է զարդերը եւ կազմեր մէկ մակերես՝ մոյթերուն հետ: Աւելցուած այս պատը ծառայած է իբր յենակէտ չեզոքի գմբեթարդի մը, որմէ այժմ կը մնայ միայն պատուանդանին պատին վրայ մնացած մասը: Սակայն, ինչպէս կը տեսնուի, յաւելուածական այս պատը եւ անոր վրան հանգչող գմբէթը անկախ կառոյցներ են արեւմտեան ճակատէն եւ կողմնակի իւնդող երկու աշտարակներէն: Հետեւաբար, այս վերջիններուն «աւելի հին են քան կամարը»[76]:

Տարբեր են կարծիքները սրահներու ծածկին մասին: Ըստ Թորամանեանի՝ ազատ սիւները հանդիպակաց որմնամոյթերուն կը միանան կամարներով եւ աստմնաւոր նուրբ չրջանակ մը կ'օղակէ կողմնակի ճակատները որմնամոյթերուն անմիջապէս վերը եւ կը կազմէ առաստաղը· իսկ Թոքարեանի եւ Կլուք ընդունելով գոյութիւնը այդ չրջանակին՝ կը հաւատան թէ կառոյցն ունէր փայտեայ ծածկ մը:

Հիւսիսային ճակատին կը պակսի որեւէ բացուածք, եւ առ այդ որմնամոյթերը չարուած են ազատօրէն եւ ստեղծած համահաւասար չորս միջոց: Սակայն հարաւային ճակատի երկու չքամուտքերը, որոնք գետեղուած են նոյն հեռաւորութեան վրայ եւ հանդիպակաց կողմի չեզակի առանցքի մը՝ ստիպած են ճարտարապետը, որ, ինչպէս կը հաստատէ Ա. Սահինեան, համակարգէ «ներքնամասը արտաքին մասին հետ», որպէսզի կարելի ըլլայ սրահը կառուցել ըստ յատակագիծին. առ այդ՝ անհրաժեշտ էր յարգել կարգ մը պայմաններ. ա. «համակարգել սրահին կամարակապ միջոցը նախապէս գոյութիւն ունեցող չքամուտքերուն հետ», բ. «սրահին սիւները չարել քիչ թէ շատ միեւնոյն առանցքին վրայ, ներքին նեցուկներուն հետ», եւ գ. «փրկել... սրահին կամարակապերուն համաչափութիւնը»[77]: Լրացնելու համար այս պայմանները՝ ճարտարապետը հարկադրաբար դէպի արեւմուտք է հրած հարաւային սեներակին համապատասխանող պատը: Այս մէկն իսկ, սակայն, կը փաստէ որ կամարակապ սրահներն ու յարակից սեներակները կը կազմէին մէկ ամբողջութիւն եւ առ այդ՝ ծրագրուած՝ տաճարի նախնական կորիզին հետ:

Ցամենայն դէպս՝ երեք ճակատներուն վրան ալ որմնամոյթները կենսական մէկ մասն են գաւիթներուն եւ ոչ թէ զարդ միայն: Ցստակ է, որ հոն են անոնք որպէսզի կամարները հանգչին անոնց վրայ:

Անկուժելի կը մնայ ծածքին խնդիրը միայն, ու մարդ կը տարուի խորհելու թէ արդեօք այս կամարները կը կրէին գմբեթաւոր տանիքնե՞ր թէ ոչ լոկ չենարաններ էին տախտակեայ գերաններու:

Բաղդատութիւն մը ասորական եւ հայկական եռակոնք եկեղեցիներու միջեւ, սակայն, ի յայտ կը բերէ որոշ հանգիտութիւններ անոնց միջեւ, ինչպէս որ ցոյց կուտան Մ. տը Վոկէի հետազօտութիւնները: Այսպէս՝ Քալլոզէի, Թուրմանինի, Պիզզոսի, Տէյր Սուլայիպի եւ Ռեսաֆայի տաճարները, որոնց բոլորն ալ կու գան հինգերորդ դարէն՝ ունին յատակ նմանութիւններ Երերոյքի յատակագիծերուն հետ: Սակայն հակառակ այս հանգիտութիւններուն՝ կան նաեւ խոր ու էական տարբերութիւններ:

Ասորիքի բոլոր բազիլիքաներն ալ կը պատկանին Հելլենիստական գերանարդ՝ գերանածածք առաստաղ եւ բեկեալ ճակատ ունեցող տիպարին, որմէ բացառութիւն մը կը կազմեն ձեպել Հաուրանի բազիլիքաները:

Հայաստանն ունի գերանարդ ոչ մէկ տաճար: Տեկորը եւ Միծեռնավանքի տաճարը, որոնք կու գան չորրորդ դարէն, եւ Դուինի տաճարը որ կու գայ հինգերորդէն՝ թէեւ ունին բեկեալ ճակատ՝ սակայն գմբեթարդ ծածքով բազիլիքաներ են: Ասորիքին կը պակսին

Աճալթունի եկեղեցին:

արեւելեան ոճով՝ այսինքն ներսէն գմբեթարդ եւ դուրսէն՝ կողմնակի կոնքերն ընդգրկող երկկողմանի հարթ տանիքով բազիլիքաներ, որոնցմէ Հայաստանի մէջ կան Քասախի, Աշտարակի, Միրանաւորի եւ նախնական էջմիածինի տաճարները: Ըստ սովորութեան՝ Հայաստանի եւ Ասորիքի տաճարները ուղղուած են արեւմուտք:

Զեւական այս հանգիստութիւններն ու տարբերութիւնները նըչելէ ետք՝ Փապուճեան մանրամասն քննութենէ կ'անցընէ երերոյքի ձեւով եռակոնք տաճարի մը բազկացուցիչ մասերը: Այսպէս է, որ անիկա կը քննէ առեանը որ հաւաքավայրն է հաւատացեալներու, սրբ-

բավայրը կամ արեւելակողմը, այսինքն խորանի կողմը տաճարին, մուտքը կամ արեւմտեան կողմն անոր, եւ կամարակապ սրահները, ու զանոնք կը բաղդատէ ասորիքեան Թուր Ապտինի, Ֆաֆերթինի, Խարապ Շեմսի եւ Պիդդոսի բազիլիքաներուն հետ[78]:

Ասորիքի եւ Հայաստանի բազիլիքաներու մանրամասն մէկ բաղդատականէն ետք է որ Փապուճեան կ'եզրակացնէ, թէ «երեքոյքի ոճով հայկական տաճարներու եւ ասորական տաճարներու բաղդատական ուսումնասիրութիւնը կ'ապացուցանէ որ այս վերջիններըհայկական ճարտարապետութեան ներշնչումի աղբիւրներէն մէկը եղած են»[79], որովհետեւ կառոյցներուն տեսակները եւ անոնց ճարտարապետական ձեւերը նոյնն են Հայաստանի մէջ թէ Ասորիքի: Այսուհանդերձ՝ ձեւական եւ կազմի նմանութիւններն են, որ ցոյց կու տան հիմնական եւ այլատեսակ տարբերութիւնները: Իր երկարատեւ պատմութեան ընթացքին Պարթեւներու եւ Սասանեաններու հետ ունեցած իր յարաբերութեան մէջ, Հայաստան անոնց քաղաքակրթութենէն առաւ ձգտում մը դէպի վիթխարին եւ անկէ յառաջացող գեղադիտական ըմբռնում մը, որ կը ցայտեցնէ կառոյցին կազմը եւ նախընտրութիւն մը գմբեթարդ դրութեան մը, մինչդեռ ասորիքեան բազիլիքաները, հելլենական ազդեցութեան տակ, աւելի նուրբ են եւ կ'օգտագործեն թեթեւ ծածքի դրութիւն մը: Հակառակ որ նոյնն են յատակագիծերը երկու պարագային ալ՝ աւելի հաստ են պատերը հայկական տաճարներուն եւ ունին երկու երեսպատում: Կրաշաղախէ չինուած գմբեթարդերն ու գմբէթները ունին մեծդի եւ իրարու մերձ չենակէտեր, սիւներու փոխան մոյթեր, անլուսամուտ պատ եւ պատերու խնայողութիւն: «Այս տարբերութիւնները»՝ կ'եզրակացնէ Փապուճեան, «ոչ միայն բաւական են մերժելու ծառայական վերարտադրութիւն մը նախատիպերուն, որ[ոնք] հայերը ունեցած են իրենց աչքերուն առջեւ, այլ նաեւ՝ ճարտարապետութեան մէջ, ցոյց կու տայ այնպիսի ինքնատպութիւն, որ ասորական ազդեցութիւններէն լոկ ազօտ յիշատակ մը կը պահէ»[80]:

է. «LE MAUSOLEE DE MAMAKHATUN A TERDJAN ET LES MONUMENTS DE L'ECOLE D'ANI».

Մամա Խաթունի[81] դամբարանը կը գտնուի Կարինէն իննսուն քիլոմեթր արեւելք՝ Կարինէն Կեսարիա ճամբուն աջ կողմը՝ Դերջան աւանին մէջ: Սելճուքեան ճարտարապետութեան մէջ այս կառոյցը դամբարաններու վերաբերեալ միա'կ նմոյշն է, որ կը յարուցանէ կարգ մը հարցեր իր ճարտարապետական ձեւերուն ծագումին չուրջ:

կ'ենթադրուի թէ այս կոթողային դամբարանին ճարտարապետը՝ ախլաթցի Ապուլ Նիմա պըն Մուֆաւտալը ապրած է ու գործած տասներկրորդ դարու երկրորդ կիսուն:

Փոքր Ասիոյ մէջ այս նոյն շրջանին իշխող ցեղերն էին Սալտուխները՝ Կարինի մէջ, Կարսի եւ Սուրմարիի էմիրները, Ախլաթի Շահ-Արմէնները, Արրանի[82] եւ Ատրպատականի Ելտիկուզնեըը[83], որոնց գործունէութիւնը կը տարածուէր դէպի արեւելք՝ Անի-Շիրակի շուրջ, նախկին Բագրատունիներու Թագաւորութիւնը:

Կը պատահէին յաճախակի բախումներ այս բոլորին միջեւ՝ վասն իշխանութեան, տիրակալութեան եւ յաջորդականութեան: Բախումներ կային նաեւ վրացիներու հետ: Կարճատեւ խաղաղութեան պահերու կը վերսկսէր շինարարութիւնը հայ եւ մաս մըն ալ մահմետական վարպետներու գործակցութեամբ:

Այլ եւ այլ մզկիթներու կողքին՝ սելճուքները կառուցին Մամա Խաթունի հռչակաւոր դամբարանը, որ կը կրէ ոչ կառուցումի թուական եւ ոչ ալ որուն համար կառուցուած ըլլալը, թէպէտեւ, ինչպէս կը հաստատէ Փապուճեան, «Մամա Խաթունի դամբարանը... ցոյց կու տայ այնպիսի հանգիտութիւններ [հայկական կոթողներու հետ], որ մարդ կը մղուի մտածելու թէ անոր [ճարտարապետ] վարպետը այցելած ըլլալու է Անի, ուսումնասիրած անոր կոթողները եւ գուցէ աշխատած ալ անոնց վրայ»[84]:

Ըստ թուրք պատմագէտ Ունալի, որ ուսումնասիրեց Մամա Խաթունի երկրաչափական տուեալները եւ զարդաքանդակները՝ անիկա կը պատկանի նախամոնկոլական շրջանի մը: Նոյն եզրակացութեան կը յանգին Ալանսաբան, Եմքինը եւ Պայկուն: Փապուճեանն իր կարգին կը փութայ յայտնելու, թէ Վաչէ Վաչուտեանի կինը եւ Լոռիի Խաչերեսին աղջիկը կը կոչուէին Մամա Խաթուն, սակայն անոնք ո՛չ մէկ կապ ունին դամբարանին հետ, այսուհանդերձ, ինչպէս կ'եզրակացնէ Փապուճեան, «Ձեւի եւ զարդարանքի բազմաթիւ հանգիտութիւններ Անիի մերձակայքը գտնուող Սուրբ Աստուածածինի հետ (1215) թոյլ կու տան մեզի զայն նկատելու ժամանակակից անոր կամ քչիկ մըն ալ առաջ 1215-էն»[85]:

Մամա Խաթունի ամբողջութիւնը կը բաղկանայ կեդրոնական դամբարանէ մը, որ շրջապատուած է անչարժ խարիսխով մը, որ իր կարգին շրջապատուած է գլանաձեւ գօտիով մը:

Մամա Խաթունը երկյարկ կառոյց մըն է՝ խորանարդաձեւ պատուանդանով մը, որուն անկիւնները տաչուած են զառիվար ձեւով մը. այս պատուանդանին վրան է որ բարձրացած է աղօթատեղին: Ճառակուսի այս պատուանդանին վրան կը կենայ ամբողջ մարմինը դամբարանին, որ կազմուած է կորնթարդ ութը գլանաձեւ կառոյց-

ներէ։ Զարդաքիւ մը կը չրջապատէ ամէն ինչ եւ իր կարգին կը չալկէ կտուրը ծածկող կորնթարդ սալաքարերը։ Բակի հարթակէն կը բարձրանան եօթը աստիճաններ դէպի վերի յարկը, որուն մուտքին ներքեւ կը գտնուի դամբանը, որ կը կենայ չրջանակաձեւ պատուանդանի մը վրայ ու կը ցցուի դէպի բաց երկինքը։

Դամբարանը չրջապատուած է երկուքուկէս մեթր լայնքով եւ բակէն վեր չորսուկէս մեթրէն աւելի բարձրութեամբ պատով մը որ կը բոլորէ 13·15 մեթր տրամագիծով բոլորաձեւ բակը։ Պատը պատուած է սրբատաշ եւ դեղնաւուն քարերով, եւ բացի մայր դուռէն՝ բոլորովին մերկ է զարդարանքէ. խստամբեր է եւ վայել՝ թաղմանական կառոյցի մը։ Պատն իր ներքնամասին ունի տասնմէկ խորշ՝ 2·25 մեթր լայնքով եւ կոնաձեւ կամարով։ Հոս էր որ զետեղուած էին դամբանները մեռեալներուն՝ գուցէ ընտանեական անդամները կեդրոնական դամբանի մեռեալին։ Այս խորշերուն աչին կը գտնուի որթի եւ խաղողի զարդաքանդակներով աղբիւր մը, իսկ ձախին՝ սանդուղ մը, որ կ'առաջնորդէ դէպի գագաթը չրջապատին։

Մայր մուտքին աջ ու ահեակ ինկած կողմերուն առկայ պարապութիւնները կը կասեցնեն միապաղաղութիւնը կոր պատին, որ ունի եօթը մեթր բարձրութիւն։ Այս մասը յատկացուած է զարդարանքի։ Այս կոր պատը կը զարդարուի լայն գօտիով մը, որ կ'ընդգրկէ գայն անոր երեք կողմէն եւ որուն խորքին կը բացուի մայր դուռը, որ վերէն զարդարուած է չքաքարերով եւ որոնց ներքեւ կը գտնուին քանի մը արձանագրութիւններ — առաջին երկուքը՝ Գուրաւէն համարներ, երրորդը՝ անունները Ապու Պեքր, Էպի Թալէպ, Օմար եւ Օսման խալիֆաներուն, եւ չորրորդը՝ անունը ճարտարապետին՝ Ապուն Նիմէ պըն Մուֆաւտալ։ «Այս մայր դուռին ամբողջութիւնը կազմուած է սելճուքեան ամենէն հարազատ աւանդութեամբ»[86]։

Մամա Խաթունի մասին առաջին անգամ գրուեցաւ 1957-ին Անդարայի համալսարանի դասախօս Սու'ուտ Եթքին Քեմալի կողմէ, որ երկրորդ անգամ նոյն հարցով զբաղեցաւ 1970-ին, եւ այս անգամ հակադարձեց Թուրք ճարտարապետութեան պատմութեան մասնագէտ Տուդան Գուպանի այն կարծիքին, թէ «Կեդրոնական Ասիոյ դամբարանային իսլամական աւանդութեան մէջ գոյութիւն չունէր կեդրոնական կորիզը նրբանցքով մը օժտելու [դրութիւնը]։ Սակայն Սիտէի դամբարանը որ չրջապատուած էր կամարակապ չրջապատով մը, կամ Անիի Սուրբ Գրիգոր Եկեղեցին (Գագիկ Ա.), որ կը վերարտադրէր Զուարթնոցի աւանդութիւնը՝ կը մղէ Մամա Խաթունի ներչնչումի աղբիւրը որոնել բիւզանդական կամ հայկական գործերուն մէջ»[87]։

Քիչ մը աւելի առաջ երթալով՝ Եթքին կը պնդէ թէ միջանցքի աւանդութիւնը կայ արդէն Երուսաղէմի Քուպպէթ էլ-Սախրայի եւ Սամարայի Քուպպէթ Սոլայպիէի մէջ։

Փապուճեան ցոյց կու տայ, որ Սիոէի դամբարանը որ ունի ուղղանկիւն կեդրոն մը եւ չրջապատուած է աատուածներու արձաններուն համար որմնախորշերով՝ անվիճելիօրէն յունահռովմէական ոճով է կառուցուած։ Քուպպէթ Սոլայպիէն կառուցուած է էլ-Մութթանսիր խալիֆայի մօրը կողմէ, որ յոյն էր ծնունդով, եւ չատ հաւանաբար ունէր յոյն ճարտարապետ մը, եւ առ այդ՝ բիւզանդական է ոճով, իսկ Քուպպէթ էլ-Սախրան, որ կառուցուեցաւ Ապտ էլ-Մալիքի կողմէ՝ «հանդիսացաւ մահմետական կրօնական ճարտարապետութեան [առաջին] մուտքը բիւզանդական ճարտարապետական աւանդէն ներս»[88]։

Քսաներորդ դարուն կատարուած պեղումները Արալ Լիճի արեւելեան կողմերը լոյսին բերին կարգ մը դամբաններ, որոնք կու գային նախքան Քրիստոս վեցերորդէն չորրորդ դարերէն։ Երբ տասընեկերորդ դարուն ճարտարապետը կը յղանար յատակագիծն ու կառոյցը Մամա Խաթունին՝ ի՞նչպէս կրնար գիտնալ հողավայրերու ներքեւ պահ մնացած գոյութիւնը իրմէ երեք հազար տարի առաջ կառուցուած դամբաններուն։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար անիմաստ է պնդել թէ հողին տակ անտես թաղուածները կրնային ներշնչել իրենցմէ մօտ տասնուքը դար ետք գործող ճարտարապետը։ Փապուճեան կը մատնանշէ որ հինգերորդէն մինչեւ տասնմէկերորդ դարերու ընթացքին գոյութեան կոչուած կային բազմաթիւ կառոյցներ Վանի, Կարինի եւ Շիրակի չրջաններուն մէջ, որոնցմէ կարելի էր ներշնչուիլ կառուցելու համար որեւէ դամբարան։

Մամա Խաթունի կեդրոնական դամբանին նմանութիւնները չատ աւելի յատակ են եւ տեսանելի՝ երբ հայկական կառոյցներուն հետ բազդատուի անիկա։ Երբ երկյարկանի դամբաններ գոյութեան են կոչուած Աղթամարի, Մարաղայի եւ Նախիջեւանի մէջ տասընեկերորդ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ՝ Հայաստանի մէջ անոնք առկայութեան են կոչուած եօթներորդ դարուն իսկ, ինչպէս է պարագան Հովիւի Եկեղեցիին։ Որոշ դամբաններու ընդհանուր երեւոյթը չատ մօտիկէն կը յիշեցնէ գմբէթը հայկական եկեղեցիին։ Կարծէք թէ այս գմբէթն է որ իջած է գետին ծառայելու համար որպէս դամբարան։ Մամա Խաթունի վերի սրահին խմբակը նոյնութեամբ կայ Անիի մերձակայքը գտնուող Կուսանաց Վանքի մատուռին մէջ, որ ժամանակակից է Մամա Խաթունին։ Իրականութեան մէջ՝ «Մամա Խաթունի յատակագիծը, որ ուխտանկիւնէ մը բաղկացած է՝ չէր կրնար յառաջանալ եթէ ոչ հայկական եկեղեցիներու յատակագծային չրջա-

փոխութեամբ»[89]: Այս եկեղեցիներէն այժմ անհրաժեշտ է յիշել առաւնները Զօրավարի (622–681), Իրինդի (է· դար), Անիի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցիի (1036) եւ վրացական Նինոցմինդա եկեղեցիին: Այն գլխաւոր յատկանիշերը որոնք հայ եկեղեցին կը մօտեցնեն սելճուքեան դամբարանին՝ մէկ կողմէ զուգահեռականութիւնն է արտաքին չրջագիծին եւ ներքին չինագիծին եւ միւս կողմէ՝ գլանաձեւ հատուածներով կառուցումը թմբուկին, որոնք իրարու կը միանան իրենց գօտիներով: Աւելին՝ կայ տակաւին պարփակումը երկու յատակագիծերուն՝ նոյն չառաւիղն ունեցող չրջանակի մը մէջ:

Այս բոլորէն անկախ՝ Փապուճեան տակաւին կը թուէ այլ մանրամասնութիւններ մատուռներու արտաքին զարդերուն եւ դամբաններու արտաքին պարզութեանը մասին: Նոյն ոգին է եղած զեկավարը երկու յատակագիծերուն ալ: Նոյնն են եղած քարերուն տեսքը, անոնց տաչումը, պատերուն երեսպատումը, որոնց կարելի է հանդիպիլ Անիի մէջ Բագրատուհեաց չրջանին: Մամա Խաթունի թմբուկին կառուցումի ձեւին կարելի է հանդիպիլ ինչպէս Անիի տասնմէկերորդ դարու Հովիւի եկեղեցիին ծածքին՝ նոյնպէս ալ Ցածքարի մատուռի մուտքին մէջ: Ու տակաւին անհրաժեշտ է յիշել, որ ծաղկահիւսք երիզին գործածութիւնը ծնունդ առաւ հայկական եւ վրացական կառոյցներուն մէջ տասնմէկերորդ դարուն եւ ընդհանրացաւ տասներկրորդ եւ տասներրորդ դարերուն Հայաստանի եւ Վրաստանի սահմանակից Սելճուքեան Կայսրութեան մէջ՝ Փոքր Ասիա: Փապուճեան բազմաթիւ օրինակներ կը բերէ ծաղկահիւսք երիզի, զորոնք գործածուած կը գտնենք Հայաստանի, Վրաստանի եկեղեցիներուն եւ Մամա Խաթունի դամբարանին վրայ՝ Փոքր Ասիայէն մինչեւ Կապադովկիա: Սակայն կը թուի, թէ ծաղկահիւսք երիզը կը գործածուէր այս չրջաններուն մէջ Քրիստոսէ երեք հազարամեակ առաջ իսկ:

Մամա Խաթունի մայր դուռին ծածքին վրան կը գտնուին զուտ հայկական զարդաքանդակները, որոնց կարելի է հանդիպիլ վեցէն եօթներորդ դարերուն պատկանող Սուրբ Հռիփսիմէի, Սիսիանի Սուրբ Յովհաննէսի, Շիրակաւանի եւ Անիի մայր տաճարին վրայ: Ու կը հաստատէ Փապուճեան, թէ «կառուցողական արհեստագիտութեան, յատակագիծի, երկու կոթողներուն ճարտարապետական զարդաքանդակներուն մանրամասնութեան այսքան նմանութիւններուն դիմաց առնուազն կարելի է ըսել թէ չատ էին չփումները միջնադարեան եւ հայ արհեստաւորներուն միջեւ, [եւ եթէ] կրնար գոյութիւն ունենալ գործնական համագործակցութիւն մը խումբերու գործաւորներուն եւ քարտաշներուն միջեւ, որոնց աւանդութիւնը դեռ կենդանի էր Փոքր Ասիոյ մէջ սելճուքեան կոթողին[90] եւ ժամանակակից հայկական մատուռի չինութեան առեն»[91]:

Այս բոլորէն ետք Փասքալ Փապուճեան կը հաստատէ, թէ իր ուսումնասիրութիւնը կը յատակացնէ տակաւին, «առանց թերգնահատելու գեղագիտական եւ կառուցողական արժէքը սելճուքեան ճարտարապետութեան, եթէ [անհրաժեշտ է] Վրաստանի եւ Հայաստանի կոթողներուն մէջ որոնել ներշնչումին աղբիւրը Մամա Խաթունի ընդհանուր համալիրի յօրինումին, անոր բարձրադրութեան, [եւ] զարդաքանդակներու մանրամասնութիւններուն, բաներ զորս արուեստի որոշ պատմաբաններ կա՛մ կը փորձեն անտեսել, կամ ալ՝ սթօղել: Անիկա[92] ակնյայտ կը դարձնէ նաեւ Անի քաղաքին կարեւորութիւնը որպէս օճախը ոճերու զարգացման եւ դրացի երկիրներու մէջ անոնց ճառագայթումին»[93]:

Ը. «MARTYRIUM ARMENIEN A ETAGE : SES ORIGINES, SON INFLUENCE».

Այս յօդուածը կ'առընչուի բազմայարկ վկայարաններու, որոնց կարելի է հանդիպիլ Հայաստանի մէջ եօթներորդ դարէն սկսեալ, եւ որոնց ազդեցութիւնը յատակօրէն կ'երեւի սելճուքեան թիւրպէներուն[94] մէջ: Բազմայարկ դամբարանի քանդակ մը կարելի է գտնել Օձունի դամբանական կառոյցին հարաւային ճակատին վրայ՝ հինգերորդ բաժնեակին մէջ, զոր կանխող այլ խորշի մը մէջ կը ներկայացուի Տրդատ Թագաւորը կինճի գլուխով, իսկ անոր յաջորդողին մէջ՝ իր բնական վիճակին մէջ: Այս քանդակները կը վկայեն Հայաստանի քրիստոնէացումը, Հռիփսիմեանց Կոյսերու մարտիրոսացումը եւ անոնցմէ ետք՝ արշաւը վկայարաններու չինութեան: Աւ այդ՝ գուցէ այժմ կարելի է հետեւցնել, թէ վկայարանի առաջին օրինակը Վաղարշապատի մէջ Սուրբ Հռիփսիմէինն է, որուն ընդերկրեայ դամբարանը տակաւին կը մնայ եօթներորդ դարուն Կոմիտաս կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցիին մէջ: Եօթներորդ դարու պատմիչ Սեբէոս մանրամասն կերպով կը բացատրէ Հռիփսիմէի գեհենադամբանին վկայարանի վերափոխումը, առ այդ՝ Գրիգոր Լուսաւորիչի երազը, եւ Տրդատի ու անոր Թագուհիին Աշխէնի փութաջանութիւնը այս վերափոխումին առիթով:

Օձունի սիւնին վրայ գտնուող եւ Սուրբ Հռիփսիմէի դամբանին մէկ քանդակն եղող վերարտադրութիւնը, որուն երեւելի է միայն մէկ մասը՝ չատ հաւանաբար ունի լատիներէն U տառին ձեւը: Պէտք չէ մոռնալ որ իրանեան մագդէական ատրուշաններն ալ ունին այս մէկը: Այսպէս Նէյսաբի, Ճաորէի, Ֆիրուզապատի եւ Պազ-Հուրի աթէշկեահները[95] եւ Նախչէ-Բուսթամի մեհեանները: Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ հեթանոսական չրջանէն եկող Ճուվանիէի, Քրիստոսէ

հաք երրորդ դարէն եկող Մաարիթ Պէթարի եւ Գոգանիոյ կոթողը որ կու գայ Ն.Ք. 384 թուականէն՝ ունին յատակագծային նոյն ձեւը:

Փապուճեան կ'ընէ երկար մէկ թուումը այսպիսի կոթողներու՝ առաջին դարէն մինչեւ չորրորդ դար տարածուած: Դամբարաններէն ամանց բրգաձեւ կառոյցը գոեր էր որոշ ընդունելութիւն, որովհետեւ այդ ձեւը կը խորհրդանշէր յաւիտենութիւնն ու անմահութիւնը:

Ակնյայտ հանգիստութիւններ կան Կոմմագենի, Սուրիոյ Պրատի եւ Կուրրոսի դամբարաններուն եւ Օձունի քանդակին միջեւ: Փապուճեան հանգամանօրէն կը խօսի անոնց կառուցողական կերպերուն եւ գործածած նիւթերուն մասին: Նոյնն էր կացութիւնը Աղցի, Ամարասի եւ Սերժիլլայի կառոյցներուն:

Բազմայարկ դամբարանային այս կառուցումները չարունակեցին մինչեւ տասնմէկերորդ դար: Սիւնիքի մէջ անոնց կարելի է հանդիպիլ Զաղացքարի, Վահանավանքի եւ Տաթեւի կառոյցներուն մէջ, որոնց մէջ վերանորոգուած ու վերափոխուած կը գտնենք բազմայարկ դամբարանային կառոյցին ձեւը: Սակայն տակաւին չէր իրագործուած հայկական ճարտարապետական ոճի միաւորումը, զոր կը գտնենք Տաթեւի եւ Անիի Հովիւի եկեղեցիներուն մէջ: Այս վերջինը որ կը նմանի Օձունի վկայարանի ունեցածին՝ վերագտած է ազգային նկարագիրը:

Սելճուքներու յառաջացումով պահ մը դանդաղեցաւ կոթողներու կառուցումը, սակայն Զաքարեաններէն կարողացան վերաչխուժացնել հայկական մշակոյթը եւ նոր թափ առաւ չինարարութիւնը, եւ կանգնեցան Եղվարդի Սուրբ Աստուածածնայ թաղմանական մատուռը, Ամաղուի Նորավանքը եւ Գոշավանքի մատենադարանը: «Այսպէս», կ'եզրակացնէ Փասքալ Փապուճեան՝ «ըստ ազգային վերիվայրումներու, հակառակ չինարարական գործունէութեան բազմաթիւ կասումներու եւ վերսկսումներու՝ թաղմանական բազմայարկ կոթողներու յատակագիծը կուռ յամառութեամբ մը կը տեւէ հայկական հողին վրայ, եւ մեծ է անոր ազդեցութիւնը դրացի երկիրներու ճարտարապետութեան վրայ»[96]:

Լաւագոյն սելճուքագէտներէն մէկը՝ գերման Օթթօ Դորնը կը հաստատէ բազմայարկ դամբարաններու լրիւ բացակայութիւնը Համատան–Մարագա գծին արեւելակողմը: Ասլանաբա, Գրաբար, Պուկայինքովա եւ Էսիմ չեն յիշեր բազմայարկ դամբարանի գոյութիւնը Արեւելեան Իրանի եւ կեդրոնական Ասիոյ մէջ, մինչդեռ Աքուրկայն ու Ֆարուքը կը կապեն անատոլեան թիւրպէներուն գոյութիւնը գետնադամբաններու առկայութեանը եւ անոր օրինակները կը փնտռեն Ազրպէյճանի մէջ: Սակայն գոյութիւն ունեցող ազերի կառոյցները յարաբերաբար նոր են եւ կը պատկանին արդի ժամանակ-

ներուն: Արդ՝ հարց կը ծագի թէ անոնք ի՞նչպէս կրնան ներչնչման աղբիւր ծառայել զիրենք նախորդողներուն: Քննութիւնները ցոյց կու տան որ իրանեան կումպաթի[98] ձեւը որոշ փոփոխութիւններու է ենթարկուած Հիւսիսային Իրանի, Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի՝ այսինքն Արեւելեան Անատոլուի միջեւ եւ տասցած թիւրպէին ձեւը:

Պազիրիքի եւ Քաթանկայի պեղումները երեւան հանեցին գեբեզմաններ[99], որոնցմէ ոմանք կը պարփակէին մոմիացած դիակները հոն թաղուած ցեղապետերու: Բայց ասոնք ունէին տափակ սեներեակներ եւ դիակները հողածածկ էին հոն: Օքթօ Դորն ուսումնասիրեց Աթիլլայի թաղման կարգը ու գտաւ որ նախ ցուցադրուած էր դիակը վրանի մը ներքեւ, որմէ ետք էր որ կառուցուած էր գուրկան: Սակայն այս ձեւը չորդեգրուեցաւ իրանցիներէն, եւ առ այդ՝ անհետացաւ սովորութիւնը:

Սելճուքներուն մահմետականութիւնն ընդունելէն ետք 920-ին՝ անոնք չարեցան մահմետականութեան սիւննի չարժումին, եւ որովհետեւ Գուրանը կը յայտարարէր թէ ամէն մարդ հաւասար էր մահուան մէջ՝ ուստի խոնարհագոյն հաւատացեալը եւ մեծագոյն խալիֆան թաղուեցան հասարակ պատանքի մը մէջ ամփոփուած, եւ անոնցմէ ոմանք՝ նոյնիսկ պարզ հողին մէջ՝ ինչպէս է պարագան Սոլայպիէի դամբարանին. Պուխարայի Իսմայիլ Սամանեանցիի դամբարանին մէջ կը տեսնուի ոչ իսկ գեղնաղամբան մը, իսկ Թիմի Արապ-Աթայի դամբարանին մէջ գետնէն կը բարձրանայ կոթող մը՝ առա'նց որեւէ ոսկերոտիքի:

Այս բոլորէն ետք՝ Փապուճեան ձեռք կ'առնէ քննարկումը կարգ մը դամբարաններու: Այսպէս՝ նախ կը քննէ Թեհրանէն եօթանասուն քիլոմեթր դէպի արեւելք գտնուող եւ Տեմավենտ լեռնէն քսան քիլոմեթր անդին Մաշատի հին ճամբուն վրան բարձրացող դամբարանը, որ ըստ իրեն՝ կառուցուած է Մելիք Շահի օրով: Անոր ընդհանուր տեսքը կը յիշեցնէ Իրանի եւ կեդրոնական Ասիոյ դամբարաններուն, սակայն անիկա կը կրէ ոչ մէկ արձանագրութիւն: Անոր ճարտարապետական կառուցման հոլովոյթը պէտք է որոնել Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի կառոյցներուն մէջ: Բայց բազմայարկ առաջին դամբարանը որ կառուցուած է Ազրպէյճանի մէջ՝ կու գայ տասներկրորդ դարու երկրորդ կէսէն, ուրեմն անիկա չի կրնար որպէս նմոյշ ծառայել տասնմէկերորդ դարուն կառուցուած չէնքի մը: Սիւնիքի Ցախաց Քարը, որ կառուցուեցաւ 1041-ին՝ կրնար ըլլալ անոր օրինակը: Եւ Փապուճեան կ'եզրակացնէ թէ «...բազմայարկ կումպաթ մը որ առաջինն էր Հիւսիսային Իրանի մէջ՝ կառուցուեցաւ Տեմավենտի մէջ՝ Ռայի արեւելակողմը մօտ չիսուն քիլոմեթր անդին: Ձօնագրութեան ոչ մէկ արձանագրութիւն կը յայտնէ անունը անոր տիրոջ, անոր

ճարտարապետին կամ [Թուականն] անոր կառուցումին։ [Դատելով] անոր ոճէն՝ անիկա պատկանելու է սելճուքեան սուլթան Մելիք Շահի իշխանութեան [շրջանին]։ Ազրպէյճանի 1141–ի հնագոյն դամբարանը չէր կրնար օրինակ ծառայել անոր։ Այս շրջանին՝ հայ երեւելիներու դեսպանական այցելութիւնները Իսպահանի արքունիքին յաճախակի էին։ Ինչպէս Հայաստանի՝ նոյնպէս ալ Իրանի մէջ կ'աշխատէին որմնադիրներու եւ շինարարներու խումբեր, որոնք կը կառուցէին բազմայարկ դամբարաններ։ Ռայի մէջ՝ սելճուքեան բանակին մէջ կայք էր հաստատեր 7000 հայ վարձկաններու գունդ մը։ Այս պայմաններուն մէջ՝ կարելի է խորհիլ որ նոր տարրը՝ գետնադամբանը հայերու կողմէ ներմուծուեցաւ Տեմավենտի կումպաթին[100]։

Տեմավենտէն ետք Փապուճեան կը խօսի Ազրպէյճանի դամբարաններուն մասին եւ անոնցմէ կը յիշէ Մարաղայի հինգ, հայկական հին քաղաք Նախիջեւանի երեք, եւ Ուրմիա լիճի ափերուն վրան գտնուող մէկ դամբարաններու մասին, ու կը հաստատէ, թէ «պատերու սալիկներուն կամ դուռերու քիւերուն վրան գտնուող արձանագրութիւնները ցոյց կու տան որ այս դամբարանները կառուցեր են Խորասանէն եւ Թուսէն եկող վարպետներ։ Անոնք ի գործ են դրեր իրենց բոլոր վարպետութիւնը՝ աղիւսը պատին վրան տեղաւորելու մէջ, ուր անոնք արտահանէին իրենց սկզբնական երկրին երկրաչափական զարդարանքին հարստութիւնը։ Բնիկ կառուցողներու հետ գործակցելով՝ իրենց կարգին կը սկսէին կառուցել քարերով։ Հակառակ որ հայ արհեստաւորներու անուններ չեն երեւիր արձանագրութիւններուն մէջ՝ անո՛նք ալ կը գտնուէին տեղուոյն վրայ կամ մերձակայքը, սահմանի երկայնքին միւս կողմը, Սիւնիքի, Ղափանի, [եւ] Ղարաբաղի մէջ։ Անշուշտ որ անոնք ալ գործնապէս պիտի ներկայացնէին իրենց գիտութիւնը գետնադամբանի կառուցումին ու ծրագրումին մէջ»[101]։

Երբ սելճուք առաջնորդներու ղեկավարութեամբ թափառաշրջիկ թիւրքմէնները չարժեցան դէպի Ազրպէյճան եւ Հայաստան՝ սելճուքագէտ Արիան Ռուէկ Մանյինի իսկ բառերով՝ «ճարտարապետական առաջին գործերը զորոնք սելճուքները տեսան Անատոլուի մէջ՝ եղան հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը։ Անոնք գիտցան օգտուիլ այս օրինակներէն եւ լքեցին աղիւսը որ մեծաշնորհեալ նիւթն էր Իրանին։ Կարգ մը խարխափումներէ ետք՝ անոնք որոշ փոփոխութիւններ հաստատեցին ԺԲ. դարուն դէպի զուտ անատոլեան լուծում մը, որ իր լրումին պիտի հասնէր ԺԳ. դարուն»[102]։ Սակայն հայկական գմբէթն էր որ առաջին անգամ գրաւեց ուշադրութիւնը նոր աշխարհակալներուն, որովհետեւ անիկա ցայտուն նմանութիւն մը ունէր իրենց թիւրպէին հետ, ուր կային եռանկիւն հատուածներ վե-

բի ծածքին վրան։ Ըստ Թուրք պատմաբան Ասլանաբային՝ Թուրքերուն կը պատկանի գործածութիւնն այս եռանկիւնին, մինչդեռ անոր կարելի է հանդիպիլ սուրիական Կուրուսի դամբարանին եւ հայկական Տեկորի գմբէթին մէջ։

Թրքագէտ Թէլպէթ-Ռայս կ'ընդունի հայկական գմբէթին նախակայութիւնը Թուրք դամբանական կառոյցներու գմբէթներէն, միայն թէ կը յայտնէ թէ անոնց երկուքն ալ ներշնչուած են նոյն ազբիւրէն, այսինքն՝ Կեդրոնական Ասիոյ վրաններէն եւ Եգիպտոսի բուրգերէն, որոնց նմանակները վաղուց կային Սուրիոյ մէջ։

Այս կառոյցներուն մեծամասնութիւնը յաճախ չինուած է հայ վարպետներուն կողմէ եւ զարդարուած՝ հայկական զարդանախշերով, ինչպէս նաեւ երկրաչափական ընդելուզուած գիծերով, զոր Թուրքերն իրենց հետ բերին Իրանէն եւ Կեդրոնական Ասիայէն։ Սակայն, ինչպէս կը հաստատէ Փապուճեան՝ «յայտնի Թրքագէտներու եւ իսլամագէտներու վկայութիւնները... լաւագոյն հաստատումն են Անիի դպրոցի ճարտարապետական ազդեցութեան կարիճի մէջ Էմիր Սալտուխի, Դերջանի մէջ Մամա Խաթունի, Տիվրիկի մէջ Սիթթէ Մելիքի [եւ] Ամասիոյ մէջ Խալիֆաթ Ղազիի թիւրպէներուն վրայ։ Այս ազդեցութիւնը կամայ եւ ակամայ կը նուազի այնքան՝ որքան որ կոթողները կը հեռանան իրենց ներշնչման ազբիւրէն»[103]։ Կատարուած այս հաստատումէն ետք՝ Փապուճեան մանրամասն քննութեան մը կ'ենթարկէ այս բոլորը, եւ ապա կը հասնի որոշ եզրակացութեան մը, ըստ որուն՝ այն կառոյցը որ կ'ամփոփէ Սուրբ Հռիփսիմէի վկայարանը Վաղարշապատի մէջ, կառուցուած՝ Սահակ կաթողիկոսի կողմէ, չորս սիւներու վրայ կեցող ամպհովանի մըն էր, Օձունի դամբարանին հիւսիսային սիւնին արեւելեան կողմի հինգերորդ բաժնեակին մէջ քանդակուածին յար եւ նման։ Նոյն ժամանակաշրջանին՝ նոյնաձեւ վկայարաններ կառուցուած են երկրին զանազան կողմերը։ Բազմայարկ մատուռի այս ծրագիրը որ որդեգրուած է՝ յաճախ օգտագործուած է Հայաստանի մէջ մինչեւ տասնչորրորդ դար՝ կարգ մը ընդմիջումներով։

Իրանեան թաղմանական աշտարակները օժտուեցան գեղանափոր դամբարանով մը տասնմէկերորդ դարուն։ Կառուցումի այս ձեւն անցաւ Ազրպէյճանէն տասներկրորդ եւ տասներրորդ դարերուն եւ վերածուեցաւ Թրքական թիւրպէին։ Սակայն թիւրպէները ներշնչուելով հայկական գմբէթներէն՝ ստեղծեցին յատկեալ գմբէթ մը որ կը ծառայէր որպէս սրահ արտաքին զարդերով՝ մերթ իրանեան եւ երբեմն հայկական զարդանախշերով[104]։

3·

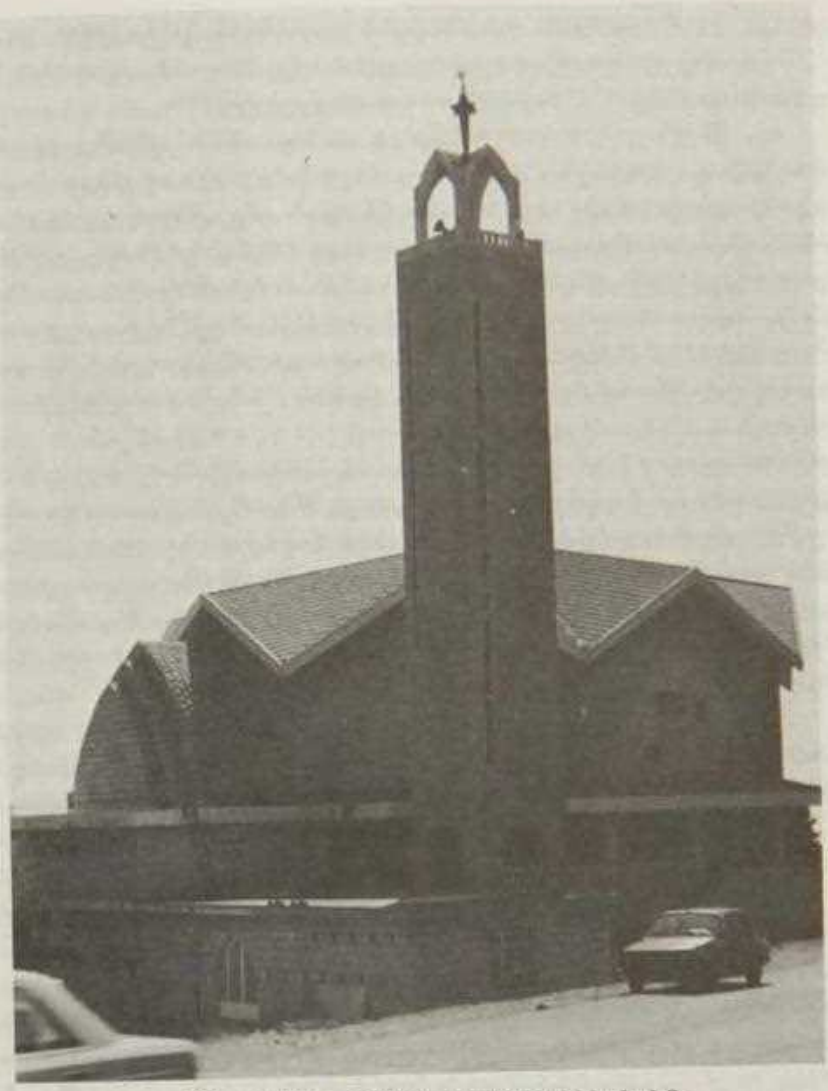
ՏԵՍԱԲԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

Բայց ամբողջական դարձնելու համար պատկերը Փասքալ Փապուճեան ճարտարապետին՝ անհրաժեշտ է տալ նաեւ իր կարծիքները: Անշուշտ հետաքրքրական պիտի ըլլար նկատի ունենալ իր բոլոր գործերը եւ մաղէ անցընել զանոնք: Սակայն հոս բաւ է տալ Հորիզոնի մէջ յայտնած իր կարծիքներն իսկ՝ ունենալու համար յօրինող ու կառուցող ճարտարապետի կողքին՝ իմացական մարդն ալ: Այսպէ՛ս ուրեմն·

ա· «Իմ կարծիքովս՝ արդի ճարտարապետութիւնը, մանաւանդ Լը Գորպիւզիէի[105] կամ իր ժամանակակից ճարտարապետներուն գործերը, ի մասնաւորի Գերմանիոյ եւ Զուիցերիոյ մէջ չինուած եկեղեցիները մեր ժամանակուան ճարտարապետութեան ոճին սքանչելի արտայայտութիւններն են: Բայց 60–70–ական թուականներէն ետք աւելի «արդի» ճարտարապետները դիւրացուցին իրենց աշխատանքը եւ ճարտարապետութիւնը վերածեցին առեւտուրի: Փնտռտուքէն հեռանալով՝ սկսան գիրար կապկել: Բացառութիւնը ամերիկեան երկնասլացներն են, որոնք նոր ոճ մը կը կազմեն: Արդի ճարտարապետութիւնը լաւ կը յարմարի անոնց արտայայտութեան ձեւին [եւ] տարածքին: Լը Գորպիւզիէ յառաջադէմ եւ յանդուգն ճարտարապետ մը եղած է, բայց միակն է զոր կարելի չէր ընդօրինակել· սակայն ընդօրինակեցին եւ վաճառականացուցին, դժբախտաբար: Մարսէյլի մէջ, Ամերիկայի մէջ կառուցած հսկայ չէնքերով ան իւրայատուկ ոճ մը բերած էր, այն ժամանակուան համար խնդիրներ լուծած, բնակարանային հարցերու, յետ–պատերազմեան հարցերու պատասխան յղացած էր: Բայց կրկնել այդ լուծումները կը նշանակէ ետին ընել[106]*:*

«Փոսք–մոտեռնիզմը[107] *իմ աչքիս փնտռտուքի չրջան է եւ չէ յանգած եզրակացուցիչ եզրի մը: Տեղ մը չէ հասած: Ժառնուրդ է անցեալի եւ ներկայի, ըսենք՝ Լը Գորպիւզիէի կամ գերմանացի Պէօմի եւ հին դարերու խառնուրդը: Կարծես թէ նոր ճարտարապետները կորնցուցին փնտռտուքի ճամբան: Արդեօ՞ք մեր դարն է, որ կը պարտադրէ արագ արտադրել եւ այդ պատճառով ալ ողորմելի ընդօրինակութիւններ ընել ամէն անկէ, չեմ գիտեր, չեմ կրցած պատասխան գտնել:*

«Բան մը յստակ կը մնայ ինծի համար· եթէ պատահէր որ ես վաղը նոր ապարանք մը ունենայի՝ պիտի չհետեւէի այս հոսանքին, որովհետեւ հասունութեան մը չէ հասած: Ընդհակառակն, պիտի

Մազրա՛աթ Քաֆարզըպիէճի եկեղեցին:

փնտռէի նոր պատասխան մը առջեւս դրուած հարցին իբր լուծում: Միշտ հակառակած եմ հետեւողականութեան[108], *հակառակ որ ինքս հայկական ճարտարապետութիւն ըրած եմ, հակառակ որ ուրիշ հին յարանուանութեանց համար ալ եկեղեցիներ չինած եմ: Կրնաս անցեալի կոթողներէն ներշնչուիլ, սակայն չես կրնար ընդօրինակել:... Պիտի փորձէի ինքս բան մը գտնել, անշուշտ արդիական հոսանքով... Թէեւ չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է արդի հոսանքը...»*[109]:

Բ. «...Ոճը արուեստագէտին, գեղարուեստագէտին կամ ճարտարապետին ճակատէն կախում ունի, անոր տքնաջան աշխատութեան

արդիւնքն է: Բայց հիմա նիւթականի յարած են [մարդիկ], չուտ պէտք է չինենք, չուտով պէտք է ծրագրուածը աւարտի, որ գանձենք անոր փոխարժէքը..., ուրեմն այս է արդիւնքը[110]:

«...Ամէն չրջան, ամէն դար իր անհատականութիւնը պէտք է [որ] ունենայ: Սակայն մա՛նաւանդ մեզի նման թիւով փոքր ժողովուրդներ պէտք է [որ] պահեն պապենական ոճը, ինչ որ ըսել չէ որ ատիկա անպայման քարով իրականացնենք կամ գմբեթաւոր չինենք [մեր կառոյցները]: Մեր պապենական ոճին մէջ բան մը կայ, որ մեզի կը խօսի. այդ բա՛նն է որ պէտք է [որ] գտնենք: Թէ ի՞նչ է այդ բանը՝ փնտռտուքի նիւթ է. անհատական փնտռտուքի: Ամէն արուեստագէտ պէտք է [որ] փնտռէ թէ ի՞նչն է հայկական, ի՞նչն է ռոմանական, ֆրանսական կամ ամերիկեան ոճը[111]:

«Եւ պէտք է [որ] փնտռենք այդ ոճը եւ իրականացնենք: Ամէն ոճ կը ներկայացնէ ազգի մը նկարագիրը: Մեր ժողովուրդը կը սիրէ քարը, կը սիրէ քարաչէն ծաւալը: Անկէ հոգեկան եւ աչքի հաճոյք կը ստանայ: Վայե՛լք մըն է ան իրեն համար: Շնչել մեր դարաւոր արտայայտչական ձեւը, բոլորովին տափակցնել, [եւ] Լը Գորպիւզիէի մը ճարտարապետութեան վերածել՝ ... նոյնիսկ Լը Գորպիւզիէ չ'ընդունիր այդ քառակուսի եկեղեցիներու գաղափարը...»[112]:

գ. «Մինչեւ հիմա հայկական եկեղեցիներ չինուեցան միմիայն արտասահմանի մէջ, իսկ Հայաստանի մէջ՝ ո՛չ: Այն բոլոր եկեղեցիներէն որոնք կառուցուած են Սիփիւռքի զանազան գաղութներուն մէջ՝ ո՛չ մէկը կը հաւնիմ: Աւելի ալ առաջ երթալով՝ նոյնիսկ իմ չինած եկեղեցիներուն մէջ յաճախ թերութիւններ կը գտնեմ, ... [եւ այս՝] որովհետեւ չատ մօտ են մեր հայրենիքի միջնադարեան ձեւերուն, [եւ] չեն արտայայտեր մեր քառներորդ դարու, քառնմէկերորդ դարու գաղափարները: Մեր ներկայ եկեղեցիները պէտք է [որ] լուսաւոր ըլլան: Միջնադարի եկեղեցիները խաւար էին, ամփոփ էին: Մենք պէտք է [որ] լուսաւոր չրջանակի մէջ ըլլանք: Շատ աւելի ժողովուրդ կը մտնէ մեր հիմակուան եկեղեցիներէն ներս, ուրեմն չրնչողականութիւնը պէտք է [որ] աւելի յարմար ըլլայ, օդը աւելի մաքուր ըլլայ...: Եւ այս ամէնը՝ բնական կերպով եւ ո՛չ [թէ] արուեստական սարքաւորումներով:

«Ուրիշ բան ալ կայ: Ես կը վախնամ որ մեր երիտասարդ ճարտարապետները քաջութիւն չունենան չատ ժամանակ տրամադրելու եւ մեր եկեղեցականներն ալ չընդունին աւելի արդիական ոճը: Ես որքա՛ն քրտինք թափեր եմ ոճի պատմութիւններու չուրջ...[113]:

«Նիւ Եորքի Ս. Վարդանը սիրած եմ՝ հակառակ իր կրող տարրերուն պողպատէ ըլլալուն: Տիթրոյթի եկեղեցին ալ, թէեւ բաւական ծանր երեւոյթ մը կը պարզէ՝ արտայայտութիւն մը ունի իր միջա-

վայրին մէջ եւ կը յիշեցնէ մեր Հայաստանը, եւ մեր սրտին կը խօսի ա՛յդ պատճառով։ ... Աւելցնեմ որ, հակառակ որ չատ դասական է, Անթիլիասի մայր տաճարը գեղեցիկ տուներ մը ունի եւ բաւական արդիական ձեւով կառուցուած է»[114]։

դ. «Հայաստանը, մինչեւ տասնեակ տարիներ առաջ, քարի երկիր էր, դիւրին էր քար ունենալ, նոյնիսկ երեսպատման քար։ Լաւ էր, որ ժողովուրդը Լենինի հրապարակին[115] չուրջի չէնքերը քարով է տեղծեր, որովհետեւ անոնք կը ներկայացնեն արժէք մը որ կը հրապուրէ ժողովուրդը։ Ճարտարապետութիւնը եւ զարդագիտութիւնը վերջ ի վերջոյ ժողովրդային գանգուածներու կրթման միջոցներ են։ Այն երկրին մէջ ուր ամէն ինչ փլած էր՝ Թորամանեանի ոճը կիրարկեցին, եւ հայկական այդ հրապարակը վերապրեցուց հայկական մոթիւները, զուարթնոցանման զոյգ սիւները, եւայլն։ Այս ընդունելի է։ Սակայն ասկէ ետք նորութիւն չկայ, ստեղծագործութիւն չկայ։ Նորութիւն բերելը տաղանդի ապացոյց է։ Մենք չինարար ժողովուրդ ենք, բացառիկ յատկութիւններ ունինք, սակայն չատ մեծ տաղանդ չունինք. տարուած ենք ընդօրինակելու։ Այս ըսել չէ թէ մենք արժէքաւոր բաներ չենք կրնար ստեղծել, սակայն՝ կա՛մ ժամանակ չենք ունեցած, կա՛մ քաղութիւնը պակասած է, կամ ալ պարզապէս պարտադրած են։

«Այսօր ալ այս բաները կը շարունակուին նոյն ձեւով։ Սակայն չեմ ուզեր յոռետես ըլլալ։ Կան արտադրութիւններ [գ]որոնք կը սիրեմ, օրինակի համար՝ Միջեռնականբերդի յուշարձանը։

«Այս վերջինը ծաւալներու հակադրութիւն մը կը պարզէ — սլացիկ կոթողը եւ միակտուր քարէ սրահը։ Այս բանը գեղեցիկ է։

«Ինչ որ չեմ հաւնիր «ցուլերու զանգակատուն»ն է (Սարդարապատը)՝ իմ ամենամօտիկ բարեկամիս՝ Ռաֆայէլ Իսրայէլեանի գործը։ Սակայն չէ յաջողած։ Այդ կոր պատը, իր մէջտեղի ծակով, ճնշիչ տպաւորութիւն կը թողու...։ Սարսափելի բան է։

«Միջեռնականբերդի համալիրը նո՛յնպէս. ոչի՛նչ նորութիւն։ Կը տարուիս խորհելու թէ ի՞նչ է [ան եւ] ինչո՞ւ չինած են [զայն]։ Ես դեռ կը նախընտրեմ երիտասարդական Պալատը, որ գոնէ որոշ նկարագիր ունի իր կամարաւոր պատուհաններով»[116]։

ե. «Հոյակապ կոթողներ ժառանգած ենք. արտադրած ենք ինքնուրոյն. օգտուած ենք քիչ թէ չատ Արեւելքէն, ըլլայ Պարսկաստանէն թէ կեդրոնական Ասիայէն եւ նոյնիսկ՝ Չինաստանէն։ Հակառակ այս ամենքին՝ ինքնուրոյն ոճ մը ստեղծուած է, որ չատ կը յարմարի մեր Հայաստանի մթնոլորտին։ Աքանչելիօ՛րէն։ [Մեր կոթողները] երբեմն հայկական լեռներու գագաթները կը պսակեն, [իսկ] երբեմն՝ կ՛երթան ու կը կծկուին ձորերու խորերը։

«Հիմա հարցը կու գայ ազդեցութեան, թէ ո՞ր չափով մենք ազդած ենք Արեւմուտքին: Կասկած չկայ, թէ Արեւմուտքը ճանչցած է մեր ոճը՝ ըլլայ խաչակիրներու միջոցով, ըլլայ մեր կղերականներուն կամ նոյնիսկ [մեր] վաճառականներու[ն] երթեւեկով, մանաւանդ մեր չինարարական ոճը: Ձեմ խօսիր գմբէթներուն մասին, [այլ] միայն ոճի՛ն: Հատուող կամարներու դրութիւնը աւելի չինարարական ձեւ է՝ քան ճարտարապետական ծաւալային տարր մը· այս մասին ալ իտալացիները եւ ընդհանրապէս Արեւմուտքի հետազօտողները կը պնդեն, որ մենք Եւրոպայի վրայ ազդած ենք: Եւ ճիշդ է, որ ազդած ըլլալու ենք, սակայն փաստեր չունին[ք], անժխտելի փաստեր:

«Վերջերս ձեռքս վաւերագիր մը անցաւ, ըստ որու[ն] Մլաթէն իսլամ ծագումով մէկը Գորտոպա գացեր եւ հոն մեծ փիլիսոփայ դարձեր է: Այդ շրջանին Հաքիմ Բ. Գորտոպայի մզկիթը կը չինէր: Այս մարդիկը մինակնին չէին ճամբորդեր, խումբեր կը կազմէին, որոնց մէջ միշտ չինարարներ ալ կը գտնուէին: Սակայն իսլամը անուններ չի պահեր· կը ջնջէ ե՛ւ անունները ե՛ւ ալ հետքերը: Նոյնը Ֆրանսայի մասին [ալ]: Իսկ ես չեմ համարձակիր հաստատելու բաներ՝ որոնց մասին փաստ չունիմ:

«...Ա՛ւ հասարակ... երբ գաղափար մը ունենամ եւ կարծեմ որ հետաքրքրական եւ ինքնուրոյն է ան՝ կը պրպտեմ այդ մասին, եւ կը կեդրոնանամ փոխազդեցութիւններու վրայ:... Կ'ընեմ բաղդատութիւններ՝ երբեմն ճիշդ, [եւ] երբեմն՝ սխալ: Ատոր համար ալ չատ չեմ համարձակիր գրել· քիչ կը գրեմ: Ձգոյշ եմ, որովհետեւ օգուտ չեմ տեսներ պնդելու բաներ՝ [զ]որոնք չեմ կրնար փաստել, եւ կը նախընտրեմ զուսպ ըլլալ: Ասով մէկտեղ՝ կարգ մը գրութիւններ ունիմ, [զ]որ[ոնք] կը փորձեմ վերջացնել, մանաւանդ հատուող կամարներու մասին: Այս նիւթը թէ ճարտարապետութեանս եւ թէ գիտական աշխատութեանս հոպին[117] է եղած: Ուրկէ՞ եկած են անոնք, եւ ո՞վ է զանոնք ստեղծողը· ի՞նչ բերած ենք մենք հայերս այս ոճի զարդացման մէջ...: Ա՛յս է [հիմնականը][118]»:

Գրել՝ ըրա՛ւ Փասքալ Փապուճեանը, քիչ կամ չա՛տ գրեց: Սակայն կարողացա՞ւ իր աւարտին հասցնել իր գործը, գիրով իր արտայայտութիւնը: Ի՛նչ որ կորզեց եւ ինչ որ գրեց՝ պիտի մնան անկորընչելի: Սակայն պիտի գտնուի՞ ոեւէ մէկը, որ մէկ կողքի բերէ զանազան կողմեր ցան ու ցրիւ ինկած իր գործերը, որոնցմէ հոս տրուեցաւ մաս մը միայն:

Պիտի գտնուի՞: Սպասե՞նք:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Կարօ Շամլեան, «Վաստակաւոր ճարտարապետ-գիտնական Փասքալ Փապուճեան», *Հորիզոն*, Մոնրէալ, 25 Յուլիս 1988, էջ 6: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Հորիզոն*, 25 Յուլիս 1988:
2. Նոյն:
3. Նոյն:
4. Վիգէն Ադդարեան, «Մտքի ճախրանքի արձիւը», *Հորիզոն*, Մոնրէալ, 23 Սեպտեմբեր 1991, էջ 14:
5. Կ'ակնարկէ Հ. Բ. Ը. Միութեան Յովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկրորդական Վարժարանի Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկին:
6. *Հորիզոն*, 25 Յուլիս 1988, էջ 11:
7. Նոյն, էջ 6:
8. Նոյն:
9. Կարօ Շամլեան, «Փասքալ Փապուճեան, ափսո՛ս, մեկնեցաւ ի սպառ», *Հորիզոն*, Մոնրէալ, 11 Նոյեմբեր 1991, էջ 14: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Փասքալ Փապուճեան»:
10. Փապուճեան իր ցանկը կու տայ ֆրանսերէնով:
11. Հարցազրոյցի մը ընթացքին՝ Փապուճեան կը խօսի Սուրբ Նիխա - Սուրբ Գրիգոր Մայր Տաճարի մասին, ու կ'ըսէ թէ «ինծի համար կարեւորագոյնը, ներկայ պայմաններուն մէջ, աղօթարան մը մէջտեղ հանել էր, որ սիւներով եւ մոյթերով խճողուած չըլլար եւ [որուն] խորանը տեսանելի ըլլար աղօթողին: Սա ինծի յիշել տուաւ հայկական գաւիթները, որոնց մէջ հատուող կամարները սքանչելի լուծում կու տային: Անշուշտ Բարիզ ծանրութեան պատճառով տարածութիւնը չէին կրնար մեծցնել, եւ խոշորագոյնը որ կայ Հաղբատի 11-13 մեթր չափուող գաւիթն է: Հարցը, ինծի համար, ծաւալն էր, եւ [զ]այն լուծելու համար կարելի միակ շինանիւթը երկաթ-պէթոնն էր: Առաջին փորձը որ ըրի Պէյրութի հայ կաթողիկէ Ս. Նիխա եկեղեցիին գաւիթն էր, ուր կիսակլոր հայկական կամարներ գիրար կը խաչածեւեն, միայն՝ պէթոնէ»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:
12. Փապուճեան կը յայտնէ, թէ «երբ ինծի յանձնուեցաւ Բաղդէսեան Ս. Թէրէզ եկեղեցիին շինութիւնը՝ [տարածքի] նոյն հարցը ծագեցաւ անշուշտ: Հոս ալ հատուող կամարներ գործածեցի, միայն թէ հոս կիսակամարներ չէին, այլ՝ ուղիղ գիծեր կը կազմէին· այս կերպ երկաթ-պէթոնէ կամարներ (կամ *ֆորմիքներ*) գործածելով ստացուեցաւ սրահ մը, որուն չափերը իրենց 26 մեթրով շատ կ'անցնէին մեր միջնադարեան եկեղեցիներու ծաւալէն: Այս հայկական արդիականացած կամարներուն վրայ կը նստեցնէի գիկուրաք մը, որ չէնքին «բաղդէսեան» երեւոյթ կու տար, միայն թէ հայկական յեմարանի [մը] վրայ նստած»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:
13. Հարէթ Միրի Աստուածածնայ եկեղեցին կը հանդիսանայ մէկ ծնունդը հայկական ճարտարապետութեան: Այսպէս, ըստ Փապուճեանի իսկ հաստատումին, «1964-ին Պէյրութի արուարձան Հարէթ Միրի *Նոթր Տամ* [Աստուածածին] եկեղեցիի կառուցման համար վեց անկիւնաւոր հատումներ յղացայ, ինչ որ երկաթ-պէթոնէ *քրուագէ-ա'օժիւ*ներ կը գոյացնէր եւ որոնց

վրայ կը ճատէին 7 ամ· հաստութեամբ նախաշինուած (*փրեֆապրիք*) պերոնէ սալերը: Այս ալ կը հանդիսանար հայկականէն սերած ճարտարապետութիւնը միջազգայնացնելու առաջին փորձս»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:

14· Մոնրէալի *Հորիզոն* շաբաթաթերթին շնորհուած հարցազրոյցի մը ընթացքին Փապուճեան կը յայտնէր թէ Պէյրութի հայ կաթողիկէ Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցիի կառուցումի շրջանին էր որ «բանաստեղծ Սարմէնն իր «Հայապատում» բանաստեղծութեան մէջ լման գլուխ մը յատկացուցած էր ինծի, Հալէպի հայ կաթողիկէ եկեղեցիին կառուցումէն եմ: Իրօք այս եկեղեցին մեր է· դարու կոթող Զուարթնոցի հետեւողութեամբ յղացուած է···»: Տես՝ *Հորիզոն*, 25 Յուլիս 1988, էջ 6: Սարմէնի էերբուածին համար տես՝ Սարմէն, *Սիրա*, Երեւան, 1981, էջ 12: Իսկ էերբուածին ամբողջութեան համար տես՝ նոյն, էջ 8–14:

15· Միջոցի եւ տարածի իր որոնումին մէջ՝ Փապուճեան փորձեց բազմաթիւ ձեւեր, բայց մանաւանդ՝ հայկական կիսակամարներու դրութիւնը: «Ճեմոյ բախտը ունեցայ Ռագգայի մէջ (հիւսիսային Սուրիա), Տէր Զօրի մօտ յուշամատուռ մը շինելու՝ Հալէպի Եպիսկոպոսին փափաքով»՝ կը հաւաստէ անիկա: «Այս հայկական եկեղեցին սրտիս աւելի կը խօսէր, ուրեմն փորձեցի ներքացնել գիծերը՝ փոխանակ հաստ կամարներու այս անգամ զգոյշ, զուգահեռ եւ կոտրած գերաններ գործածելով»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:

16· Երուանդ Պապայեան, «Ազգային մեր կորուստները — Փաստալ Փապուճեան տաղանդաւոր ճարտարապետը», *Նոր Օր*, Լոս Անճելըս, 28 Նոյեմբեր 1991, էջ 6:

17· «Փաստալ Փապուճեան», էջ 14:

18· Պապայեան, էջ 6:

19· «Փաստալ Փապուճեան», էջ 14:

20· Խթա՞ն:

21· Ադդարեան, էջ 14:

22· Փաստալ Փապուճեան, «Հայ ճարտարապետ Մեծն Սինան եւ իր գործը», *Բագին*, Բ· տարի, թիւ 11, 1963, էջ 41: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ «Հայ ճարտարապետ»:

23· Փաստաթուղթերը լոյս տեսան **Tarih-i Encume-i Mecmuasi**, cilt I, sayi 5, Temmuz, 1930 - Mayis 1931-ի մէջ: Նշուող փաստաթուղթին համար տես՝ նոյն, Mayis, 1931, s. 10, իսկ անոր մէկ թարգմանութեան համար՝ «Հայ ճարտարապետ», էջ 43: Տես նաեւ՝ *Գափամաճեան Գրպանի Տարեցոյց*, Պոլիս, 1932, էջ 202–203:

24· «Հայ ճարտարապետ», էջ 43:

25· Նոյն, էջ 44:

26· Հրամանատար:

27· «Հայ ճարտարապետ», էջ 45:

28· Նոյն:

29· Իսլամական աստուածաբանական վարժարան:

30· Փոքր մզկիթ, աղօթարան:

31· «Հայ ճարտարապետ», էջ 49:

32· Նոյն:

33· Նոյն:

34· Նոյն, էջ 50:

35. Վարպետ գործաւոր:
36. «Հայ ճարտարապետ», էջ 50:
37. Նոյն, էջ 51:
38. Նոյն:
39. Pascal Paboudjian, «La cathédrale d'Etchmiadzine à la lumière des découvertes récentes», Jean Mécérian, s.j., **Histoire et institutions de l'Eglise Arménienne**, Beyrouth, 1965, p. 348. ասկէ ետք կը նշուի որպէս «La cathédrale»:
40. Նոյն, էջ 356:
41. Ըսել կ'ուզուի՝ Լուսաւորիչի կառուցուած Մայր Տաճարի:
42. «Զահար-բագը կոթող մըն է, որ կը բաղկանայ գմբէթ մը շալկող չորս սիւներով կառոյցէ մը: Անիկա կը ծառայէր որպէս կրակապաշտութեան մեհեան եւ կը պարունակէր բացօթեայ ատրուշան մը, որուն շուրջ կը հաւաքուէին հաւատացեալները»: Տես՝ «La cathédrale», p. 360:
43. Նոյն, էջ 380:
44. Փ. Փապուճեան, «Որոնումներ հայկական «բագիլիկա»ներու ուղղութեան շուրջ», *Ահեկան*, Ա. տարի, Պէյրութ, 1966, էջ 64: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Որոնումներ»:
45. Նոյն, էջ 64:
46. Նոյն, էջ 65:
47. Նոյն, էջ 68:
48. Նոյն, էջ 70:
49. Նոյն, էջ 71:
50. Ըստ *Ահեկան*ի խմբագրութեան՝ «այս յօդուածը խտացումն է գլխաւոր այն միտքերուն, որ Պ. Փասքալ Փապուճեան կ'արտայայտէ պատրաստութեան մէջ եղող փրանսերէն աշխատութեան մը մէջ՝ նուիրուած բանաերորդ դարու սփիւռահայ ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան: Խտացումը կատարուած է յատկապէս «Ահեկան»ի համար»: Տես՝ *Ահեկան*, Ե. տարի, Դարուն-Ամառ, Պէյրութ, 1970, էջ 37:
51. Փասքալ Փապուճեան, «Հայ[կական] ճարտարապետութիւնը Սփիւռքի մէջ», *Ահեկան*, Ե. տարի, Դարուն-Ամառ, Պէյրութ, 1970, էջ 39: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Հայկական ճարտարապետութիւնը»:
52. Նոյն, էջ 41:
53. Նոյն, էջ 42:
54. Նոյն, էջ 43:
55. Փապուճեանն իմիջ է որ կը հաստատէ թէ «այս աշխատանքի ընթացքին մեծ դժուարութիւններու հանդիպեցայ կենսագրական ծանօթութիւններու հաւաքումի նիգիս մէջ: Հանդէսներն ու թերթերը, որոնք ամբողջ սիւնակներ կը յատկացնեն նկարիչներուն, բանդակագործներուն եւ երաժիշտներուն՝ կարծես մոռցած են այս բազմերես գիտնականները, որոնք միւսներուն չափ արուեստագէտ՝ նկարիչի մը պէս կը կարգաւորեն յոյսի ու շուքի խաղերը, գիծերն ու մակերեսները, բանդակագործի մը պէս կը սահմանեն ծաւալներու հաւասարակշռութիւնն ու հակադրութիւնը, եւ խմբավարի մը պէս երգիչ կու տան անշուշտ իրերը՝ կազմակերպելով միջոցը, ուր ընկերութիւնը կ'ապրի ու կը գործէ»: Տես՝ «Հայկական ճարտարապետութիւնը», էջ 40:
56. Նոյն, էջ 45: Փապուճեան իմիջ ալ կամարներու խաչածեւումի այս սկզբունքը օգտագործեց Պէյրութի բաղդեական Սրբուհի Թերեզա եկեղեցիին

մէջ՝ «աղեղները [զ]իրար խաչածեւող *փորձիքո*ներու վերածելով, որովհետեւ ամոնմ ունի դիւրին իրագործելի եղ երկաթ-պերոնով»: Տես՝ «Հայկական ճարտարապետութիւնը», էջ 40:

57. Նոյն, էջ 57-56:
58. Նոյն, էջ 53:
59. Նոյն, էջ 56:
60. Նոյն, էջ 53:
61. Pascal Paboudjian, «Relation des Arméniens et Syriens du première siècle avant J.C.», **Armenian Studies : Annals of the Lebanese Association of Armenian University Graduates**, Beirut, 1973, p. 145. ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Relation»:
62. Այժմ՝ Թուտմոր:
63. Այժմ՝ Համա:
64. «Relation», p. 142.
65. Նոյն, էջ 144-145:
66. Հոս ակնարկ է տպագրական սխալը: Այս երկու անջատ անունները պիտի կազմեն մէկ անուն՝ Խոսրով Անձեւացի:
67. Կ'ակնարկուի Մովսէս Խորենացիին:
68. Պիտի ըլլայ՝ Դաւիթ Անյաղթ:
69. «Relation», p. 153.
70. Նոյն, էջ 124-126:
71. Նոյն, էջ 126-130:
72. Նոյն, էջ 130-135:
73. *Երերոյք* վերնագրուած եռալեզու այս հատորին բաղկացուցիչ մասերն են՝ Փաստալ Փապուճեան, «Երերոյքի տաճարը — Վերլուծական-նկարագրական ուրուագիծ», էջ 5-15 եւ 59-64· Ատրիանոյ Ալփակոյ-Նովելլոյ, «Քրնեական ուրուագիծ», էջ 16-27 եւ 64-68, եւ Տիգրան Գ· Գույումճեան, «Ժամանակագրական պատկեր», էջ 28-29 եւ 68-69, եւ «մատենագիտութիւն», էջ 31: Հատորն ունի նաեւ 14 գունաւոր եւ 15 սեւ ու ճերմակ նկար, 30 գծանկար, 15 յատակագիծ եւ երեք քարտէս:
74. Pascal Paboudjian et al., «La basilica di Ererouk», **Ererouk**, Documenti de Architettura Armena, Venezia, 1977, p. 6, e 59. ասկէ ետք կը նշուի որպէս **Ererouk**·
75. Նոյն, էջ 6 եւ 59:
76. Նոյն, էջ 6 եւ 60:
77. Նոյն:
78. Այս մասին տես՝ Նոյն, էջ 8-14 եւ 60-63:
79. Նոյն, էջ 14 եւ 63:
80. Նոյն, էջ 14 եւ 63-64:
81. Ըստ աւանդութեան մը՝ Կարինի իշխան Իզգէտտին Սալտուխիի աղջիկը: Այս մասին տես՝ Pascal Paboudjian, «Le mausolée de Mamakhatun à Terjan et les monuments de l'Ecole d'Ani», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Պէյրութ, 1979, էջ 212: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Le mausolée»:
82. Նախապէս կ'ընդգրկէր Խաչէն եւ Տրտու գետերու միջին եւ ստորին աւազանները, ուր կը գտնուէին Արցախի Մեծարաւէտ եւ Ուտիք նահանգի Առանուռտ եւ Առանձակ գաւառները: Արաբական որոշ աղբիւրներ զայն կը գետեղեն Երասխէն մինչեւ Կովկասեան Լեռնաշղթան: Տես՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ· 1, Երեւան, 1974, էջ 524-525:

83. Մանօթ է նաեւ էլտեմիզ անունով:
84. «Le mausolée», p. 210.
85. Նոյն, էջ 211:
86. Նոյն, էջ 217:
87. Նոյն, էջ 218:
88. Նոյն:
89. Նոյն, 233:
90. Կ'ակնարկուի Մամա Խաթունին:
91. «Le mausolée», p. 237.
92. Այս ուսումնասիրութիւնը:
93. «Le mausolée», p. 237-238.
94. «Մահէն եոթ մարդու մը թաղուած վայրին հողը· գերեզման, շիրիմ· մեծ րապէս կը ծառայէ որպէս ուխտագնացութեան վայր»: Տես՝ Շեմսէտտին Սամի, *Գամուսը Թիւրքի*, Տէր Սաատէթ, Z. 1317 [Պոլիս, 1899–1900], էջ 394:
95. Ատրուշաննիրը:
96. Pascal Paboudjian, «Martyrium Arménien à étage : Ses origines, son influence», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Պէյրութ, 1982–1984, էջ 70: Ասկէ եոթ կը նշուի որպէս «Martyrium»:
97. Կրօնական կառոյցի մը գմբեթարդ ծածկ:
98. Գմբեթարդ ծածկ:
99. Սկզբնաղբիւրը *գուրկան* կը կոչէ զանոնք:
100. «Martyrium», p. 87.
101. Նոյն, էջ 88:
102. Նոյն:
103. Նոյն:
104. Նոյն, էջ 94:
105. Ջուիցերիացի–ֆրանսացի նկարիչ եւ ճարտարապետ· հիմնադիրներէն է *Փիւրիզմի*, որ կը ձգտէր գիծերու յստակութեան եւ միայն հիմնականներուն: Մանօթ՝ որպէս հնարիչը նոր ձեւերու՝ դարձաւ առաջնորդներէն պետնի օգտագործումի կարելիութիւններուն: 1920-ին նկարիչ Օզենֆանի հետ հիմնեց **L'Esprit Nouveau** պարբերաթերթը, որ պիտի ըլլար խօսնակը *փիւրիզմի*: Մնաց 1887-ին՝ մահացաւ 1965-ին: Իր մասին տես՝ Georges Charensol, **Les Grands Maîtres de la Peinture moderne**, Paris, 1967, p. 180-181, Albert Sehug, **L'Aventure de l'Art moderne**, Baden-Baden, 1971, p. 124, 202-207 եւ 224, եւ José Pierre, **Le Cubisme**, Lauzanne, 1966, p. 122-123, ÿ 174:
106. Այսինքն՝ ընդօրինակել:
107. 1980–ական թուականներուն Միացեալ Նահանգներու մէջ սկսած ճարտարապետական շարժում մը, որ փորձեց դասական եւ վերածննդեան ճարտարապետութեան ձեւերը երկնաքերներու վրայ եւ տուաւ անոնց ապակեայ տանիքներ ու կոր գիծերու համադրութիւն մը:
108. Ըսել կ'ուզուի՝ հետեւորդութիւն:
109. *Հորիզոն*, 25 Յուլիս 1988, էջ 11:
110. *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:
111. Նոյն:
112. Նոյն:
113. Նոյն:
114. Նոյն, էջ 7:

115. Ա.յժմ՝ Ազատութեան Հրապարակ:
116. *Հարիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 7:
117. *Հարիզոնի* խմբագրութիւնը գայն կը թարգմանէ «սիրազեղում», որ հիմնովին սխալ է:
118. *Հարիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 7:

Ե. Պ.

PASCAL PABOUDJIAN AND HIS WORK

(SUMMARY)

YERVANT BARSOUMIAN

The article is an overall study of the man that Pascal Paboudjian was, his engineering and architectural prodigee, his views on the Armenian past and modern architectural expression and its style, and the innovations he introduced in roof-supporting arcs, columns and pillars in the large-spaced cathedrals and churches, both Armenian and foreign.

The author has divided his study into three major sections of which the first, after giving a short biography of the renowned Armenian architect, gives two lists: of these the first is an enumeration of eight articles in Armenian, French and Italian and published in various periodicals and publications, while the second is a list of the churches, cathedrals and various buildings constructed by Paboudjian.

The list of articles is made of:

I. The Armenian Sinan The Great and his work (in Armenian);
II. The Cathedral of Etchmiadzin in the light of recent archeological discoveries (in French);
III. Some research of the geographical direction of the Armenian basilicas (in Armenian);
IV. The Armenian architecture in the Armenian Diaspora (in Armenian);
V. Armeno-Syrian relations from the first century B.C. to the seventh century A.D. (in French);
VI. The Basilica of Ererouk (in Italian, French and Armenian);
VII. The mausoleum of Mamakhatun at Terdjan and the monuments of the School of Ani (in French);
VIII. The multi-storied Armenian martyrium: its origins and influence (in French);

The third section of the study is a compilation from various sources of the Armenian architect's views on Modernist and Post-modernist Movements in world architecture, the artist and his style, modern Armenian churches and cathedrals of the Armenian Diaspora and other buildings in Armenia, and the influence of the Armenian architecture on the world architecture.

ՎԱՍՆ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆԻ

ԽԱՐԲԵՐԴ՝ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ «ՍՊԱՆԴԱՆՈՑ ՆԱՀԱՆԳԸ»

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Տասնչորս Դեկտեմբեր 1922–ին Լոզանի մէջ կայացող Ռազմերկրային ցանձնաժողովի տասնհինգերորդ նիստին որ նուիրուած էր հայ–թուրք յարաբերութիւններու քննարկումին՝ Ազգաղուխեան ժողովի Միացեալ Թուրք Պարտուիրակութեան պետ Իսմէթ Ինէօնիւն առանց խպնելու կը յայտարարէր յատենի ժողովոյ թէ թուրքերուն ձեռքերը որոնք զբաղած էին աշխատանքով օտար ներխուժումէ քանդրւած ու քայքայուած իրենց սեփական երկիրէն ներս՝ ամենէն մարթուր ձեռքերն էին, թէ անոնք բռնութիւն չէին գործած բնաւ, թէ երբեք ներխուժած չէին ուրիշներու հող հայրենիքէն ներս եւ սահմաններէն, եւ առ այդ ալ՝ բնաւ չէին վախնար ուրիշներու ձեռքերուն հետ բազդատութեան դրուելէ[1]: Այն ատեն ժողովասրահէն ներս գուցէ գանուեցան քանի մը հոգի, որոնք կասկածով, եւ թերեւս ալ խեթ նայեցան Իսմէթ Ինէօնիւյի քիւրտի լայնաբաց աչքերուն եւ ըսին ոչինչ, չատ հաւանաբար չուզեցին ալ ըսել որեւէ բան՝ լաւապէս գիտնալով որ Ինէօնիւն կը ստէր պարզօրէն, թէ իրենք պարտաւոր էին ընդունելու թուրք զինուորական–քաղաքագէտին յայտարարութիւնը, որովհետեւ ա՛լ ուժ չունէին կռուելու, խեղճացեր էին անխմանալի կերպով, եւ մանաւանդ գիտէին, խորապէս գիտէին, թէ թուրքին հետ դիւանագիտական ի՞նչ ազատ խաղ կը խաղար իւրաքանչիւրն իրենցմէ: Եւ այն ատեն, ժողովասրահէն ներս տեղ մը, սեղանի մը առջեւ նստած եւ զանազան ազգերու պատկանող պաշտօնական ազգրողներ արձանագրեցին արտայայտուածն որպէս անբեկանելի հաստատում ներկային համար ու վաղուան, եւ զայն հրիտակեցին գալիք պատմաբաններուն՝ որպէս վկայութիւն եւ փաստագիր:

Իրա՛ւ ալ՝ ո՛չ մէկը փորձեց հերքել յայտարարուածն այն ատեն, որ խեղաթիւրումն էր ու նենգափոխումը ճշմարտութեան եւ պատմութեան արձանագրած իրականութիւններուն: Կար ամբողջ աշխարհ մը արիւնի եւ արցունքի, ջարդի ու կոտորածի, առեւանգումի եւ յա–

փրչտակութեան, քայքայումի եւ աւերածութեան, եւ ոչնչացումի ու բնաջնջումի, որուն ճակատին խարանուած կը մնար պիտակը Օսմանեան կայսրութեան: Այն տեն տակաւին կեանքի չէր կոչուած «ցեղասպանութիւն» եզրը: Սակայն նիստին ներկայ եղող քիչ մը ամէն մարդ գիտէր քաչն ու կչիռը կատարուած յայտարարութեան, եւ իսկական ծանրութիւնը անով հերքուող ճշմարտութեան: Սակայն ա-նոնցմէ ո՛չ ոք փորձեց հակադարձել, ո՛չ այդ օր եւ ոչ ալ անկէ ետք: Իրականութեան մէջ՝ Հայկական Տասնհինգին եւ անոր յաջորդող տարիներուն վոթած հայու, յոյնի, ասորիի, քաղդէացիի եւ արաբի արիւնը չէր իսկ չորցած ձեռքերուն վրան Ինէօնիւին, թուրք իր բարեկամներուն եւ քիւրտ իր արենակիցներուն: Օսմանեան Աշխարհը խեղդամահ էր եղած յորձանքովը ոչ-թուրք արիւնին, ու կար բնական կամ գերբնական ոչ մէկ ուժ որ կարենար լուալ ու մաքրել անոր ձեռքերը՝ թանձրացող մածուկէն այդ արիւնին:

Միամիտ ըլլալու է հաւատալու համար վերջին սա հաստատումին: Այսօր, ինչպէս երէկ, Միջին Արեւելքի պատմութեամբ զբաղող ո՛րեւէ ուսանող աւելի՛ քան վստահ է անհերքելիութեանը Ինէօնիւի յայտարարութեան եւ սմսեղուկ խաղին քաղաքագէտներուն, որոնք տակաւին երէկ, եւ, ինչո՞ւ չէ, նո՛յնիսկ այդ պահուն երբ իրենք նստեր էին ժողովի Ինէօնիւի հետ՝ ստացեր էին, եւ կը ստանային ալ, թուրքին Թրքութիւնը վկայագրող թուղթերն ու տեղեկագիրներն իրենց դիւանագիտական, կրօնական, կրթական եւ առողջապահական ներկայացուցիչներուն, որոնց յղած թուղթերը արդէն իսկ կազմեր էին, ու կը կազմէին տակաւին, լեռնակուտակ բարձրացող դէզերը արխիւային նիւթերուն: Այժմ Հայոց Պատմութեան վերջին մէկդարեայ չրջանով հետաքրքրուող կայ ո՛չ մէկ ուսանող, որ չգիտնայ տակաւութիւնը ժամանակի փոչիին ներքեւ հեծող արխիւային այս նիւթերուն, որոնցմէ ոմանք կա՛մ կը փճացուին[2] կամ ալ կը վաճառուին որպէս հին թուղթ[3]:

Ի՛նչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը զանազան դիւանատուներու մէջ գոյութիւն ունեցող արխիւային նիւթերու մասին՝ թուղթերու բարձրացող դէզերուն վրան եկաւ աւելնալու 9 Փետրուար 1918 թուակիր ընդարձակ տեղեկագիր մը եւս, որ կը կրէր ստորագրութիւնը Յարբերդի հիւպատոսական չրջանի ամերիկեան հիւպատոս Լեսլի Ամմերթըն Տէյվիսի, եւ զոր, հիւպատոսական այլ նիւթերու հետ, 1989-ին լոյսին տուաւ Սուզան Ք. Պլէոը՝ իր գրիչին պատկանող ընդարձակ յառաջաբանով մը[4]: Հիւպատոս Տէյվիսն իր պաշտօնատեղին՝ Մեզիրէ հասաւ 31 Մայիս 1914-ին եւ հոն մնաց մինչեւ որ Լուզիթանիոյ դէպքէն ետք, 6 Ապրիլ 1917-ին, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու իշխանութիւնները պատերազմ յայտարարեցին նախ՝

Գերմանական եւ ապա՝ Աւստրօ-Հունգարական եւ Օսմանեան կայսրութիւններուն դէմ, որոնց որպէս հետեւանք՝ Տէյվիսն ստիպուեցաւ ձգելու իր պաշտօնատեղին 16 Մայիս 1917-ին:

Ըստ հիւպատոս Տէյվիսի՝ չա՛տ էր ընդարձակ Խարբերդի հիւպատոսական շրջանը եւ կ'ընդգրկէր Տիգրանակերտի սահմաններէն մինչեւ Կովկասի փեշերն ինկող հողամասը: Բոլոր այս տարածութիւնը որ կը պարունակէր ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանը՝ ունէր լոկ քանի մը օտար ներկայացուցիչներ: Տէյվիսի համար մերձաւորագոյն հիւպատոսարանները կը գտնուէին Տիգրանակերտի մէջ՝ ուր կար անգլիական հիւպատոս մը, եւ Կարինի մէջ՝ ուր կը գտնուէր գերմանական հիւպատոսարան մը: Ամերիկեան մօտակայ հիւպատոսարաններ էին Հալէպինը եւ Տրապիզոնինը[5]: Այս բոլորն իրեն համար կը նշանակէր բացարձակ մեկուսացում՝ մանաւանդ 1914-ի երթեւեկի պայմաններուն տակ եւ սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, ուր կը պակսէր նուազագոյն չափով իսկ ընդունելի ու գործածելի ցանց մը ճամբաներու եւ երթեւեկի տանելի ապահովութիւն:

Տէյվիսի համաձայն՝ Խարբերդի նահանգն ունէր մօտ կէս միլիոն բնակչութիւն, որուն հայեր էին գրեթէ հարիւր չիսուն հազարը: Խարբերդ քաղաքն ունէր երեսուն հազար բնակիչ եւ իշխող դիրք մը Խարբերդի դաշտին վրայ: Մահմետական էր մեծամասնութիւնն այս բնակչութեան, սակայն դաշտի հարիւրէ աւելի գիւղերուն կէսէն աւելին կը պատկանէր հայերուն[6]: Այժմ, կը հաստատէր Տէյվիսն իր 9 Փետրուարի ընդարձակ տեղեկագիրով, «այս գիւղերուն գրեթէ բոլորն ալ աւերակ են... եւ անոնց բնակիչները՝ մեկնած»[7]:

Իրա՞ւ մեկնած՝ թէ ոչ բռնի տեղահանուած՝ պիտի հարց տար անկողմնակալ ուսանողը Հայոց Պատմութեան վերջին մէկդարեայ ժամանակահատուածին: Աւելին՝ պիտի հարց տար տակաւին, թէ ինչո՞ւ էին աւերուած հայուն այս գիւղերը, ի՞նչ էր պատահած հայուն դաշտ ու արօտին, եւ դպրոց ու եկեղեցիին... Ո՞վ պիտի պատասխանէ այս հարցումներուն, որոնց ո՛չ իսկ մէկ անգամ փորձեց պատասխանել եւ եթէ ոչ ճշմարիտ՝ գէթ ճշմարտանման պատասխան մը ձեւակերպել Հայկական Տասնհինգէն ետք իրարայաջորդ որեւէ թուրք իշխանութիւն: Ըստ մինչեւ հիմա տրուած օսմանեան թէ թրքական բացատրութիւններուն՝ հայերը կային երէկ եւ չկան այսօր՝ որովհետեւ մեկնեցան անոնք վախնալով վրիժառութենէն օսմանեան իշխանութեան եւ թուրք ժողովուրդին[8]: Ըստ թուրք պատմագրութեան՝ յեղափոխականներ էին հայերը, ըմբոստ եւ զինուած, ու մանաւանդ՝ հակաթուրք եւ գործակից անոնց՝ որոնց հետ կենաց եւ մահու գուպարի էր ինկեր Աչխարհը Օսմանին[9]: Ապա՝ կար նաեւ աւերածու-

թիւնը բնութեան: Կանգուն էին այս գիւղերն երբ լքեցին ու անդարձ մեկնեցան տէրերն անոնց, իսկ բնութիւնն ի՛նք փլատակի վերածեց զանոնք: Ո՞վ կրնար դէմ կենալ բնութեան ուժերուն:

Այսօր բազմաթիւ են Թրքական այն գործերը, որոնք կը միտին այսքա՛ն միամիտ ձեւով ներկայացնել հայ-թրքական յարաբերութիւնները Հայկական Տասնհինգի չրջանին[10]: Ըստ անոնց՝ չեղաւ որեւէ ջարդ, հայերը չենթարկուեցան որեւէ կոտորածի, եւ գործադրուեցաւ ոչ մէկ խժդժութիւն[11]: Ապա՝ սուտ են եւ յերիւրածոյ բոլոր այն հրահանգները, փաստաթուղթերը, հրամանները, որոշումները, հեռագիրներն ու յայտարարութիւնները՝ զորոնք հայերն այժմ կը ներկայացնեն որպէս ճշմարիտ[12]: Չէր պատահած եւ չպատահեցաւ ալ որեւէ ջարդ, որեւէ կոտորած, որեւէ սպանդ: Եղածը տեղափոխումն էր հայերուն՝ զանոնք հաստատելու համար աւելի ապահով վայրեր՝ պատերազմի գօտիէն հեռու: Այն աստեն օսմանեան իշխանութիւնները վարուեցան հայրաբար եւ տարագրուող հայերուն ապահովեցին անոնց բոլոր կարիքները, հանգիստն ու ապահովութիւնը խաղաղ ու անվտանգ տեղափոխումի մը համար: «Իրականութեան մէջ», կը կեղծեն օսմանեան իշխանութիւնները, «ինչպէս որ հիմա իսկ ցոյց տուինք, կայսերական կառավարութիւնը ձեռք առաւ կարելի բոլոր միջոցառումները՝ պաշտպանելու համար կեանքն ու ստացուածքը այն հայերուն որոնց փոխուած էր բնակավայրը, եւ երբեք չդադրեցաւ յարգելէ անոնց օրինական իրաւունքները»[13]:

Այս բոլորին ճի՛շդ հակառակն է որ կը վկայեն օտար ականատեսները սակայն: Անոնցմէ մէկը՝ դանիացի Հանսինա Մարխէրը որ Խարբերդի Գերմանական կարմիր Խաչի բոյժքոյրերէն մէկն էր՝ հասնելէ ետք Պազէլ՝ կը գրէր թէ «առժամեայ կերպով կարինի համար որոշուած գերման դերհիւպատոսը (հիւպատոսն ինք գերի էր ինկած Ռուսիոյ մէջ) կ'անցնէր Խարբերդ քաղաքէն 16 Մարտ 1915–ին՝ գերման երկու զինուորականներու հետ, եւ կարգադրեց այդ երեկոյ ընթրել Գերմանական կարմիր Խաչի պաշտօնէութեան հետ՝ իր յարգանքները մատուցանելէ ետք կուսակալին: [Ընթրիքին համար] որոշուած ժամուն երեցան լոկ երկու զինուորականները: Ըսին թէ դերհիւպատոսին հետ այցելեր էին կուսակալին, բայց ժամանակ մը ետք կուսակալը ցոյց էր տուեր թէ տաղտկալի կը գտնէր իրենց ներկայութիւնը, ուստի հեռացեր էին՝ ձգելով կուսակալն ու դերհիւպատոսը միասին: Անիկա՝ [դերհիւպատոսը] հասաւ երեկոյեան մօտ 9·30–ին՝ մեծապէս յուզուած վիճակով եւ անմիջապէս պատմեց անոնց իր տեսակցութեան նպատակը: Կուսակալը յայտարարեր էր իրեն թէ Թուրքիոյ հայերը անհրաժեշտ էր, եւ պիտի անպայման բնաջնջուէին: Անիկա ըսաւ թէ անոնք մեծցեր էին հարստութեամբ եւ թիւով՝ այն-

քան որ սպառնալիք մըն էին եղած իշխող ցեղին։ [Անոնց] բնաջնջումը միակ դարմանն էր»[14]։

Ցաւակ էր ամէն ինչ առաջի՛ն իսկ վայրկեանէն։ Հիմնականը ո՛չ թէ տեղափոխութիւնն էր հայութեան՝ այլ ոչնչացումն անոր։ Այս մէկը որոշ էր չա՛տ՝ նոյնիսկ քաղաքական հարցերով չզբաղող Տէյվիսին համար, որ իր 9 Փետրուար 1918–ի համապարփակ տեղեկագիրով կը հաղորդէր իր մեծաւորներուն, թէ «թէպէտեւ որոշ չափով մը ծանօթ էին դժուարութիւնները ճամբորդութեան՝ այն առեն ո՛չ մէկը լրիւ կերպով գիտակցեցաւ թէ իրականութեան մէջ ի՞նչ կը նշանակէր «տարագրութիւն»ը։ Կառավարութիւնն ըսած էր որ բանտի մէջ գտնուող տղամարդերը ազատ պիտի արձակուէին եւ արտօնուէին իրենց ընտանիքներուն հետ մեկնելու։ Խոստացած էր նաեւ հայթայթել էշեր եւ սայլեր բոլոր անոնց որոնք կ'ուզէին անոնցմէ, թէպէտեւ, իրականութեան մէջ, բաւարար կենդանի չկար նահանգին մէջ՝ տարագրուելիք ժողովուրդին հինգ տոկոսին համար իսկ, եւ տուեր էր ամէն վստահութիւն՝ թէ անոնք ապահով կերպով պիտի առաջնորդուէին իրենց տեղը։ Ոմանք բաւական միամիտ էին հաւատալու ասոր եւ մտածելու թէ [իրենց հասնելիք վայրին մէջ] կեանքը պիտի սկսէին սկիզբէն։ Անոնք մեկնեցան ժպտելով եւ յուսալից։ Սակայն հայերէն չատեր սարսափի մէջ էին եւ ամէն պատճառ ունէին այդպէս ըլլալու։ Հասեր էին տարաճայնութիւններ թէ ի՞նչ էր պատահեր [անոնց] որոնք ղրկուեր էին բանտէն, թէպէտեւ այն առեն ոչ մէկ բան յստակ կերպով յայտնի էր անոնց ճակատագիրին մասին։ Ամենէն յստակ տեղեկութիւնն ստացուած էր քանի մը կիներէ, որոնք եկեր էին իջմէէն անկէ չաբաթ մը առաջ եւ կամ երկու, եւ ըսեր թէ ոստիկան–զինուորները լեռները տարեր էին բոլոր տղամարդերը այդ գիւղին եւ սպաններ զանոնք։ Կիները տեսեր էին ոստիկան–զինուորները, որոնք գիւղ վերադառնալէ ետք կը լուային արիւնն իրենց ձեռքերուն եւ զէնքերուն, ու երբ հարց էին տուեր անոնց թէ ի՞նչ էր պատահեր տղամարդերուն՝ ոստիկան–զինուորներն ըսեր էին թէ սպաններ էին անոնք։ Բացարձակ կերպով ստոյգ եղաւ տեղեկութիւնն այս կիներուն։ Աւելին՝ ծանօթ էր որ վտանգաւոր էին ճամբաները, թէպէտեւ կառավարութիւնը խոստացեր էր բաւարար պահակ հայթայթել բոլոր անոնց՝ որոնք պիտի մեկնէին։ Անոնք [այդ ճամբաները]՝ լեցուն էին քիւրտերով եւ չեթէներով, որոնք ազատ էին ձգուեր կողոպտելու եւ աւարի տալու։ . . . Ասո՛նք էին այն մարդերը, որոնց պիտի հանդիպէին հայերն իրենց ճամբուն վրայ, եւ ինչպէս որ կառավարութիւնը գիտէր ասիկա, եւ անկասկած որ ի՛նքն էր կարգադրած այս մէկը՝ դիւրաւ հասկնալի կը դառնայ հայերը տարագրելու անոր իսկական նպատակը»[15]։

Թէ որո՞նք էին տարագրուող հայերը՝ Տէյվիս կը ներկայացնէ դանոնք յստակ կերպով՝ հակառակ անոր որ այժմ կարելի չէ պնդել թէ հայասէր մէկն էր անիկա: Նո՛յնիսկ կարելի է յայտարարել թէ սիրալիր չէր անիկա հայերուն հանդէպ[16]: Ի՛նչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը՝ Տէյվիս կը հաստատէ թէ «չրջանի առեւտուրին մեծ մասը ձեռքն էր անոնց: Դրամատուներու պահեստներուն իննսուն տոկոսը անոնցն էր: Գրեթէ բոլոր առեւտրականները, դրամատէրերը, բժիշկները, ատամնաբոյժները, դարմնագործները, կոմիսիոներագործները, թիթեղագործները, փռապանները, դերձակները, կօշկակարները, եւ այլ արհեստաւորները որոնք այդքան կարեւոր էին ժողովուրդի մը կեանքին համար՝ հայեր էին: Որքան որ յետամնաց էր չրջանը՝ այն փոքր յառաջդիմութիւնն իսկ որ կատարուած էր՝ անոնց չնորհիւ էր: Երկիրը մէկ հարուածով պիտի դար մը ետ երթար: Խարբերդի չրջանին մէջ երկրագործութեան ալ մեծ մասը կը կատարուէր հայերուն կողմէ, իսկ գործին մեծ մասը կ'ընէին կիները: Որո՛վհետեւ տարագրութեան հրահանգը կ'ընդգրկէր կիներն ու մանուկներն [ալ]՝ հարիւրաւոր գիւղերու երկրագործ ժողովուրդը պիտի մեկնէր: . . . Երբ հրահանգը կը կատարուէր՝ թուրքերն իրե՛նք էին որ անդրադարձան թէ պիտի չկարենային ապրիլ առանց արհեստաւորներէն ոմանց, եւ խնայուեցաւ անոնցմէ ոմանց, որովհետեւ կարիքը կար անոնց»[17]:

Տէյվիսի իր պաշտօնին վրայ մնաց ճի՛շտ երեք տարի եւ իննսմիա, չրջան մը՝ որուն ընթացքին դիմագրաւեց «ամէն տեսակի դժուարութիւն եւ հարց»[18]: Իրաւ էր որ առաջին քանի մը ամիսներուն անիկա չունեցաւ գինք զբաղ պահելիք չատ բան, սակայն հարցերն ու խնդիրներն սկսան բարդանալ 1915–ի Մարտէն ետք, երբ օր մըն ալ, 28 Մարտին, օսմանեան իշխանութիւնները փակեցին հայկական եւ միսիոնարական վարժարանները, որոնց հայ էր մեծամասնութիւնը ուսանողութեան: Այնատեն Տէյվիսի միջամտութիւնը բաւ եղաւ որ վերաբացուէին անոնք, այսուհանդերձ, ինչպէս կը դնէ ամերիկացի հիւպատոսը՝ այս մէկը «նախաբանն էր այն սարսափելի ողբերգութեան, որ տեղի պիտի ունենար Խարբերդի եւ Թուրքիոյ այլ չրջաններուն մէջ՝ տարուան մնացեալ չրջանին»[19]:

Խարբերդի եւ Մեզիրէի մէջ կատարուած առաջին այս փորձէն ետք՝ թուրք իշխանութիւնները ձեռնարկեցին լայնածիր փնտռտուքի մը զէնքի եւ զինամթերքի, եւ ըստ կատարուած յայտարարութեան՝ գտան անոնցմէ: Ականատես այլ օտար վկայ մը կը հաւաստէ թէ «Մայիսի սկիզբը կուսակալը լուր ղրկեց քաղաքի Գերման Բողոքական Առաքելութեան կեդրոնի մեծաւորին եւ պահանջեց անկէ ըսել հայերուն թէ պէտք էր որ յանձնէին իրենց զէնքերը· այլապէս, ըսաւ անիկա, ձեռք պիտի առնուէին խստագոյն միջոցառումներ: Պէտք էր

որ միսիոնարները համոզէին զանոնք, որ անմիջապէս յանձնէին իրենց զէնքերը: Առաքելութեան կեդրոնի մեծաւորը ժողովի մը հրաւիրեց հայ մեծամեծները եւ փոխանցեց անոնց այն՝ ինչ որ ըսեր էր կուսակալը: Հայերը որոշեցին խորհրդակցիլ քաղաքի իրենց Թուրք բարեկամներուն հետ, եւ, ուրեմն, կայացաւ խառն ժողով մը Մարբերդի բոլոր Թուրք եւ հայ մեծամեծներով: Այս ժողովին Թուրք մեծամեծները ստիպեցին հայերը յանձնել իրենց զէնքերը եւ խոստացան որ եթէ ընէին այդպէս՝ իրենք անձնապէս պիտի երաշխաւորէին անոնց ապահովութիւնը եւ պիտի աշխատէին որ անոնք դժուարութեան չհանդիպէին կառավարութեան կողմէ: Այս խոստումը համոզեց հայերը որ ենթարկուին: [Ուստի] հաւաքեցին իրենց զէնքերը եւ յանձնեցին կուսակալին, սակայն անիկա յայտարարեց, որ բոլորը չէր բերուած»[20]:

Սկսան խժդժութիւնները: Այսօր կարելի չէ հանդարտ սիրտով կարդալ պատահածներն այն առեն: Կատարուեցան փնտռտուքները զէնքի եւ զինամթերքի, եւ «չատ մը պարագաներու, այն ռումբերը որոնք գտնուեցան ամբաստանուածներու տան բակերուն մէջ՝ իրականութեան մէջ թաղուեր էին հոն ոստիկանութեան կողմէ՝ փաստ մը ստեղծելու համար հայերուն դէմ»[21]:

Այս բոլորին մասին կը խօսի Մարբերդի Գերմանական Որբանոցի անօրէն միսիոնար Եոհաննէս Էհմանն ալ Պոլսոյ գերման դեսպան Ֆրայհէր Ֆոն Վանկենհայմին յղուած 5 Մայիս 1915 Թուակիր իր հեռագիրով: Ըստ անոր՝ «քանի մը օրէ ի վեր[22] քաղաքին եւ շրջակայքին քրիստոնեայ տուներուն մէջ խիստ խուզարկութիւններ կը կատարուին, կառավարութեան աչքին կասկածելի նկատուած անձինք կը ձերբակալուին եւ քրիստոնեաներուն կը հրահանգուի իրենց զէնքերը յանձնել: Այս պատճառաւ քրիստոնեայ ամբողջ բնակչութիւնը մատնուեցաւ ահաւոր սոսկումի, վախնալով յոռեգոյն հետեւանքներէ: Իմ այս երկիրը անցուցած 18 տարիներու փորձառութեան վրայ հիմնուած ճշգրիտ տեղեկութեանց համաձայն... այս կուսակալութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը ամբողջ բնակչութեան՝ կառավարութեան հնազանդ է եւ երբեք միտքէն չ'անցըներ անոր դէմ ապստամբիլ: Քսանէն մինչեւ 45 տարեկան էրիկ մարդիկ արդէն առանց դժուարութեան զօրակոչին հետեւած են: Քրիստոնեայ բնակչութիւնը արդէն իր կարելին ըրաւ զինուորական պիտոյքի գըրաւման խնդրին մէջ, ըստ կարելւոյն կառավարութեան ընդառաջ երթալ,— անանկ որ՝ ես մարդկութեան գաղափարի անունով կը խնդրեմ մեր վիլայէթի քրիստոնեայ բնակչութեան համար գութ եւ պաշտպանութիւն հայցել: Ընդհանուր կառավարիչը զիս վստահեցուց ամէն

միջոց ձեռք առնել, որպէսզի այս կացութիւնը խաղաղ կերպով կարգադրուի: Ինքն ալ անձամբ այս տեղի քրիստոնեայ բնակչութեան խաղաղասէր նկարագրին համոզուած է»[23]:

Սակայն այսքան մեղմ չէր պատկերը ըստ Մարիա Ճէյքըպսընին, որուն օրագրութիւնը սեւ կը ներկայացնէ ամէն ինչ: Ահա թէ ի՞նչպէս·

«1 Մայիս 1915·— Խարբերդի մէջ խառնակութիւն կը տիրէ: Շատ մը խանութներ ու տուներ խուզարկուելէ ետք՝ գողցուեցան... Շատերուն տուներէն գրութիւններ գտնուեցան: Բոլոր այր մարդիկը բանտարկուեցան: Նոյնը պատահեցաւ նաեւ Մեզիրէի եւ Հիւսէյնիկի մէջ: Բոլորը վախի մէջ են: Ջարդ մը կը նախատեսեն:

«2 Մայիս 1915·— Այսօր նորէն չատեր ձերբակալուեցան ու բանտ նետուեցան: Ամենէն քիչը յիսուն հոգի կային: Նոյն ատեն տուները խուզարկուեցան: Խուզարկութիւններ տեղի կ'ունենան նաեւ գիւղերու եւ այլ քաղաքներու մէջ՝ ինչպէս Մալաթիա, Պիթլիս եւ Վան: Փողոցներուն մէջ պահակներ դրուեցան: Ասոնք պիտի հետապնդեն որպէսզի տուներու մէջ հաւաքոյթներ չկազմակերպեն [հայերը]: Նման պարագայ մը անմիջապէս ոստիկանութեան պիտի տեղեկացնեն: Բժիշկ անգամ պէտք չէ որ կանչեն...

«3 Մայիս 1915·— Երէկ գիշեր դարձեալ տուները խուզարկեցին: Ժողովուրդը սարսափի ու ահի մատնեցին: Այսօր Փերչենչ եւ ուրիշ գիւղեր ալ խուզարկուեցան եւ բանտարկեալներն ալ անչուշտ կը չատնան: Այս խեղճ մարդիկը երկար ատեն բանտարկուած պիտի մնան՝ մինչեւ որ գրաւուած զրքերն ու թուղթերը քննուին: Երբոր բանտարկեալներուն ճաշ տանին՝ զինուորները կամ պահակները իրենք կ'առնեն եւ իրենք ալ կ'ուտեն: Խեղճ բանտարկեալներն ալ կաոր մը սեւ հացով կ'ապրին: Բոլորն ալ կը կարծեն թէ այս բոլորը ջարդի մը սկզբնաւորութիւնն է:

«4 Մայիս 1915·— Ժողովուրդը սարսափի մէջ է: Բոլորն ալ կ'ըսեն թէ այս բոլորը նախապէս ծրագրուած է եւ որոշ է որ ջարդի մը սկզբնաւորութիւնն է, որովհետեւ հինգ օր ժամանակ տրուած է որպէսզի իրենց զէնքերը կառավարութեան յանձնեն: Բոլորն ալ սակայն կ'ըսեն թէ պիտի չյանձնեն: Եւ եթէ յանձնեն, կը մտածեն, թուրքերը պիտի կատղին ու վրէժխնդիր պիտի լուծեն: Շատ մը հայեր ճամբաներու նորոգութեանց համար ղրկուած են: Հոդէի մէջ 600 ծառ կտրած են: Ասոր համար հայերը յանցաւոր կը նկատեն: Այս եւ նման սուտ բաները պատրուակ բռնելով՝ թուրքերը կրնան ըսել թէ հայերը արդարութեամբ կը պատժուին:

«5 Մայիս 1915·— Թուրքերն ու քուրդերը կը սպառնան: Ասոնք բացէ ի բաց կ'ըսեն թէ ջարդ մը տեղի պիտի ունենայ: Թուրք կիներն

ալ, որոնք ատելութեամբ լեցուած են, կ'ըսեն թէ այս պատերազմին պատճառը քրիստոնեաներն են: Ճանցաւորը քրիստոնեաներն են, որոնք պատճառ եղան այսքան մարդոց մահուան: Թուրք կիներ կ'ըսեն նաեւ թէ քրիստոնեայ բժիշկները թոյն կու տային թուրք զինուորներուն: [Իսկ կուսակալն ալ յայտարարած էր Էհմանին, թէ] այնքան ատեն որ ես վալի եմ՝ բան մըն ալ պիտի չպատահի»[24]:

Այս բոլորը ամրողջացնելու կու գայ Տէյվիսի տեղեկագիրը, որ կը հաստատէ պարզօրէն թէ «կարեւորութիւն ներկայացնող գրեթէ ամէն մարդ ձերբակալուեցաւ եւ նեռուեցաւ բանտ՝ առնուազն ժամանակաւոր կերպով: Ասոնցմէ չատեր ենթարկուեցան ծեծի: Ոմանք եղան թոպահար: Ոմանք ծեծն ստացան իրենց մերկ կռնակին վրայ: Ոմանց քաչուեցան եղունգները, ուրիշներու ... գլխուն, պեխին եւ մօրուքին մազերը: Անոնք ձգուեցան անօթի ու բազմաթիւ ժամեր իրենց թեւերէն կախուած: Բոլորն ալ ձեւով մը ենթարկուեցան չարչարանքի»[25]:

Պատկերը չատ աւելի սեւ կը ներկայացնէ Արսէն Պաչիկեանը սակայն, որ կը գրէ թէ «Մայիս 10-էն սկսան ծեծ, [եւ] չարչարանք հետեւեալ կերպով: Նախ սկսան ծեծել, յետոյ ծեծուողները պայտել, բեւեռել, գլուխները մեքենայից մէջտեղ դնել եւ ճզմել: Վերջին կերպը չարաչար կերպով գործադրուեցաւ Եփրատ Գոլէճի փրոֆէսէօրներու [ն] վրայ· չմոռնամ ըսել թէ աքցաններով սկսան նաեւ ոմանց եղունգները եւ մատները քակել, ձեռքերուն մէջ քեզապսուի[26] լեցնել, վառել եւ տանջանքները այսպէս կրկնապատկել»[27]:

Այս իրավիճակի մասին Տէյվիան արդէն իսկ տեղեկագրեր էր Պոլիս իր 19 Ապրիլի, 5 Մայիսի, եւ 2, 12, 24 եւ 27 Յունիսի հեռագիրներով, որոնցմէ եօք՝ 30 Յունիսի հեռագիր մը չատ լայն բանալով կարկինը՝ կ'եզրակացնէր թէ տարագրութիւնը որուն մասին կը խօսուէր՝ «ձեւ մըն էր... բնաջնջելու համար հայ ժողովուրդը,... միջոցառում մը որ հազուադէպ չա՛տ աւելի մեծ է պատմութեան մէջ գտնուող որեւէ բանէ»[28]:

Չէնքերու հաւաքումէն անմիջապէս եօք, 23 Յունիսին, ըստ Տէյվիսի՝ «քանի մը հարիւր հոգի հայերու ամէնէն հանրածանօթներէն տեղական բանտէն ղրկուեցան եղան սայլերով անծանօթ ուղղութեամբ մը:... Այս մարդերէն ոչ իսկ մէկ հատը կրցաւ ազատիլ եւ երկար ատեն յստակ ոչինչ գիտցուեցաւ անոնց ճակատագիրին մասին:... Յետագային իմացուեցաւ որ այս մարդիկը գրեթէ բոլորն ալ Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի կէս ճամբուն վրայ՝ Արղանա Մաւէնի մօտ»[29]: Յունիս 30-ի իր հեռագիրով Տէյվիս գրեթէ նոյն բառերը կը տեղեկագրէր Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան

Հենրի Մորկընթոյին՝ աւելցնելով նաեւ թէ «կը խորհիմ թէ չատ քիչ կասկած կայ թէ ... [ջարդը] կազմակերպուած էր»[30]։

Ըստ Ֆաչիկեանի՝ աքսորուածներուն «թիւը 1500–1600 կը լինէր... կը լսենք որ բանտարկեալները գիշերները կը քչեն...։ Պատկ Վարդապետը դիմում կը կատարէ եւ վերադարձին վերջնականապէս կը ձերբակալուի. տասնհինգ օր անօթի ծարաւ բանտը անցընելէ վերջ 900 (ինն հարիւր) ինտելիգենտներու հետ կ'աքսորուի արդէն ուժասպառ եղած»[31], մինչդեռ տանիմարքացի բոյժքոյր Հանսինա Արխեր կը յայտնէ թէ գիշերով աքսորուածները չորս հարիւր հոգի էին, «որոնց մասին ոչինչ լսուեցաւ։ Լսուեցաւ թէ հեռուէն լսուեր էին զէնքի ձայներ»[32]։

Սակայն լոկ բանտարկեալները չէին աքսորուածները։ Կային նաեւ զինուորական տարիքի երիտասարդները, որոնք «Խարբերդէն որպէս զինուոր առաքուեցան Տիգրանակերտ՝ հոն աշխատելու համար։ Բոլորն ալ ջարդուեցան Արհենի[33] մօտերը»[34]։ Հայկական ջարդերու մասին Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան ներկայացուած այս յուշագիրը Տիգրանակերտ ղրկուածներուն թիւը կու տայ որպէս 1800 հոգի, մինչդեռ գերման ականատես վկայ մը՝ քսան հազար[35]։ Ինչ որ ալ ըլլան արուած թիւերը սակայն՝ պէտք չէ մտահան ընել որ տակաւին չէին սկսած տարագրութիւնները, եւ Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմի 19 Յունիս 1915–ի հեռագիրին համաձայն՝ «ներքին գործերու նախարարութեան տուած տեղեկութեան համաձայն՝ այդ տեղի հայերուն տարագրութիւնը չէ որոշուած»[36]։ Այսինքն։ Սակայն ի՞նչ ըսել 21 Ապրիլ 1915 թուակիր եւ Պեհաէտտին Շաքիրի ստորագրութիւնը կրող այն հեռագիրին, որ Խարբերդի կուսակալին միջոցով հասեր էր Խարբերդի Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար Իհսանէցի Նազմիին, ու հարց կու տար անոր թէ «այդ տեղէն[37] տարագրուող հայերուն հաշիւը կը մաքրուի՞։ Իմացուցէք անոնց սպանութիւնն ու բնաջնջումը։ Թէ ոչ անոնք միայն տեղահան կ'ըլլան ու կ'առաքուին»[38]։

Ըստ Տէյվիսի՝ Խարբերդի նահանգին գաղթի հրահանգը տրուեցաւ 26 Յունիսին, երբ, Նազլեան արքեպիսկոպոսի տուեալներով՝ «կարդացուեցաւ կառավարական առաջին ծանուցումը, որ կ'ըսէր թէ «քրիստոնեաները, ըլլայ էրիկ մարդ, ըլլայ կին, ըլլայ տղաք, բոլորն ալ անմիջապէս պէտք է մեկնին»[39]։ Արդէն քանի մը օր առաջ, 21 Յունիսին, ներքին գործերու նախարարութենէն Խարբերդի կուսակալութեան էր հասեր ծածկագիր շրջաբերական մը, որ կը հրահանգէր տեղական իշխանութիւններուն «արտաքսուելիք հայերէն անոնք զորոնք կառավարութիւնը վտանգաւոր կը նկատէ՝ պէտք է հեռացուին

իրենց ընտանիքներով։ [Իսկ] առեւտրականներն ու արհեստաւորները որոնք կը գրաղին իրենց գործերով՝ պիտի փոխադրուին այլ ատաններ իրենց գտնուած նահանգին մէջ»[40]։ Տէյվիս ապէ եղաւ մեկնումի հրահանգին բովանդակութիւնը՝ կ'աւելցնէ տակաւին, թէ հայերէն մաս մը պիտի մեկնէր Մամուրէթ իւլ-Ազիզէն Հինգշաբթի, 1 Յուլիս 1915-ի առաւօտեան, իսկ մնացեալները՝ Յուլիս 3-ի Շաբաթ առաւօտեան։ Խարբերդի հայութիւնը պիտի մեկնէր 5 Յուլիսին՝ Երկուշաբթի օր, իսկ չրջակայ գիւղերը՝ Հիւսէյնիկը, Քեսրիկը, եւ Եղեգին՝ քանի մը օր ետք, բոլորն ալ դէպի Ուրֆա, «այնուամենայնիւ, երբեք չհաւատացի թէ այս կը նշանակէր Ուրֆա քաղաքը, եւ թէ անոնք պիտի արտօնուէին մնալ այդ քաղաքին մէջ՝ երբ նոյնիսկ հասնէին հոն, ինչպէս որ կը գրէի 30 Յունիս 1915-ի իմ տեղեկագիրովս...։ Այդ տեղեկագիրովս յայտներ էի թէ եթէ որեւէ մէկը ողջ մնար այս ճամբորդութենէն՝ կրնար առաքուիլ Ուրֆայէն անդին վայր մը՝ Միջագետքի դաշտագետինին մէջ, եւ այս էր այն՝ ինչ որ պատահեցաւ»[41]։

Տէյվիս միջամտեց կուսակալին մօտ «մարդասիրական գետնի վրայ»[42], մինչ Եոհաննէս Էհմանն իր կարգին դիմեց Գոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմին, եւ յայտնելէ ետք անոր թէ վերջին չրջանին հայութեան կրած տառապանքներէն ետք՝ հիմա ալ կը հրահանգուէր անոր անգարձ մեկնիլ իր տուն ու տեղէն՝ կ'աղերսէր «յանուն մարդասիրութեան սկզբունքի՝ բարեխօսել որ գութ ցոյց տրուի անմեղներու, անկարներու եւ ծերերու հանդէպ»[43]։ Տէյվիսն իր միջամտութենէն ետք տեղեկագրեց կուսակալին հետ իր հանդիպումը Գոլիս՝ իր դեսպանին, որ, Տէյվիսի իսկ բառերով, «ստացաւ իմ հետագիրները եւ հարցին չուրջ կրցաւ ընել ոչինչ։ Անկէ ի վեր ըսուած է ինծի թէ Խարբերդի կացութեան մասին իմ հաղորդագրութիւններուս լուրերն այդքա՛ն էին զարհուրելի՝ որ հաւատ չընծայուեցաւ անոնց՝ մինչեւ որ յետագային հաստատուեցան անոնք»[44]։

Իր առաջին միջամտութենէն երկու օր ետք Տէյվիսն անգամ մը եւս ներկայացաւ կուսակալին՝ այս անգամ իրեն հետ ունենալով Մամուրէթ իւլ-Ազիզ եւ Խարբերդ գտնուող հինգ այլ օտարականներ[45]. այսուհանդերձ կրցաւ ընել ոչինչ։ Ըստ Տէյվիսի՝ նոր կուսակալը՝ Սապիթ պէյը «ծայրայեղ կերպով տգէտ էր եւ անմշակ մարդ։ Կոչտ էր անիկա իր վարուելակերպով եւ յաճախ բիրտ՝ իր տգիտութեան պատճառով։ Անոր ամբողջ կեանքն անցած էր Տերսիմի քիւրտերուն մէջ։ Իրականութեան մէջ՝ մաս մը քիւրտ էր անիկա։... Ստացեր էր ոչ մէկ կրթութիւն։ Կը խօսէր լոկ Քրքերէն, եւ չէր ճամբորդած այդ նահանգէն դուրս՝ մինչեւ որ եկեր էր Խարբերդ։... Սակայն հակառակ ուսումի եւ աշխարհի ճանաչողութեան իր թերիին՝

բնական ճարպիկութեան եւ արհեստեան խորամանկութեան մարդն էր անիկա։... Կը թուէր թէ ազնիւ էր եւ պիտսիրտ՝ հակառակ այն իրողութեան որ թուրք պետութեան մարդկութեան դէմ ահաւոր ոճիրները գործադրող գլխաւոր գործիչներէն մէկն էր»[46]։

Խարբերդի եւ Մեզիրէի մէջ առկայ կացութեան մասէն տեղեակ պահուող գերման դեսպանատունը, սակայն, միշտ ալ խուլ ականջ ձեւացաւ Էհմանի հեռագիրներուն եւ դիմումներուն։ Ցունիս 26–ի իր հեռագիրով Էհման իմաց տուաւ Պոլիս՝ իր մեծաւորին, որ յայտարարուած էր գաղթը «քաղաքի եւ գաւառի բոլոր քրիստոնեաներուն համար»[47], որուն որպէս պատասխան՝ Վանկենհայմ պատասխանեց անդրդուելի կերպով, թէ կարելի չէր յետս կոչել չրջանի հայերուն մասին առնուած որոշումը[48]։ Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Հինդչաբթի, 1 Յուլիս 1915–ին ճամբայ հանուեցաւ հիմնական առաջին կարաւանը Մամուրէթ իւլ–Ազիզի հայ գաղթականներուն։ «Հայերէն հազարաւորներ»՝ պիտի գրէր Տէյվիսը յետագային՝ «որոնց հրահանգուած էր մեկնիլ այդ օրը՝ մեկնեցան առանց ընդդիմութեան...։ Ակնկալեցի որ ոմանք պիտի ընդդիմանային եւ թէ արիւնը պիտի վազէր հրահանգին գործադրուելէն առաջ։ [Սակայն] լսեցի ո՛չ իսկ մէկ անհատի մասին որ ընդդիմանար կամ մերժէր անսալ հրահանգին, թէպետեւ ոմանք յայտարարեր էին թէ պիտի չլքէին իրենց տուները եւ ձգէին որ ոստիկանութիւնն սպաններ զիրենք հոն»[49]։ Ըստ Տէյվիսեան այլ տեղեկագրի մը[50]՝ «Ցունիս 1–ին՝ 3000 մարդ (մեծ մասով կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ) ձգեցին Խարբերդը՝ ճամբան ոստիկաններու եւ ազդեցիկ թուրքի մը՝ Ֆայիդ պէյի ընկերակցութեամբ»[51]։

«Այդ կարաւանին մեկնումէն մէկ կամ երկու օր ետք հասան կարնեցիները, որոնց ճամբան միացեր էին նաեւ երզնկացիները։ Կարնեցիներէն չատեր կը պատկանէին այդ [կարին] քաղաքի ամենէն ունեւոր եւ ազնուական ընտանիքներուն, [եւ] որոնք, սակայն, այն ատեն կը գտնուէին վատթարագոյն վիճակի մէջ»[52]։ Ոչ միայն այդ՝ ճամբան կողոպտուելէ եւ ենթարկուելէ ետք անիմանալի խժդժութիւններու՝ «ձգուեր էին բացարձակ կերպով մերկ»[53]։ Ըստ Տէյվիսի 11 Յուլիս 1915 թուակիր հեռագիրին՝ «կարելի չէ երեւակայել աւելի ահռելի տեսարան մը։ Գրեթէ առանց բացառութեան՝ անոնց բոլորն ալ ցնցոտիապատ էին, անօթի եւ հիւանդ։ Տաբօրինակ չէ այս մէկը՝ որուած ըլլալով որ անոնք ճամբաներն էին մօտ երկու ամիսէ ի վեր՝ առանց զգեստի փոփոխութեան, առանց լուացուելու առիթի մը, առանց օթեւանի եւ նուազագոյն ուտելիքի։... Երբ մէկը քալէ բազմութեան մէջէն՝ մայրերն իրենց զաւակները կ'առաջարկեն անոր եւ կ'աղաչեն զանոնք առնել։ Իրականութեան մէջ՝ թուրքերն այս մանուկ-

ներէն եւ աղջնակներէն վերցուցեր էին իրենց ընտրածները՝ որպէս ստրուկ կամ անկէ [ալ] վար [մակարդակով] : . . . Անոնց մէջ կայ չա՛տ քիչ տղամարդ, որովհետեւ անոնցմէ չատեր սպաննուած են ճամբան: Առնք բոլորն ալ կը պատմեն նոյնը, թէ քիւրտերու կողմէ ենթարկուած են յարձակումի եւ կողոպտուած: Անոնցմէ բազմաթիւներ կրկին ու կրկին անգամներ ենթարկուեր էին յարձակումի, ու շատեր, մանաւորապէս տղամարդերը, սպաննուեր էին: Սպաննուեր էին կիներ ու մանուկներ ալ: Անշուշտ շատեր մեռան հիւանդութենէ, եւ սպաննուեցան ճամբան, եւ մահեր պատահեցան հոս՝ իւրաքանչիւր օրը որ մնացին[54]: Հոս հասան զանազան խումբեր եւ մնալէ ետք մէկ կամ երկու օր՝ քշուեցան յառաջ, առանց որեւէ յստակ թիւրախի: Այնուամենայնիւ՝ անոնք որոնք հասան հոս՝ լո՛ւկ փոքր մէկ մասն են անոնց՝ որոնք ճամբայ ելան»[55]: Եւ հաւատալ որ այս խումբին մայր կարաւանը Կարինէն դուրս էր ելեր իր ինչքերով, ձիերով, ջորիներով եւ դրամով[56] Տէր Զօր մեկնելու համար՝ ըստ Կարինի գերման գերհիւպատոս Շէօպներ-Րիխթերի 2 Յունիս 1915 թուակիր եւ Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմին յղուած հեռագիրին[57]:

Սակայն լո՛ւկ կարնեցիներուն եւ երզնկացիներուն մնացորդացը չէր որ հասաւ Մարբերդ: Հոն հասան նաեւ հայ բանակայինները Օսմանեան Կայսրութեան: Իրականութեան մէջ, Տէյվիսի տուեալներուն համաձայն, կայսերական բանակին հայ զինուորները Մարբերդ հասան երկու հերթով: Նախ, Յունիսի վերջերուն, Հայաստանի զանազան կողմերէն Մամուրէթ իւլ-Ազիզի կարմիր Գոնագը հաւաքուած հազարաւոր հայ զինուորներէն դրկուեցան քանի մը հազար զինուոր: «Նախ անոնցմէ առնուեր էին զէնքերը, եւ խիստ հսկողութեամբ քանի մը օր հոն պահուելէ ետք, որուն ընթացքին մեծապէս տառապեր էին անսուաղութենէ եւ պապակէ, եւ անոնց բարեկամներուն եւ ազգականներուն արգիլուեր էր տեսնել զանոնք՝ զրկուեր էին գիշերով: Իշխանութիւններն ըսին թէ անոնք առաքուեր էին Ուրֆա՝ աշխատելու համար ճամբաներուն վրայ, որովհետեւ բանակին մէջ կարիքը չկար անոնց գործօն ծառայութեան: Կուսակալը վստահեցուց անոնց ազգականները թէ երկու չաբաթէն կրնային նամակ ստանալ անոնցմէ: Աւելորդ է ըսել, թէ ստացուեցաւ ո՛չ մէկ նամակ, եւ բուսական եղջ էր որ որեւէ բան յստակօրէն գիտցուեցաւ անոնց ճակատագիրին մասին, եւ ի վերջոյ ի յայտ եկաւ որ անոնց բոլորն ալ հրացանազարկ էին եղած իրենց ընկերացող օսմիկան-զինուորներու կողմէ: Այն առեն ո՛չ մէկ խոհր էր դրուեր ընդմէջ անոնց՝ որոնք վճարեր էին զինուորութենէ ազատ կացուցուելու ուրքը եւ անոնց՝ որոնք չէին վճարած»[58]:

Բանակայիններու այս առաջին խումբի ճակատագիրին մասին չատ աւելի մանրամասն կերպով կը խօսի այլ փաստաթուղթ մը, զոր Պրայս կը հրատարակէ իր Կապոյտ Գիրքին մէջ: Ըստ անոր՝ «մօտ 13·000 հայ զինուորներ ալ, որոնք կը ծառայէին Խարբերդի օսմանեան բանակներուն մէջ՝ զինաթափ եղան իրենց զէնքերէն եւ փոխադրուեցան Մեզրէի կարմիր Պալատը, [եւ] խիստ հակողութեան տակ պահուեցան հոն, ու ձգուեցան որ անօթութիւնն ու պապակը կատարէին իրենց գործը: [Անոնց] բարեկամներուն եւ ազգականներուն խիստ կերպով արգիլուեցաւ որեւէ յարաբերութիւն անոնց հետ: Շաբաթ մը ետք բոլոր բանտարկեալները կրկին դուրս բերուեցան եւ ղրկուեցան անծանօթ ուղղութեամբ մը՝ սուսերակիր ոստիկան-զինուորներու հակողութեան տակ: Անոնց ըսուեր էր որ պիտի փոխադրուէին Ուրֆա՝ աշխատելու համար ճամբաներուն եւ հաղորդակցութեան գիծերուն վրայ, սակայն երբ հասան Պագըր Մատենի մօտ կէյղին Խան գիւղը՝ բոլորն ալ հրացանազարկ եղան եւ անոնց դիակները նետուեցան մեծ խրամի մը մէջ, որ մասնաւոր կերպով պատրաստուած էր անոնց համար: Այս վերաբերումին ենթարկուած հայ երիտասարդութեան մեծամասնութիւնը ուսանողներն էին Ամերիկեան Գոլէճին[59], Ֆրանսական Գոլէճին[60] եւ Հայկական[61] Կեդրոնական Վարժարանին»[62]: Իր կարգին՝ գերման ականատես վկայ մը պիտի հաստատէր, թէ «Խարբերդ հայերու գերեզմանոցը եղաւ:... Մարտի սկիզբները, 20·000 հայ զինուորներու հրամայուեցաւ քաղաքը թողուլ եւ երթալ ճամբաներ չինելու համար:... Բայց զինուորները հազիւ մեկնած, իմացանք որ անոնք սպաննուած եւ գետնախորշի մը մէջ նետուած էին: Քանի մը հոգի միայն կրցած էին ճողոպրիլ եւ անոնցմէ է որ իմացանք անցած զարձածը»[63]:

Աւելի ուշ՝ նոյնանման ճակատագիր մը վերապահուած եղաւ այլ բանակայիններու նաեւ, որոնք Օսմանեան կայսրութեան զանազան կողմերէն վերադարձան տուն՝ Խարբերդ կամ Մեզիրէ: «1915-16-ի ձմրան»՝ կը գրէ ամերիկացի հիւպատոս Տէյվիսն իր մեծաւորներուն՝ «Մամուրէթ իւլ-Ազիզ վերադարձուեցան հայ զինուորներու ջոկատներ, որոնցմէ ոմանք վերջին տարին եղեր էին բանակին հետ կարինի մէջ, եւ ուրիշներ՝ որոնք գտնուեր էին Մուշի եւ Բաղէշի մէջ, եւ ցորեն փոխադրեր բանակին համար: Ասոնցմէ չատեր չէին գիտեր իսկ թէ հայ ժողովուրդն աքսորուած էր անկէ, եւ տուն եկան իրենց մեկնած ընտանիքները գտնելու համար: [Սակայն] ազատ չձգուեցան անոնք, այլ օր մը, երկու պահ դրուելէ ետք բանտի մէջ՝ տարուեցան: Ոմանք ընդդիմացան եւ քանի մը հոգի փախուստ տուին, սակայն սպաննուեցաւ մեծամասնութիւնն անոնց: Քաղաքէն անմիջապէս դուրս տեսած եմ անոնց դիակները ճամբուն վրայ: Մէկը, զոր տեսայ

Մնունդին յաջորդ օրը[64]՝ կը գտնուէր զօրանոցներէն երեք հարիւր ոտք անդին[65]: Երբ երկու ժամ ետք վերադարձայ ձիով չրջապտոյտէս՝ վերցուած էր մարմինը: Մեզի համար գաղտնիք մը մնաց թէ զինուորներն ինչո՞ւ էին բերուեր ա՛յսքան հեռուէն՝ լո՛կ սպաննուելու համար իրե՛նց իսկ նահանգին մէջ»[66]:

Յուլիս 3-ի Շաբաթ առաւօտեան Մամուրէթ իւլ-Ազիզէն ճամբայ հանուեցաւ երկրորդ կարաւան մը հայ գաղթականներու, եւ ուղղութիւն վերցուց դէպի Մալաթիա՝ որպէս թէ հասնելու համար Ուրֆա: Այս կարաւանն «աւելի մեծ էր Հինգշաբթի մեկնողէն: Այդ մէկը մեկներ էր Տիգրանակերտի ճամբով՝ ո՛ւղղակի Ուրֆա: Այս անգամ, թէպէտեւ անոնց մեկնելիք վայրը կ'ենթադրուի ըլլալ նոյնը՝ ինչպէս միւսներունը՝ տարագրուողները զրկուեցան Մալաթիոյ վրայով, որ բաւական դուրս էր ճամբէն: Կարաւաններուն տարբեր ուղիներով առաքուելուն պատճառն անչուշտ արգիլել էր անոնց իմանալ այն ճակատագիրը որ եղած էր զիրենք նախորդողներունը»[67]: Այսուհանդերձ՝ «քանի մը հազարէ աւելի» եղող այս կարաւանն[68] երբ հասաւ Մալաթիա՝ «տղամարդերը բաժնուեցան կիներէն եւ անոնց բոլորն ալ վայրագօրէն ջարդուեցան ոստիկան-զինուորներուն կողմէ: Գիտենք թէ ի՞նչպէս ոստիկան-զինուորները հաղորդեցին կարգ մը մարդերու, [թէ] կուսակալը լուր էր ղրկեր որ անոնք վերադառնային Մամուրէթ իւլ-Ազիզ, եւ երբ գանոնք տարեր էին քիչ մը հեռու [մնացեալներէն]՝ սպաններ էին բոլորն ալ· գիտենք թէ ի՞նչպէս բռնաբարուեցան անոնց կիներն ու աղջիկները այդ վերջիններուն ընկերացող ոստիկան-զինուորներուն կողմէ: Գիտենք թէ այս կիներն ու մանուկները ի՞նչպէս քշուեցան դէպի անապատները ամբան կիսուն եւ կողոպուտի ու աւարի տրուեցան անոնց ուղեցածները: Գիտենք թէ անոնցմէ ոմանք [ի՞նչպէս] վերապրեցան հակառակ իրենց բոլոր դժուարութիւններուն եւ հասան Ուրֆա, Նիզիպ, Հալէպ, Բագդա, Տէր Զօր, եւ այլ վայրեր միջագետեան կիսիչ դաշտագետինին վրայ· գիտենք թէ անոնցմէ ոմանց ի՞նչպէս չարտօնուեցաւ երկար տեղ մնալ այս քաղաքներուն մէջ՝ այլ քշուեցան տեղէ տեղ· լսեցինք թէ [Օսմանեան] կայսրութեան բոլոր կողմերէն հազարաւորներ ի՞նչպէս մէկտեղուեցան Տէր Զօրի մէջ, ուր տարի մը մնացին թշուառագոյն չքաւորութեան մէջ, որմէ ետք այն բոլորը ոչնչացած՝ ջարդուեցան քաղաքէն անմիջապէս դուրս [հանուելով]: Հիմնուելով վերապրողներու ճշդրիտ պատումներուն վրայ՝ կարելի է բազմաթիւ հատորներ գրել տարագրուած հայերու տառապանքներուն մասին: Շատ բան եմ լսած փորձառութիւններուն մասին այն անհատներու չրթներէն՝ որոնք ի վերջոյ ճամբայ մը գտնելով վերադարձան Մամուրէթ իւլ-Ազիզ»[69]:

Յուլիս 4-ի գիշերը ձերբակալուեցան մօտ ութը հարիւր հոգի Խարբերդի, Մամուրէթ իւլ-Ազիզի եւ շրջակայ գիւղերու մէջ ու թըխմուեցան բանտ՝ «առանց անոնց դէմ որեւէ ամբաստանութեան: Ըստ տեղեկութիւններու՝ խուզարկուեցան բոլորն ալ եւ անոնցմէ առնուեցան անոնց զրամը, թանկարժէք իրերը, եւ նոյնիսկ մէկ մասն անոնց զգեստներուն: Անոնցմէ ոմանք բանտարկուեր էին նախապէս, եւ ազատ արձակուեր կուսակալին կողմէ, որ կ'ըսէր թէ պիտի արտօնուէին իրենց ընտանիքներուն հետ մեկնելու: Երկուշաբթի առաւօտեան ժամը երեքի առենները ոստիկանապետը եկաւ բանտ եւ այդ մարդերուն բոլորն ալ հանուեցան բակ ու շարքի դրուեցան անոր առջեւ: Ոստիկանապետին հրահանգով կրկին խուզարկուելէ ետք՝ կապկըպուեցան տասնչորսական հոգիէ բաղկացած խումբերով եւ արեւածագէն առաջ տարուեցան քաղաքէն, որպէսզի բնակիչները չկարենային տեսնել զանոնք: Ոստիկան-զինուորներու խիստ հսկողութեան ներքեւ անոնք տարուեցան քրտական գիւղ մը, ուր հասան կէսօրէն ետք: Հոս հասնելէ ետք՝ գիշերելու համար զետեղուեցան մզկիթին մէջ եւ այլ շէնքերու՝ առանց ուտելիքի եւ ջուրի: ... Այդ գիշեր մնացին հոն եւ յաջորդ առաւօտ տարուեցան քանի մը ժամ հեռու գտնուող ձոր մը, ուր բոլորին ալ հրահանգուեցաւ նստիլ: Ապա այդ օրուան՝ Յուլիս 7-ի Շորեքշաբթիի կէսօրին՝ ոստիկան-զինուորներն սկսան հրացանազարկ ընել զանոնք: Երկու կամ երեք ձեռք փամփուշտ արձակելէ եւ անոնցմէ չատերն սպաննելէ ետք՝ հրահանգուեցաւ ա'լ փամփուշտ չվատնել՝ այլ սրահար ընել մնացեալները»[70]:

Այս բոլորին մասին գրեթէ նոյն բառերով կը խօսի Տէյվիսի 11 Յուլիսի տեղեկագիր-հեռագիրը նաեւ, ու կ'աւելցնէ թէ «քանի մը հոգի կարողացան ազատիլ՝ հաւանաբար ո'չ աւելի քան երկու կամ երեք»[71], իսկ անոնք ալ «հաստատեցին պատմութիւնն այնպէս՝ ինչպէս որ անիկա նախապէս պատմուած էր ինծի»[72]:

Յուլիս 6-ի օրագրային իր արձանագրութեամբ այս բոլորին չուրջ կը խօսի տանիմարքացի բոյժքոյր Մարիա Եագոպսընն ալ, եւ կ'ըսէ թէ «այսօր Խարբերդի մէջ սոսկալի դէպքեր կը պատահին: Զինուորները քաղաքը պաշարած են: Բոլոր այր մարդիկը կը բանտարկեն, ինչպէս նաեւ 13 տարեկանէն վեր տղաքը: Երկու հարիւր հոգի ձերբակալուեցան եւ Մեզիրէ ղրկուեցան, որոնք ուրիշ բանտարկեալներու հետ այդ տեղէն ղրկուեցան դէպի Խան Քէօյ: Անոնք 800 հոգի էին: Երբ անոնք Խան Քէօյի միւս կողմը կ'անցնին՝ ... դէպի լեռ կ'առաջնորդուին: Երբ դաշտ մը կը հասնին՝ հրաման կը տրուի որ քիչ մը հանգչին, սակայն երբ պահակները աքսորեալներու ճամբան չղթայի տակ կ'առնեն՝ այն ատեն կը գիտնան որ իրենց մահը մօտ էր: Իրիկուան դէմ զինուորներուն հրաման կը տրուի որ կրակեն: Ամէն կողմէ

փամփուշտ կը տեղայ: Անոնց փամփուշտները կը վերջանան ու տակաւին չատերը սպաննուած չեն ըլլար: Թուրքերը կը սկսին իրենց մէջքերէն կախուած կացիններն ու զէնքերուն սուիններըգործածել»[73]:

Արդէն Յուլիս 5-էն սկսեալ եւ չարթուան մնացեալ օրերուն՝ ձերբակալուած հայերը խումբ առ խումբ առաքուեցան Խարբերդէն եւ շրջակայ գիւղերէն, եւ ինչպէս կը գրէ Տէյվիսը՝ «իւրաքանչիւր քանի մը օրն անգամ մը խումբ մը մեկնեցաւ՝ խումբ մը մէկ ուղղութեամբ [եւ] ուրիշներ՝ այլ: Իշխանութիւններն աշխատեցան բոլորն ալ ղրկել այդքա՛ն արագ՝ որքան որ կարելի էր, եւ բաւական յաջողեցան իրենց յայտարարած ծրագիրի [գործադրութեան] մէջ»[74]:

Ժժդժութիւններու, ձերբակալութիւններու եւ հայերու պաղարիւն սպաննութեան ահագնացող այս կացութեան առջեւն էր, որ Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմն հաճեցաւ չարժիլ, որովհետեւ ինչպէս Էհմանը կը հաղորդէր իրեն՝ իր 27 Յունիսի հեռագիրով՝ «գաւառի ընդհ[անուր] կառավարիչը ինք կը յայտարարէ որ տեղահանութեան հրամանը առանց բացառութեան ամբողջ կուսակալութեան սահմանին մէջ բոլոր տեղացի քրիստոնեաներու մասին տրուած է՝ առանց ազգութեանց տարբերութեան»[75]: Իսկ Գերմանական կարմիր Խաչի մէջ ծառայող տանիմարքացի բոյժքոյր Հանսինա Արխերն իր կարգին կը վկայէր թէ Մամուրէթ իւլ-Ազիզի կուսակալը յայտարարած էր թէ «իմ հրահանգներս բոլոր հայերը տեղահանելու մասին են: Բացառութիւն չեմ կրնար ընել հրահանգուածէն»[76]:

Ինչպէս որ ալ չարժէր կուսակալը Մամուրէթ իւլ-Ազիզին, եւ ինչպէս որ ալ գործադրուէին Թալէաթի, Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կեդրոնական Վարչութեան եւ Պեհաէտտին Շաքիրի զեկավարած Թեշքիլաթ-ը Մախսուսէի հրահանգներն ու հրամանները՝ Վանկենհայմը յուշագիր մը յանձնեց Բարձրագոյն Դրան Մեծ Վեզիրին, ուր ի միջի այլոց կ'ըսէր անիկա, թէ Օսմանեան կայսերական կառավարութեան հրամանագրած ճնշումները Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն հայ բնակչութեան դէմ թելադրուած ըլլալով զինուորական պատճառներէ եւ ըլլալով օրինական պաշտպանութեան միջոցառում մը՝ գերման կառավարութիւնը հետու է ընդդիմանալէ անոնց գործադրութեան՝ այդքան ատեն որքան որ այդ միջոցառումները կը միտին ամրապնդել Թուրքիոյ ներքին կացութիւնը եւ զսպուած պահել ըմբոստացումի փորձերը:

«Այս հարցին չուրջ գերման կառավարութեան հայեացքներն ամբողջութեամբ կը համընկնին Համաձայնական Տէրութիւններուն տուած սպառնալիքին Բարձրագոյն Դրան որպէս պատասխան տուած բացատրութեան[77] ...:

«Միւս կողմէ՝ գերման կառավարութիւնը չի կրնար աջօղել վտանգներն այն միջոցառումներուն որոնք կը ստեղծուին անոնց ուժգնութենէն եւ զանգուածային տեղահանութիւններէն, որոնք անխտիր կ'ընդգրկեն յանցաւորներն ու անմեղները, մանաւանդ երբ այս միջոցառումներուն կ'ընկերանան բռնութեան արարքներ՝ ինչպէս ջարդերն ու կողոպուտները:

«Դժբախտաբար ըստ դեսպանատուն հասած տեղեկութիւններուն՝ տեղական իշխանութիւնները չեն կարողացած արգիլել այսպիսի արարքներ, որոնք ցաւալի են բոլոր պարագաներու ալ:

«... Գերման կառավարութիւնն իր պարտականութիւնը կը նկատէ, որպէս բարեկամ պետութիւն եւ Թուրքիոյ դաշնակից, Բարձրագոյն Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրել այն հետեւանքներուն վրայ որոնք կրնան յառաջանալ ի վնաս իրենց հասարակաց չահերուն, ինչպէս պատերազմի ատեն՝ նոյնպէս ալ ապագային...:

«Դեսպանութիւնը կը խորհի, որ անհրաժեշտ է կտրուկ հրահանգներ տալ գաւառային իշխանութիւններուն՝ ձեռք առնելու համար ազդու միջոցառումներ, որպէսզի պահպանուին կեանքն ու ինչքը տեղահանուած հայերուն, ինչպէս անոնց փոխադրութեան ատեն՝ նոյնպէս ալ անոնց նոր բնակավայրերուն մէջ»[78]:

Ջարդի ու կոտորածի համատարած այս աշխարհէն ներս էր որ Տէյվիս գտաւ ամբոխ կազմող հաւաքականութիւնը աջ ու ահեակ ալեւտուտան հայ մանուկներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար Յուլիս 10-ին ներկայացաւ կուսակալին՝ անոնց համար որբանոց մը հաստատելու խնդրանքով, եւ ինչպէս կը գրէ ամերիկացի հիւպատոսը, «հանդիպեցայ ամբողջական մերժումի», որովհետեւ իշխանութիւնները որոշեր էին իրե՛նք հաստատել որբանոց մը հայ մանուկին համար: «Իրաւ էր», կը շարունակէ Տէյվիսը քիչ մը անդին, «որ Թրքական կառավարութիւնը հաստատեց որբանոց մը հայ մանուկներուն համար եւ կարճ ժամանակ մը զանոնք պահեց հոն: Ապա անհետացան մանուկները, եւ բսուեցաւ որ անոնց բոլորն ալ տարուեր էին Ասրբերդէն մօտաւորապէս քսան մղոն հեռու գտնուող լիճ մը ու ջրամոյն եղած հոն»[79]: Արդէն՝ 7 Սեպտեմբեր 1915-ի իր հեռագիրով Տէյվիսը հաղորդեր էր իրականութիւնը Պոլիս՝ Հենրի Մորկընթոյին, թէ «վերջերս մեծ թիւ մը հայ մանուկներու, որոնք պահուեր էին Թրքական որբանոցի մը մէջ» առաքուած են թէ ի՞նչ պատճառով բացի ճամբուն վրայ սպանուելու կամ մեռնելու համար՝ դժուար է կռահել: Այսպիսով հայերուն տարագրութիւնն ու սպանդը չարունակուած են ամբողջ ամրան [տեւողութեան] եւ անկարելի է տեսնել աւարտը»[80]: Տէյվիսէն քանի մը օր ետք, 21 Սեպտեմբերի օրագրային իր արձանագրութեամբ Եագոպսընը պիտի ըսէր, թէ «գերեզմանոցին մէջ ապրողները այսօր

աքսորուեցան»[81]: Իրականութեան մէջ՝ անոնք մնացորդացն էին կիներուն եւ մանուկներուն, որոնք զետեղուեր էին գերեզմանները՝ թրքական իշխանութիւններու իսկ ձեռքով:

Խարբերդի մէջ թրքական որբանոցի նոյն պատմութեան մասին կը խօսի տանիմարքացի բոյժքոյր Հանսինա Արխերն ալ: Ըստ անոր՝ կուսակալը հաստատեց որբանոց մը եւ հոն հաւաքեց եօթը հարիւր հայ մանուկ, եւ ինչպէս Պր. Ջավրիէֆ կը հաղորդէ պատմութիւնը Արխերին՝ որբանոցին մէջ «իւրաքանչիւր տասներկու կամ տասնհինգ մանուկի համար կար հայ խնամատարուհի մը, եւ անոնք լաւ էին զգեստաւորուած եւ սնուցուած: «Տես թէ կառավարութիւնը ի՞նչպէս հոգ կը տանի հայերուն» ըսաւ կուսակալը [որբանոցն այցելող Արխերին], եւ անիկա տուն դարձաւ զարմացած եւ ուրախ· սակայն երբ քանի մը օր ետք կրկին այցելեց որբանոցը՝ եօթը հարիւր մանուկներէն մնացեր էին լո՛ւկ տասներեքը, մնացեալը անհետացած էր: Անիկա իմացաւ, որ անոնք տարուեր էին քաղաքէն վեց ժամ հեռաւորութեան վրայ լիճ մը եւ ջրամոյն եղած հոն: Ապա երեք հարիւր նոր մանուկներ հաւաքուեցան որբանոցին մէջ, եւ քոյր Հանսինա Արխեր կը հաւատար, որ անո՛նցն ալ եղաւ ճակատագիրն իրենց նախորդներուն: Այս զոհերը մնացորդացն էին Խարբերդի հայ մանուկներուն: Գեղեցկագոյն տղաքն ու ամենէն սիրուն աղջիկները ընտրուեր ու տարուեր էին շրջանի թուրքերուն եւ քիւրտերուն կողմէ, եւ մնացեալները իսկեր էին ձեռքը կառավարութեան [եւ] փճացան այս ձեւով»[82]: Իրականութեան մէջ՝ հայու մանչ ու աղջիկ վերցնողները չարժեցան ըստ հրահանգի, որովհետեւ 27 Յունիս 1915–ի ծածկագիր հրահանգ մը կը յայտնէր Մամուրէթ իւլ–Ազիզի կուսակալութեան՝ թէ հայ «մանուկներէն [պէտք է] որդեգրել տալ հայ չգտնուող գիւղերու եւ աւաններու [թուրք] բնակիչներէն երեւելիներուն եւ դաստիարակել [զանոնք] ըստ մահմետական սովորութիւններուն: Եթէ չատ են մանուկները՝ [կարելի է] անոնցմէ տալ իրենց ապրուստը դժուար շահողներուն, պայմանով որ անոնք ըլլան մաքուր եւ պատուաւոր [թուրք] ընտանիքներ, իւրաքանչիւր պզտիկի համար երեսուն ղրուշ ամսական վճարում մը կատարելով: Պէտք է ցուցակի մը մէջ արձանագրել անունը պզտիկին եւ զայն որդեգրող ընտանիքին եւ անոր օրինակը ղրկել կեդրոն»[83]:

Անշո՛ւշտ որ Տէյվիսի հիմնել ուզած որբանոցը առաջինը պիտի չըլլար իր տեսակին մէջ: Խարբերդ քաղաքն արդէն իսկ ունէր իր որբանոց–գպրոցը, որ կը պատկանէր Գերմանի Միսիոնարական Առաքելութեան: «Պր. Էհմանը հոն՝ [Խարբերդի մէջ] ապրեր էր քանի տարի, տնօրէնն էր որբանոցի մը, ուր կային հինգ հարիւր հայ մանուկներ, եւ չատ գործօն դեր էր խաղացեր հայերն ստիպելու մէջ որ յանձնեն

իրենց գէնքերը, երբ Թրքական իշխանութիւնները պահանջեր էին զանոնք»[84]: Կար նաեւ որբախնամ, ինամատարական եւ հիւանդանոցային հաստատութիւնը Ամերիկեան Միսիոնարական Պորտ Առաքելութեան, ուր այն առեն եւ անկէ ետք մինչեւ 1922 թուականը, մեծ դեր պիտի խաղային տանիմարքացի Մարիա Եագոպսընն ու անոր գործակից բոյժքոյրերը ամերիկացի բժիշկ միսիոնարներու կողքին: Ցետագային՝ Թուրք Ազգայնական Շարժումի դեկավարներէն երիտասարդ-Թուրք Զօր. Քիազիմ Գարապեքիրն ալ պիտի հաստատէր, թէ որբանոցներ հաստատուեր էին Սեբաստիոյ եւ Երզնկայի մէջ, ուր հաւաքուած որբերը նստեր էին անուսում, աղտոտ եւ անբան, առա՛նց սակայն բսելու թէ ի՞նչ որբեր էին անոնք եւ ինչո՞ւ էին լքուեր այդպէս[85]: Այսօր յստակ է ճակատագիրն այս երկու քաղաքներու մէջ հաւաքուած որբերուն: Թրքացուեցան անոնք կրօնքով, լեզուով եւ ապա՝ գիտակցութեամբ եւ արիւնով նաեւ[86]:

Առկայ եւ վաթթարացող սա կացութեան մէջ անհրաժեշտ էր ընել անկարելին, եւ առ այդ՝ Տէյվիս ըրաւ ինչ որ կարող էր, ու գրեց, օրը օրին տեղեկագրեց ամէն ինչ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթոյին, սակայն հակառակ «հեռագիր հեռագիրի եւ լուր լուրի հետէ» առաքուած ըլլալուն՝ անոնցմէ ոչ մէկը տեղ հասաւ՝ պարզօրէն անոր համար որ «իմ ամենէն կարեւոր տեղեկագիրներէն չատեր վար էին դրուեր եւ կարդացուեր Թրքական իշխանութիւններուն կողմէ՝ ինծի համար ստեղծելով բազմաթիւ դժուարութիւններ»[87]:

Սակայն Տէյվիսը չմնաց առանձին: Իրեն նման տեղեկատուի եւ տեղեկագրողի պաշտօնը վարեց Խարբերդի գերման միսիոնար Եոհաննէս Էհմանը նաեւ, որ իր 5 Մայիս, 18, 25, 26 եւ 27 Յունիս, 10, 17 եւ 21 Յուլիս, 12 եւ 19 Օգոստոս, եւ 6 ու 10 Սեպտեմբեր Թուակիր հեռագիրներով ամէն ինչ հաղորդեց Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմին, եւ անոր մահէն ետքն ալ՝ զայն փոխարինող Իշխան Հոհենլոհէ-Լանկենպուրկին: Այժմ այս փաստաթուղթերուն մէկ մասը կարելի է գտնել Եոհաննէս Լեփսիուսի Տէօյչլանտ ուընտ Արմենիէն, 1914–1918 հատորին մէջ[88], եւ Էհմանի գանազան հեռագիրներուն տրուած պատասխանները՝ նոյն տեղը՝ գանազան էջերու վրայ[89], իսկ գերման միսիոնարին 5 Մայիս, 18, 25 եւ 27 Յունիս, 10, 17 եւ 21 Յուլիս, 12 եւ 19 Օգոստոս, եւ 6 Սեպտեմբեր Թուակիր հեռագիրներն ու անոնց տրուած 19 Մայիս, 27 Յունիս, 1 եւ 14 Յուլիս, 22 Օգոստոս եւ 8 Սեպտեմբեր 1915 Թուակիր պատասխանները Պոլսոյ գերման դեսպան Ֆոն Վանկենհայմի եւ ապա Իշխան Հոհենլոհէ-Լանկենպուրկի ստորագրութեամբ՝ Ահարոնեանի մօտ[90]:

Ամերիկեան թէ գերմանական՝ բոլոր փաստաթուղթերն ալ կը խօսին վատէն վատթարին եւ անկէ ալ վատթարագոյնին մեկնող կա-

ցութեան մը մասին: Այս գրութեան մասին կը խօսի նաեւ Անգլիական Տեղեկատու Գիւանէն Ֆրանսական պատերազմական նախարարութեան հասած 21 Յուլիս 1915 թուակիր տեղեկագիր մը, որ կ'ըսէ ի միջի այլոց թէ «վտահելի անհատներ, որոնք կու գան Պոլիսէն՝ Փոքր Ասիոյ հայերուն վիճակը կը ներկայացնեն բացարձակ կերպով ողբերգական: Կարելի է ըսել թէ ընդհանրապէս բոլոր հայերն ալ արտաքսուած են Կարինի, Մարզուանի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի եւ Բաղէշի իրենց գիւղերէն, եւ թէ անոնց ըսուած է մեկնիլ դէպի Հարաւ՝ Մուսուլի եւ Տէյրի[91] անապատը: Շատեր մեռած են ճամբան եւ անծանօթ կը մնայ վիճակը ուրիշներուն: Շատ մը պարագաներու՝ կիներ զետեղուած են հարեմներու մէջ»[92]: Աւելի անդին՝ անթուակիր՝ այլ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան հասած յուշագիր մը Հայկական Տասնհինգի ջարդերուն մասին կ'ըսէ ի միջի այլոց, թէ «Թուրքիայէն փախուստ տալ կարողացած քանի մը հայերու եւ յոյներու, ինչպէս նաեւ չէզոք վկաներու բերնէն քաղուած պատումներ կը հաստատեն թէ գրեթէ ա՛լ հայ չէ մնացած Կարինի, Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Բաղէշի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ: Մէկ միլիոն կը գնահատուի թիւը այս նահանգներու հայերուն, որոնք տեղահանուած են ու տարագրուած դէպի Հարաւ»[93], մինչդեռ 10 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր եւ կրկին Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան յղուած յուշագիր մը մասնաւորելով իր խօսքը թիւերու վրայ՝ կ'ըսէր թէ «գործէ քաչուած [եւ] Հալէպ գտնուող հիւպատոս Պր. Կիի մէկ տեղեկագիրը որ առաքուած է քանի մը շաբաթ առաջ՝ կու տայ առաջին ընդհանուր մէկ գնահատականը կացութեան: Կը խորհինք թէ անիկա աւելի գէշ է քան ըսուածը: Այսօր կրկին կ'իմանանք թէ վերջերս նոր ջարդեր կազմակերպուած են Խարբերդի մէջ (ուր կը խօսուի 40,000 սպանուածի մասին), Անգարայի (10,000), Իզմիրի [եւ] Պրուսայի մէջ: 700,000 կը գնահատուի թիւն այն հայերուն՝ որոնք ներսերն առարկան եղան տարագրումի միջոցառումներուն, [եւ] 400,000-է աւելի թիւն անոնց՝ որոնք կարողացան վերապրիլ»[94]:

Ահաւասիկ այսպիսի պայմաններու մէջ էր որ ի վերջոյ հասան օրերը իսլամական տօներուն եւ Տէյվիս, առ ի պարտականութիւն, ներկայացաւ կուսակալին՝ չնորհաւորական այցելութեան մը համար[95], եւ յառաջ տարուող մտերիմ զրոյցի մը ընթացքին՝ խնդրեց անկէ մարդկայնութեան սիրոյն ա՛լ վերջ դնել տարագրութիւններուն եւ կատարուող յայտնի եւ անյայտ ջարդերուն: Խնդրանքին ի պատասխան՝ կուսակալը յայտնեց թէ ինք պատրաստ էր կատարելու իրմէ խնդրուած որեւէ բան՝ պայմանով որ խնդրանքը ներկայացուէր գրաւոր կերպով, որպէսզի ինքն ալ իր կարգին ներկայացնէր զայն

ոստիկանապետին՝ ի կատարումն անմիջական անհրաժեշտին: Մակայն նոյն գիշերն իսկ ոստիկանապետը ներկայացաւ Տէյվիսին եւ առաջարկեց անոր այլ բաներու կարգին յայտնել գրուելիք նամակին մէջ թէ «բոլոր [այն] հայերը որոնք պետութեան դէմ յանցաւոր էին դաւադրութեամբ՝ տեղահանուած էին կամ ալ այլապէս պատժուած, եւ թէ մնացողներէն ոչ մէկն ազերս ունէր դաւադրութիւններու հետ, կամ ալ յանցաւոր էր պետութեան դէմ որեւէ օրինազանցութեամբ: Այն ատեն վերահասու դարձայ»՝ կը շարունակէ Տէյվիս, «կուսակալին ինձմէ նամակ մը պահանջելու նպատակին եւ ա՛յն ճարպիկութեանը որով ինք եւ ոստիկանապետը ծրագրած էին իմ միամիտ խընդրանքս ի նպաստ իրենց դարձնելու:... Նաեւ անիկա ուզեց որ նամակին մէջ խօսիմ ռումբերու եւ զէնքերու մասին, զորոնք ոստիկանութիւնը կ'ըսէր թէ գտեր էր հայերուն մօտ, եւ յիշատակել որոշ դէպքեր՝ որոնց ընթացքին կ'ըսուէր թէ հայերն ընդդիմացեր էին կամ վնասեր թուրք պաշտօնէութեան. ասոնցմէ հետ կրնայի հաստատել թէ մնացողներէն ո՛չ մէկը խառնուած էր այս գործերուն:... Անիկա պնդեց իր պահանջին վրայ՝ առաջարկելով որ անմիջապէս պիտի կեցնէր տեղահանութիւնները՝ եթէ կատարէի այսպիսի հաստատում մը, թէպետեւ, ըսաւ անիկա, դեռ նոր էր ստացեր հրահանգներ հայերուն դէմ որդեգրելու համար նախկինէն աւելի խիստ միջոցառումներ, եւ արդէն իսկ կատարուեր էին կարգադրութիւնները վա՛ղն իսկ սկսելու համար տարագրութիւններուն:... Բաւական յստակ էր որ հրահանգուած էր իրեն ձեռք անցընել զայն[96], եւ թէ անիկա կը պահանջուէր որոշ նպատակով:... Առանց նկատի առնելու իր խոստումները (որոնց չէի հաւատար)՝ յանձն առի հաստատագիր մը չտալով զինք մերժելու պատասխանատուութիւնը, եւ վստահ եմ, որ հետեւանքն աւելի վատ չեղաւ եթէ ըրած ըլլայի այնպէ՛ս ինչպէս որ կը պահանջէր ի՛նք»[97]:

Տէյվիս չտուաւ պահանջուած հաստատագիրը, եւ ձերբակալութիւններն ու ջարդերը շարունակուեցան ըստ առաջնոյն՝ անխնայ կերպով եւ տեղահանութիւն անունին տակ: Ըստ Տէյվիսի՝ «այդ նահանգին մէջ հարիւր հազար հայեր քշուած էին իրենց տուներէն՝ թուրքերուն կողմէ, եւ անոնց մեծ մասը ջարդուած էր»[98]: Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթոյի առաքուած 24 Յուլիս 1915 թուակիր հեռագիր մը կ'ըսէր արդէն թէ մինչ այդ Խարբերդէն եւ Մամուրէթ իւլ-Ազիզէն տարագրուեր էին տասներկուքէն տասնհինգ հազար հայեր եւ ետին կը մնային հազարէն հազար հինգ հարիւր միայն՝ մասնաւոր արտօնութեամբ կամ կաշառակերութեամբ: Բազմահազար ժողովուրդ ալ մեկներ էր չրջակայ գիւղերէն: «Բոլորը մէկ առած՝ այդ չրջանի ժողովուրդին հաւանաբար մէկ երրորդը մեկներ

էր»[99]՝ կ'եզրակացնէր ամերիկեան հիւպատոսը։ Իսկ Սեպտեմբեր 7–ի իր հեռագիրով անիկա պիտի հաստատէր տակաւին թէ «տարագրութիւնները չէին դադրած, ... եւ տակաւին հիմա ո՛չ մէկ ձեւով յստակ է թէ դադրած է անիկա։ Ցուլիսի վերջին չաբթուան եւ Օգոստոսի առաջին մասին մէջ մեծ թիւով կիներ ու մանուկներ ձերբակալուեցան թէ՛ հոս թէ ալ դիւղերը։ Անոնք ղրկուեցան Հսկողութեան տակ, եւ յամառ զրոյցներ կը չրջին թէ անոնք սպաննուեցան [այնպէս]՝ ինչպէս որ եղեր էին տղամարդերը»[100]։

Ճի՛շդ հոս ալ անհրաժեշտ կը դառնայ կատարել փոքր մէկ քաղուածքը Մարիա Եագոպսընի եւ Վեր. Հայր Լուիի օրագիրներուն՝ վերահաստատ դառնալու համար այն առօրեային, որ վիճակուեցաւ մնացորդացին Խարբերդի հայութեան։ Այսպէ՛ս ուրեմն՝

«10 Ցուլիս 1915. Այսօր կը յայտարարուէր որ [հայերուն] բոլորն ալ պէտք էր որ ճամբայ ելնէին. ո՛չ իսկ թուչուն մը պիտի մնար»[101]։

«11 Ցուլիս 1915. Կարմիր Տունէն 400 հոգիի՝ երկրորդ առաքումը»։

«12 Ցուլիս 1915. Իրիկուան ժամը 7–ին, մթնկոխին, հայ կաթողիկէ կղերին հապճեպ մեկնումը...»[102]։

«13–14 Ցուլիս 1915. Առտուան դէմ Քեզին–Խան հասնելով, մեր տարագիրները, ժանտարմայի մը կողմէ բերուած նամակով մը, իրենք թէ քաղաք վերադառնալու հրաման կը տանեն։... Անոնք կ'առաջնորդուին Քեզինէն ժամ մը հեռու ձորի մը մէջ, ուր կը ջարդուին։... Ցետոյ անոնք կանխաւ պատրաստուած փոսերու մէջ նետուած են»[103]։

«18 Ցուլիս 1915. Կիրակի առտու, հազիւ թէ լուսցած, զինուորները մէկ տունէն միւսը կ'երթան, դռները կը զարնեն եւ ժողովուրդը կոչտութեամբ դուրս կը քաշկռտեն։ Անոնցմէ չատեր նոյնիսկ ժամանակ չեն ունենար, որ քանի մը մանր մունր բաներ առնեն հետերնին։ Անոնք իրենց տուներէն հազիւ դուրս կ'ելլեն՝ զինուորները դռները կը կղպեն ու բանալիները կը գրաւեն»[104]։

«21 Ցուլիս 1915. ...Այն հինգ ընտանիքները որոնք կառավարութեան հրամանով կը մնային՝ կը մնային չնորհիւ իրենց արհեստներուն — կօշկակար, թիթեղագործ, ժամագործ, արծաթագործ եւ հինգերորդն ալ կազմարար մըն էր։ Ասոնք ալ ի վերջոյ իրենց տուներէն վտարուեցան»[105]։

«24 Ցուլիս 1915. Թուրքերը մզկիթներուն մէջ կը յայտարարեն թէ, երբ թուրք մը հայ մը պահէ՝ պիտի կախուի եւ իր տունն ալ պիտի այրուի»[106]։

«28 Յուլիս 1915. Խարբերդի մէջ մնացած բոլոր հայերը այսօր պիտի զրկուէին։... [Բայց] մինչեւ իրիկուն բան մը չպատահեցաւ»[107]։

«29 Յուլիս 1915. Երէկ գիշեր հարիւր հայեր Խարբերդէն զրկուեցան։ Բայց հազիւ քէ երկու ժամուայ ճամբայ գացած էին, ուր աղբիւր մը կար, հոն զինուորները կը սկսին անընդհատ կրակել [անոնց վրայ]»[108]։

«3 Օգոստոս 1915. Ընդհանուր սուգի օր մ'եղաւ՝ 500 բանտարկեալներու տարագրութեան հետեւանքով, որոնք — 4-ական՝ իրարու կապուած — առտուան ժամը 5-ին դէպի Երքենեկի չրջակաները տարուելով անգութ վարմունքներու ենթարկուեցան»[109]։

«4 Օգոստոս 1915. Երէկ գիշեր Մեզրէի բանտէն մաս մը այրեցաւ, եւ 32 բանտարկեալներ, որոնք նոյն մասին մէջ կը գտնուէին՝ սպաննուեցան։... Կէսօրէն ետք խումբ մը զինուորներ հիւանդանոց եկան ու պահանջեցին բոլոր հայերը։... Ցետոյ զինուորները այս խեղճերը հրելով հրմշտկելով տարին»[110]։

«7 Օգոստոս 1915. Երէկ գիշեր նկատեցինք որ Զմշկածագի դաշտը կ'այրէր։ Շատ մը գիւղեր, ընդարձակ դաշտեր ու պարտէզներ կ'այրէին։... Հետեւէն կը տեսնէինք բոցերը որ [ոնք] կը մագլցէին դէպի լեռները։ Եւ յաջորդ օրը, գրեթէ ամբողջ օրը, չարունակուեցան։ Հիմա միայն թանձր մուխի սիւները կ'երեւին»[111]։

«9 Օգոստոս 1915. ...Հիւսէյնիկի մէջ մնացողներն ալ հիմա կը քչուին։ Թուրքերը հիմա մաքրագործումի հարցը այնքան չէին դժուարացներ։ Անոնք հայերը գիւղէն քիչ մը դուրս կը հանէին ու կը սպաննէին։ Երանի թէ թուրքերը զանոնք մինչեւ գետը տանէին ու ջրամոյն ընէին, այդպէս աւելի լաւ կ'ըլլար՝ քան թէ զանոնք մըտրակէին ու չարչարէին մինչեւ որ մեռնէին»[112]։

«10 Օգոստոս 1915. Մեզրէէն դէպի արեւելք՝ մէկ ժամ հեռու գտնուող Հիւսէյնիկ, կէս ժամ հեռու Քեսերիկ (Կեսարիկ), երեք ժամ դէպի հարաւ՝ Խոյլու, երկու ժամ դէպի հարաւ-արեւմուտք՝ Դատիմ եւ երեք ժամ հիւսիս՝ Բազմաշէն անուն գիւղերուն պարպումը տեղի կ'ունենայ»[113]։

«14 Օգոստոս 1915. Հիւպատոսին[114] եւ իր թուրք բարեպաշտին հետ ներս մտանք [թրքական գերեզմանոցէն], ուր կառավարութիւնը հիւանդ հայերը հաւաքած էր։ Անկարելի է նկարագրել ինչ որ տեսանք։ Ոեւէ մէկը այդ տեղէն դուրս չէր կրնար ելլել։... Այս խեղճերը այլեւս մարդու կերպարանք չունէին։ Նոյնիսկ անասուններուն այս տեսակ տեղ մը եւ այս վիճակով չէին գտնուեր։ Թուրքերը վրէժնին կը լուծէին եւ զանոնք կը սպաննէին։ Հայերը այրուած քրիստոնեաներ էին, որ [ոնք] իրենց թշնամիներուն ձեռքին մատնուած էին։

Թուրքին փափաքն էր անոնց մահը դժուարացնել: Եւ այդ այդքան՝ որքան որ կարելի էր: ... Յոյլուլի[115] *մէջ բոլոր կիները հաւաքեր էին ու սպաններ ...: Այր մարդիկը արդէն սպաննուած էին: Կիներուն հրամայուած էր հագուստներին հանել եւ յետոյ երկու երկու իրարու վրայ դնելով զանոնք գլխատեր են»*[116]:

«15 Օգոստոս 1915. *Գայմագամը*[117] *պաչտօնագուրկ եղած է եւ մենք ուրախ ենք ...: Ան չատերուն չարչարանքին ու մահուան պատճառ եղած է»*[118]:

«26 Օգոստոս 1915. *Ժամանում Տրապիզոնի տարագիրներուն առաջին խումբին, որոնք ամբողջովին քազաքէն դուրս [Թրքական] գերեզմանատան մէջ կուտակուեցան»*[119]:

«29 Օգոստոս 1915. *Ժանտարմաները կը ձերբակալեն բոլոր անոնք, որոնք մէջտեղերը կը գտնուին. ուրեմն՝ ազատ կացուցման օրէնքը տակաւին չի գործադրուիր»*[120]:

«1 Սեպտեմբեր 1915. *Թուրք մը Էհմանին կ'ըսէ.*

«— Եթէ քանի տարի վերջ ապստամբութիւն մը ծագի՝ յանցանքը ձերն է: Դուք վեց հազար[121] *ոճրագործներ կը պահէք ձեր քով: Թուրքերու համար ասիկա մեծ մտահոգութիւն մըն է, նոյն իսկ այն քիչ մը կամ քանի մը համեստ որքերը որոնք կ'ապրին:*

«Մր. Էհմանը զինք վստահեցուցած էր, որ ապստամբութիւն մը տեղի պիտի չունենար, որովհետեւ արդէն հայ չէր մնացած»[122]:

«21 Սեպտեմբեր 1915. *[Թրքական] գերեզմանոցին մէջ ապրողները այսօր աքսորուեցան»*[123]:

«25 Սեպտեմբեր 1915. *Գաղթականներուն չառնալուն հետեւանքով նորէն պիտի սկսին ժողովուրդը աքսորել: Երբ զինուորները փողոցներուն մէջ հայեր տեսնէին կամ ճամբաներու վրայ՝ կ'աքսորէին [զանոնք]: Հիմա Թուրքերը քիչ մը յոգնութիւն ցոյց կու տան: Պարզապէս աքսորեալները քազաքէն դուրս կը հանեն ու կը սպաննեն:*

«Այսօր կառավարութեան կողմէ քանի մը զինուորներ եկան եւ հրամայեցին որ հիւանդանոցին մէջ գտնուող բոլոր հայերը յանձնուէին»[124]:

«26 Սեպտեմբեր 1915. *Այսօր խումբ մը նոր հաւաքուածներ քշուեցան: Նոյն տեղն փողոցներուն մէջ կը յայտարարուէր թէ բոլորին ներում եկած էր եւ ժողովուրդը պէտք չէ [ր որ] վախնար, որովհետեւ ամէն ինչ վերջացած էր»*[125]:

«28 Սեպտեմբեր 1915. *Ֆառասան այր մարդիկ որոնք գաղուած էին Էրզրումի եւ Երզնկայի աքսորեալներու գանազան խումբերէն՝ հոս բանտարկուած էին: Այսօր աքսորուեցան»*[126]:

«2 Հոկտեմբեր 1915. *Հիւպատոսը Քեղին Խան գնաց: Ան կը պատմէր թէ դիակները խանին մուտքին խիտ-խիտ դիզուած էին եւ*

այնքան չատ էին որ վայրի գազանները յագեցեր էին ուտելէ։... Քուրդերէ բաղկացած պաշը պոզուf[127] *զինեալներ քաղաք եկած էին։ Ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ էր թէ ի՞նչ պիտի պատահէր։ Քուրդերը կ'ըսէին թէ իրենք զրկուեր էին Թուրքերու [ն] կողմէ, որպէսզի գային եւ բնաջնջէին ողջ մնացած հայերը։ Ասոնցմէ խումբ մը վալիին կողմէ զրկուեցաւ Կէօլճիւք։ Ասոնք Քնդանօքներ ալ ունէին, որպէսզի ումբակոծէին լճին մէջի պզտիկ կղզին։ Կ'ըսուէր թէ հոն չատ մը հայեր պահուըտած էին»*[128]։

«13 Հոկտեմբեր 1915. *Մարտինի երիտասարդներն ալ աքսորուեցան։ Միայն հայերը չեն՝ այլ արաբախօս սուրիացիներն ու ասորիներն ալ։ Ամենէն առաջ այր մարդիկը զրկուեցան, յետոյ հարուստ կիներն ու իրենց փոքրիկները։... Բայց հազիւ թէ անոնք վեց ժամ ճամբայ կտրած էին՝ անոնց ինչքերը կողոպտուեցան։ Բոլոր կիները սպաննուեցան։... Այնպէս կ'երեւայ թէ միայն հայերը չէ [ին] որ կը ջարդուէին՝ այլ բոլոր քրիստոնեաները։ Սուրբ պատերազմը սկսած էր»*[129]։

«22 Հոկտեմբեր 1915. *Բոլոր հայ փոքրիկները որոնք Թրքական որբանոցներու մէջ կը գտնուէին՝ սայլերով տարուած ու գետը նետուած էին»*[130]։

«24 Հոկտեմբեր 1915. *[Հապուսին] որ առաջ լման հայկական գիւղ մըն էր՝ հիմա փոխուած է։ Ամէն կողմ, մեղուներու նման, քուրդերը կը բզզան։ Կան նաեւ Թուրքեր եւ չերքէզներ»*[131]։

«25 Հոկտեմբեր 1915. *Հիւպատոսը եւ Տոքթ. Էֆքինսըն Խարբերդէն մէկ օրուայ հեռու գիւղ մը գացին։ Անոնք վերադարձան ու ըսին.*

«— *Այդ գիւղին մէջ 5-6000 դիակ տեսանք։ Դիակները թազուած չէին։ Գէշ վիճակի մէջ էին»*[132]։

«4 Նոյեմբեր 1915. *Կէսօրէ [ն] առաջ այսպէս անցաւ։ Քուրքերը հայերը կը ձերբակալէին ու կառավարական չէնք կը տանէին, անկէ յետոյ ալ՝ զիրենք ախոռներու մէջ կը բանտարկէին։ Ժամը 1.30-ին հինգ զինուորներ եկան եւ մեզմէ պահանջեցին այն այր մարդիկն ու տղաքը որոնք մեր քով կը գտնուէին»*[133]։

«6 Նոյեմբեր 1915. *Կէսօրէն յետոյ կ'ըսուէր թէ նորէն կը ձերբակալէին չատերը [հայերէն] եւ վախ ու սարսափ կը տիրէր կիներու եւ փոքրիկներու մէջ»*[134]։ «*...Տարագրուեցան 700 կիներ եւ մանուկներ, որոնք Մեզրէէն եւ չրջակայքէն հաւաքուած էին»*[135]։

«7 Նոյեմբեր 1915. «*350 հոգի դէպի Տիգրանակերտ տարագրուելով՝ Մեզրէի ամենամօտ Քեսերիկ գիւղին չրջակաները սրէ անցուեցան՝ ոստիկաններու Տնօրէնին ներկայութեամբը»*[136]։

«8 Նոյեմբեր 1915. Խումբ մը այրեր, 35 հոգի, եւ 400 կիներ, որոնք հաւաքուած էին գիւղերէն՝ մնացող հայերուն հետ աքսորուելու: Անոնցմէ չատեր մահմետական դարձած էին: Բայց [ա՛ն ալ] օգուտ ըրած չէր»[137]:

«12 Դեկտեմբեր 1915. 1600 հայեր ղարդուեցան Շէյխան-Տիրեսի (Սատանի Ձոր) ըսուած ձորին մէջ:... Նոյն եւ հետեւեալ օրերը 150, 400, 900, [եւ] 1000 հոգինոց զանազան խումբերով բանուորական հայ զօրքեր հասան»[138]:

«13 Դեկտեմբեր 1915. 900 հոգինոց գունդը փախուստ տուած ըլլալով՝ ամբողջովին ղարդուեցաւ: Մչոյ մէջ ընդհանուր տեզահանութեան լուրերը կը հասնին»[139]:

Ահաւոր էր, պարզօրէն ահաւոր էր կացութիւնը ժամանակակից վկաներու իսկ տուեալներով: Ձերբակալութիւն, գաղթ եւ ապանդ յաջորդեցին իրարու եւ Մամուրէթ իւլ-Ազիզի մէջ առկայ դիւանագիտական օտար ներկայացուցիչներ հետագրեցին, տեղեկագրեցին եւ դիմեցին հոն, ուր անհրաժեշտ էր եւ խօսեցան մարդասիրութեան անունով: Դիւանագիտական այս խաղերուն ընթացքին էր որ, Նոյեմբեր 4-ին եւ 5-ին կատարուեցան վերջին ձերբակալութիւնները՝ հակառակ որ, ինչպէս կը հաստատէ ամերիկեան հիւպատոսը, չատ ձերբակալութիւններ տեղի չէին ունեցած վերջին քանի մը չաբաթէ ի վեր, սակայն չուտով ազատ արձակուեցան ձերբակալուածներէն ոմանք[140]: Ի՛նչ որ ալ ըլլային իրականութիւնները՝ 1915-էն առաջ Խարբերդի նահանգն ունէր հարիւր չիւուն հազարէ աւելի հայութիւն մը, իսկ նոյն տարուան աւարտին կը կարծուէր թէ անկէ կը մնար ութը հազարէ տասը հազար միայն, որմէ հազարէն երկու հազարը գաղթականներ էին այլ նահանգներէ հասած[141]: Սակայն ժամանակի ընթացքին երեւան եկան ուրիշներ ալ, որոնք պահ էին մտեր քարայրներու եւ լեռներու ծերպերէն ներս, եւ որոնք «եկան մէկը միւսին ետեւէն եւ խնդրեցին ինձմէ լուր հասցնել Ամերիկա՝ [իրենց հարազատներուն]»[142]՝ ինչպէս կը հաղորդէ Տէյվիս: Դեկտեմբեր 30-ի իր հետագիրով անիկա կը յայտնէր սակայն որ «մօտ հարիւր հազար հայերէն որոնք տարի մը առաջ կը բնակէին այս նահանգին մէջ՝ հաւանաբար կան ոչ աւելի քան չորս հազար: Վերջերս յայտարարուեցաւ թէ հարիւրի հինգէն աւելի հայ պիտի չձգուէր այս նահանգին մէջ: Կասկածելի է հիմա թէ կա՞յ այսքանն ալ»[143]:

Սեպտեմբեր 7-ի իր հետագիրով Տէյվիս կը հաստատէր թէ «այս [նահանգը] կրնայ լաւագոյն կոչուիլ Թուրքիոյ Ապանդանոց նահանգը, որովհետեւ կ'երեւի թէ գաղթականներն ամէն կողմէ ապահով կերպով հասեր են մինչեւ հոս՝ միմիայն ղարդուելու համար տեղ մը այս նահանգին մէջ»[144], իսկ մօտ չորս ամիս ետք, Դեկտեմբեր 30-ի

իր հեռագիրով, անիկա պիտի ըսէր պարզօրէն թէ այս առորոգումը «արդարացուած է լրիւ կերպով՝ իմ իմացածներով, եւ անով՝ ինչ որ իրողապէս տեսեր եմ անկէ ի վեր»[145]: Արդարեւ՝ 9 Փետրուար 1918 թուակիր իր ընդարձակ տեղեկագիրին աւարտին՝ Տէյվիս կը փութար հաստատելու թէ «ներկայացուող տեղեկագիրէն ի յայտ կու գայ որ անցեալ երեք տարիներուն [կատարած] աշխատանքիս մեծ մասը նուիրուեցաւ հայերուն: Այսուհանդերձ այս տեղեկագիրը չի նպատակադրեր ըլլալ ակնարկ մը ի նպաստ անոնց՝ ինչ որ ալ ըլլան անոնց արժանիքները: Կայքս այնպիսի՛ն էր, որ պատահեցաւ որ ըլլամ վկան այն ահռելի վարմունքին, որուն ենթարկուեցան [հայերը] Թուրք կառավարութեան կողմէ, եւ բնական է որ ըրի այն ինչ որ կրնայի՝ մեղմելու համար անոնց տառապանքը: Անշուշտ կարողացայ համեմատաբար քիչերուն օգտակար ըլլալ անոնց կեանքի ամբողջական քանդումին մէջ, որ տեղի ունեցաւ իմ հոն եղած միջոցիս, ու թէպէտեւ օգնեցի այն բոլորին որոնց կրնայի՝ եղան պարագաներ երբ անկարելի եղաւ որեւէ բան ընել...»[146]: Ու յայտնելու համար որ հեքիաթ չէին, եւ չե՛ն, զանազան աւիշներով իր մեծաւորներուն յղած տեղեկութիւնները, թէ ճշմարտութիւն էին, լո՛կ ճշմարտութիւն իր պատումները հայկական սպանդին ու ջարդին մասին, եւ թէ խօսքի ուժին վստահուելիքը երբեք ալ բաւարար չէր ուրիշին եւ ուրիշներուն փոխանցելու համար քաչն ու խորքը եղածին ու կատարուածին՝ 30 Դեկտեմբեր 1915-ի իր հեռագիրի աւարտին՝ ծածկագիրով Տէյվիս հազորդեց Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթոյին թէ «կ'ուզեմ հայերու տարագրութեան եւ ջարդերու տեղեկագիրներուն աւելցնել պատումը երկու չրջապտոյտներու, զորոնք ձիով կատարեցի ասկէ հինգ ժամ հեռու գտնուող լիճի մը [չուրջ եւ] ուր տեսայ մեռած մարմինները լրիւ տասը հազար անհատներու, որոնցմէ շատեր սպաննուած էին վերջերս, եւ պատկերազարդել զայն ա՛յն լուսանկարներով զորոնք առի տեղւոյն վրայ: Այժմ խոհեմութիւն պիտի չըլլար այսպիսի տեղեկագիր մը ղրկել»[147]:

Իրա՛ւ էր Տէյվիս. խոհեմութիւն պիտի չըլլար ո՛չ համընդհանուր եւ համապարփակ տեղեկագիր մը ղրկել եւ ոչ ալ զայն խօսուն եւ ճշմարիտ ընծայող ու տեղւոյն վրան առնուած լուսանկարներ, որովհետեւ այժմ Հայկական Տասնհինգով զբաղող քիչ մը ամէն ուսանող Հայոց Պատմութեան՝ գիտէ, փաստացի՛ կերպով գիտէ, թէ ինչպէս Լեսլի Տէյվիսի՝ նոյնպէս նաեւ գերմանական, աւստրիական եւ պուլկարական բազմաթիւ հեռագիրներ եւ տեղեկագիրներ որոնք յղուեր էին Պոլիս՝ իրենց պատկան դեսպանութիւններուն՝ երբեք ալ տեղ չհասան, ի՞նչ փոյթ որ անոնցմէ ոմանք առաքուած ըլլային

բազմաթիւ անգամներ: Այսօր, վաստա՛հօրէն, անոնցմէ ոմանք կը գանուին տասնամեակներու ընթացքին ծանրացող փոշիներուն ներքեւ օսմանեան արխիւներուն, եւ ինչպէս որ ժամանակին անոնց գոյութեան տեղեակ էր Օսմանեան Կայսրութեան պատերազմական նախարար Էնվերը[148]՝ նոյնպէս ալ տեղեակ պիտի ըլլար երէկ ոչ միայն Իտէթ Ինէօնիւն[149] եւ ժամանակակիից գինուորական ու քաղաքական օսմանեան պաշտօնատարներ՝ նո՛յնպէս նաեւ այսօր պարկեշտ եւ անպարկեշտ ուսանողները ժամանակաշրջանի թուրք պատմութեան: Գիտէին, եւ գիտէ՛ր Ինէօնիւն, եւ ի՛նչ որ բրաւ 14 Դեկտեմբեր 1922–ին կայացող Ազգային Ժողովի Ռազմերկրային Ցանձնաժողովի տասնհինգերորդ նիստին՝ անպատկառ ստախօսութիւն մըն էր միայն· իսկ դիւանագիտութիւնը կը ճանչնայ ո՛չ ճշմարտախօսութիւն եւ ոչ ալ՝ բարոյական: Ահա թէ ինչո՞ւ համար կարելի էր թուրքին արիւնոտ ձեռքերը դնել բաղդատութեան ուրիշներուն, բոլո՛ր ուրիշներուն ձեռքերուն հետ եւ գտնել զանոնք մաքուր, գթառատ, բարեխիղճ, ազնիւ եւ չինարար աշխատանքի նուիրուած:

Սակայն Լեսլի Տէյվիսի 9 Փետրուար 1918 թուակիր այս մէ՛կ հատիկ տեղեկագիրը, իրեն նախորդող 30 Յունիս, 11 եւ 14 Յուլիս, 6 եւ 7 Սեպտեմբեր եւ 30 Դեկտեմբեր 1915 թուակիր հեռագիրներով[150], հայերուն տարագրութիւնն ու ջարդերը փաստարկող եւ Լեսլիի իսկ կողմէն առնուած լուսանկարներով[151] եւ գաղթականութիւնը հրամանագրող 13 Յունիս 1331 թուակիր[152] յայտարարութեամբ, որ լոյս տեսաւ ինչպէս օսմանեան մամուլի զանազան արտայայտութիւններուն՝ նոյնպէս նաեւ Տրապիզոնի Մեշվերէք օրաթերթին մէջ[153], միասին առնելով գերման Եոհաննէս Լեփսիուսի, անգլիացի Ճէյմս Պրայսի, եւ վերջին տասնամեակին լոյսին բերուած օսմանեան եւ այլ փաստաթուղթերու հաւաքածոները՝ աւելի՛ քան բաւ պիտի ըլլան յայտարարելու ներկայ եւ անցեալ, եւ թուրք ու օտար բոլոր, բոլո՛ր քաղաքագէտներուն եւ պատմաբաններուն, թէ եղածին ուրացումը չէ որ պիտի չքացնէ զայն, պատահածին մերժումը չէ որ անիրական ընծայէ դէպքը, եւ հրաշքով մը այդ ուրացումն ու մերժումը անգոյ ընծայեն հաւաքականութիւն մը որ կար երէկ եւ չկայ այսօր, եւ որուն ոսկերոտիքը կը մնայ ափերուն վրան Մոփաց Աչխարհի Կէօլճիւք լիճին, եւ հողին ու աւազին ներքեւ զայն չրջակալող ձորերուն, վիհերուն եւ հովիտներուն: Փա՞ստն այս բոլորին· սակայն կարդացէք Սուգան Գ. Պլէճի հրատարակութեան տուած այս գործը, ու եթէ կարողանաք՝ հարց մի՛ տաք, թէ ե՞րբ պիտի լոյսին գան հեռագիրներն ու տեղեկագիրները ամերիկեան ա՛յլ հիւպատոսներուն, ինչպէս նաեւ անոնք՝ որոնք գրուեցան ու առաքուեցան ամերիկացի եւ այլ ժողովուրդներու պատկանող այն միսիոնարներուն կողմէ, ո-

բոնք տեղաւորուած Մնացին Օսմանեան Կայսրութեան Խարբերդ, Սեբաստիա, Մարտին, Վան եւ Բաղէշ քաղաքներուն մէջ: Անոնք կա՛ն, սակայն պիտի տրուի՞ն լոյսին: Ո՞վ գիտէ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ջ. Ա. Կիրակոսեան [խմբ.], *Հայաստանը Միջազգային Դիւանագիտութեան եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթերում*, 1828–1923, Ե-րեւան, 1972, էջ 752–753:
2. Այս մասին տես՝ Vahakn N. Dadrian, «The Naim-Andonian documents on the World War I of Ottoman Armenians : The anatomy of a genocide», **International Journal of Middle East Studies**, vol. 18, N° 3, August, 1986, p. 347, եւ Leslie A. Davis, **The Slaughterhouse Province : An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917**, New Rochelle / New York, 1990, pp. 23-24.
3. *Ջարթօնք*, 14 Սեպտեմբեր 1986, էջ 2:
4. Լսելի Ա. Տէյվիսի գործը, որ կը բաղկանար մեքենագիր 132 էջէ՝ գրուեցաւ Միացեալ Նահանգներու վարչապետութեան հիւպատոսական գրասենեակի տնօրէն Ուիլպըր Ճ. Քարրի պահանջով, եւ առաջին անգամ հրատարակուեցաւ 1989-ին: Տես՝ Leslie A. Davis, **The Slaughterhouse Province : An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917**, Edited with an introduction and notes by Susan K. Blair. Aristide D. Caratgas, Publisher, New Rochelle / New York, 1989, 216 pages. Ins. Appendix A : Consular Dispatches by Leslie A. Davis, pp. 143-184; Appendix B : Official Proclamation-Original Text and United States State Department Translation, pp. 187-190, Appendix C : Extracts from Ottoman Government Publications, pp. 193-194; [Appendix D] : American Citizens in Harput Consular District as of December 18, 1914, pp. 199-200; Appendix E : Photographs Taken by Leslie A. Davis, 1915, [pp. 203-209]; [Appendix F.] : Two Maps : [a], War Office Map — Harput Area, [1938] and [b], Harput Area, 1897, [pp. 210-211]: Տէյվիսի գործն ունեցաւ իր երկրորդ հրատարակութիւնը 1990-ին, եւ զոր կ'օգտագործենք հոս:
5. Յաջորդաբար՝ անգլիական դեսպանատոս Թովմաս Գ. Մկրտիչեան, գերմանական հիւպատոսներ նախ՝ Տ/ր. Շուարծ եւ ապա՝ Ֆոն Շէօպլներ-Րիխթեր, Հալէպի ամերիկեան հիւպատոս Ճեսսի Ճեքսըն, եւ Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոս Օսկըր Հայկեր:
6. Ըստ Պլէհի՝ Տէյվիս Խարբերդի նահանգին հայերու թիւը նախ տուեր էր հարիւր հազար, սակայն յետագային Միացեալ Նահանգներու պետական Քարտուղարութեան յղած 26 Փետրուար 1918 թուակիր նամակով մը զայն կը սրբագրէր ու կը վերածէր հարիւր յիսուն հազարի: Տես՝ Davis, p. 132: Իր կարգին, սակայն, Լեփսիուս կը գրէր 1916-ին թէ «Խարբերդի նահանգը կը հաշուէր 575,300 բնակիչի վրայ՝ 174,000 Քրիստոնեայ, որմէ 168,000-ը հայեր, 5000-ը ասորիներ, եւ 1000-ը յոյներ:

«Մահմետական բնակչութիւնը կը բաղկանայ 180,000 շիա գզըլպաշներէ, 95,000 իւրտներէ (75,000 նստակեաց եւ 20,000 վայկատուն) եւ 126,300 թուրքերէ»: Տես՝ Dr. Johannes Lepsius, **Rapport sur la situation du peuple arménien en Turquie**, Potsdam, 1916, p. 78. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Rapport: Տես նաեւ *Գաղտնի Տիզկագիրը Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուսի — Հայասատանի Ջարդերը*, [Միխայէլ Շամտանճեան, թրգմ.], Պէյրութ, 1965, էջ 70:

7. Davis, p. 39.

8. Հետաքրքրական է, սակայն, որ այս հերիաթը կրկնեցին ո՛չ միայն թուրք իշխանութիւններն ու կամակատար թուրք պատմաբանները՝ այլ նաեւ թրքական դրամով գնուած կարգ մը արեւմտեան պատմաբաններ, որոնցմէ մանի մը օրինակի համար տես՝ Philips Price, **A History of Turkey**, London, 1956, p. 91. Clair Price, **The Rebirth of Turkey**, New York, 1923, pp. 86-87. Philip Zora, **Mustafa Kemal, dictateur**, Paris, 1936, p. 159-160:

9. Այս մասին տես՝ **Verité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales**, Constantinople, 1916, p. 10 et 15:

10. Այս մասին տես՝ Լեւոն Վարդան, *Թո՛ղ Թուրքը Խօսի*, Պէյրութ, 1975, էջ 44-46, 65-69:

11. Այս մասին տես՝ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1985, s. 223-224: Լեւոն Վարդան, «Հայկական թղթածրար», *Շիրակ*, Լ՚Ը տարի, թիւ 3-5, Մարտ-Մայիս, 1990, էջ 26-27: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Հայկական թղթածրար»: Տես նաեւ Լեւոն Վարդան, «Ականատես պատասխան», *Ջարթոնք*, 3 Օգոստոս 1979, էջ 3, եւ Dr. Salahi R. Sonyel, **Displacement of the Armenians : Documents — Le Déplacement des populations arméniens : Documents — Ermeni Tehciri ve Belgeler**, Ankara, 1978, preface — préface — önsöz յաջորդաբար:

12. Այս մասին տես՝ Sinasi Orel, Sureyya Yuca, **Ermenilerce Talat Pasaya Atfedilen Telegraflarin Gerçek Yüzü**, Ankara, 1983, Türkkaya Ataöv, **The Andonian Documents Attributed to Talat Pasa Are Forgeries**, Ankara, 1984. Sinasi Orel, «The facts behind the telegrams attributed to Talat Pasha by the Armenians», **Turkish Review Quarterly Digest**, Winter, (1985-86), pp. 83-102: Տես նաեւ Daderian, pp. 311-360:

13. Օսմանեան Կայսրութեան հրատարակած **Verité**-ն ստար պետութիւններուն բաշխուեցաւ 1 Մարտ 1916-ին, որմէ հատուած մը կ՚առնչուի այս հարցին եւ որուն անգլերէն մէկ թարգմանութեանը համար տես՝ Davis, p. 194:

14. Viscounte Bryce, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16**, second edition, Beirut, 1972, p. 258.

15. Davis, p. 58.

16. Նոյն, էջ 57:

17. Նոյն, էջ 59: Բաղդատէ՝ Bryce, pp. 260-261:

18. Davis, p. 45.

19. Նոյն, էջ 47: Դէպքերուն ականատես մը, սակայն, կը յայտնէ թէ «վարիչ մարմիններըը, Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը կրկնակի դիմումներ ըրին, սակայն արդիւնքը բոլորովին պարապ· յսող չեղաւ···»: Տես՝ Արսէն Խաչիկեան, «Դրութեանական ջարդը Խարբերդի մէջ», *Շիրակ*, Լ՚Ը տարի, թիւ 3-5, Մարտ-Մայիս, 1990, էջ 101:

20. Bryce, p. 259.

21. Davis, p. 48.

22. Մենք օգտագործեցինք Հայկ Արամեանի թարգմանութիւնը գերմաներէնէն, որուն կարգ մը բացթողումներ էմանի հետագիրէն: Այդ վերջինին համար տես՝

Dr. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien, 1914-1918**, Bremen, 1986, s. 61-62. ասկէ ետք կը նշուի որպէս **Deutschland**.

23· Գերսամ Անտրոնեան, *Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի*, Պէյրութ, 1965, էջ 393:

24· Մարիա Ճէյհրպսըն (նագոպսըն), *Օրագրութիւն*, 1907-1919, Խարբերդ, Ամերիկեան, 1979, էջ 92-93:

25· Davis, p. 51.

26· *Քեզապսուի*՝ ժանտաջուր:

27· Խաչիկեան, էջ 101:

28· Davis, p. 143.

29· Նոյն, էջ 51-52:

30· Նոյն, էջ 143:

31· Խաչիկեան, էջ 102:

32· Bryce, p. 259.

33· Պիտի ըլլայ՝ Արղանա:

34· Arthur Beylerian, **Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918)**, Paris, 1983, p. 130.

35· Ցովհաննէս Արք· Նազլեանի *Յուշերը*, Պէյրութ, 1960, էջ 294:

36· **Deutschland**, s. 86.

37· Այսինքն՝ Խարբերդէն:

38· *Թագվիմ-ի Վեգայի*, բիւ 3771, էջ 48 ա· ա:

39· Նազլեան, էջ 301:

40· Gürün, s. 200. Տես նաեւ՝ Լեւոն Վարդան, «Հայկական բդեաձրարք», էջ 45:

41· Davis, pp. 52, 144.

42· Նոյն, էջ 52:

43· **Deutschland**, s. 95.

44· Davis, p. 54.

45· Այս հինգ հոգիներն էին Մամուրէք իւլ-Ագիզի Գերմանական Առաքելութեան որքանոց-դպրոցի տնօրէն Նոհանէս Էհմանը, Մամուրէք իւլ-Ագիզի Օսմանեան Դրամատան ատստրիացի փոխտնօրէն Քարլ Բիչչոքքոն, ամերիկացի միսիոնարներ Հենրի Հերիսըն Բիկզը, էրնեստ Ուիլսըն Բիկզը եւ Տէ· Հենրի Հերպըրդ Էթիենսընը:

46· Davis, p. 41. Իր կարգին նագոպսըն կը գրէ թէ 'վալին··· շատ գէշ մարդ մըն է եւ իմ պատճառս է այս շատ գարշելի ու սոսկալի դէպքերուն, որոնք հոս պատահեցան»: Տես՝ Ճէյհրպսըն, էջ 124:

47· **Deutschland, s. 90.**

48· Անտրոնեան, էջ 394:

49· Davis, p. 59.

50· Ըստ բրիտանական արխիւներու մէջ պահուած եւ Պրայսի հրատարակած *Կապոյտ Գիրքին* վերաբերող բանալիներու տուեալներուն՝ Պրայսի տուած այս թիւ 66 փաստաթուղթը կու գայ Տէյվիսէն, իսկ «հեղինակը հաւանաբար անդամներէն մէկն է կարաւանին»: Տես՝ Bryce, «Key to names...», [յաւելուած], p. 12:

51· Bryce, p. 265.

52· Davis, pp. 59-60.

53, Նոյն, էջ 60:

54· Ըստ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարին յանձնուած անթուակիր յուշագիրի մը՝ չէզոք ականատես կին վկայ մը կը պատմէ թէ Կարինէն տեղահանուած կիներ բանի մը օր ձգուեր էին Խարբերդի դաշտին մէջ, ուր բոլորն ալ մեռան անօթութենէ (օրական 50-60) եւ իշխանութիւնը դրկեր էր բանի մը մարդ զա-

ՆոՆի թաղելու համար՝ «մահմեդական ժողովուրդին առողջությունը պահպանելու համար»: Տես՝ Beylerian, p. 152:

55. Davis, pp. 150-151.
56. Կարնեցիներու այս կարաւանին մասին մանրամասն տես՝ Լեւոն Վարդան, «Կարինը եւ շրջակայքի տեղահանութիւնն ու ջարդը», Ահարոնեան, էջ 450–455:
57. **Deutschland**, s. 80.
58. Davis, pp. 60-61.
59. Ամերիկեան եփրատ Գոլէճը:
60. Մեզիրէի ֆրանսական վարժարանը, որ ենթակայ էր Լիոնի Վիճակին: Նախապէս կը պատկանէր Ֆափուէեններու, եւ ան այդ՝ ենթակայ էր Իտալական Վիճակին:
61. Ազգային կեդրոնական Վարժարան:
62. Bryce, p. 268.
63. Նազլեան, էջ 293–294:
64. 26 Դեկտեմբեր 1915–ին:
65. Մօտ 92 մեթր:
66. Davis, pp. 94-95.
67. Նոյն, էջ 60:
68. Նոյն, էջ 150:
69. Նոյն, էջ 93–94:
70. Նոյն, էջ 62–63:
71. Նոյն, էջ 152:
72. Նոյն, էջ 63:
73. Ճէյհըպսըն, էջ 108–109:
74. Davis, p. 62.
75. Ահարոնեան, էջ 394:
76. Bryce, p. 260.
77. Այս մասին տես՝ **Réponse au memoire de la Sublime Porte en date du 12 Février 1919**, Constantinople, 1919, p. 4-5. U.S.A. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1915, **Supplement**, Washington, 1928, p. 981. Great Britain, Foreign Office, 371/2488/9312.
78. **Deutschland**, s. 76-77.
79. Davis, p. 64.
80. Նոյն, էջ 169:
81. Ճէյհըպսըն, էջ 137:
82. Bryce, p. 260. Իսկ Խարբերդի Գեղվաճի գիւղին մէջ երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան անդամ մը՝ Հասանը՝ հաւաքել տուաւ չորս հազար մաղչեր որբանոցի մը մէջ եւ ապա, 1918–ի գիշադադարէն անմիջապէս առաջ բոլորն ալ խեղդել տուաւ Քիւրտ–Եմլիկ կոչուած կամուրջին տակ՝ իր աչքին առջեւ: Տես՝ Նազլեան, էջ 328:
83. Gürün, s. 221. Տես նաեւ՝ «Հայկական թղթածրար», էջ 46–47:
84. Davis, p. 53.
85. Այս մասին տես՝ Kâzim Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Istanbul, 1960, s. 387 եւ 397:
86. Դարերու ընթացքին հայերէն ոմանց բրճացումին մասին տես Գ. Ամատունի, *Դարերու Ընթացքին Բրչացած Հայեր*, *Բրւսացած Հայեր*, Պէյրութ, 1980, իսկ Հայկական Տասնհինգի օրերուն բրճացումի եւ իսլամացումի մասին տես՝ **Rapport**, p. 281-288.
87. Davis, p. 69.

88· **Deutschland**, s. 61-62, 90, 153.
89· Նոյն, էջ 74, 86, 205-206։
90· Ահարոնեան, էջ 393-396։
91· Տէր Զօր։
92· Beylerian, p. 47.
93· Նոյն, էջ 151։
94· Նոյն, էջ 65։
95· Այցելութիւնը տեղի ունեցաւ 20 Հոկտեմբեր 1915-ին զուգադիպող Ղուրպան Պայրամին առիթով։
96· Այսինքն՝ նամակը։
97· Davis, pp. 72-73.
98· Նոյն, էջ 73։
99· Նոյն, էջ 157։
100· Նոյն, էջ 169։
101· Ճէյհըպսըն, էջ 115։
102· Նազլեան, էջ 301։
103· Նոյն, էջ 302։
104· Ճէյհըպսըն, էջ 116։
105· Նոյն, էջ 48։
106· Նոյն, էջ 121։
107· Նոյն, էջ 122։
108· Նոյն, էջ 123։
109· Նազլեան, էջ 307։
110· Ճէյհըպսըն, էջ 125։ Հայր Լուի կը յայտնէ թէ ածխացած դիակները նետուեցան գերեզմանատունը փոսի մը մէջ։ Տես՝ Նազլեան, էջ 308։
111· Ճէյհըպսըն, էջ 127։
112· Նոյն։
113· Նազլեան, էջ 308։
114· Կ'ակնարկուի Մամուրէթ իւլ-Ազիզի ամերիկեան հիւպատոս Լեսլի Մ· Տէյվիսին։
115· Թլկատին։
116· Ճէյհըպսըն, էջ 128-129։
117· Բառացի՝ փոխկառավարիչ։ Հոս՝ կուսակալ Սայիպ Պէյ։
118· Ճէյհըպսըն, էջ 131։
119· Նազլեան, էջ 309։
120· Ճէյհըպսըն, էջ 133։
121· Նոհաննէս Էհմանի տնօրինութեան տակ գտնուող գերմանական որբանոցը հազիւ թէ ունէր հինգէն վեց հարիւր որբ։
122· Ճէյհըպսըն, էջ 135։
123· Նոյն, էջ 137։
124· Նոյն։
125· Նոյն։
126· Նոյն։
127· Բաղաքացիներէ եւ ոչ-զինուորականներէ կազմուած բրիական անկանոն բանակ։
128· Ճէյհըպսըն, էջ 140։
129· Նոյն, էջ 146-147։
130· Նոյն, էջ 150։
131· Նոյն։

132. Նոյն, էջ 153: Այս մասին տես Տիկ. Էբֆինճըճի վկայութիւնը ամերիկեան իշխանութիւններուն: Davis, p. 31:
133. Ճէյհըպսըն, 157:
134. Նոյն, էջ 159:
135. Նազլեան, էջ 312:
136. Նոյն:
137. Ճէյհըպսըն, էջ 161:
138. Նազլեան, էջ 312:
139. Նոյն:
140. Davis, p. 90.
141. Նոյն, էջ 96:
142. Նոյն:
143. Նոյն, էջ 182:
144. Նոյն, էջ 175:
145. Նոյն, էջ 181:
146. Նոյն, էջ 124:
147. Նոյն, էջ 184:
148. Նոյն, էջ 117:
149. Ըստ Նազլեան Արբիպիսկոպոսին՝ 3 Յունուար 1916-ին Իսմէթ կը գտնուէր Մեզիրէ, եւ առ այդ՝ լաւագոյն տեղեակ էր հոն եւ շրջապատին մէջ պատահած բոլո՛ր անցուդարձերուն: Տես՝ Նազլեան, էջ 314:
150. Davis, pp. 144-184.
151. Նոյն, էջ 203-209:
152. 13 Յունիս 1915:
153. Davis, pp. 187-188. Օսմանեան կայսրութեան մէջ գաղթի ու տարագրութեան կարգ մը յայտարարութիւններուն համար տես՝ Լեւոն Վարդան, «Հայկական Տասնհինգը եւ օսմանեան պէյանճամէներ», *Շիրակ*, Ի՛Դ. տարի, թիւ 4, Ապրիլ, 1980, էջ 38-48:

Լ. Վ.

«ՍՊԱՆԴԱՆՈՑ ՆԱՀԱՆԳԸ»[1]

(Հատուած)

ԼԵՍԼԻ Ա. ՏԷՑՎԻՍ

[էջ 79] Ցաչորդ շաբաթներուն այցելեցի բազմաթիւ այլ գիւղեր, որոնցմէ ոմանց բոլոր բնակիչներն ալ եղեր էին հայեր: Հայկական գիւղերն ալ աւերակ էին եւ լքուած՝ Պոզմաշէնի[2] եւ Հուլաբէյի[3] նման: Ուրիշներու մէջ դատարկ էին հայերուն բնակարանները: Ամայութիւն էր ամէնուրեք եւ աւերակ: Տուները փուլ կու գային, եւ բանդուեր էին եկեղեցիները, որոնք կառուցուած էին մեծ ծախսով եւ բազում զոհողութեամբ: Մերձակայ Եղեգի գիւղին մեծ զանգակը, որ հիւպատոսարանին միջոցով միայն վերջերս էր գնուեր Ամերիկայի մէջ եւ զետեղուեր իր տեղը՝ կը մնար [ինկած] եկեղեցիի աւերակոյտին մէջ: Կը թուի թէ իրենց մոլեռանդութեանը մէջ մահմետականները որոշեր էին ոչ միայն ոչնչացնել քրիստոնեայ բնակչութիւնը[4]՝ այլ նաեւ չքացնել անոնց բոլոր հետքերը եւ նոյնիսկ բանդել բաղաքակրթութեան ամէն արտադրութիւն: Տխո՛ւր էր տեսնել բոլոր այս աւերածութիւնն ու բանդումը մէկուկէս տարի ետք [ալ]՝ երբ ձիով կը շրջագայէի լքուած այս գիւղերուն մէջ, եւ [ուր] տեսայ դատարկ բնակարաններ, որոնցմէ այդքան ամուսիններ ու զաւակներ մեկներ էին Ամերիկա, ուր հիմա անտեղեակ էին ճակատագիրէն իրենց ընտանիքներուն:

Իմ այցելած գիւղերուս մէջ կը գտնուէին Հիւսէյնիկը, Մորենիկը, Հարբուր Սերայը[5], Վերին Մեզիրէն[6], Քեսերիկը[7], Եղեգին, Սուրսուրին[8], Սուրսուրի վանքը, Թատեմը[9], Հույլուն[10], Շենքելէն[11], Կարմերին[12], Գեղվանքը, Գայլուն, Վարդաթիլը, Փերչենեը[13], Երմենիկը[14], Մորէյը, Գոմքը, Հոդէն, Հապուսին, Հինճորը[15], Հինագրակը[16], Զերքենին, Վիսիանը, Քորփէն[17], Ցակոր Մեզերէհը[18], Ծառուկը, Հարսեկը[19] եւ Բերդակը: Տաղտկալի պիտի ըլլար մանրամասն բացատրութիւն տալ իւրաքանչիւրին մասին, որովհետեւ տեսարանը նոյնն էր ամէն տեղ: Անոնցմէ շատերն այցելեցի բազմաթիւ անգամներ, եւ Պետական [Քարտուղարութենէն] եւ Դեսպանութենէն[20] հարցապնդումներ

ստացայ անոնց բնակիչներէն հազարաւորներու մասին: Անշուշտ ծանօթ էր որ գիւղական շրջաններու մէջ ձիով շրջելու սովորութիւնն ունէի, եւ այդ աշնան, օր մը, ոստիկանապետն իր գրասենեակը կանչեց այն երիտասարդը[21] որ յաճախ կ'ընկերանար ինծի: Անիկա դատապարտեց զայն հիւպատոսին հետ հայկական գիւղերն այցելելուն համար, խորհուրդ տուաւ որ ապագային չերթար, եւ ազդարարեց որ յաւ բան չէր այդպէս ընել: Նոյնհետայն երիտասարդը խօսեցաւ ինծի այս ազդարարութեան մասին, սակայն կարեւորութիւն չտուի անոր:

Ձիով պտոյտներուս ամենէն հետաքրքրականներն էին անոնք զորոնք կատարեցի դէպի Կէօլճիւք լիճը[22], որ կը գտնուէր Մամուրէր իւլ-Ազիզէն մօտ հինգ ժամ հեռաւորութեան մը վրայ: Ուզեցի ճանչնալ ճակատագիրն այն մարդերուն, որոնք առաջուր էին հոն, եւ ինչպէս որ կ'ըսուէր՝ անոնցմէ շատեր սպաննուեր էին խաղաւէն իշխան մը անդին: Կատարեցի խանի մը շրջապտոյտ՝ առանց անոնցմէ որեւէ հետք գտնելու: Ի վերջոյ՝ թուրք մը յայտնեց ինծի մեծ գաղտնապահութեամբ՝ թէ ինք տեսած էր հազարաւոր դիակներ Կէօլճիւք լիճին շրջակայքը, եւ առաջարկեց ինծի զիս առաջնորդել անոնց գտնուած վայրը:

Սեպտեմբերի սկիզբներն օր մը ճամբայ ելանք առաւօտեան ժամը չորսին: Առինք Տիգրանակերտի ճամբան ու փորձեցինք մեկնիլ [էջ 80] աննշմար կերպով: Մեռած դիակներ կային նոյնիսկ խաղաղի փէշերուն եւ անոնց[23] հանդիպեցանք ամբողջ ճամբու ընթացքին: Փոխանակ թաղուած ըլլալու՝ անոնք ծածկուած էին հանի մը թի աղբով, որովհետեւ ոստիկան-զինուորներն աւելի դիւրին էին գտեր ընել այդպէս՝ քան թէ փոս մը փորել անոնց համար: Արդիւնքն այն էր որ, գրեթէ բոլոր պարագաներու տակ ալ, մարդ կրնար տեսնել գետինէն դուրս ցցուած թեւեր եւ սրունքներ, եւ նոյնիսկ՝ գլուխներ:

Մոլլաֆէօյէն ձգեցինք ճամբան եւ դաշտագետինին վրայով ուղղուեցանք դէպի լիճը: Դաշտագետինին վրան ցրուած կային հանի մը հարիւր դիակներ, [որոնց] մեծաւորապէս բոլորն ալ կիներ էին եւ մանուկներ: Ցաւակ էր, որ սպաննուած էին, որովհետեւ այսքան մեծ թիւով չէին կրնար մահանալ հիւանդութենէ կամ սպառումէ: Անոնք կը գտնուէին բաւական մօտիկը ճրտական գիւղի մը որ ծանօթ էր Քիւրտեմլիք անունով· յետագային լսեցի թէ այս գիւղին քիւրտերն էին որ սպաններ էին մեծամասնութիւնը այս մարդոց: Հոյլոյլէն կին մը բացատրեց ջարդն ինծի: [Իր] գիւղին միւս բնակիչներուն հետ [ինքն ալ] բերուեր էր հոն եւ [առ այդ՝] տեսաւ սպանութիւնն անոնց մեծ մասին: Քիւրտերը հարուած մը տուին իրեն [ալ] եւ որպէս մեռած՝ ձգեցին զինք: Հանի մը ժամ մնաց մեռած մարմիններ-

րուն մէջ եւ փախուստ տուաւ գիշերը: Ցետագային ինչ մը դրամ տուի իրեն որպէսզի անով փախուստ տար Ռուսիա, ուր ապահով է հիմա: Ուրիշ մէկը որ ինծի խօսեցաւ այս վայրին մասին՝ Տրապիզոնէն երիտասարդ կին մըն էր: Քիւրտերն սպաններ էին իր մայրը եւ եղբայրը, իսկ անոնցմէ մէկը, որ Մեհմէտ աղա կը կոչուէր՝ տարեր էր զինք: Քանի մը ամիս պահուեր էր Քիւրտեմլիճի մէջ· [բայց] ի վերջոյ կարողացեր էր փախուստ տալ եւ գալ Մամուրէթ իւլ-Ազիզ:

Մեր տեսած մարմիններէն ոմանք հրկիզուած էին: Նախ խորհեցայ թէ այս մէկը կատարուեր էր որպէս առողջապահական միջոցառում, թէպէտեւ Քիւրտերը հազիւ թէ մտածեն այսպիսի բաներու մասին· սակայն ըսուեցաւ ինծի թէ անոնք հրկիզեր էին այս մարմինները փնտռելու համար որեւէ ոսկի զոր մարդիկ[24] կրնային կլլած ըլլալ: Ցետագային տեսայ բազմաթիւ ուրիշներ [ալ]՝ որոնք հրկիզուած էին նոյն նպատակով, եւ իմացայ որ երբ տարագրուող անձերը ենթարկուէին յարձակումի՝ յաճախ կը կլլէին իրենց ոսկին՝ զայն ազատելու համար:

Քիւրտերու գիւղը ձգելէ ետք մագլցեցանք շատ ցից լեռ մը եւ ապա իջանք Կէօլճիւք լիճին [հայող] ձոր մը, ուր իմ նախորդներս եւ ամերիկացի միսիոնարներ սովոր էին ամէն ամառ բանակելու: Կարեւոր չէ ըսել թէ այն երեք տարիներուն երբ Խարբերդ էի՝ առիթ մը չեղաւ բանակելու: Երկու դիակներ կը գտնուէին ափին վրայ ճի՛շտ հոն, ուր անոնք[25] կը լարէին իրենց վրաններըն:

Ապա դարձանք դէպի հիւսիս եւ մօտ երկու ժամ ձիավարեցինք լիճի ափին: Այս հեռաւորութեան ամբողջ երկայնքին լիճին ափերը բարձր են եւ ցից, մինչ բազմաթիւ տեղեր կան խոր ձորեր՝ գրեթէ գրպանի մը պէս: Դիակներ կային այս ձորերէն շատերուն մէջ եւ ժայռերու գագաթներէն՝ որոնք կը ցցուէին անոնց միջեւ՝ տեսանք հարիւրաւոր մարմիններ եւ բազմաթիւ ոսկորներ վարի ջուրին մէջ: Կ'ըսուէր [էջ 81] թէ ոստիկան-զինուորներու հոս բերած բազմաթիւ մարդերէն շատերը վար հրուեցան ժայռերուն վրայէն եւ այդ ձեւով սպաննուեցան: Մեր տեսածն ամբողջութեամբ կը հաստատէր զրոյցը: Ձորերէն ոմանց մէջ կային միայն բանի մը մարմիններ, մինչ ուրիշներու մէջ՝ հազարէ աւելի [էին անոնք]: Մեր տեսած դիակներէն մէկը կը պատկանէր սպիտակամօրուս ծերունիի մը, որուն գանկը խորտակուած էր մեծկակ բարով մը, որ տակաւին կը մնար անոր մէջ: Քիչ մը անդին տեսանք աճիւնները վեց կամ ութը մարդու, լոկ բանի մը կտոր ոսկոր եւ զգեստ, որոնք մնացեր էին առանց այրելու: Տեսանելի էր կարմիր ֆէս[26] մը: Կային նաեւ գանկի բանի մը ոսկորներ, որովհետեւ անոնք ամենէն դիմացկունն են եւ մի՛շտ վերջինը՝ բայքայուելու մէջ: Այս աճիւնները կը գտնուէին ծառէ մը մօտա-

տրապէս բաւ ոտնաչափ[27] հեռու, որուն ներքեւ կար կարմիր [ու] մեծկակ տեղ մը: Աւելի մօտէն կատարուած քննութիւն մը հաստատեց թէ արիւն էր այս մէկը, եւ կը թուէր թէ հոն էր երկու կամ երեք շաբաթէ ի վեր: Ծառն ունէր որոշ թիւ մը փամփուշտի ծակերու, որոնք ցոյց կու տային թէ մարդերը, որոնց աճիւնները տեսանք՝ հաւանաբար կեցուցեր էին անոր առջեւ եւ հրացանազարկ ըրեր:

Անկէ անմիջապէս եմ հասանք ձոր մը, ուր կային բանի մը հարիւր մեռած մարմիններ[28]: Անոնց գոյութեան տեղեակ էինք զանոնք տեսնելէ առաջ իսկ: Երբ մօտեցանք ձորին՝ ժայռերու գագաթէն տեսանք բաւական երեսուն գլուխներու շարք մը, որ դուրս էր ցցուեր ջրեզրի աւազէն: Կը տեսնուէին միայն մարմիններուն գլուխները: Ահռելի էր անոնց տեսքը: Կը թուէր թէ թաղուած էին, եւ իմացայ որ այդպէս էր իրականութիւնն ալ, սակայն ոստիկան-զինուորներն [իրենց] բրեական բնորոշ անհոգութեամբ՝ մարմինները թաղեր էին լճափի աւազին մէջ, որովհետեւ աւելի դիւրին էր փորել այդ մէկը, եւ աւազը բշուեր էր ջուրէն՝ տեսանելի ընծայելով գլուխները: Ժայռերու ստորոտին իրարու վրայ դիզուած կային բազմաթիւ դիակներ: Անոնցմէ ոմանք ջուրին մէջ էին, մինչ ուրիշներ՝ անկէ դուրս: Երբ դարձանք դէպի ձորը՝ անոր երկու լանջերուն տեսանք բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք պառկեր էին իրարու վրայ: Ձորին կեդրոնը կար պուրակ մը փոքր ծառերու եւ թուփերու· անոնք ծածկուեր էին որթատունկերով, որոնք բնական բուսականութիւն մըն են [հոս]: Թուրք ընկերակիցս տարաւ զիս հոն եւ ուզեց որ նայէի անկէ ներս: Ծառերուն ներքեւ կային տասնէն բաւ մարմիններ, որոնցմէ ոմանք իրենց մեռնելու պահին մնացեր էին կանգուն՝ իրենց նստած վիճակին մէջ: Ընկերակիցս ըսաւ թէ հիւանդ կամ վիրաւոր մարդեր էին անոնք, որոնք հոն ձգուեր էին որ մահանային, թէ շաբաթ մը առաջ իսկ անցեր էր անկէ եւ ողջ էին անոնցմէ ոմանք, եւ թէ այն ատեն հաց էր տուեր անոնցմէ ոմանց:

Մեր անցած այս ձորերէն շատերուն մէջ հոս-հոն կային լճափի աւազէն դուրս ցցուած գլուխներ եւ անթաղ մարմիններ: Պատահական մարմին մը փռած էր եւ ուռած, մինչ ուրիշներ սկսած էին թնթռկիլ: Գրեթէ բոլոր ձորերուն մէջ ալ կար բանի մը մարմին, իսկ ոմանց մէջ հարիւրներով: Մէկ հատն ունէր գրեթէ հազարի մօտ, ուրիշ մը, ըստ ենթադրութեանս, հազար հինգ հարիւրէ աւելի: Սակայն անոնց գարշահոտն այդքա՛ն էր [էջ 82] ծանր[29]՝ որ թէպետեւ փորձեցի երբալ ձորի ծայրամասի բարձունքին՝ չկարողացայ այն ատեն: Աւելի յաւ խուզարկեցի զայն ամիս մը եմ: Եռանկիւնաձեւ այս ձորը, ինչպէս բազմաթիւ ուրիշներ, [իր] երկու ափերէն փակ էր գա-

հավէժ կողերով, ուրկէ մարդիկ անկարող էին մագլցիլ իրենց յարձակումի ենթարկուելու պարագային: Իւրաքանչիւր ափի վրայ գետեղուած երկու կամ երեք ոստիկան-զինուոր կրնային արգիլել բազմութիւն մը այդ ուղղութեամբ փախուստ տալէ: Շատ մը մարմիններ խցուած կը մնային ձորի հեռաւորագոյն ծայրամասի ժայռերուն միջեւ, եւ ցոյց կու տային թէ հայերէն ոմանք ի զուր էին փորձեր վեր բարձրանալ եւ սպաննուեր՝ իրենց փախուստի պահին: [Ձորի] երրորդ կողմը կը գտնուէր ջուրը: Ձորի յայնկին[30] տասնհինգ կամ հսկա ոստիկան-զինուորներու շարք մը կրնար արգիլել ժողովուրդը դէպի ջուրը խոյս տալէ, կամ ալ վազելէ այն նեղ ուղիէն, որ ձորի երկու կողմէն կը տանէր դէպի լիճը: Այս ձեւով զոհերն արգելափակուեր էին բառացի կերպով եւ սպաննուեր՝ պաղարիւն կերպով: Մարմինները դիզուեր էին իրարու վրայ, եւ կը թուի թէ հոն էին երկու [կամ] երեք շաբաթէ ի վեր: Այս մէկը հաստատեց ծեր բիւրտ մը, զոր տեսանք աշխատանքի վրայ՝ ձորը վերէն դիտող բրտական գիւղի մը մօտ: Կեցանք ու հարց տուինք անոր թէ ի՞նչ էր պատահեր հոն: Անիկա պատմեց մեզի թէ հսկա օր առաջ ոստիկան-զինուորները հոն բերեր էին երկու հազարի չափ հայերէ բաղկացած խումբ մը եւ մօտակայ գիւղերու բիւրտերն ստիպած որ սպաննէին զանոնք: Այս [մէկը] կը համընկնէր գաղթականներու այն մեծ խումբին որուն անցքը Մամուրէթ իւլ-Ազիզէն տեսեր էի երկու շաբաթ առաջ[31]: Բիւրտը պժգանքով արտայայտուեցաւ պատահարին մասին՝ երբ ըսաւ թէ անոնց[32] մեռած մարմիններուն գարշահոտը շատ անտանելի էր իրեն եւ գիւղի միւս բնակիչներուն համար: Իրականութիւնն այն էր որ այս ամրան եւ աշնան ընթացքին շրջակայքի բիւրտերը մեռան հիւանդութենէ՝ որպէս հետեւանք իրենց շրջապատին մէջ գտնուող ապառողջ պայմաններուն: Տարօրինակ է որ չմեռան անոնց բոլորն ալ:

Ցետագային աւելի մանրամասն տեղեկութիւն տրուեցաւ ինձի հայերու այս խումբերը չհացնելու դրութեան մասին: Անոնց կ'արտօնուէր օր մը կամ երկու տեղաւորուիլ ձորերուն մէջ կամ յարմար վայր մը: Երբ հոն էին անոնք՝ ոստիկան-զինուորները կը հրաւիրէին բիւրտերը, ինչպէս որ պատմեց մեզի այս ծեր մարդը, եւ կը հրահանգէին անոնց սպաննել հայերը՝ բիւրտերուն ըսելով թէ այս կերպով կրնային դրամ շինել, սակայն կրնային դժուարութիւններու հանդիպիլ՝ եթէ մերժէին: Ապա կը կայանար համաձայնութիւն մը, որուն համաձայն բիւրտերը պիտի վճարէին որոշ գումար մը ոստիկան-զինուորներուն — հանի մը հարիւր ոսկի կամ աւելի՝ ըստ սակարկութեան — եւ իրենց պիտի պահէին այն ինչ որ այդ գումարէն աւելի գտնէին հայերու մարմիններուն վրայ: Այս բացատրութիւնն

իմացայ Բանի մը անգամ ու կը կարծեմ թէ այսպիսի դրութիւն մը ընդհանրապէս օգտագործուեցաւ այդ շրջանին մէջ եւ թերեւս Թուրքիոյ այլ կողմերն ալ։

Մեր տեսած մարմիններուն վրան գտնուող յատկանշական բանն ա՛յն էր, որ մերկ էին անոնց գրեթէ բոլորն ալ։ Ինծի ըսին թէ կը ստիպէին ժողովուրդը հանել իրենց զգեստները՝ անոնց սպանութենէն առաջ, որովհետեւ մահմետականները պիղծ կը սեպեն մեռած մարմինէ մը հանուած հագուստները։ [էջ 83] Մարմիններէն շատեր ունէին երախաթաց վէրքեր՝ ընդհանրապէս փորին կամ կուրծքին [ու] մերթ [ալ]՝ կոկորդին վրայ։ Հրացանազարկ էին եղած սակաւաթիւ մարդեր, որովհետեւ շատ մեծ արժէք ունէին փամփուշտները։ Աւելի աժան էր սպաննել սուրով կամ դանակով։ Ցատկանշական այլ բանն այն էր, որ գրեթէ բոլոր կիներն ալ պառկեր էին իրենց կռնակին վրայ եւ ցոյց կու տային բարբարոս հաշմումը ոստիկան-զինուորներու սուրերուն, շատ մը պարագաներու՝ այս վէրքերը կիներուն տրուեր էին անոնց մահէն ետք[33]։ Նկատեցինք նաեւ որ այս ձորերուն մէջ գտնուող բոլոր մարմիններն ալ կը պատկանէին անոնց որոնք ճամբու վրան էին առնուազն մէկ կամ երկու ամիսէ ի վեր եւ ցոյց կու տային որ Խարբերդէն չէին, այլ՝ հեռաւոր վայրերէ։

Զգելով լիճը՝ այլ տեղէ մը անցանք լեռները եւ առինք ճեղուղի մը, որ մեզ բերաւ Գեղվենք[34] գիւղը։ Մեռած մարմիններ կային ամբողջ ճամբու երկայնքին։ Անոնցմէ ոմանք ուղղակի վրան էին ուղիին՝ այնպէ՛ս որ ձիերն ստիպուած էին զանոնք կոխոտելու։ Այս այն ուղին էր, որով թղթատարը կանոնաւոր կերպով կու գար Խարբերդ, սակայն, անշուշտ, անիկա հագուադէպ կերպով կ'օգտագործուէր թուրքերէն զատ որեւէ մէկուն կողմէ։ Լերան վրայ տեղ մը իմ թուրք ընկերակիցս ցոյց տուաւ ձոր մը ուղիի կողքին եւ ըսաւ թէ այդ ձորին մէջ սպաննուեր էին բազմաթիւ հայեր՝ երկու կամ երեք հարիւր ոտ[35] հեռու այն կէտէն ուր կը կենայինք այն ատեն։ Կրնայինք հոտն առնել մեռած մարմիններուն, սակայն տրուած ըլլալով որ ուշ էր ժամանակը եւ մենք արդէ՛ն իսկ տեսեր էինք բաւական մեծ թիւով [դիակ]՝ չուզեցինք նոյնիսկ դուրս գալ մեր ճամբայէն այդ հեռաւորութեամբ՝ տեսնելու համար յայելեալ որեւէ բան։ Այսուհանդերձ՝ այդ վայրն այցելեցի մէկուկէս տարի ետք եւ ձորին մէջ տեսայ ոսկորտիքը հարիւրաւոր մարդերու։ Լերան եւ Գեղվենքի միջեւ գտնուող դաշտերուն մէջ տեսանք այն վայրը ուր սպաննուեր էին հազարաւոր մարդեր։ Անոնցմէ շատեր թաղուեր էին ծանծաղ գերեզմաններու մէջ, բայց տեսանք շատերն անոնց ոսկորներուն։ Այս վայրը մօտաւորապէս յոկ տասը մղոն[36] հեռու էր Մամուրէէ իլ-Ազիզէն, սակայն կ'ըսուի թէ վատթարագոյն սպանդանոցներէն մէկն

է եղած ամբողջ շրջանին մէջ: Ըսուեցաւ ինծի թէ դուրս էին հանուեր եւ ճիշտ հոս [ալ] սպանուեր բազմաթիւ այն մարդերը որոնք կանուաւոր գաղթէն առաջ ձերբակալուեր էին ու բանտարկուեր Մամուրէթ իւլ-Ազիզէն, Խարբերդէն եւ դրացի գիւղերէն: Գեղվեճիի շուրջ կային հետքերը մեծ բանակավայրերու, ուր ահսորականներու խումբեր կանգ էին առեր ամրան ընթացքին: Անոնցմէ ալ շատեր սպանուեր էին այս դաշտերուն մէջ: Տուն հասանք գիշերուան ժամը իննին մօտ եւ զգացի թէ հիմա շա՛տ աւելի լաւ կը հասկնայի թէ ի՞նչ կը նշանակէր հայերուն «տեղափոխութիւնը»: Զգացի նաեւ թէ սխալած չէի իմ կարգ մը տեղեկագիրներուս մէջ Մամուրէթ իւլ-Ազիզի մասին խօսելով, որպէս Թուրքիոյ «Սպանդանոց նահանգը»:

Քանի մը շաբաթ ետք Ամերիկեան Հիւանդանոցի բժիշկ էբ-ֆինսընը յայտնեց թէ կը փափաքէր հետս կատարել այս [միեւնոյն] շրջապտոյտը: Որոշեցինք այս անգամ կատարել ամբողջական մէկ շրջանը լիճին՝ տեսնելու համար թէ ի՞նչ կրնար գտնուիլ անոր միւս կողմը, ինչպէս նաեւ [այցելել] հոն ուր [արդէն իսկ] գտնուեր էի ես: Հոկտեմբերի վերջերուն օր մըն ալ ճամբայ ինկանք առաւօտեան ժամը չորսի մօտ· [էջ 84] անցանք հայկական Հույլու գիւղէն, եւ ապա կիրճէ մը որ մեզ հասցուց լիճի հարաւային ծայրամասը: Անցանք մօտիկէն բանի մը կմախքներուն եւ ոսկորներուն այն մարդերուն՝ որոնք, ըստ երեւոյթին, սպանուած կամ մեռած էին ամրան սկիզբը: Այնուամենայնիւ՝ լիճին արեւելեան կողմը գտանք մարմինները բազմաթիւ հայերու, որոնք վերջերս էին սպանուեր: Եզրակացուցինք թէ անոնք բնակիչները պիտի ըլլային հայկական Կէօլճիւք գիւղին, որոնք հաւանաբար փորձեր էին փախուստ տալ ոստիկան-զինուորներէն: Գիւղը հաստատուած է Կէօլճիւք լիճի երկայնքին գրեթէ կէսին եւ լիճին վրայ միակը է, որ ունի որոշ տարածք: Անիկա կը գտնուի գրեթէ ուղղակի կերպով հանդիպակաց կողմը իմ նախորդներուս եւ միսիոնարներուն բանակատեղիին, զոր այցելած էի իմ առաջին շրջագայութեանս ատեն: Երբ հասանք այս գիւղը՝ գտանք որ [հոն] մնացեր էր ո՛չ իսկ մէկ բնակիչ: Լքուած էր բացարձակ կերպով՝ բացի բանի մը անօթի կատուներէ որոնք կը թափառէին տուներու աւերակներուն մէջ:

… Զգելէ ետք Կէօլճիւք գիւղը՝ գրեթէ ժամ մը խլեցինք ափին վրայ, սակայն չկարողացանք շարունակել այդ ճամբով, որովհետեւ կարգ մը տեղեր ջուրը կը հասնէր ափէն վեր: Քանի մը անգամ ձիերը վարեցինք ջուրին մէջէն մինչեւ որոշ հեռաւորութիւն, սակայն այդ՛ն խորացաւ ջուրը որ ստիպուեցանք ետ դառնալ եւ այլ ճամբայ փնտռել: Գտանք արահետ մը որ կը տանէր դէպի լեռ եւ հետեւեցանք անոր՝ մինչեւ որ երեւութապէս անիկա հասաւ իր աւարտին:

կէսօրէն ետքի մնացեալ մասն անցուցինք թափառելով լերան վրայ, մեր ձիերը վեր ու վար քաշկոտելով ձորի կողերուն վրայ որոնք գրեթէ վիհեր էին կարգ մը տեղեր, եւ փնտռելով ճամբայ մը կամ արահետ մը։

Լճափի ամենէն աւելի մեկուսի ինկած տեղերէն մէկուն մէջ՝ բլուրէ մը տեսանք իրարու վրայ ինկած մեռած բանի մը հայու մարմիններու դէզ մը։ Բոլորն ալ ինկեր էին ափին վրայ ու կը գտնուէին երկու կամ երեք հարիւր ոտք երկարութեան եւ հազիւ թէ այդ հեռաւորութեան բառորդին [էջ 85] չափ լայնք ունեցող տարածութեան մը վրայ։ Անիկա կը գտնուէր ձորակի մը բերնին, որուն երկու կողմերը շատ էին ցից եւ կ'երկարէին լիճէն ներս։ Ձկա՛ր հոն տանող ուղի։ Վար իջանք աւելի մօտէն նայելու համար անոնց՝ զարմացած թէ ի՞նչպէս կարելի էր մարդերու խումբ մը բերել այսպիսի վայր մը։ Երբ մօտեցանք մարմիններուն՝ տեսանք որ անոնց բոլորն ալ կը պատկանէին կիներու եւ մանուկներու, եւ թէ անոնք սպաննուած էին բաւական վերջերս։ Սուրի վէրքեր նշմարեցինք անոնցմէ շատերուն վրայ։ Խորհուրդ մըն է թէ անոնք ի՞նչպէս կրնային սպաննուած ըլլալ այսքան մօտ իրարու։ Պէտք էր որ գոյութիւն ունենար ստուար թիւ մը ոստիկան-զինուորներու կամ բիւրտերու՝ զանոնք շրջապատելով այսպէս սպաննելու համար։ Դէզին մէկ կողմը երեսն ի վար պառկեր էր կին մը, որուն պզտիկին գլուխը դուրս էր ցցուեր իր մարմինին տակէն[37]։ Մերկ էին բոլոր մարմիններն ալ եւ անոնցմէ շատեր ցոյց կու տային հետքերը բռնութեան, զոր ոստիկան-զինուորներ ի գործ կը դնէին սպաննուած կիներէն եւ աղջիկներէն այդ-ֆա՛ն շատերուն վրայ։ Դարձանք ու մագլցեցանք ափն ի վեր՝ վերսկսելու համար ուղի մը գտնելու մեր աշխատանքին։ Ուշ էր ժամանակը, եւ վախցանք որ, տարուան այդ եղանակին, հետեւանքները կրնային լուրջ ըլլալ թէ՛ մեզի եւ թէ ալ մեր ձիերուն համար՝ եթէ ստիպուած ըլլայինք գիշերելու լերան վրայ։ Անկէ ետք շրջեցանք ատեն մը եւս՝ ճամբան աւելի եւ աւելի եւս դժուարանալով։ Ո՛չ մէկ արահետ գտնելով լիճին մօտ՝ մագլցեցանք մինչեւ կատարը լեռներու շղթային, որ կ'երկարէր անոր[38] այս կողմին վրայ, եւ ի վերջոյ հասանք այն ճամբուն զոր կը փնտռէինք։ Գրեթէ մութ էր եւ հետզհետէ կը ցրտէր։ Հեծանք մեր ձիերուն եւ աճապարեցինք, որովհետեւ տակաւին բաւական հեռաւորութիւն մը կար մինչեւ այն խանը ուր կը ծրագրէինք անցընել գիշերը։ Ճամբուն վրայ անցանք բրտական բանի մը գիւղ եւ մեռած բազմաթիւ մարմիններու մօտէն, որոնցմէ ոմանք գրեթէ գիւղերուն իսկ մէջն էին։ Երեկոյեան աղջամուղջին՝ երբ ձիով կ'անցնէինք այս մեռած մարմիններուն մօտէն եւ ճամբուն վրայ հանդիպեցանք բիւրտերու՝ որոնց հսկայական [ու] վայրագ

գամբոները գիւղերէն խուժեցին դուրս եւ գրեթէ ցատկեցին մեր ձիերուն վրայ՝ մեր ձեռքերը պահեցինք վրան մեր ատրճանակներուն եւ արագացուցինք մեր քայլերը։

Մթննալէն բաւականետ էր որ հասանք Տիգրանակերտի ճամբան եւ ի վերջոյ՝ Գազիմ Խանը, որ տեղաւորուած էր լիճին հիւսիսային ծայրամասին վրայ։ Գրեթէ սպառած էինք մեր տաժանելի ճիավարութենէն, որ [շարունակուեր էր] այդ առաւօտեան ժամը երեքէն ի վեր։ Մեր ընթրիքը դրինք խանին տանիքը եւ կերանք հոն։ Ապա մենք զմեզ փաթթեցինք [այն] ծածկոյթներով զորոնք կրեր էր մեզմէ իւրաքանչիւրը եւ որոնք մեր միակ անկողիններն էին, [եւ] ննջանալու համար երկարեցանք տանիքին վրայ։ Սարսափելի կերպով ցուրտ էր գիշերը, սակայն հակառակ մեր խեղճ կերպով պաշտպանուած ըլլալուն անոր դէմ՝ նախընտրեցինք ննջել այսպէս՝ քան թէ խայթուիլ բծաւոր տենդ փոխադրող ոջիլներէն, որոնք, գրեթէ վստահ էինք, կը գտնուէին վարի սենեակներուն մէջ։

Յաջորդ առաւօտ արթնցանք տխուր եւ [մարմնովին] կարծրացած, ու շարունակեցինք մեր ուղեւորութիւնը լիճին շուրջ։ Կարճ ատեն մը հետեւեցանք մայր ճամբուն՝ անցնելով կարգ մը մեռած մարմիններու մօտիկէն։ Ապա ձգեցինք ճամբան եւ առինք [էջ 86] ա-բահետ մը որ կ'երկարէր լիճի երկայնքին։ Այս այն ճամբան էր ուր-կէ ճամակները կը հասնէին Մամուրէթ իւլ-Ազիզ։ Ամէն կողմ կային մարմիններ, կմախքներ եւ ոսկերոտիք։ Ոսկորներէն շատեր սպիտակեր էին եւ չորցեր, եւ ցոյց կու տային թէ հոն էին ամբան սկիզբէն ի վեր։

Մօտ երկու ժամ ետ հասանք մեծ ձոր մը՝ ո՛չ շատ հեռու այն կէտէն, ուր ձգեր էի լիճը իմ նախորդ ուղեւորութեանս ատեն ու վերադարձեր տուն։ Որեւէ տեղ եւ որեւէ պտոյտի ատեն իմ տեսածներէս շա՛տ աւելի [թիւով] մեռած մարմիններ կային հոս։ Հաշուեցինք որ այդ ձորին մէջ կային երկու հազարէն ոչ պակաս։ Անոնցմէ շատեր ուղղակի ծայրն էին լիճին եւ անոնց գլուխները կ'երեւէին աւազէն վեր՝ ինչպէս որ բացատրած եմ այլ տեղեր։ Մեր տեսածներէն մէկը կը պատկանէր կնոջ մը, որուն խովիկը կար մարմինը իր մանկիկին որ չէր կրնար ըլլալ քանի մը օրէ աւելի մեծ։ Ընդարձակ էր ձորը եւ մարմինները տարածուած՝ ամէն կողմ։ Անոնցմէ շատեր թաղուած էին, սակայն անկէ[39] ի վեր [ջուրը] էշած էր այն աւազը որ կը ծածկէր զանոնք ու ձգած կիսով մը տեսանելի։ Կային նաեւ մնացուկները բանակավայրի կրակներուն եւ գաղթականներու անձնական իրերուն գորս ունէին,— կոտրտած քանի մը սափոր, հողէ քանի մը ամաններ, տախտակեայ քանի մը դգալ, եւ բաւական մեծ թիւով անցագիր։ Վերջիններուն ննջութիւնը ցոյց տուաւ որ անոնք[40] կարիներէն էին եւ այլ

վայրերէ: Բացի պատահական գուլպայէ մը՝ կար ո՛չ մէկ զգեստ եւ արժէքաւոր ո՛չ մէկ բան: Անշուշտ ոստիկան-զինուորներն ու հիւրտերն առեր էին արժէք ներկայացնող ո՛րեւէ բան: Մերկ էին բոլոր մարմիններն ալ՝ շատ հաւանաբար իրենց սպանութենէն առաջ իսկ ստիպուած ըլլալով հանելու իրենց զգեստները: Այս ձորն այցելեցի կրկին անգամ 1917–ի Մարտին ու գտայ որ հարիւրաւոր մարմիններ կային անոր վերի մասին մէջ ալ, զորոնք չէի տեսած նախապէս: Հաւանաբար թաղուած էին, բայց ջուրը տարած էր հողը: Ամբողջ ձորը որ բանի մը արտավար[41] էր՝ մեծ գերեզմանատուն մըն էր: Կ'իմանամ թէ այս մէկն առաջին այն վայրերէն էր, ուր կը բերուէին հայերն ու կը ջարդուէին: Անոնց մարմիններուն եւ ոսկորներուն տեսէն եզրակացուցի թէ անոնք մաս առ մաս էին բերուեր հոն, [եւ] իւրաքանչիւր խումբի մէջ գտնուողներ սպաննուեր ու թաղուեր՝ յաջորդներուն հասնելէն առաջ: Այս ձորը ամենէն դիւրամատչելին էր լիճին վրայ, սակայն կային գաղթականներու այդքա՛ն խումբեր այդ ամառ որ կարելի չէր զայն գործածել բոլորին համար: Ուստի այլ խումբեր տարուեցան ա՛յլ ձորեր, որպէսզի գոհերը չգիտնային ճակատագիրն անոնց որոնք նախորդեր էին զիրենք: Մեծ թիւով սպաննուեր էին շուրջը բլուրի մըն ալ որ ծանօթ էր Շապկահան անունով եւ կը գտնուէր այս ձորէն բանի մը մղոն[45] հո՝ բրտական գիւղի մը մօտ: Թուրքեր եւ քարդուողներէն փախուստ տուողներ պատմեցին ինծի թէ ի՞նչ պատահեցաւ հոն, սակայն անշուշտ անկարող էի այցելելու բոլոր ձորերն այս շրջանին:

Մենք շարունակեցինք մեր շրջագայութիւնը լիճին շուրջ դէպի [այն] բանակավայրը [էջ 87] զոր յիշեցի նախապէս՝ կրկին անցնելով այն ձորերէն որոնց մասին խօսուեցաւ արդէն: Մինչ այդ, [սակայն], մարմիններէն ոմանք հրկիզուեր էին՝ հաւանաբար ոսկիի փնտռտուքի համար: Հաշուարկեցինք թէ լիճին շուրջ մեր շրջապտոյտին ընթացքին, եւ իրողապէս տասնչորս ժամուան [տեւողութեան], տեսեր էինք մնացուկները տասը հազարէ ոչ-նուազ հայերու, որոնք ջարդուեր էին Կէօլճիւք լիճին բոլորտիքը: Անշուշտ այս մէկը մօտաւոր [թիւ] մըն է՝ տրուած ըլլալով որ անոնցմէ ոմանք ոսկորներն էին անո՛նց միայն, որոնք կորսուեր էին բանի մը ամիս առաջ, եւ որոնցմէ միսն անհետացեր էր ամբողջութեամբ, մինչ այլ պարագաներու՝ այդքա՛ն թարմ էին դիակները որ բոլորն ալ ուռած էին եւ անոնց գարշահոտը ցոյց կու տար թէ անոնք սպաննուեր էին լո՛ւկ բանի մը օր առաջ: Այսուհանդերձ՝ վստահ եմ որ [ջարդուածներն] աւելի էին բան թէ [տրուած] այս թիւերն նուազ, եւ հաւանական է որ մեր տեսած մնացորդները միայն փոքր մէկ կոտորակն էին այդ շրջանի մէջ [ջարդուածներու] ընդհանուր թիւին: Իրականութեան մէջ՝ դէպի Կէօլճիւք

լին [կատարած] յետագայ իմ շրջապտոյտներուս ընթացքին գրեթէ մի՛շտ ալ գտայ անհամար կմախքներ եւ ոսկորներ այն ևո՛ր վայրերուն մէջ զորոնք այցելեցի, [եւ այս մէկը՝] ևո՛յնիսկ Խարբերդը ձգելէս ետևի մը շաբաթ առաջ:

Քիչ վայրեր կրնային աւելի յաւ յարմարիլ թուրքերու գազանային ևպատակներուն՝ հայ ժողովուրդը բնաջնջելու իրենց ծրագիրին մէջ՝ ետև Ասիական Թուրքիոյ ևերսերը [գտնուող] այս խաղաղ լիճն իր խորխորատային ափերով եւ գրպանանման ձորերով, շրջապատուած՝ վայրագ բիւրտերով, [եւ] հետու՝ խաղաղիրք մարդու տեսողութենէն: Թերեւս ա՛յս էր պատճառը թէ ինչո՞ւ հետաւոր գաւառներէն բազմաթիւ գաղթականներ ապահով կերպով կը բերուէին մինչեւ Մամուրէք իւլ-Ազիզ, եւ ապա կը չարդուէին Թուրքիոյ «Սպանդանոց ևահանգ»ին մէջ: 1915-ի ամրան ի՛նչ որ պատահեցաւ գեղեցիկ Կէօլճիւք լիճին շուրջ՝ գրեթէ աներեւակայելի է: Հազարաւոր եւ հազարաւոր հայեր, մեծ մասով անմեղ եւ անօգնական կիներ եւ մանուկներ, մորթուեցան անոր ափերուն վրայ եւ բարբարոսաբար յօշոտուեցան: Քաղաքակիրթ երկիր մը բնակողի մը համար դժուար է հաւատալ թէ կարելի՛ եղ այսպիսի բաներ, այսուհանդերձ, ինչպէս կ'ըսէ Լորտ Պրայս՝ «բաներ զորոնք հազուադէպ կերպով կը գտնենք հաւատալի՝ շա՛տ քիչ զարմանք կ'առթեն Թուրքիոյ մէջ»:

Այս երկու պտոյտները զորոնք 1915-ի աշնան կատարեցի դէպի Կէօլճիւք լիճը՝ եկան հաստատելու շատերը այս ուղղութեամբ տարուած հայերու ևակատագիրին մասին [շրջող] տարածայնութիւններուն, եւ ցոյց տուին մեզի թէ անհիմն չէին մեր վախերը տարագրուածներուն մասին··· [էջ 87]:

ԼԵՍԼԻ Ա· ՏԷՑՎԻՍ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1· Այս վերնագիրը կը վերցուի Մամուրէք իւլ-Ազիզի ամերիկեան հիւպատոս Լեսլի Ա· Տէյվիսի 9 Փետրուար 1918 թուակիր, Նիւ Եորք ևահանգի Ճեֆըրսըն քաղաքը գիրի առնուած եւ Խարբերդի շրջանի տեղահանութեան եւ ջարդերուն վերաբերող համապարփակ եւ ընդարձակ տեղեկագիրէն· տես՝ Davis, pp. 77, 83, եւ 87: Իր կարգին՝ Խարբերդի ևահանգին համար օգտագործուող այս ստորոգումը առաջին անգամ օգտագործուած կը գտնենք Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի

Մորկըմթոյի յղուած Տէյվիսի 7 Սեպտեմբեր եւ 30 Դեկտեմբեր 1915–ի զոյգ հեռագիրներուն մէջ: Տես՝ Նոյն, էջ 175 եւ 181: Հոս տրուած հատուածը կը վերցուի Տէյվիսի 9 Փետրուար 1918–ի տեղեկագիրէն, որ կը կրէ

Report of Leslie A. Davis, American Consul,
Formerly at Harput, Turkey,
on the Work of the American Consulate at Harput,
since the Beginning of the Present War
This Report is Prepared at the Request of Mr. Wilbur J. Carr,
Director of the Consular service

վերնագիրը, տրուած՝ հիւպատոսին իսկ կողմէ: Տեղեկագիրին բնագիրը կը գտնուի ամերիկեան National Archives, Records of the Department of State, R. G. 59 File, 867 թուահամարին ներքեւ: Քառակուսի փակագիծերու մէջ կը տրուին հատուածին էջերը եւ մեր կողմէ յաւելումներ՝ վասն յստակացումի:

2. Բազմաշէն. հայկական աղիւրները զայն կը ճանչնան նաեւ Պիզմշէն եւ Բզմըշէն անուններով: Հետաքրքրական է որ Լիբանանի Ամիւն քաղաքի հիւսիսը գտնուող Պշմզիկը, որ կը թուի ունենալ որոշ աղերս մը Բազմաշէնի հետ՝ տակաւին չէ ենթարկուած որեւէ ուսումնասիրութեան՝ գտնելու համար այն կապը, որ գոյութիւն ունի երկուքին միջեւ:
3. Խուլաֆէօյ կամ Խուլագեղ:
4. Ըսել կ'ուզուի՝ հրիստոնեայ հայութիւնը: Պերլինի Վեհաժողովէն ետքի գրաքէ բոլոր փաստաթուղթերն ալ, որոնք որեւէ ձեւով աղերս մը ունին Արեւմտեան Հայաստանի եւ արեւմտահայութեան հետ՝ կամաւոր կերպով կը մոռնան հայ ժողովուրդը, ու զայն կը կոչեն հրիստոնեայ ժողովուրդ, հրիստոնեայ բնակիչ, բնիկ ժողովուրդ, եւ այլ վերադիրներով:
5. Խարբուրդ Սերայ:
6. Ըստ Նազլեանի՝ բուն Մեզիրէ քաղաքը:
7. Հայ եւ օտար պատմագրութեան մէջ ծանօթ է նաեւ Քեսիրիկ, Կեսարիկ եւ Զեսարիչիա անուններով:
8. Հայկական աղիւրները զայն կը յիշեն նաեւ Սիւրսիւր, Սիւրսիւրի եւ Սորոնիւ անուններով:
9. Կը յիշուի նաեւ որպէս Դատեմ եւ Դատիմ:
10. Խուչյու. ծանօթ էր նաեւ որպէս Թելկատ եւ Թլկատին:
11. Կը նշուի նաեւ որպէս Շենքիլ:
12. Կարմրի կամ Կարմրիկ:
13. Սկզբնաղիւրները զայն կու տան նաեւ Փարչանչ որպէս:
14. Հայկական աղիւրներու մէջ նա՛եւ Երթմնիկ կամ Երդմնեկ:
15. Նաեւ՝ Հնձոր:
16. Հին Ագարակ:
17. Նաեւ Քէօրփէ, որ գուցէ աղաւաղումն է բրխերէն Քէօփրիւ՝ կամուրջ բառին:
18. Ճակոր Մեզիրէ:
19. Հայկական աղիւրները զայն կը ճանչնան նաեւ Հարսիկ եւ Հարեսիկ անուններով:
20. Կ'ակնարկէ Պոլսոյ Ամերիկեան Դեսպանութեան:
21. Տէյվիսի շրջագայութիւններուն ընթացքին, անոր ընկերակիցը մի՛շտ ալ եղաւ բուրմ մը՝ ո՛չ միայն լեզուական՝ այլ մանաւանդ ապահովական նկատումներով:
22. Այժմ՝ Խազար Կեօլ: Հայկական աղիւրները զայն կը ճանչնան որպէս Մովիէ: Կը գտնուի Խարբերդէն մօտ 35 կմ. դէպի հարաւ-արեւելք եւ ունի 3·5 կմ. լայնք եւ 18 կմ. երկարութիւն՝ մօտ 65 կմ² մակերեսով: Ջուրը աղի է:

23. Ըսել կ'ուզուի՝ դիակներու։
24. Այսինքն՝ տարագրուող հայեր։ Ըստ հօրս վկայութեան՝ տարագրութեան իր դիտորմներուն ընթացքին, մանաւանդ սկզբնական շրջանին երբ բազմաթիւ հայեր տակաւին ունէին բանի մը դահեկան՝ կը կրէին զայն պահել կարենալու համար, իսկ բիւրեր յաճախ ողջամբ փորը կը ճեղքէին հայ տարագիրներուն՝ ստամոքսէն կամ աղիքներէն դուրս հանելու համար բանի մը կտոր դրամ։
25. Կ'ակնարկուի բանակումի եկող ամերիկացի միսիոնարներուն եւ Տէյվիսին նախորդող հիւպատոսին եւ անոր ընտանիքին։
26. Գլանաձեւ եւ սեւ ծոպով կարմիր գլխարկ, զոր բազաբարձակներուն վերնախաւը կ'օգտագործէր Օսմանեան կայսրութեան մէջ։ Ինչպէս բազմաթիւ բաներ այլազան ժողովուրդներէ՝ թուրքն այս մէ'կն ալ առեր էր եւ իւրացուցեր մարոճցիներէն։
27. Մօտ վեց մեթր։
28. Տէյվիսն իր տեղեկագիրին մէջ կ'օգտագործէ «մարմին» կամ «մեռած մարմին» տարազը «դիակ»ի փոխան։ Մեր թարգմանութեան մէջ պահեցինք անփոփոխ։
29. Փաստաթուղթն ունի «մեծ» բառը, մենք թարգմանեցինք՝ «ծանր»։
30. Ըսել կ'ուզուի՝ մուտքի յայնկին։
31. Տէյվիս կ'ակնարկէ Խարբերդէն անցած կարնեցիներու եւ երզնկացիներու կարաւանին։
32. Այսինքն՝ սպանուած հայերուն։
33. Գրեթէ ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին ի գործ դրուող արարք մըն էր այս մէկը, այսինքն՝ սուրի մէկ հարուածով հերձելէ ետք կիներուն իգափողը մինչեւ անոնց արգանդը՝ կատարել փնտռտուքը դէպի ներս զետեղուած ոսկիին կամ մետաղեայ այլ առարկայիւն։
34. Գեղուանի։
35. 60–75 մեթր։
36. 16·5 քիլոմեթր։
37. Տէյվիս կ'ակնարկէ անասարտ ծննդաբերութեան մը։
38. Այսինքն՝ լինին։
39. Այսինքն՝ մեռելներուն թաղուելէն ի վեր։
40. Այսինքն՝ անոնց սպանուած տէրերը։
41. Մակերեսի անգլիական չափ մը, որ կը հաւասարի 4047 քառ. մեթրի։
42. Մէկ մղոնը կը հաւասարի 1·6093 քիլոմեթրի։

Լ. Ա. Տ.

HARPUT, THE SLAUGHTERHOUSE OF THE OTTOMAN EMPIRE

(SUMMARY)

LEVON VARTAN

Though written to be a book review, the article does primarily deal with the massacres of the Armenians in the Harput province, which Leslie Davis, the American Consul at Harput, called the «Slaughterhouse Province». Making abundant use of the American, German, French, British and Ottoman official documents, as well as the reports and diaries of some Danish, German, Swiss and French missionaries, Red Cross workers and contemporary eye witnesses to the massacres, the author has tried to reconstitute the picture of the holocaust of Harput province, as well as its beginning and advance. To make things clearer and the bloody picture more conspicuous, a small section of the American Consul's report is translated into Armenian too. This section just follows the first section which intends to review Leslie Davis's annotated and published report by Suzan K. Blair.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆԱԳԷՏԸ

(Բերքահաւաքի երրորդ հատորին առիթով)

Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Բերքահաւաքի երրորդ հատորին մէջ, հրատարակուած Պէյրութ 1993-ին՝ հարցազրոյցի մը առիթով, հայ գիրի վաստակաւոր մշակ Վահէ-Վահեանն իր գիրի բերքին համար արտայայտած է հետեւեալ բաղձանքը. «Իսկ եթէ չնորհուի ինծի ժամանակ ու միջոց, բաղձանքս է գրադատական կամ՝ միտքի հարցերու չուրջ տեսակէտ պարզող իմ պատրաստ էջերս համախմբել երեք հատորի մէջ, Բերքահաւաք ընդհանուր խորագիրով»[1]:

Այդ բաղձանքը իրականացնելու հոգեկան գոհունակութիւնը ապրեցաւ ալեհեր գրագէտը Բերքահաւաքի յաջորդական երեք հատորներուն հրատարակութեամբ՝ 1978, 1987 եւ 1993 տարիներուն, հատորներ, որոնք համադրելով ընդհանրապէս իր խմբագրած Ազի գրական ամսագրին (1946-1955) եւ հայ մամուլի տարբեր օրկաններուն մէջ լոյս տեսած գրադատական, գրական տեսութիւններ պարզող, հայ մշակոյթի հին ու նոր արժէքներուն եւ դէմքերուն մասին խոհեր եւ տպաւորութիւններ ձեւակերպող յօդուածներն ու ուսումնասիրութիւնները՝ հայ մտքի սեւեռումին բերին գրականագէտ-գեղագէտ Վահէ-Վահեանը, որ առաւելապէս ճանչցուած ու ծանօթ էր իբր բանաստեղծ:

Մտքի իրագործուած բերք մըն էր Վահէ-Վահեանի գրականագիտական վաստակը, որ իրրեւ մտաւորական անխոնջ ճիգի մը արգասիքը հատորի կամ հատորներու կողքին տակ լոյսի կու գար, նաեւ ծառայելու համար Սփիւռքահայ Գրականութեան ուսումնասիրութեան աղբիւր: Այդ տեսակէտէն մօտեցում մը Բերքահաւաքի երեք հատորներուն կ'արժեւորէ հեղինակին բերած նպաստը սփիւռքահայ գրականագիտական միտքին, որ սակայն ցակոր Օշականէն եւ Արշակ Զօպանեանէն ետք, չի յատկանշուիր իր կշիռքին ծանրութեամբ: Ո՛չ Օշական, ո՛չ Ադրալեան եւ ո՛չ ալ Ա. Զօպանեան ունեցան բաղդատութիւնը ի կենդանութեան իրենց գրականագիտական մտքին բերքահաւաքը կատարելուն իրենց հայեցողութեամբ՝ որումն ու յարդը

դուրս ձգելու նախանձախնդրութեամբ: Վահէ-Վահեան զոյգ պատեհութիւններու բարիքը ունեցաւ: Նախ՝ իր բերքահաւաքը հրատարակուած տեսնելու եւ ապա՝ զայն իր ճաշակով խմբագրելու: Բայց, այլապէս նպաստաւոր այդ պատեհութիւնը օգտագործուած է ի վնաս չռայլութեան ընծայած այն տուրքին, որ մղած է իր բերքահաւաքը անձամբ խմբագրող հեղինակը՝ իր գրիչէն ելած ամէն դիր ու խօսք փրկելու գրական առաւտաբանութեամբ, իր հատորներուն մէջ ընդգրկելու շատ մը պարագայական խօսքեր, դէմքեր ու գիրքեր, գրական չահեկանութեամբ չպաշտպանուած յօդուածներ: Բերքահաւաքի մը պահուն, գիրի սերմնացանը յարդն ու որոմը դուրս ձգելու առարկայական խստադատութեամբ պարտ էր մտածել բերքին...: Բերքին որակն ու բովանդակութիւնը անպայման կը շահէր: Որովհետեւ կա՛ն խօսքեր, ոգեկոչումներ եւ գրութիւններ՝ որոնք իրենց օրին եւ ժամանակին կ'ըսուին, կը գրուին եւ պարագայականին կրնիքով ալ կը մոռցուին: Ընտրութեան ինքնահսկումի զգացողութիւնը տիրապետող չէ եղած Վահէ-Վահեանի բերքահաւաքի պահուն...:

Բերքահաւաքի երրորդ հատորի խմբագրման սկզբունքն ալ չեղած է դինք կանխող երկու հատորներուն բովանդակութեան ոճէն: Առաջին երկու հատորներուն մէջ տիրականը՝ մշակոյթի տարազին տակ մտնող արուեստն ու գրականութիւնն էին, կա՛մ անոնց սպասարկու դէմքերը: Անոնց սեւեռումէն կը բխէր Վահէ-Վահեանի ազգային-հասարակական հայեացքը: Մինչդեռ երրորդ հատորին մէջ հրապարակագրականը, ազգային խոհերն ու պարագայական խօսքերը եւ ուղերձներն են բերքահաւաքիին էջերը ծաւալող նիւթերը, որոնք այլապէս չահեկանութենէ զուրկ չեն եւ Վահէ-Վահեանի ազգային-հասարակական աշխարհահայեացքը դրսեւորելու իրենց հանգամանքով կրնային ուրիշ հատոր մը կազմել: Կ'երեւի թէ մէկ կողմէ անոնց դուրս մնալը յաղթահարելու ներքին դժուարութիւնը, միւս կողմէ ուրիշ հատոր մըն ալ կազմելու հեռանկարին հեռաւորութիւնը, բերքին գրական դիմագիծը չպահելու գնով, հարկադրած են նման գիջում մը, այլապէս իր գրական նախանձախնդրութեամբ յայտնի հեղինակէն...: Ուրիշ գիջումի մըն ալ ինքնայօժար պէտք չէ ըլլար Բերքահաւաքի երրորդ հատորի բովանդակութեան ընտրութիւնը: Արդէ՛ն հատորի մէջ մտած՝ Յարալէզեաններու Հաշտութիւնը, Սովետական Հայաստանի Գրողներու Երկրորդ Համագումարի ելոյթներն ու տպաւորութիւնները իրենց արդարացիութիւնը չունէին Բերքահաւաքի երրորդ հատորին մաս կազմելու...:

Իսկ ինչ որ Բերքահաւաքի երեք հատորներուն՝ «Դէմքեր հայ մշակոյթի պարունակէն», «Դէմքեր ազգերու գրականութենէն», «Գիրքեր», «Գրական տեսութիւններ եւ գրախօսականներ» եւ «Հար-

ցազրոյցներ»՝ բաժիններէն կը կազմուի իրր տպաւորութիւն կը ցոյացնէ Սփիւռքահայ գրական կեանքին մէջ աւելի քան վաթսուն տարի բեմէն եւ մամուլի էջերէն արտայայտուած գրչի հեղինակաւոր դէմքի մը գրական աշխարհահայեացքը, որ օժտուած էր գեղագիտական իւրայատուկ զգայնութեամբ եւ ճաշակով եւ հիմնաւորուած՝ ազգային եւ միջազգային գրականութիւններէ համադրուած գրականագիտական հմտութեամբ: Հիմնականին մէջ՝ Ա.Ճի էջերէն արտայայտուած գրականագէտը իր դատումի եւ գնահատումի խօսքը ըսած է Հայրենիք–Սփիւռք տարածքին վրայ այն բոլոր գիրքերուն, հրատարակութիւններուն, դէմքերուն, երեւոյթներուն եւ չարժումներուն մասին որոնց գեղարուեստական–ընդհանրական արժէքէն, ազգային–հասարակական բովանդակութեան չահեկանութենէն եւ իր իսկ դաւանանքէն թելադրուած ըսելիք ունեցած է, ըսելիք մը, որ չէ վերապահած վաւերական արժէքի մը հանդէպ հիացումի եւ գնահատանքի զեղումներուն հետ, սուուերներուն մատնանչումն ու քննադատական ալաքները: Գրական–մտաւորական պարկեչտութենէ մեկնող դատողութեամբ մը ձաղկած է Սփիւռքահայ գրական կեանքէն ներս յայտնուած այն բոլոր յոռի բարքերը, նախապաշարումները, նեղմտութիւնները, որոնք ժխտական անդրադարձ կ'ունենան գրականութեան ազատ ծաղկումին եւ աննախապաշար դատումին վրայ: Ինք իրր գրականագէտ–քննադատ՝ փորձած է,— գիրքերու մասին իր դատումները վկայ,— մնալ անկողմնակալ գիրքերու վրայ, հակառա՛կ որ կողմի մարդ եւ մտաւորական ըլլալով՝ յանձնառու գրականութեան ջատագովը հանդիսացած է:

Բերքահաւաքի երրորդ հատորին մէջ մեկտեղուած են իր օրին Ա.Ճի գրական ամսագրին համար առաջնորդող խմբագրականի դեր կատարած հետեւեալ յօդուածները· «Սեմին վրայ», «Ցառաջապահ գրականութիւն», «Հաւատաւոր եւ Անչեղ», եւ «Ցարացոյցը», խմբագրականներ, որոնք իրենց պարզած եւ տարազած տեսութիւններով կը բացայայտեն Վահէ–Վահեանի գրական հանգանակն ու դաւանանքը, որոնք միաժամանակ եղած են իր ստեղծագործական ուղիին յարացոյցը:

Վահէ–Վահեանի գրականագիտական հայեացքները առաջին օրէն իրենց մեկնակէտ ունեցած են գրականութեան ընկերային դերը, որ ժխտումն է կեանքէն եւ ընկերութենէն խզուած ինքնանպատակ գրականութեան մը «քմահաճ պերճանքին»: Գրականութեան կոչումը իր ընկերային դերով պայմանաւորող այս կեցուածքը, որ գիրքերը դատելու իր չափանիշը հանդիսացած է, չէ զիջած սակայն արուեստի պահանջքներէն, «որովհետեւ, բոլոր արուեստներուն նման, գրա-

կանութիւնը կեա՛նքն իսկ է՝ ապրուած, ապրուող կամ ապրուելիք, ձեւաւորումը՝ եղածին, խորատեսուածին, կամ տեսլականօրէն գուշակուածին, նիւթ է, լինելութիւն ու վերափոխում»[2]:

Գրականութիւնը «քմահաճ պերճանք» դաւանելով զայն ապաոդողջ սեւեռումներով առաջնորդողներուն, որոնք նաեւ անցեալէն կորուելու միտումներ արտայայտած են, գրականագէտ Վահէ-Վահեան հակադրուած է «հեռանկարաւոր ու կենսունակ գրականութեան մը ձեւաւորման» սկզբունքով՝ անցեալի հանդէպ ալ յարգալիր վերաբերումով. «Անկին, սակայն, ո՛չ միայն չ'ուրանար անցեալը, այլ ունի պատկառոտ ու գուրգուրալից պաչտամունք՝ հանդէպ այն բոլոր ուխտեալներուն, որոնք հայ հոգիին ու մարդկութեան գանձարանին մէջ դրեր են ազնիւ մաս մը իրենց սիրտէն ու միտքէն»[3]:

Ցառաջապահ գրականութեան մը ձեւաւորման հարազատ ուղին գրականագէտին համար կ'անցնի երկու ձգտումներու ներդաշնակ համաձուլմամբ յատկանշուող ընթացիրէ մը, որ իր լոյսը կ'առնէ համամարդկային եւ ազգային կեանքը խլրտող ձայներէն, երեւոյթներէն եւ չարժումներէն. (ա) «Առանց գաղափարի՝ չկայ իմաստաւոր չարժում. եւ առանց իմաստաւոր չարժումի՝ չկայ գրականութիւն»[4]: *(բ) «Բանալ սիրտը՝ ժամանակը լեցնող, այլ մանաւանդ՝ իր ժողովուրդը դղրդող մեծ յուզումներուն ղէմ, դնե՛լ հոգիին ականջը՝ այդ նոյն ժամանակէն ու ժողովուրդէն բարձրացող կամ անոնց մէջ խլրտող ձայներուն, ընդունի՛լ զանոնք իր մէջ, յատակութիւն, կարգ ու կշռո՛յթ տալ անոնց եւ արտաբերե՛լ զանոնք գեղեցկութեան օրէնքներով — ահա թէ ինչ կը պահանջուի գրագէտէն, եթէ պիտի մնայ տէրը իր յառաջապահի դիրքին»*[5]:

Վահէ-Վահեան գրականագէտին ազգային ուղղութիւնը, որ Խորհրդային Հայաստանի հետ ըլլալու կողմնորոշումով յատկանշուած է՝ իր ազդեցութիւնը ունեցած է գրական իր հայեացքներուն վրայ: Այդ հայեացքներուն հաւատարիմ հետեւողականութեամբ մը անչեղօրէն ընթացած է: Ազգային-գրական իր կողմնորոշուած ընթացիրը մօտ ու հաղորդական պահած է Խ. Հայաստանի մէջ մշակուած ազգային եւ համամարդկային բովանդականութեամբ գրականութեան հետ, որքան ալ ան իր վրայ հրաւիրած է գաղթակղիչ ակնարկներն ու սլաքները «արուեստը յանուն արուեստի սկզբունքով երդում ընող մաքրակրօններուն»[6]: *Որովհետեւ իբր գրող եւ գրականագէտ՝ Վահէ-Վահեան եղած է հաւատաւորներէն մին ձգտումնաւոր գրականութեան զարգացման՝ Հայրենիքի թէ Սփիւռքի մէջ:*

Ձգտումնաւոր գրականութեան բանաձեւումը, սակայն, գրականագիտական տեսութիւններուն, գիրքերու դատումներուն եւ գրական գործերու վերլուծումներուն մէջ գեղագիտական ըմբռո-

նումներուն եւս կարեւոր տեղ տուած է՝ արուեստի եւ գրականութեան համար պահանջուած չափանիշով: Արուեստին համար գեղեցկութեան էատարբը, որ վեր կը մնայ ամենէն լուսաւոր եւ յառաջադէմ գաղափարներու պարունակէն՝ կը պայմանաւորուի ձեւի այլազան, նորամէտ յղացքներով եւ երանգներու հարստացման որոնումներով:

Գրականութեան եւ արուեստի տեսաբանական եզրերու մէջ առկայ եղած են երկու ծայրայեղ հասկացողութիւններ: Ձեւը, արուեստի արտայայտչական կերպերը անտեսելով, խորքին անարուեստ պարզունակութեան նախապատուութիւն տուողներ· խորքին դատարկութիւնը, ոչինչ ըսող խորհրդաբոլոքութիւնը ձեւապաշտութեամբ պարտկողներ: Գրականագէտ Վահէ-Վահեանի գեղագիտական դրոյթը ներդաշնակումն է ճշմարիտ գրականութիւնը պայմանաւորող երկու եզրերուն· «Գրականութիւնը՝ զէ՞նք յաղթական պայքարի, միջո՞ց հոգետեսուած նպատակի — անկասկա՛ծ: Բայց նաեւ ու միշ՛տ գեղեցկութիւն: Նիւթ, ոգի, գաղափար, բայց նաեւ արուե՛ստ՝ անզիջելիօրէն, յղացումներու, ընդգրկումներու եւ ձեւի երջանիկ զանազանութեամբ մը: Ահաւասիկ իմ բաղձանքս — սնուցանել արուեստը՝ գաղափարո՛վ, գեղեցկացնել գաղափարը՝ արուեստո՛վ: Եւ ամենէն տոկուն արդիւնքները սովետահայ գրականութեան՝ կը վկայեն թէ կարելի է հաշտեցնել խորքն ու ձեւը, նպատակն ու արուեստը: Աւելի՛ն· այդ երկուքին ներդաշնակումովը միայն կ՛իրականանայ ճշմարիտ գրականութիւնը»[7]:

Հայ գրականութեան բազմակողմանի երեսներուն հմուտ գրականագէտը Անի գրական ամսագրի խմբագրի հանգամանքով մօտէն հետեւելով Սփիւռքահայ Գրականութեան զարգացման հոլովոյթին, անդրադառնալով ամսագրի էջերէն սփիւռքահայ գրողներու գիրքերուն՝ գոյացուցած է իր սեփական հայեցակէտը Սփիւռքահայ Գրականութեան արժեւորման եւ գնահատութեան չուրջ: Բերքահաւաքի երրորդ հատորին մէջ Սփիւռքահայ Գրականութեան մասին տեղ գրաւած դատումները ընդհանրական պատկերացումը կու տան յետեղեռնեան գրական ճիգին եւ իրագործումներուն: Գրականագէտի իր հայեցողութեան մէջ Սփիւռքահայ Գրականութիւնը տասնամեակներու եւ սերունդներու բաժանումով կը պատկերանայ եւ արագ ակնարկով կու տայ բնութագրումը իւրաքանչիւր շրջանի եւ սերունդի ընտանեկան, ազգային, ընկերային եւ տեղական պայմաններու առաջացուցած եւ պարտադրած տագնապներուն: Սփիւռքահայ կեանքին հետզհետէ կայունացումով եւ տեղայնացումով հայ գրողներուն «այլամերժ մեկուսացումէ» դուրս գալով, մտաւորական հորիզոնի ընդլայնման եւ մշակութապէս լուսաւորեալ կեդրոններու մտածողութեան հետ չփումի եւ հաղորդակցութեան բարիքն ու նպաստը կը

վերբերէ՝ ի չահ Սփիւռքահայ Գրականութեան զարգացման: Հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ Սփիւռքին ողբերգութիւն մը ըլլալուն ընդգծումով՝ կը հաւատայ, սակայն, որ արեւմտեան քաղաքակրթութեան յառաջընթացէն եւ անոր դրական իրագործումներէն օգտուելու միջոցներով Հայկական Սփիւռքը կոչուած է իմացական օգտաչատ ներդրումներ կատարելու մեր գրական անդաստանին:

Արձակի եւ բանաստեղծութեան կալուածներուն մէջ, սփիւռքահայ գրականագէտին չափանիշով, Սփիւռքահայ Գրականութիւնը արժանի մնալով իր կոչումին՝ «յաջողած է կատարել սեւեռումներ Սփիւռքի մեր վիճակներէն, անհատական ինչպէս հաւաքական ապրումներէն: Ցեղ-Ապրիլեան գրողներէ եկած մեր գրականութիւնը, իր լաւագոյն տուրքին ընդհանրութեան մէջ, արձակով ու բանաստեղծութեամբ ալ, յաջողած է սեւեռել հիմնական գիծերը՝ չատ անտովոր պայմաններու տակ ապրուած կեանքի մը երեւոյթներուն: Ու կը հաւատամ թէ, իրագործուած այդ արդիւնքը, արտակարգօրէն բացառիկ գոյավիճակի մը իբրեւ վկայութիւն, ունի ու կը պահէ առանձնայատուկ իր անկիւնը մեր ընդհանուր գրականութեան մէջ»[8]:

Գրականագէտ Վահէ-Վահեան ընդունելով հանդերձ Սփիւռքահայ Գրականութեան առանձնայատուկ տեղը մեր գրականութեան ընդհանուր համայնապատկերին մէջ՝ կը վարանի դէմքեր, երկեր առանձնացնելով յիշելու: Գրականութիւն մը դէմքերով եւ գործերով կ'արժեւորուի: Իրը՝ ընդհանրացումներով գոհանալն է, հակառակ իր իրազեկութեան եւ դատումի կարողութեան: Իրմէ առաջ եւ իր սերունդին գրական իրագործումներուն եւ դիմագծութեան մասին անդրադարձումով սահմանափակուած է գրականագէտին դատողական ծիրը: Անտեսումի հասնող ժլատութիւն է իրմէ վերջի սերունդի, այսինքն՝ երկրորդ չեռ-պատերազմեան շրջանին չայտնուած սփիւռքահայ գրողներուն նկատմամբ, որոնց մէջ իրապէս արժանաւորներ չեն պակսիր, արժանաւորներ, որոնք զիրենք կանխող սերունդի վաստակին վրայ նոր յաւելումներ կատարեցին՝ արձակի եւ բանաստեղծութեան կալուածներէն ներս: 1979-ին կատարուած հարցազրոյցին առիթով, ինչպէ՞ս կարելի է անտեսել Պոլսահայ բանաստեղծութեան մէջ իրենց նորարարութեամբ դիմագիծ չինած դէմքերը եւ կատարել հետեւեալ հաստատումը. «Իրողութիւն է թէ վերջին երկու-երեք տասնամեակները չտուին ձայնը փնտռելի զարձնող դէմք մը, բայց չտուին նաեւ պատճառ որ մտածենք թէ բոլորովին ցամքած է բանաստեղծական երակը նորերուն մէջ»[9]:

Գրականագէտի իրր յատկանիշ անուրանալի են Վահէ-Վահեանի գրական ճաշակն ու հասկացողութիւնը եւ գրական երկ մը վերլուծելով զայն արժեւորելու եւ տեղաւորելու ձեռնհասութիւնը: Բայց

իր դժուարութիւնը եղած է ինքն իր կաղապարէն դուրս գալ չկարենալով դէպի նորը, արդիականը բացումի դժկամութիւնը: Կղզուելով իր ըմբռնումներուն ծիրին մէջ, կառչած մնալով իր տեսակէտներուն՝ վանողական վերաբերում ցոյց տուած է դասականէն եւ աւանդականէն կատարուած որեւէ չեզոումի, յանդուգն փորձի եւ նորարար շարժումի եւ երեւոյթի նկատմամբ: Ինքն իր մասին խոստովանութեամբ մը հաստատած է այս՝ պատասխանելով այն հարցումին թէ, բանաստեղծութեան խորքին ու ձեւին նկատմամբ իր ըմբռնումը, ուղղութիւնը եւ արժեւորման չափանիշները կրա՞ծ են որեւէ փոփոխութիւն. «Իմ հասկացողութիւնս չի կրնար ենթակուած ըլլալ ազդեցութեանը առօրեական տեսութիւններու, կամ քմայքներու նորութեամոլ:... Բանաստեղծութեան արժեւորումի մարզին մէջ, ժամանակի ընթացքին, ամէն մարդու չափ իմ հաշուոյս ալ ընդունելի աճումը մտաւոր պաշարի, դիտողական ընկալումներով եւ ընթերցանութեամբ ձեռք բերուած հմտութեան հետ միատեղ, կրնայ տուած ըլլալ աւելի ինքնավստահ չեշտ մը իմ դատումներուս, հաստատումներուս՝ որքան հերքումներուս: Չափանիշի փոփոխութի՞ւն — երբե՛ք: Սկզբունքներու աւելի հիմնաւորո՞ւմ — ապահո՛վաբար»[10]:

Սփիւռքահայ Գրականութեան ներկան յատկանշող հանգրուանին, բանաստեղծութեան թէ արձակի կալուածներուն մէջ, հոն ուր գրականութիւն մը զարգացնող կարելիութիւնները առկա՛յ են, արտաքսահմանեան պայմաններու բերումով եւ չփումով, նաե՛ւ տեղական մշակոյթներու մէջ յայտնուած նոր շարժումներուն՝ սփիւռքահայ գրական նոր սերունդները եւս նորարարական փորձեր կատարած են եւ կը շարունակեն մինչեւ օրս կատարել: Գրականութեան պատմութեան այն օրինաչափութեան համաձայն, որ գրական իւրաքանչիւր սերունդ իր նոր խօսքն ու ստեղծագործական նորութիւնները կը բերէ գրականութեան զարգացման յառաջընթացին՝ սփիւռքահայ գրականութեան մէջ եւս ի յայտ եկաւ եւ ուշագրաւ դարձաւ: Գրականութեան առարկայական եւ ողջմիտ դատումով ո՛չ կարելի է ամբողջութեամբ ժխտել եւ հերքել այդ փորձերը եւ ո՛չ ալ՝ լրիւ իւրացնել...: Ա՛յն ինչ որ մեր գրականութեան զարգացման ծառայող նորութիւն է ընդունիլ զայն եւ ըստ այնմ գնահատել· իսկ ինչ որ օտարին կապկումն է, անհարազատ ու խորթ է մեր գրականութեան աւանդներուն, որ աւելի շատ ծայրայեղ ձեւապաշտութեան մը տարօրինակ տարազներուն մէջ կ'որոնէ նորարարութիւնը՝ չէ՛ր կրնար ու չի՛ կրնար վաղուան մեր գրականութեան ուղին հարթել: Այդ ճիգը փորձող Ահեկաճի երիտասարդները Պէյրութի ո՞ւր հասան...: Այդ ձեւերու փընտրուտքը տարբեր ոճերու արտայայտութեամբ կը փորձուի, — միշտ

անհասկնալիութիւնը եւ առեղծուածայինը դրօշ դարձուցած, — ըմփիւռքի այն բոլոր հայկական կեդրոններուն մէջ, ուր հայերէն լեզուով գրականութիւն կը մշակուի այսօր:

Գրանակագէտ Վահէ-Վահեանի հայեցողութեամբ նորարարութեան ըմբռնումը կը գործածուի եւ կը կիրարկուի «թեթեւամիտ եւ ծիծաղելի առումով», որովհետեւ ըստ իրեն. «ո՛չ մէկ խառնուածք կրնայ կրկնումն ըլլալ ուրիշի մը: Ստեղծագործ ամէն խառնուածք մանաւանդ՝ զգայարանքներու նո՛ր սարուածք է կեանքի երեւոյթներուն դիմաց, նո՛ր աչք՝ մարդոց եւ իրերուն վրայ բացուած: Իւրայատուկ բարեխառնութիւն կ'ունենան միշտ անոր ներքին խռովքները, իւրայատուկ երանգ՝ ընկալումները դուրսէն: Հետեւաբար, կ'ունենայ նոյնպէս անձնայատուկ նկարագիր՝ ինչ որ ծնի արարչական բաղադրումէն ներսի ծորումներուն եւ անոնց վրայ դուրսէն ինկած չոզքերուն: Ճշմարիտ բանաստեղծութիւնը նո՛ր է, ու նո՛ր միայն կրնայ ըլլալ, միշտ եւ ամէն տեղ»[11]:

Այս սկզբունքէն մեկնող մտածումին զարգացումով նորարարութեան անունով յարուցուած աղմուկը կը համարէ «գործը անժառանգներուն, ցնորածին խամաճիկներ խաղցնող ձեռնածուներուն»[12]: Նորարարութիւն անուան տակ պարզուած այլանդակութիւններուն մէջ ոչինչ կը գտնէ, դատումի ուրիչ ծայրայեղութեամբ մը, որ նոր եղած ըլլայ: Ջախիր, յանգի զանցառումը բանաստեղծութեան մէջ. տողասկիզբի գլխագիրներու մանրագիրով փոխարինումը, տողերու կտրատումը. կէտադրութեան անտեսումը փորձուած եւ կիրարկուած ձեւեր են մեր գրականութեան վարպետներուն կողմէ՝ Դանիէլ Վարուժանի, Սիամանթոյի, Միսաք Մեծարենցի, Եղիշէ Չարենցի եւ Կոստան Զարեհանի, որոնք իրրեւ ճշմարիտ բանաստեղծներ, Վահէ-Վահեանի համաձայն, հետամուտ չեն եղած գրական տարազի մը քմայքոտ ձեւապաշտութեան, այլ՝ իրենց ինքնատիպ գրականութեան հարուստ խորքէն թելադրուած ձեւը բնականօրէն իր դրսեւորումը գտած է իրենց տաղանդին ուժով նուիրագործուած:

Բերքահաւաքի երրորդ համարին առաջին մասը՝ «Դէմքեր հայ մշակութային կեանքի պարունակէն»ը իր նիւթերու եւ դէմքերու ընդգրկումով լայն բացած է պարունակը այդ բաժինէն ներս ներգրաւելու համար ազգային-քաղաքական դէմքերու կորուստին առիթով գրի առնուած ոգեկոչական գրութիւնները եւ իր օրին Անիին մէջ լոյս տեսած թղթակցական բնոյթի անդրադարձները: «Ե.-Ժ.. դարերու հայ գրականութեան նուիրուած, 14–28 Մեպտ. 1986, Երեւանի Միջազգային Գիտաժողովին» կարդացուած զեկոյցը, որ կ'անդրադառնայ հայ քնարերգութեան չրջափոխութեան՝ Նահապետ Քուչակի համաչխարհային արժէքին առանձնայատուկ գնահատութեամբ՝ չա-

հեկան ներդրում մըն է հայ քնարերգութեան պատմա-գրական արժեւորումը կատարած գրականագիտական ուսումնասիրութիւններու ծիրէն ներս: Նման ուսումնասիրութիւններու համար Վահէ-Վահեանի լեզուն սակայն, կը մնայ ոչ հանրամատչելի[13]:

Մատթէոս Զարիփեանի մահուան տասնամեակին առիթով, 1934-ին գրած եւ գլխաւորաբար բանաստեղծը սեւեռող վերլուծումը, որ արեւմտահայ իրեն ճակատագրակից եղերաբախտ բանաստեղծներու՝ Պետրոս Դուրեանի եւ Միսաք Մեծարենցի հետ հոգեկան աշխարհի նմանութիւնները ու տարբերութիւնները գծելէ եւ Մատթէոս Զարիփեանի արուեստին առանձնայատուկ գիծերը ցայտեցնելէ ետք՝ զայն կը տեղաւորէ ժամանակակից մեր բանաստեղծութեան երիտասարդական խռովքով, սիրոյ, արուեստի եւ «ներքին քայքայման» կրակով տագնապած հոգիներու մէջ: Անոր արուեստին լեզուական չնորհքը, որ գրականագէտին գնահատութեամբ «մեր լեզուին դիւրաթեք ու երգեցիկ ճկունութիւն մը» տուած է, կը կայանայ «պզտիկ ու հնչուն» բառեր ընտրելու Մատթէոս Զարիփեանի գիւտին մէջ. «Ոչ մէկ խրթնութիւն իր լեզուին մէջ որ ունի առաւելութիւնը ըլլալու գերազանցօրէն երաժշտական նոյն ատեն: Գաղտնիքը պէտք է փնտռել պզտիկ ու հնչուն բառերու գիւտին մէջ որ Զարիփեանինն է»[14]:

Վահէ-Վահեանի՝ վաղամեռիկ բանաստեղծին մասին գրած սոյն վերլուծական-ոգեկոչական գրութիւնը իր մասնաւոր տեղը կը գրաւէ, իր առաջնեկութեամբ, Մատթէոս Զարիփեանի մասին յետագային ստեղծուած գրականագիտական ուսումնասիրութիւններուն մէջ:

Ուրիշ վաղամեռ բանաստեղծ մը՝ հայրենադարձ Անդրանիկ Թէրզեան, որ 1952-ին Երեւանի մէջ ինքնասպանութեան արկածով կը մահանար, բացի բանաստեղծին առաջին քայլերը քաջալերողի իր դերը ընդգծելէն եւ անոր արժանիքներուն հաստատումը կատարելէն՝ Վահէ-Վահեան իր գրութեամբ պատասխան կու տայ այն գրիչներուն, մասնաւորաբար Անդրանիկ Ծառուկեանի Նայիրիին, որոնք առանց փաստական վաւերական տուեալներու, արկածը կը վերագրէին վարչակարգին կողմէ նիւթուած խորհրդաւոր սպանութեան: Գրականագիտական բնոյթէ աւելի բանավիճային խորք ունի եւ կ'արտայայտէ գրականագէտ բանաստեղծին հասարակական կողմնորոշումի յուզական տրամադրութիւնները[15]:

Ամերիկահայ գրագէտներ՝ Անդրանիկ Անդրէասեանի եւ Յակոբ Աատուրեանի յօբելեաններուն առիթով արտասանուած եւ գրի առնուած ողջոյնի խօսքերը, որոնք տեղ գրաւած են Բերքահաւաքի երրորդ հատորին մէջ՝ որքա՜ն ալ պարագայական չեչտաւորում ունին, անո՜նք եւս կ'արտայայտեն հեղինակի մը իր դիմագիծին եւ

գրական յատկանիշներուն հարազատ ու ճշգրիտ բնորոշումներով ճիշդ տեղը սահմանելու գրականագիտական արժանիքը: Այդ չրջագիծէն ներս կը մտնեն նաեւ իր սերնդակից բանաստեղծին՝ Մուշեղ Իշխանի մահուան եւ մահուան տարելիցին առիթով անոր հետ իր մտերմութիւնը ոգեկոչող եւ գրականութիւնը բնութագրող գրութիւնները[16]:

Բերբահաւաբին գրականագիտական բովանդակութիւնը արժեւորող գրութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ են այն ներածականներն ու յառաջաբանները, որոնք գրի առնուած են իր կողմէ խմբագրուած կամ այլ հրատարակութիւններու առիթով. Հայ Գրականութիւն — Պատմուածքներ, հատոր Ա., Հայաստանի Ցուշարձաններ, Սեդա Պարսումեան–Տատոյեանի էջեր Արեւմտահայ Մտածումէն, Քաջ Նազար աւանդավէպի Տիրան Ազէմեանի երգիծանկարով պատկերազարդում, Ենովա Պետեանի Գոյապայքար Ներածականյառաջաբաններուն մէջ ամենէն աւելի կշիռ ներկայացնողը եւ գրականագիտական բերքին որակ գումարողը Հայ Գրականութիւն — Պատմուածքներ, Ա. հատորին Ներածականն է, որ հայ գրականութեան մէջ պատմուածքին մասնաւորաբար եւ գեղարուեստական արձակին արմատները վերբերելէ ետք՝ ազգային–քաղաքական պայմաններուն ծնունդ արեւմտահայ եւ արեւելահայ գրական լեզուաճիւղերու յառաջացումը եւ աշխարհաբար հայերէնի զարգացումը ուրուագծելով կը հասնի արդի իմաստով պատմուածքի սեռին մշակման հանգրուանին, որ իրապաշտներու չրջանին՝ 1880–ական թուականէն սկսեալ իր ոսկեդարը ապրեցաւ[17]:

Անի գրական ամսագրին լոյս տեսած գիրքերու տրամադրուած սիւնակներուն համար գրի առած իր գրախօսականներով, անկախաբար գրաքննադատի դատողական ձեռնահասութենէն, որ կարող էր գիրքին որակական արժէքն ու թերին տեսնել, չափել եւ վճռել, գրախօսականի իր սեռը ստեղծեց Վահէ–Վահեան: Գրախօսականի իր սեռէն Բերբահաւաբի երրորդ հատորին մէջ նմոյշներ են Մուշեղ Իշխանի Հայաստան, Հալէպ, 1946, Զարեհ Պլպուլի Բաժակ մը երգ, Պուքրէշ, 1941, Դաւիթ Շահլամեանի Հանգրուան, Գահիրէ, 1947, Յորէն Լուսիկեանի Կարօտի երգեր, Բարիզ, 1948, Դեւի Իմ երգերը, Թեհրան, 1947, Նչան Շահէնի Դէպի գարուն, Հալէպ, 1948, Ցակոբ Գույումճեանի Արիւնոտ ամապատ, Պոսթոն, 1949, գիրքերու մասին գրածները: Գիրքով հանդէս եկած սփիւռքահայ այս հեղինակներէն՝ Մուշեղ Իշխանն է, որ արդարացուցած է իր բանաստեղծական վաստակով եւ չինած դիմագիծով, եւ որոչ չափով մըն ալ՝ Դեւը:

Հայ հին ու նոր գրականութեան եւ մշակոյթին ընդհանրապէս յատպէս ծանօթ գրականագէտին համոզիչը ընդգրկած է նաեւ մի-

ջազգային գրականութիւնը, որ կեդրոնացած եւ ծաւալած է իր նախասիրած հեղինակներուն չուրջ՝ թարգմանութեամբ թէ ուսումնասիրութեամբ: Օսգար Ուայլտի Տօրիըն Կրէյի Պատկերը վէպին թարգմանութեան իբր յառաջաբան գրած ուսումնասիրութիւնը գրաւած է Բեբֆահաւաֆի երրորդ հատորին «Դէմք մը՝ միջազգային գրականութենէն» բաժինը: Իր օրին միջազգային գրական շրջանակները իրմով զբաղցուցած, կեանքի եւ գրականութեան մէջ զարտուղի դէմք ու երեւոյթ համարուած Օսգար Ուայլտի գրական անհատականութեան եւ կեանքի հանգրուաններուն հինգ արարներէ բաղկացած «եղերաարարներ»ուն հետ, սպառիչ վերլուծումով գրականագէտ Վահէ-Վահեան տուած է անոր գրականութեան միջազգային արժէքն ու Տօրիըն Կրէյի Պատկերը վէպին անկիւնադարձային տեղը Ուայլտեան Գրականութեան մէջ: Տեղ-տեղ ցուցաբերուած զգացական զեղումներն ու անվերապահ խանդավառութիւնները անտեսել տուած են Օսգար Ուայլտի զարտուղութիւնները, որոնք կենցաղային, թէ գեղագիտական ըմբռնումներու տեսակէտով՝ քննադատելի կը մնան: Բայց անկախաբար անկէ՝ հայ գրականագիտական միտքին համար Օսգար Ուայլտի եւ ուրիշ մեծերու մասին Վահէ-Վահեանի ուսումնասիրութիւնները կարեւոր ներդրումներ են[18]:

Ստեղծագործական, թարգմանական եւ գրականագիտական բնագաւառներէ ներս իրագործուած վաստակին մէջ, որ քսան հատորներէ ներս բաշխուած է, Վահէ-Վահեանի գրականագիտական բերքը եւս իր արժանի տեղը ունի: Այդ բերքը վիճելի, անընդունելի թէ ժամանակէն եւ գրական չափանիշերէն պաշտպանուած տեսակէտներով եւ տեսութիւններով, որոնք անուրանալի ներգործութիւն ունեցած են աւելի քան չիսուն տարիներու վրայ տարածուող սփիւռքահայ գրական հանրային ճաշակին եւ կարծիքին վրայ՝ անվարանօրէն գրականագէտ Վահէ-Վահեանը կ'արժանացնեն Սփիւռքահայ Գրականութեան պատմագիրին համարումին:

ՊԷՊՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վահէ-Վահեան, *Բերքահաւաք*, հտ. գ., 1993, էջ 246:
2. «Սեմին վրայ», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 128:
3. Նոյն:

4. «Ճառաջապահ գրականութիւն», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 131:
5. Նոյն:
6. Նոյն, էջ 130:
7. «Ելոյթ Սովետական Հայաստանի Գրողներու Բ. Համագումարին», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 146:
8. «Հարցազրոյց Սահակ Միքայէլեանի հետ», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 260–261: Ասկէ կը նշուի որպէս «հարցազրոյց»:
9. «Հարցազրոյց», էջ 262:
10. «Զրոյց բանաստեղծին հետ բանաստեղծութեան մասին», *Արամ Սեփեթճեան*, *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 257:
11. «Հարցազրոյց», էջ 262:
12. Նոյն:
13. Զեկոյցին ամբողջութեան համար տես՝ «Հայ ինարերգութեան շրջափոխութիւնը եւ Նահապետ Քուչակ», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 9–15:
14. «Մատթէոս Զարիփեան — բանաստեղծը», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 30:
15. Այս մասին տես՝ «Անդրանիկ Թերզեան», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 36–44:
16. Տես՝ *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 63–72, 73–74, եւ 91–99 յաջորդաբար:
17. Տես՝ «Ներածական», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 170–179:
18. Այս մասին տես՝ «Դէմք մը՝ միջազգային գրականութենէն — Օսկար Ուայլտ», *Բերքահաւաք*, Գ., էջ 102–123:

FELIX CORLEY, ARMENIA AND KARABAKH: ANCIENT FAITH, MODERN WAR, CATHOLIC TRUTH SOCIETY PUBLICATIONS, LONDON, 1992, ii + 22 PAGES.

Ա. ՍԱՆՃԵԱՆ

Գրախօսուող աշխատութիւնը չի յաւակնիր ակադեմական ուսումնասիրութիւն մը ըլլալ: Անիկա չատ աւելի մասնագէտի մը կողմէ գրի առնուած ճամբու նօթերու տպաւորութիւն կը թողու: Այսուհանդերձ, եւ հակառակ իր փոքր ծաւալին, այնտեղ բարձրացուած չարք մը հարցեր արժանի են մասնագէտներու ուշադրութեան, մանաւանդ երբ Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ նորանկախ Հայաստանի կառավարութիւնը կը պատրաստուին 2001 թուականին փառահեղօրէն նչել քրիստոնէութեան Հայաստանի պետական կրօն հռչակուելուն 1700-ամեակը:

Ֆելիքս Քորլին Արեւելեան Եւրոպայի քրիստոնէական եկեղեցիներու գծով երիտասարդ մասնագէտ մըն է: Վերջին տարիներուն յաճախ այցելած է Հայաստան, Արցախ եւ Անդրկովկասի այլ շրջաններ: Եկեղեցական հարցերով թէ դարաբաղեան հակամարտութեան կապակցութեամբ՝ անիկա յաճախ հանդէս կու գայ բրիտանական մամուլին մէջ:

Փոքրածաւալ 22 էջերու մէջ, Քորլին արագ ակնարկ մը կը նետէ հայ ժողովուրդի եւ մասնաւորապէս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ՝ 301 թուականէն սկսելով: Համեմատաբար աւելի մանրամասն կ'անդրադառնայ ԺԹ. դարու վերջաւորութեան արեւմտահայութեան ազգային-ազատագրական պայքարին եւ 1915 թուականի ցեղասպանութեան: Իր համառօտ աշխատութեան մէջ, Քորլին անտես չ'ըներ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն ու Հայ Կաթողիկէ Համայնքը:

Քորլին երկարօրէն կը կեդրոնանայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութեան խորհրդային ժամանակահատուածին վրայ: Անիկա կ'ընդգծէ, թէ խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցին դուրսէն ջախջախելու մի քանի անյաջող փորձ կատարելէ ետք՝ 1920-ական թուականներու կէսէն սկսեալ սկսաւ ներթափանցել եկեղեցական բոլոր մակարդակի կառոյցներէն ներս եւ յետագային կա-

րողացաւ իրեն ենթարկել զայն: Խորհրդային կառավարութիւնը քաջ կը գիտակցէր, որ հայ ժողովուրդի աչխարհով մէկ սփռուած ըլլալուն պատճառով, Հայաստանեայց Եկեղեցին կրնար կարեւոր դեր խաղալ իբրեւ քարոզչական մեքենայ: Իր հերթին, գիտակցելով որ իր վայելած համեմատական ազատութիւնը պայմանաւորուած է խորհրդային իչխանութեան հանդէպ իր «հաւատարիմ» կեցուածքով, Եկեղեցին երբեք չէ քաջալերած Հայաստանի մէջ գործունէութիւն ծաւալած քաղաքական այլախոհական չարժումները: Այս բաժնին մէջ, հեղինակը իրաւամբ կը մատնանչէ, թէ 1988 թուականին, Արցախեան պահանջատիրական չարժման սկզբնական օրերուն, Կաթողիկոսին չարունակուող խորհրդամէտ դիրքորոչումը պատճառ դարձաւ, որ ան իսկապէս դիմագրաւէր ժողովրդային զանգուածներէն մեկուսանալու վտանգ մը:

Քորլին կ'ընդգծէ, թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին պատմականօրէն կարեւոր դեր ունեցած է հայութեան ազգային ոգին կենսունակ պահելու մէջ, բայց միաժամանակ տուժած է ազգին նկատմամբ իր չափազանց մօտիկութենէն: Հեղինակը կը չեչտէ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին ազգային հաստատութիւն մըն է եւ թէ անիկա միչտ մերժած է ամէն տեսակի հաւատափոխութեան միտող արարքները: Հայութեան մօտ, «եկեղեցի» եւ «ազգ» հասկացողութիւնները համարեա՛ նոյնացած են: Գրեթէ իւրաքանչիւր հայու բնակարանին մէջ կարելի է կախուած գտնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին լուսանկարը, բայց այս երեւոյթը կարելի է չա՛տ աւելի իբրեւ ազգային պատկանելիութեան արտայայտութիւն մեկնաբանել քան թէ՝ խոր հաւատքի: Վկայակոչելով ռուս լրագրող Եուրի Ռոսթը՝ Քորլին կ'ընդգծէ, որ հայութեան համար կրօնական հաւատքը դարձած է աւելի ու աւելի ձեւական մասունք մը, Եկեղեցւոյ հանդէպ հաւատարմութիւնը՝ ազգային սովորոյթ մը, առանց խոր հաւատքի: Ան ներկայ աննախանձելի դրութեան արմատները կը փորձէ փնտռել եօթանասունամեայ խորհրդային ամբողջատիրութեան մէջ: Ըստ իս՝ զայն պէտք է տանիլ դէպի աւելի խորերը: Ազգային պատկանելիութեան ու ազգային եկեղեցւոյ միջեւ սահմանագծի գրեթէ չգոյութիւնը բնորոչ է նաեւ շարք մը այլ արեւելեան ուղղափառ ժողովուրդ-եկեղեցիներու: Կրնայ ըլլալ որ անիկա քիչ մը աւելի չեչտուած է հայութեան մօտ: Այնուամենայնիւ՝ այս ուղղութեամբ արեւելեան եւ արեւմտեան քրիստոնեայ եկեղեցիներու միջեւ ըմբռնումներու ու սովորոյթներու տարբերութիւնը ակներեւ է: Ճելիքա Քորլին առաջին մասնագէտը չէ, որ կը չեչտէ այս իւրայատկութիւնը: Անոր ներքին ծալքերը վեր հանելու անհրաժեչտ պարտականութիւնը կը մնայ սակայն այս հարցով հետաքրքրուող աստուածաբաններուն ու ընկերաբաններուն:

Քորլին կ'անդրադառնայ 1988-ին սկիզբ առած արցախեան պայքարին եւ նոյն թուականին տեղի ունեցած կործանարար երկրաշարժին: Նշելով հանդերձ, որ ե'ւ հայերը ե'ւ ատրպէյճանցիները բացարձակօրէն կը մերժեն այս հակամարտութեան կրօնական բնոյթ վերագրել, Քորլին կ'ըսէ թէ Ղարաբաղի հայ բնակչութեան մօտ առկայ է պատերազմը ընդունիլ, գո'նէ մասնակիօրէն, իբրեւ իսլամքրիստոնեայ առճակատում: Իբրեւ օրինակ, ան կը յիշատակէ թէ պատերազմի սկիզբը ատրպէյճանցիներուն օժանդակող ռուս զինուորները արցախահայութեան կողմէ կը մեղադրուէին իբրեւ «հաւատուրացներ» ու «մահմետականներ»:

Քորլին կը պատմէ 1988-էն ետք Հայաստանի եւ Արցախի մէջ կրօնական մասնակի վերազարթօնքին եւ եկեղեցիներու ու վանքերու վերաբացման մասին: Ան յոյս կը յայտնէ, որ հասարակութեան մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դերը հետզհետէ պիտի զօրանայ՝ մանաւանդ երբ բնակչութիւնը հիասթափի իրարու հետ անընդհատ գրգռուրտող քաղաքական կուսակցութիւններէն: Վկայակոչելով Մոսկուայի Հայոց Առաջնորդ Տիրան Եպս. Կիւրեղեանի այն խօսքը թէ «հայերը 600 տարի խաղաղ ապրեցան Առաքելական Եկեղեցւոյ իշխանութեան տակ: Մեր ազգային աղէտը սկիզբ առաւ քաղաքական կուսակցութիւններու վերելքով», Քորլին կ'ըսէ թէ որոշ հայեր կը նախընտրեն կղերապետական սիստեմի կառավարութեան մը վերահաստատումը: Հեղինակի վերջին պնդումը, ըստ իս, չափազանցուած է եւ հիմնուած՝ խիստ պարագայական եզակի միտքի մը վրայ:

Քորլիի փոքրածաւալ աշխատութիւնը չատ հետաքրքրական է, ընթերցելու եւ բազմիցս խորհելու համար առատ նիւթ կը հայթայթէ: Ցաւանք որ այնտեղ բարձրացուած վիճայարոյց միտքերէն չատերը մինչեւ 2001 թուականը քննարկման առարկայ կը դառնան մասնագէտներու կողմէ՝ առ ի նախապատրաստութիւն 1700-ամեակի տօնակատարութեանց: Ցորելեանը պէտք է դառնայ ո'չ միայն տօնակատարութեան եւ ինքնաչնորհաւորման առիթ մը՝ այլեւ եկեղեցի-ժողովուրդ-նորանկախ պետութիւն փոխադարձ կապերու վերարժեւորման ու յստակացման չարժառիթ մը:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

JONATHAN AVES, POST-SOVIET TRANSCAUCASIA, POST-SOVIET BUSINESS FORUM, ROYAL INSTITUTE OF INTERNATIONAL AFFAIRS, LONDON, JANUARY 1993, x+54 PAGES.

Ա. ՍԱՆՃԵԱՆ

Խորհրդային Միութեան քայքայումէն ետք Անդրկովկասը դուրս եկաւ չուրջ երկհարիւրամեայ ռուսական անմիջական տիրապետութենէն: Այդ տարածքին վրայ գոյացած եւ միջազգայնօրէն ճանչցուած երեք հանրապետութիւնները, ինչպէս նաեւ առնուազն երկու այլ «ինքնահռչակ» (իմա՛ միջազգային ճանաչման չարժանացած) պետական միաւորումներ՝ Աբխազիան ու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնը սկսան համեմատաբար ինքնուրոյն քաղաքականութիւն մը վարել: Դժբախտաբար, անդրկովկասեան հանրապետութիւններու անկախութեան վերականգնումին ուղեկցեցաւ այդ հանրապետութիւններու միջեւ, ինչպէս եւ անոնցմէ երկուքէն ներս՝ ազգային արիւնալի հակամարտութեանց բռնկումը, որուն չափերը օրէ օր կ'ընդլայնին, եւ որուն մէջ սկսած են ներքաշուիլ արեւմտեան ու չրջանային հզօր տէրութիւնները եւ զոր լուծելու կամ առնուազն սառեցնելու միջազգային կազմակերպութիւններու ջանքերը առ այժմ որեւէ չօչափելի արդիւնքի չեն յանգած: Գլխաւորաբար պատերազմական այս իրավիճակին հետեւանքով՝ արեւմտաեւրոպական ու հիւսիսամերիկեան պատմաբաններն ու քաղաքականագէտները վերջերս սկսած են համեմատաբար աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել խնդրոյ առարկայ տարածքաշրջանին եւ իր էթնիկական ու տարածքային խնդիրներուն: Ճոնըթըն էյվզի գրախօսուող աշխատութիւնը այս ուղղութեամբ առաջին յաջող փորձերէն մէկն է:

Դոկտ. Ճոնըթըն էյվզը Լոնտոնի Համալսարանի Տնտեսագիտութեան ու Քաղաքականագիտութեան Դպրոցի ռուսական կառավարութեան հարցերու երիտասարդ դասախօսներէն է: Ան յատուկ ուշադրութիւն կը դարձնէ յետ-Համայնավարական եւ անցման չրջանի օրինաչափութիւններու բացայայտման, եւ յատկապէս՝ Անդրկովկասի իրադարձութիւններուն: Գրախօսուող գիրքի պատրաստութեան ընթացքին, էյվզը գիտահետազօտական նպատակներով մի քանի անգամ այցելած է Վրաստան եւ Հայաստան, իսկ գիրքի հրապարակ իջնելէն ետք՝ վերջերս՝ նա'եւ Ատրպէյճան:

էյվզի Ցետ-Խորհրդային Անդրկովկաս վերնագրուած համառօտ գործը գլխաւորաբար կը կեդրոնանայ 1992 թուականի իրադար-

ձուքիւններուն վրայ: Անոր առաջին երկու գլուխները կը կրեն նեբածական բնոյթ եւ կը փորձեն ուրուագծել երկրամասի էքոնիկական եւ ազգաբանական տարաբնոյթ պատկերը: Ապա, մէկական գլուխ յատկացուած են անկախ Ատրպէյճանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի ներքին իրադրութեանց վերլուծման, ու հատ մըն ալ՝ Լեռնային Ղարաբաղի տագնապին: Վերջաբանին մէջ էյվազը կը փորձէ կանխագուշակել երեք հանրապետութիւններուն անցնելիք յետագայ ուղին: Իր եզրակացութիւնները բաւականին յոռետես են: Կ'ընդգծէ թէ երկրամասին աշխարհաքաղաքական դիրքը եւ իր տարաբնոյթ էքոնիկական կառուցուածքը չատ պիտի դժուարացնեն կայուն ազգային պետութիւններու հաստատումն ու զարգացումը, բայց յոյս կը յայտնէ միաժամանակ թէ անոր անտեսական ներուժը կրնայ պատճառ հանդիսանալ, որ միջազգային համայնքը աւելի մեծ ուշադրութիւն ցուցաբերէ երկրամասի ներքին հակամարտութեանց քաղաքական լուծումներու որոնման:

Էյվազը բարձր կարծիք ունի Հայաստանի յետ-խորհրդային իշխանութեանց ու ՀՀՇ-ի նկատմամբ: Ըստ անոր՝ այժմ Հայաստանն Անդրկովկասի ներքնապէս ամենակայուն հանրապետութիւնն է: Հայաստանի հակա-խորհրդային ազգային չարժումը կարողացած է ստեղծել համեմատաբար ընդարձակ խարիսխ մը, ուր ներառնուած են ոչ միայն այդ չարժման սկզբնական շրջանի դեկավարութիւնը, այլեւ չատ ու չատ երիտասարդ մտաւորականներ եւ նոյնիսկ նախկին համայնավարական կարգերու ներկայացուցիչներ: Այս յայն խարիսխի չնորհիւ է, որ համայնավարները Հայաստանի մէջ աւելի հեշտ համակերպեցան նոր իշխանութեան, եւ Հայաստանը կրցաւ հեռու մնալ ներքին արիւնահեղութենէ: Հայաստանի նոր կառավարութեան կողմէ նախաձեռնուած տնտեսական բարեփոխումները — ըստ էյվազի — խիզախ են, բայց չրջահայեաց: Լեւոն Տէր Պետրոսեանն կը գնահատուի իբրեւ ճկուն քաղաքագէտ, որ կը կարողանայ նոյնանման քաղաքականութիւն վարել Հայաստանի աւելի հզօր հարեւաններուն նկատմամբ:

Այս բոլորը գնահատականներով հանդերձ՝ էյվազը անտես չ'ընդներ Հայաստանի առջեւ ծառացած երկարժամեայ դժուար խնդիրները, որոնք կրնան նոյնիսկ հարցականի տակ առնել Հայաստանի իբրեւ անկախ պետութեան գոյատեւման փաստը: Այդ խնդիրներուն մէջ առանձնացնելէ ետք բնական հարստութիւններու սակաւութիւնն ու ծովային ելքի բացակայութիւնը՝ էյվազն աւելի երկար կը վերլուծէ այն հնարաւոր հետեւանքները, զորս ատրպէյճանական ռազմական յաղթանակներու չարք մը կրնայ ունենալ Հայաստանի ներքին կայունութեան վրայ: Ան հնարաւոր համարելով ատրպէյճանական

դիրքերու համեմատական ամրապնդումը եթէ պատերազմը երկարի՝ կ'ենթադրէ թէ Հայաստանն այդ պարագային պիտի ստիպուի պաշտօնապէս ճանչնալ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնը եւ նոյնիսկ յայտարարել վերջինիս հետ իր միաւորման մասին: Էյվզը մտավախութիւն կը յայտնէ, որ դէպքերու այսպիսի զարգացում մը կրնայ անմիջականօրէն զարաբաղեան հակամարտութենէն ներս ներքաշել Ռուսաստանն ու Թուրքիան:

Գրախօսուող ուսումնասիրութիւնը հրատարակուած է բրիտանական նշանաւոր Միջազգային Յարաբերութիւններու Արքայական Ինստիտուտին կողմէ՝ «Յետ-Խորհրդային Առեւտրական Ծրագրում» շարքով, որ կը հովանաւորուի միջազգային դրամատիրական չատ մը հանրայայտ ընկերութիւններու կողմէ: Անոր նպատակը, ուրեմն, նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքին վրայ յառաջացած նորանկախ երկիրներու մէջ ներդրումներ կատարել ցանկացող ընկերութիւններուն ուղեցոյց հանդիսանալն է: Երբ Անդրկովկասի մէջ դէպքերը բառացիօրէն կը փոխուին օրէ օր՝ իրաւունք չունինք խստապահանջ ըլլալու, որ էյվզի կատարած իւրաքանչիւր կանխատեսումը բռնէ ժամանակին քննութիւնը: Այսուհանդերձ՝ այս փոքրածաւալ աշխատութեան մէջ իսկ, որ վերջ ի վերջոյ կովկասագիտութեան բնագաւառին մէջ իր առաջին փորձն է լոկ, ան ի յայտ կու գայ իբրեւ հաւասարակշռուած, խորաթափանց եւ խոստմնալից ուսումնասիրող մը:

Էյվզը կը տիրապետէ անդրկովկասեան երեք հիմնական լեզուներէն երէ՛ ոչ մէկուն: Ան իր ուսումնասիրութիւնը կառուցած է բացառապէս անգլերէն ու ռուսերէն սկզբնաղբիւրներու հիման վրայ՝ չմոռնալով օգտագործել նաեւ Անդրկովկասի մէջ լոյս տեսնող ռուսատառ մամուլը (Պաքինսկի Ռապոչի եւ Սվոպոտնայա Կրուգիա), ինչպէս եւ ԱՄՆ-ի եւ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ հրատարակուող սփիւռքահայ անգլիատառ պարբերականները, յատկապէս՝ Արմինիըն Ինթըրնեշընըլ Մեկըզինը (ԷՑՄ): Տեղական լեզուներու իմացութեան բացակայութեան հետեւանքով յառաջանալիք հնարաւոր բացթողումները ան կրցած է մեծ մասամբ կանխել խնդրոյ առարկայ տարածքէն կատարած իր մի քանի ուղեւորութիւններով:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

DONALD E. MILLER AND LORNA TOURIAN MILLER, SURVIVORS : AN ORAL HISTORY OF THE ARMENIAN GENOCIDE, UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKELEY /LOS ANGELES/, LONDON, 1993, PP. 242.

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

1915 Թուականի հայկական ցեղասպանութենէն վերապրած անձանց հետ հարցազրոյցներ վարել եւ անոնց ձայներիզներն ու տեսերիզները իբրեւ պատմական վկայութիւն եւ սկզբնաղբիւր օգտագործելը հայագիտութեան մէջ ընդհանրացաւ միայն վերջին 15–20 տարիներուն: Սա խիստ կենսական միջոցառում մըն էր, քանի որ ցեղասպանութեան ժամանակակից սերունդի վերջին մնացորդները յառաջացած տարիքի բերմամբ արագօրէն մեզի հրաժեշտ կու տան: Մօտաւոր հաշուումներով, ԱՄՆ–ի, Գանատայի, Ցունաստանի, Ֆրանսայի, Հայաստանի, Լիբանանի մէջ եւ այլուր կատարուած այս տեսակ հարցազրոյցներուն թիւը կը հասնի մօտ 2500–ի:

Միլըրներու աշխատասիրութիւնը եղեռնին նուիրուած առաջին ուսումնասիրութիւնն է, որ ամբողջապէս կառուցուած է այսպիսի հարցազրոյցներու հիման վրայ: Ներածականին մէջ, Հարաւային Քալիֆոռնիոյ Համալսարանի Կրօնագիտութեան Բաժանմունքի դասախօս Տանըլ Միլըրը մանրամասն կերպով կը պատմէ, թէ ինք եւ իր հայազգի տիկինը՝ Լոռնան ի՛նչպէս յղացան այս գործը պատրաստելու գաղափարը եւ թէ անիկա ի՛նչպէս հրապարակ եկաւ 15 տարի տեւող տքնաջան աշխատանքի մը չնորհիւ:

Ժամանակագրական յաջորդականութեամբ եւ ընդհանուր առմամբ հիմնուած վերապրողներու բանաւոր վկայութեանց վրայ՝ գիրքին առաջին եօթը գլուխները կը խօսին նախքան ցեղասպանութիւնը Արեւմտահայաստանի ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական իրադրութեան, ցեղասպանութեան պատմա–քաղաքական նախադրեալներուն, հայ ականաւոր անձանց ձերբակալման, տեղահանութեան կարաւաններուն ենթարկուած դժբախտութեանց, զինադադարէն եօք՝ որբահաւաքի, տեղահանուած ընտանիքներու վերապրող բեկորներու վերամիաւորման եւ ԱՄՆ հաստատուած վերապրողներու Նոր Աշխարհին մէջ առած առաջին քայլերուն մասին: Հեղինակները իրենց հաւաքած 103 հարցազրոյցներուն վկայութիւնները կը համեմատեն դէպքերու ընթացքին գրի առնուած ամերիկեան դիւանագիտական փաստաթուղթերուն, Լորա Պրայսի ու պատմաբան Առնոլտ Թոյնպիի

կողմէ պատրաստուած տեղեկագրին ու դէպքերուն ժամանակակից եւ ականատես օտարազգի պաշտօնեաներու, քարոզիչներու եւ այլոց թողած յուշագրութիւններուն հետ: Ըստ հեղինակներուն՝ այս երկու տարբերոյթ սկզբնաղբիւրներուն միջեւ ակնբախ են նմանութիւնները, զորս իրենք հակուած են բացատրելու իրենց դաժանութեամբ եզակի բնոյթ կրող այս դէպքերուն վերապրողներու յիշողութեան ու ենթագիտակիցին վրայ թողած ուժեղ եւ անջնջելի ազդեցութեամբ: Եւ քանի որ Միլըրներու կողմէ հարցազրոյցի հրաւիրուած վերապրողներուն մեծ մասը եղեռնի օրերուն մանուկներ կամ առաւելագոյնը երիտասարդ նորահարսներ էին (նախ ոչնչացուեցան հասուն տղամարդիկը), հեղինակները կասկած չունին, որ իրենց պատրաստած գործը ցեղասպանութիւնը կը ներկայացնէ մանուկներու կողմէ դիտուած եւ որ վերջինս միշտ չէ որ կը համապատասխանէ ժամանակակից պատմագիտական ու հասարակագիտական ընկալումներուն: Այդ իսկ պատճառով՝ հեղինակները առանձին գլուխ մը յատկացուցած են տեղահանութեան ու բռնագաղթի ընթացքին կանանց եւ մանուկներու ապրած փորձառութիւններուն, եւ փորձած՝ պայմանականօրէն դասակարգել անոնց կրած ֆիզիքական ու հոգեկան տառապանքները:

Վերջին երկու, այսինքն Ը. եւ Թ., գլուխները ունին վերլուծական բնոյթ: Միլըրները կ'ուսումնասիրեն ցեղասպանութեան թողած ազդեցութիւնը վերապրող սերունդին վրայ: Կը մատնանշեն այսօր վերապրողներուն մօտ ցեղասպանութեան եւ անոր թողած հետեւանքներուն կապակցութեամբ յառաջացած ազդեցութեանց եւ ըմբռնումներու մէջ որոշակի ընդհանուր գծեր, թէ այսօր վերապրողներն ի՞նչպէս կը փորձեն մեկնաբանել այդ իրադարձութիւնները: Միլըրները յատկապէս կ'ընդգծեն թէ, ի տարբերութիւն եղեռնին յաջորդած սփիւռքահայ սերունդներուն թուրքերու վերաբերեալ միագոյն ընդհանրացումներուն, եղեռնէն անմիջականօրէն վերապրողները միշտ կը տարբերակեն «լաւ» եւ «վատ» թուրքերը:

Ուսումնասիրութիւնն աւարտելով 1990 թուականին Հայաստան կատարած իրենց այցելութեան ընթացքին իրենց մօտ գոյացած որոշ տպաւորութիւններու շարադրմամբ, Միլըրները կը շեշտեն թէ եղեռնի ընթացքին զոհուած հայերու յիշատակին լաւագոյն յուշակոթողը կրնայ ըլլալ Հայաստանի Հանրապետութեան վերածնունդը իբրեւ քաղաքականօրէն անկախ եւ տնտեսապէս կենսունակ պետութիւն մը:

Միլըրները իրենց գործին իբրեւ յաւելուած կցած են իրենց աշխատանքին ձեւը բացատրող գրութիւն մը եւ իրենց օգտագործած հարցարանը: Այս երկուքը ճանաչողական մեծ արժէք կը ներկայացնեն եւ կրնան ուղեցոյց հանդիսանալ բոլոր անոնց, որոնք մտադիր

են զբաղելու նոյնատիպ բանաւոր սկզբնաղբիւրներու հաւաքմամբ: Ներկայացուած է նաեւ հարցազրոյցի ենթարկուած բոլոր 103 վերապրողներուն անուանացանկը՝ իւրաքանչիւրին ծննդավայրի ու ծննդեան թուականի նշումով:

Միլըրներու աշխատասիրութիւնը նոր էջ մը կը բանայ հայագիտութեան մէջ: Մինչեւ օրս պատմութեան բանաւոր աղբիւրներուն օգտագործումը սահմանափակ բնոյթ կրած է հայագիտութեան մէջ, մինչդեռ այդպիսի աղբիւրները անգնահատելի են ո՛չ միայն եղեռնի համընդհանուր պատկերը ուրուագծելու՝ այլեւ հայկական սփիւռքի եւ Հայաստանի պատմութեան խորհրդային ժամանակահատուածի առանձնայատկութիւններն ու ժողովրդային ընկալումները վերհանելու համար:

Ուսումնասիրութիւնը գրուած է մատչելի եւ սահուն ոճով: Անկարելի է զայն կարդալ առանց յուզումի: Միաժամանակ, անիկա յաջողակէս դուրս կը հանէ հայկական ցեղասպանութիւնն իր ազգային նեղ պարունակէն եւ ցեղասպանութեան հետեւանքով յառաջացած հոգեկան ալեկոծումները կը դիտէ համամարդկային պաստառի վրայ:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

JEREMY SALT, IMPERIALISM, EVANGELISM AND THE OTTOMAN ARMENIANS, 1878-1896, **LONDON, FRANK CASS, 1993, PP. 188.**

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

Գրախօսուող հատորը՝ հեղինակին հրատարակած առաջին գիրքն է: Ան իր կրթութիւնը ստացած է Մելպուռնի համալսարանի միջին-արեւելեան ուսմանց բաժանմունքին եւ ապա Անգարայի Գիւքէնթ համալսարանի քաղաքագիտութեան բաժանմունքին մէջ: Սոյն ուսումնասիրութենէն որոշ հատուածներ լոյս տեսած էին պատմագիտական տարբեր հանդէսներու եւ Ռահմի Ագչելիքի խմբագրած Կալիփոլիէն առաջ եւ յետոյ *ժողովածուին մէջ (անգլ., Մելպուռն, 1986):*

«Այս գիրքը,— կը գրէ հեղինակը հատորին առաջին իսկ էջին վրայ,— Հայոց ընդհանուր պատմութիւնը չէ ո՛չ ձեւ, եւ ո՛չ ալ որեւէ այլ դարու ընթացքին»: Ան պարզորոշ կերպով կը գրէ թէ, իր ուշադրութիւնը կեդրոնացնելով 1878–96 թուականներուն Օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող հայերուն հետ կապուած քաղաքական իրադարձութիւններուն վրայ, միաժամանակ պիտի քննէ եւրոպացի եւ ամերիկացի դիւանագէտներուն, քաղաքական գործիչներուն եւ քարոզիչներուն կողմէ ցուցաբերուած հետաքրքրութիւնն ու մասնակցութիւնը խնդրոյ առարկայ դէպքերուն:

Գիրքը, ինչպէս կարելի է հետեւցնել խորագրին մէջ յիշատակուած սկզբնական ու վերջնական թուականներէն, կ'ընդգրկէ Պերլինի Վեհաժողովը եւ անոր յաջորդած ժամանակաշրջանի դէպքերը՝ հայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն հրապարակ իջնելը, 1894-ի Սասունի եւ 1895-ի Զէյթունի դէպքերը, 1895 Մայիսին մեծ տէրութիւններուն կողմէ Սուլթանին առաջարկուած բարեփոխումներու ծրագիրը եւ վերջինիս յաջորդած համատարած սպանդը արեւելեան Անատոլուի մէջ, Օսմանեան դրամատան գրաւման դէպքը, եւն.:

Ըստ Սոլթի՝ այդ ժամանակաշրջանին Արեւմտեան Հայաստանի մէջ գործող եւրոպացի եւ ամերիկացի քարոզիչները նախապատրաստուած էին ընդդէմ թուրք ժողովուրդին ու մահմետական կրօնին եւ հոգեբանօրէն պատրաստ էին անոնց վերագրուած որեւէ մեղադրանքի կամ դաժանութեան հաւատալու: Այդ պատճառով, ըստ Սոլթի, քարոզիչները մանրամասնօրէն կ'արձանագրէին քրիստոնեայ հայերուն հասած անօրինութիւնները եւ նոյնիսկ այդ անօրինութեանց հետ կապուած իրենց բոլոր լսածները: Նոյն քարոզիչները, դարձեալ ըստ

Սոլթի, իրենց նախապաշարումներուն հետեւանքով ամբողջովին կ'անգիտանային կայսրութեան մահմետական բնակչութեան նո՛յնքան ծանր դրութիւնը: Սոլթը կ'ըսէ, թէ մահմետականները եւս Հայոց նման կը զանգատէին քրտական քոչուոր ցեղախումբերու ոտնձգութիւններէն, ծանր հարկերէն, տեղական իշխանութիւններու անօրինութիւններէն, եւն.: Սոլթը միաժամանակ կը պնդէ, թէ Արեւմուտքի քրիստոնէական լոպին երբեք հաշուի չէր առներ Թանզիմաթի հետեւանքով օսմանեան հասարակութեան մէջ դժուարութեամբ արմատաւորուող ընկերային, տնտեսական, վարչական եւ այլատեսակ փոփոխութիւնները եւ անոնց ներմուծման առընթեր ստեղծուած բարդութիւնները: «Հասարակական կարծիքի ազդեցութիւնը Հայկական Հարցին վրայ զատական արեւելագիտական մտածողութեան կենդանի օրինակ մըն է, կրօնական քարոզչութեան բանական վերլուծումին նկատմամբ գերակշռութեան պատճառով» (էջ 5): Այս է հեղինակին մեթոտոլոգիական մեկնակէտը, որով անիկա կասկածի տակ կ'առնէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գործող քարոզիչներէն բխած ամէն տեսակ աղբիւրագիտական նիւթերը եւ կը փորձէ «ճշդել» այդ քարոզիչներուն նախապաշարումներուն հետեւանքով ստեղծուած Հայկական Հարցի վերաբերեալ Արեւմուտքի՝ յատկապէս Անգլիոյ մէջ ստեղծուած պատկերացումները:

Գրախօսուող աշխատասիրութեան մէջ՝ Սոլթի երկրորդ հիմնական նպատակը Հայկական Հարցի էութեան վերհանումն է: Հեղինակը զայն կը կատարէ օտար քարոզիչներէն բխած աղբիւրագիտական նիւթերու արժանահաւատութիւնը կասկածի տակ առնելուն առընթեր:

Ըստ Սոլթի՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բնակող հայերը իրենց առաւելագոյն թուաքանակին հասան 1890-ական թուականներուն, երբ իրենց ընդհանուր թիւը կը կազմէր 1,3 միլիոն: Այդ 1,3 միլիոն հայերէն միայն 600 հազարն էր որ, ըստ Սոլթի, կը բնակէր կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն մէջ:

Սոլթը կը փորձէ ցոյց տալ, թէ երբ օսմանցի հայերը՝ Պերլինի վեհաժողովէն ետք խաղաղ ընդդիմութենէն որակական անցում կատարեցին դէպի զինեալ պայքար, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններուն նպատակը այնպիսի՛ իրադրութիւն մը ստեղծելն էր, որ մեծ տէրութիւնները ստիպուած ըլլային ուղղակի միջամտել, քանի որ, դարձեալ Սոլթի համաձայն, այդ կազմակերպութիւնները գիտէին որ միայն իրենց ուժերով երբեք պիտի չկարենային պատուհասել պետութիւնը: Սոլթ 1894-ին Սասունի եւ 1895-ին Զէյթունի դէպքերը կը համարէ այդ նպատակը հետապնդող ըմբոստութիւններ:

Սոլթը խիստ քննադատական մօտեցում ունի 1895-ին մեծ տէրութիւններու կողմէ Սուլթանին ներկայացուած բարեփոխումներու ծրագրին նկատմամբ: Ըստ իրեն՝ անիկա Անգլիոյ կողմէ իր ներքին ալեկոծած հասարակական կարծիքը հանդարտեցնելու միտող քայլ մըն էր: Անգլիացի քաղաքական գործիչները պահեստի ծրագիրներ չունէին, քէ ի՞նչպէս պիտի հակազդէին եթէ Սուլթանը մերժէր իրեն ներկայացուած ծրագիրը: Ըստ Սոլթի՝ եւրոպական տէրութիւնները պարտաւոր էին իմանալ, որ Սուլթանը չէր կրնար ընդունիլ ներկայացուած բարենորոգումներու առաջարկը, որովհետեւ անոնց ոգին կը հակասէր մի քանի տասնամեակէ ի վեր արդէն չարունակուող օսմանեան բարեփոխութիւններու տրամաբանութեան: Վերջիններուս նպատակը, ըստ Սոլթի, կայսրութեան տարաբնոյթ հպատակներուն միջեւ մշակութային, իրաւական, ընկերային, անտեսական եւ այլ բնոյթի տարբերութիւններու համահարթեցումն էր եւ ո՛չ թէ խնդրոյ առարկայ վեց նահագներուն «առանձնաչնորհեալ կարգավիճակ» հաղորդելը:

Սոլթը կը պնդէ, թէ 17 Հոկտեմբեր 1895-ին Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Բ.-ի կողմէ ստորագրուած իրատէն պարզապէս եւրոպական տէրութիւններու զայրոյթը մասամբ մեղմելու միտող քայլ մըն էր: Սուլթանը քալ գիտէր, թէ իր այդ իրատէի հրապարակումը կրնար արեւելեան նահանգներու մէջ խժդժութեանց առիթ հանդիսանալ: Այդ պատճառով Սուլթանը մօտ մէկ տարիով ուշացուց հրապարակումը իր ստորագրած իրատէին: Ապա հեղինակը կը փորձէ ցոյց տալ, թէ Սուլթանին մտավախութիւնը դարձաւ իրողութիւն: 1895-ի վերջին ամիսներուն եւ ամբողջ 1896-ի ընթացքին՝ հայկական վեց նահանգները դարձան արիւնահեղութեան թատերաբեմ: Ան քանիցս կը հաստատէ, թէ այդ օրերուն հայերն անկասկած չատ աւելի տուժեցին քան մահմետականները, բայց այդ երեւոյթին հիմնական պատճառը, ըստ իրեն, անոնց միջեւ թուաքանակի անհաւասարութիւնն էր: Ան կը պնդէ, թէ յաճախ հայերն էին, որ որոշ տեղեր նախաձեռնեցին բռնութեան: Այն երեւոյթը, որ դէպքերուն ականատես օտարազգի քարոզիչները աղմուկ կը բարձրացնէին հայոց կրած տառապանքներուն մասին եւ ո՛չ հակառակը, Սոլթը կը փորձէ մեկնաբանել քարոզիչներու վերոյիշեալ հակաթուրք եւ հակամահմետական նախապաշարումներով: Ան անհիմն կ'որակէ բոլոր այն պնդումները, թէ Սուլթանը ինք անձամբ հրամայած է հայոց կոտորածները ու վերահսկած զանոնք, եւ, ապա, գրքի վերջաբանին մէջ կոչ կ'ընէ գրելու Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Բ.-ի գիտական, նոր կենսագրութիւնը:

Սոլթը կը փորձէ ցոյց տալ, թէ 1895-ին՝ պահանջելէ ետք վեց նահանգներուն մէջ բարենորոգումներ մտցնել, յետագային Մեծն

Բրիտանիան նախանձախնդիր չեղաւ անոնց իրականացման գործընթացին, ո՛չ ալ միջամտեց յօգուտ Հայոց, պարզապէս որովհետեւ նախօրօք չէր կազմած այդ պարագային գործի դրուելիք պահեստային որեւէ ծրագիր: Հեղինակը միաժամանակ կը նշէ, թէ յետագային Սուլթանին Գերմանիոյ հետ մերձեցման նախադրեալներէն մէկը Մեծն Բրիտանիոյ կեցուածքն էր Հայկական Հարցին նկատմամբ:

Սոլթը իր գործին նախաբանին մէջ կը յիշէ, թէ այս գիրքը տպագրել տալու ուղղութեամբ՝ հանդիպեցաւ բազմաթիւ դժուարութեանց: Տարբեր հրատարակիչներ տպելու հաւանութիւն տալէ առաջ դիմեցին տարբեր մասնագէտներու եւ ստացան հակասական կարծիքներ: Սոլթը կ'ըսէ, թէ հայ եւ հայամէտ գրախօսողները զինք մեղադրեցին փաստերը անգիտանալու, օսմանեան կայսերապաշտութիւնը պաշտպանելու, ցեղապաշտութեան եւ նոյնիսկ «Քրքական լեզուաբանական չովինիզմի» մէջ: «Միւս կողմէ ստացուեցաւ աւելի կառուցողական քննադատութիւն մը, նոյնիսկ՝ խրախուսանք» (էջ 1): Այս իրերամերժ գնահատականները վստահօրէն պիտի չարունակուին գիրքին հրապարակ իջնելէն ետք, քանի որ, այսօր, Քրքական պետութիւնն ու Թուրք պատմաբանները յաջողած են Հայկական Հարցի եւ յատկապէս Հայկական Ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնը ամբողջապէս քաղաքականացնել եւ այդպիսով հասնիլ այն իրողութեան, որ անկախ երեւիլ ցանկացող պատմաբանները խուսափին համայն մարդկութիւնը հետեքրքրող այս հարցի ուսումնասիրութենէն: Այլեւս «ցեղասպանութիւն» եզրն օգտագործելն անգամ կը նկատուի իբրեւ կողմնակցութիւն:

Սոլթի աշխատութիւնը առանձնապէս փայլուն չէ: Ան կը խոստովանի, որ շատ թոյլ է Քրքերէնի իր իմացութիւնը: Գիրքը չարադրելու ժամանակ ան սահմանափակուած է օգտագործելով բացառապէս անգլերէն սկզբնաղբիւրներ ու գրականութիւն: Օգտագործուած գրականութեան ցանկին մէջ չկայ ո՛չ իսկ մէկ հայերէն կամ Քրքերէն — օսմանեան՝ թէ արդի — աշխատասիրութիւն: Արտայայտուած կարծիքները նոյնիսկ չեն բովանդակեր մասնաւոր նոր մօտեցում մը եւ պարզապէս կրնան չարունակութիւնը համարուիլ Թուրքիոյ եւ ԱՄՆ-ի որոշ շրջանակներու կողմէ վերջին տարիներուն ձեռնարկուած 1915 Թուականի Ցեղասպանութեան մասին պատմող սկզբնաղբիւրներուն՝ այս պարագային օտարազգի քարոզիչներու գրաւոր ժառանգութիւնը վարկաբեկելու արշաւին:

Այսուհանդերձ՝ այնտեղ բարձրացուած որոշ հարցեր արդի պատմագիտութեան մէջ տակաւին չեն ստացած իրենց անառարկելի պատասխանները ու մեկնութիւնները: Սոլթի այս գործին հրապարակ գալ իսկ յաւելեալ պատճառ մըն է, որ յետագային ուշադրութիւն

դարձուի անոնցմէ գոնէ մի քանիին: Առաջինը՝ օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գործող հայ քաղաքական կուսակցութիւններու հետապնդած անմիջական նպատակներու վերհանումն ու անոնց քաղաքական կշիռի ճշգրիտ չրջանակներու որոշումն է: Միայն այդ պատասխաններուն հիման վրայ է որ կարելի է անաչառկելի կերպով հակաճառել (կամ համաձայնիլ) Սոլթի արտայայտած միտքերուն: Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները գոյութիւն ունին աւելի քան հարիւր տարիէ ի վեր: Բազմաթիւ գիրքեր են լոյս տեսած անոնց գործունէութեան մասին մինչեւ 1915 թուականը, մեծ մասամբ՝ գովասանական բնոյթի: Բայց այդ գործերուն հազիւ մի քանին անկախ մասնագէտներու գրիչին արգասիքն են եւ ի չարս այլոց՝ այդ պատճառով ալ չեն բաւարարեր ժամանակակից պատմագիտութեան պահանջները:

Սոլթի կողմէ բարձրացուած երկրորդ կարեւոր կէտը, որ ցարդ գրեթէ աննկատ մնացած է հայագէտներու կողմէ, նոր օսմանցի եւ երիտթուրք բարենորոգումներու ջատագովներուն կեդրոնաձիգ ձգտումներու եւ հայկական կեդրոնախոյս ցանկութիւններու յարաբերակցութեան եւ նոյնիսկ բախման լոյսի ներքոյ հայերու կողմէ մասնակի բարեփոխումներու պահանջները իրագործելու հնարաւորութեան հարցն է:

Թուրք պատմագիտութեան հետապնդած նպատակներուն ազնուութեան չուրջ յաճախ յարուցուած են կասկածներ: Փաստ է, սակայն, որ այն օրուընէ ի վեր երբ թուրք ու յետագային որոչ ամերիկացի պատմաբաններ սկսան կասկած յայտնել կամ ամբողջովին ժխտել 1915 թուականի ցեղասպանութիւնը, հայագիտութիւնը, ընդառաջելով այդ մարտահրաւէրին, խորացուց իր իմացութիւնը այդ վիճայարոյց դէպքերու ուսումնասիրման ուղղութեամբ: Սոլթի աշխատանքն իր բոլոր վիճելի կողմերով ու թերութիւններով հանդերձ անհրաժեշտ է դիտել այդ տեսանկիւնէն:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

RAYMOND H. KEVORKIAN [ET] PAUL B. PABOUDJIAN, LES ARMENIENS DANS L'EMPIRE OTTOMAN A LA VEILLE DU GENOCIDE, ED. D'ART ET HISTOIRE ARHIS, 1992, PARIS, 605 PAGES, 925 PHOTOS ET ILLUSTRATIONS, 29 CARTES GEOGRAPHIQUES, LEXIQUE DES MOTS ETRANGERS, INDEX DES NOMS PROPRES, ET UNE COLOPHONE EN ARMENIEN.

Լ. ՎԱՐԴԱՆ

Երկար, իրապէս չատ երկար ատենէ ի վեր սպասուած՝ այլ բաւական ուշ կերպով հրապարակ իջած մեծածաւալ եւ համայնագիտարանային գործ մը ահա, զոր Գէորգեանն ու Փափուճեանը երկար տարիներու անդուլ աշխատանքէ մը ետք կը դնեն սեղանին որքան Հայոց Պատմութեան սրտցաւ ուսանողին՝ նոյնքան նաեւ այն պարզ ընթերցողին, որ պիտի ուզէր օգտակարին հետ ունենալ հաճելին ալ, տեսանելին ալ, եւ մանաւանդ՝ ամբողջական զգայնութիւնը ա՛լ յուշ ընծայուած անցեալի իրականութիւններուն եւ գեղեցկութեան: Արդարեւ՝ հեղինակներուն իսկ հաստատումով՝ 1930-1975 երկարող մօտ կէսդարեայ ժամանակաշրջանին լոյսին իջած հարիւրէ աւելի հատորներէ ճռաքաղուած հատոր մըն է այս, որուն կու գան իրենց բարիքը տալու ինչպէս Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին՝ նոյնպէս նաեւ Ազգային Մատենադարանին նիւթերը, անտիպ եւ անծանօթ՝ այլ մի՛չտ ալ արեւմտահայութեան մէկդարեայ պատմութեան առընչուող 925 լուսանկարներ եւ գծանկարներ, եւ հիմնաւորելու եւ տեսանելի ընծայելու համար տուեալ վայր մը, գիւղ մը, աւան մը, քաղաք մը կամ ամբողջ շրջան մը՝ մօտ երեսուն քարտէս, որոնք յատակօրէն կը պատկերեն առընչակցութիւնը խնդրոյ առարկայ կէտի մը այլ կէտերու: Համապարփակ, ճիգ ու աշխատանք պահանջող, կեդրոնացում եւ անդուլ որոնում ենթադրող գործ մը արդարեւ, զոր իրագործել կարենալու համար զոյգ հեղինակներն օգտագործեր են հայ եւ օտար լեզուներով հազարեակ մը գործեր, հայ եւ օտար մամուլէն քաղուած անհամար նիւթեր, ուսումնասիրութիւններ, տեղեկագիրներ, յուշագիրներ եւ մասամբ նոցին, որոնցմէ բազմաթիւներ՝ առաջին անգամ: Հաճելի է գտնել որ այս գործին զոյգ հեղինակներն ալ ունին անգնահատելի բարիքը ուսումնասիրութեան եւ մանագիտական կազմաւորումին, երկո՛ւքն ալ կը կրեն քղամիդը պատմագիտութեան եւ գիտական աշխատանքներու դոկտորական աստիճանին, եւ

առ այդ՝ երկո՛ւքն ալ լաւապէս տեղեակ են թէ ի՞նչ բանն ուրկէ՛ կարելի է գտնել, ի՞նչպէս որոնել զայն, ու գտնուածներն ի՞նչպէս օգտագործել ու համադրել, եւ ի՞նչ ձեւով եւ ի՞նչ յաջորդականութեամբ տալ զանոնք՝ ունենալ կարենալու համար ամբողջական եւ համընդհանուր, հետեւողական եւ պատճառաբանեալ, եւ համադրեալ ու համաչնագիտարանային մէկ ընթացքը Հայկական Տաճկահինդին ծնունդ տուող իրականութիւններուն, ուժերուն եւ գործօններուն՝ չա՛տ լաւ գիտնալով որ ցարդ ի՞նչ որ տրուեցաւ այս ուղղութեամբ եւ ի՞նչ որ կատարուեցաւ վաղ պատումին եւ լուսաբանումին Հայկական Տաճկահինդին՝ մի՛չտ ալ մնաց հիմնականօրէն թերի, որովհետեւ հայ թէ օտար գրեթէ բոլոր հեղինակներն ալ փորձեցին մատչիլ հարցերուն այնպէս՝ որ յաճախ անոնց համար անկարելի եղաւ կշիռի զարնել իսկական քաշն ու ծանրութիւնը հայուն հետ Հայ Աշխարհի կորուստին: Իրա՛ւ ալ՝ ո՞վ պիտի տար իսկութիւնը նախատաճկահինդեան ժամանակաշրջանին, թիւն ու քանակը հայութեան, դրականն ու գրութիւն հոլովոյթով առկայութեան կոչուած չքեղութիւնն անոր իմացական եւ հոգեկան աշխարհին, կրօնական եւ զգացական կառոյցին, եւ մասամբ նոցին. ո՞վ պիտի ճշդէր ու ճշդրտէր եւ դատ ու դատաստանէ անցընէր պատմութիւնը հայուն, մանաւանդ այն որ պիտի վերբերէր երկրորդ կէսը տասնիններորդ դարուն, երբ հայն ինկած ամէն օր քչիկ մը աւելի մեծցող եւ ուռճացող իր ցաւին մէջ եւ տառապանքին՝ ապրեցաւ այնպէս՝ ինչպէս որ ըրին իր նախահայրերը երէկ աշխարհէն ներս օսմանեան բիրտ աշխարհավարութեան եւ արիւնեցան, եւ տրորուեցան, եւ ճզմուեցան, եւ փոխանակ աւիւնալու որպէս թիւ ու քանակ՝ նուազեցան, չքացա՛ն գրեթէ. այո՛, այդպէ՛ս, ապրեցաւ անիկա ճի՛շտ իր հայրերուն պէս, այսինքն իր հող ու քարին կպած, իր աւանդութիւններուն եւ սովորութիւններուն փարած, եւ նոյնացած իր բարոյական եւ կրօնական, ազգային եւ ընկերային արժէքներուն հետ՝ առանց սակայն ցոյց տալ կարենալու ներքին հսկայական այն ուժը որ իրն էր, եւ որ պահեր էր զինք բոլոր ժամանակներու ամբողջ տարածքին:

Գուցէ այս կացութեան եւ անոր դարմանումին անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնն էր որ այս գործին զոյգ հեղինակները մղեց եզրակացնելու թէ եթէ որոշած էինք ճանչնալ եւ սեղանի դնել ստոյգ ծանրութիւնը Հայկական Տաճկահինդով ստորոգուող մեր կորուստներուն՝ անհրաժեշտ էր սկսիլ մեր երէկով, ճանչնալ մենք զմեզ, մեր հող հայրենին եւ դարերու ընթացքին հոն գոյութեան կոչուած ինքնութիւնն ու էութիւնը մեր հայութեան որքան փիլիսոփայական եւ տնտեսական՝ նոյնքան նաեւ հոգեկան եւ իմացական առկայութեան: «1915-ի ցեղասպանութենէն եօթանասուն աւելի տարի ետք,— կ'եզ-

բակացնեն զոյգ հեղինակները համայնագիտարանային այս գործին,— տակաւին մարդեր սխալ կը դատեն այն՝ ինչ որ հայ տարրին իսկական քաչն էր զէպքերու նախօրեակին...: Իրականութեան մէջ՝ կայ ո՛չ մէկ հրատարակութիւն որ կատարէ ազգաբնակչային մէկ հաչուարկումը Հայոց Աչխարհին եւ ո՛չ ալ ուսումնասիրութիւններ՝ որոնք վերլուծեն քանդող այն մեքենականութիւնները զորոնք Ապտիւլ Համիտ ձեռք առաւ 1878–էն ետք եւ որոնց հետեւանքն եղաւ 1915–ի ցեղասպանութիւնը: Ներկայ աչխատանքը կը միտի լրացնել այս թերինները որքան որ կարելի է այդ մէկը: Որպէս նպատակ՝ առաջին մասով անիկա կը նկրտի տալ մէկ ուրուագիծը հայ իշխանութիւններու վարած քաղաքականութեան եւ ներկայացնել գլխաւոր այն թղթածրարները զորոնք անոնք ստիպուած էին քննել Երեսփոխանական ժողովին մէջ եւ կամ անոր Ազգային Քաղաքական ժողովին»[1]:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը հաստատեն հեղինակներն այս գործին, մինչեւ 1992, երբ կիւթեմպերկի գլանէն անցաւ անիկա եւ հասաւ սեղանին Հայոց Պատմութեան ուսանողին՝ լոյս տեսած գրեթէ բոլոր գործերն ալ զբաղեցան լոկ քաղաքական եւ դիւանագիտական կողմովը Հայկական Հարցին՝ յաճախ եւ գուցէ կամաւոր կերպով մոռնալով մարդկային եւ ազգագրական, ազգային ու տնտեսական կողմն ալ հարցին, մինչդեռ անհրաժեչտ էր իշնել ալքերը հարցն ստեղծող բոլոր պատճառներուն եւ խորքը զայն խթանող բոլոր տուեալներուն, պեղել ընդերքը հայ–օսմանեան, հայ–հայկական եւ հայ–քրտական յարաբերութիւններուն, գտնել իսկական չարժիչ ուժերն անոնցմէ՝ այդ յարաբերութիւններու ետին գործող, եւ միայն ապա՛ փորձել հասնիլ խօսք ու դատումի եւ եզրակացութիւններու, այսինքն՝ ըստ զոյգ հեղինակներուն՝ մոռացութեան տրուելու չէր նախատաճնհինգեան Աչխարհն Հայոց՝ իր մարդերով, ազգային թէ մչակութային իր կառոյցներով, իր գիւղ ու աւանով, չէն ու քաղաքով, ահա թէ ինչո՞ւ համար «այս գլուխը կը կենայ արխիւային կարգ մը փաստաթուղթերու վրայ, որոնք գոյութեան կոչուեցան Հայոց Պատրիարքարանի 1913–ի Փետրուարէն մինչեւ 1914 Օգոստոսի ընթացքին կազմակերպած մարդահամարի արձանագրութիւններուն վրայ: Նահանգի իւրաքանչիւր թեմին մէջ պատրաստուած այս ոչ–ամբողջական վիճակագրութիւններն անտիպ են մնացեր մինչեւ այսօր: Հակառակ անոնց թերիներուն՝ որոշած ենք զանոնք օգտագործել կանոնաւոր կերպով, որովհետեւ անոնք կարելի կ'ընծայեն մեզի ջարդերու նախաեսմին գիւղ առ գիւղ գծել մէկ պատկերը վայրերուն՝ անոնց անուններով եւ բնակչութեան թիւով, [եւ] այն տեղն տակաւին գործող եկեղեցիներու, դպրոցներու եւ վանքերու քանակով»[2]:

Իրագործելու համար սա մէկը՝ Գէորգեանն ու Փապուճեանը խղճամիտ ու մանրազնին ուսումնասիրութեան մը ենթարկեցին Պոլիսն ու անոր դերը՝ գտնելու համար որ իր ազգային ու կրօնական կազմակերպութեամբ Պոլիսը չատ աւելի կը յիշեցնէր «պետութիւն մը պետութեան մէջ»՝ առանց սակայն չհշտելու թէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայութեան տրուած մասնաւոր առանձնաշնորհում մը չէր 1860-ական թուականներու Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, ընդհակառակը՝ կայսրութեան ընկերային դրութենէն իսկ ծնած եւ անոր կրօնական կազմակերպչականութենէն յառաջացած միլլեթ սիսթեմիի որպէս հետեւանք՝ վարչական նոյնանման կազմակերպուածութեամբ կային նաեւ յոյները, հրեաները, կաթոլիկներն ու բողոքականները, եւ տակաւին քրիստոնեայ այլ համայնքներ եւ հաւաքականութիւններ: Եզրակացնելէ ետք այսպէս՝ զոյգ հեղինակները չարունակեցին իրենց գիրքին սա առաջին մասը կազմող մնացեալ եւ յաջորդական վեց հատուածներով վերլուծումի ենթարկել Գումգափու նստած ազգային մարմիններու փոխյարաբերութիւնները համիտեան եւ երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն հետ, ընկերային եւ ազգագրական դրութիւնը Հայաստան Աշխարհին, քրտական եւ թիւրքմենական ներթափանցումները հայուն տուն ու տեղէն ներս, ժամանակի ընթացքին բռնի մահմետականացումները, առեւանգումներն ու նահատակութիւնները, բռնագաւթուած գաղթերը եւ պանդխտութիւնը, եւ հայերու նախ տեղական մանր-մունր սպանութիւնները եւ ապա 1895-ի եւ 1896-ի համատարած ջարդերը սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, որոնք մի՛չտ ալ միտեցան պահելու օսմանեան, թրքական եւ իսլամական գերակայութիւն մը հայ տարրին վրան՝ տուն ու տեղէն ներս իսկ անոր:

Յատակ է միտք բանին այս աշխատանքին — թիւն ու քանակը հայութեան եւ անոր տեղաբաշխումը Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին: Ո՞վ գիտէ, թէ ի՞նչ կը ներկայացնէին անոնք: «Երբ բազդատուին 1914-ի Օսմանեան Կայսրութեան մարդահամարի պաշտօնական արձանագրութիւնները 1919-ին [պատրաստուած] անգլիական թիւերուն հետ՝ կարելի կը դառնայ նախկինին մէջ տեսնել չարունակուող թերգնահատում մը ամբողջ կայսրութեան ոչ-մահմետական բնակչութեան համար: Այս մէկը մանաւանդ յայտնի է երբ մէկը բաղդատութեան գարնէ Զմիւռնիոյ գաւառին ուղղափառ յոյներուն եւ արեւելեան նահանգներու հայութեան թիւերը: Զմիւռնիոյ գաւառին համար անգլիական վիճակագրութիւնները ուղղափառ յոյներուն համար 70 տոկոսով բարձր են օսմանեաններէն (375,000՝ բաղդատած 218,647-ի), եւ Այտընի գաւառին մէջ՝ կրկնապատիկէն աւելի 144,000՝ բաղդատած 20,697-ի): ... Նոյն տարբերութիւնը կ'երեւի Վանի,

Բաղէշի, Մամուրէթ իւլ-Ազիզի, Տիգրանակերտի, Կարինի եւ Մարահի [Մարա՞չ] անկախ գաւառակի հայերու թիւերուն մէջ, ուր անգլիական թիւերը 62 տոկոսով աւելի բարձր են (847,000՝ բաղդատած 523,065ի)[3]»՝ կ'եզրակացնէ Մէյր Զամիր:

Զամիրի հրատարակած օսմանեան վիճակագրութիւնը տուեալ այս վայրերուն համար կու տայ 506,672 թիւը: Ցաւակ է որ Զամիր դուրս է ձգած Սեբաստիան: Եթէ ան ալ առնուի հաշիւին մէջ՝ ընդհանուր գումարը պիտի ըլլայ 658,346-ի թիւ մը[4], մինչ ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան համար կը տրուի 1,294,851 թիւը[5]: Բաղդատական մը սակայն Պատրիարքարանի կատարած վիճակագրական տուեալներուն հետ՝ պիտի ցոյց տայ անհամատեղելի այն տարբերութիւնը որ կայ օսմանեանին եւ հայկականին միջեւ: Արդարեւ՝ Պատրիարքարանի կատարած թերի վիճակագրութիւնն իսկ կու տայ 1,914,620-ը որպէս քանակ հայութեան: Թուաբանական նուազագոյն հաշուարկում մը իսկ ցոյց պիտի տայ 619,769 թիւի տարբերութիւն մը երկուքին միջեւ, այսինքն՝ տոկոսային դրութեամբ՝ օսմանեան վիճակագրութիւնը կու տայ 40 տոկոսի նուազում մը թերի կերպով հաշուարկուած հայկական մարդահամարի տուեալներէն:

Ո՛չ միայն այսքան: Իրաւ էր որ 1844-էն սկսեալ օսմանեան իշխանութիւններն սկսեր էին հրատարակութեանը իրենց կատարած մարդահամարային վիճակագրութիւններուն, որոնք պաշտօնական Սալնամէներու յաջորդական թիւերով անընկալելի եւ ահաւոր վերիվայրումներու ենթարկեցին թիւն ու քանակը արեւմտահայութեան: Գուցէ ա՛յս իսկ էր պատճառը, մանաւանդ Պերլինի Վեհաժողովէն ետք, որ մերթ ընդ մերթ արծարծուող եւ 1895-1896-ի հայկական լայնատարած ջարդերուն յաջորդող քննարկումը Հայկական Հարցին մղեցին Պատրիարքարանը որ ձեռնակէր մարդահամարի անկախ եւ ինքնուրոյն աշխատանքի մը, որ տեւեց մինչեւ Օգոստոսը 1914-ին, եւ քաղաքական ու զինուորական անակնկալ վերիվայրումներու հետեւանքով մնաց անաւարտ, ուրեմն եւ թերի ու՝ անտիպ: Մարդահամարի այս թերի տուեալներն իսկ բաւ եղան Գէորգեանին եւ Փապուճեանին տալու համար յստակ՝ այլ յաճախ օսմանեան իշխանութիւններուն կողմէ անտեսուած ու մոռացումի ենթարկուած մէկ պատկերը հայկական բնակավայրերուն, հայերու թիւին ու քանակին, եկեղեցիներուն եւ վանքերուն, դպրոցներուն եւ, կարելիութեան պարագային, հայրենի տուն ու կայքէն գաղթողներուն՝ վասն կեցութեան եւ ապահովութեան: Ըստ Պատրիարքարանի՝ կատարուած մարդահամարի 1,914,620 հոգիի տուեալին վրան անհրաժեշտ էր աւելցնել օրինականօրէն տակաւին օսմանեան քաղաքացի նկատուող՝

այլ տասնիններորդ դարու ութսունական թուականներէն ասդին դէպի արեւմուտք եւ ծովերէն անդին գաղթած 129,786 հայերը։ Աս այդ՝ 1914–ի Օգոստոսին Օսմանեան Կայսրութեան հայ ժողովուրդին ընդհանուր գումարը պիտի ըլլար 2,044,406։ Ի դէպ՝ յետագային, 1972–ին, նախկին պէյրութաբնակ բժիշկ Սարգիս Գարայեանի կատարած մէկ հետազոտութիւնը 1914–ի Օգոստոսին համար ցոյց կու տար 2,382,336 թիւ մը հայութեան, որուն վրան կ'առաջարկէր տակաւին կատարել հինգ տոկոսի յաւելում մը, որովհետեւ վատահ էր որ կային այլ գիւղեր ու քաղաքներ, որոնք վրիպած կրնային ըլլալ իր ուշադրութենէն. ուստի, ըստ բժիշկին՝ օսմանեան քաղաքացի հայերուն թիւը պէտք էր որ ըլլար առնուազն երկու քուկէս միլիոն՝ «բացառելով անշուշտ Ափրիկէի, Պազեսթինի, Լիբանանի, Հարաւային Սուրիոյ եւ Միջագետքի հայերը»[6]։ Աւելին՝ անիկա կ'առաջարկէր աւելցնել այլ հարիւրին հինգ մըն ալ՝ պարզ այն պատճառով որ իր հաշուարկումներուն ընթացքին հայկական միջին ընտանիքը նկատի էր ունեցեր հինգէն վեց անդամով, մինչդեռ իրականութեան մէջ, կային բազմաթիւներ՝ որոնք ունէին 15–16 հոգի։

Ի՛նչ որ ըլլար իրականութիւնը՝ հայութեան թիւին ու քանակին նուազեցումի գիտակից ու կամաւոր սա արարքին առընթեր օսմանեան իշխանութիւնները ո՛չ միայն կատարեցին ազգաբաշխական փոփոխութիւն եւ տեղափոխութիւններ ու հայկական նահանգներու վրայ տեղաւորեցին զանազան եւ այլազան ոչ–հայ ու վաչկատուն տարրեր՝ այլ նաեւ տեւական փոփոխութեան մէջ պահեցին սահմաններն անոնց՝ այդ ձեւով մերթ սեղմելով ու երբեմն ընդարձակելով ոչ միայն տրածքը տուեալ շրջանի մը եւ շրջաններու՝ այլ նաեւ թիւն ու քանակը հոն բնակող հայութեան՝ փոքրամասնութեան մը վերածելու համար հայրենաբնակ՝ այլ մեծամասնութիւն մը եղող հայը, եւ այս մէկը այդքա՛ն յաճախակի կերպով որ ո՛չ մէկը, ո՛չ իսկ տուեալ շրջանի մը թուրք իշխանաւորը կրնար յստակ կերպով գիտնալ սահմաններն իր ղեկավարութեան եւ տնօրէնութեան ներքեւ գտնուող վայրին եւ յաճախակի կերպով կողոպուտի, աւերածութեան եւ հարստահարութիւններու միջոցով «հանդարտ» վիճակի մէջ պահած իր շրջանին։ Այժմ ա՛յս իսկ է պատճառը որ այդքան անորոշ, լպրծուն եւ գրեթէ անգոյ ըլլալ կը թուին բոլո՛ր սահմանագծումները նախատեսանչորսեան շրջանի Օսմանեան Կայսրութիւնը ներկայացնող քարտէսներուն։ Իրականութեան մէջ՝ այժմ կարելի չէ գտնել այս շրջանէն եկող ո՛րեւէ երկու քարտէս երկու տարբեր թուականներով որոնք ներկայացնեն իրարու համընկնող սահմաններ արեւելեան Անատոլուի ամբողջ տարածքին համար։

Այսօր աւելի՛ քան իրաւ է, որ սա իրականութեան մէջ ուր պիտի աշխատէին հայութեամբ եւ հայկական հարցով զբաղող հայ կամ օտար մարդեր ու դիւանագէտներ՝ պիտի չկարենային յստակ եւ ուղիղ կերպով մատչիլ ներկայացող հարցերուն եւ ա՛յն տուեալներուն՝ որոնք անմիջական կերպով կ՛առնչուէին հայուն առօրեայ, տնտեսական ուժին եւ կարելիութիւններուն, առեւտրական ձեռներէցութեան, ընկերային կեանքին, ընտանեկան կառոյցին, կրօնական եւ եկեղեցական վարչամեքենային ու կազմակերպուածութեան, կրթական հաստատութիւններուն եւ անոնց գործունէութեան, լեզուական չինանիւթին ու չազախին, գիրին ու գրականութեան եւ մամուլին, բանե՛ր այս բոլորը՝ որոնք ո՛չ միայն դարերով անքակտելի բունդի մը նման պինդ ու ամուր պահեցին հայն իր հող հայրենիքին վրան՝ այլ մանաւանդ տասնիններորդ դարու երկրորդ կիսուն խթան հանդիսացան եւ հումքը կազմեցին հայութեան հոգեհաւատութեան, ինքնագիտակցութեան եւ պատկանելիութեան զգացումին զարգացումին եւ զօրացումին, հոգեկան եւ իմացական զարթօնքին, մշակութային եւ հաւաքական բռնկումներուն, ազգային եւ ազգայնական խռովքներուն եւ տագնապներուն, եւ ոչինչէն ստեղծեցին ինչը եւ անհատ հաւաքականութիւններէն եւ անջատ ինկած կրօնական ու եկեղեցական համայնքներէն՝ ազգը: Ցոյց տալու համար ուժն ու գործընթացն այս բոլորին՝ Գէորգեանն ու Փապուճեանը դիմեցին առկայ եւ կարելի բոլոր աղբիւրներուն, կիւթեմպերկի գլանէն անցած հայրենակցական բոլոր յուշամատեաններուն, յուշագրական մեծ ու փոքր բազմաթիւ գործերուն, ու մերթ այնպիսիներուն՝ որոնք հրապարակ դրուեցան առաջին անգամն ըլլալով, եւ, ինչ որ աւելի քան գոհացուցիչ է՝ արխիւային այնպիսի նիւթերու՝ որոնց մեր մէջ քիչեր, իսկապէս չատ քիչեր փորձեցին մատչիլ: Այսուհանդերձ եւ հակառակ այս բոլորին, հսկայական գործը որուն զոյգ հեղինակներն այս հատորին եղան կատարումին յանձնառու՝ մնաց ոչ-ամբողջական՝ ի հեճուկս օգտագործուող եւ գիրքին մէջ ներկայացուող վիճակագրական տախտակներուն եւ մանրամասնութիւններուն:

Գտնել կարենալու համար իսկական քաշն ու խորքը հայուն նախապատերազմեան լինելութեան եւ առկայութեան եւ անոր չափն ու ծանրութիւնը Հայկական Տասնհինգով ունեցած կորուստին՝ այս գործին հեղինակներն անոր երկրորդ մասով ձեռնարկեցին հսկայական այն աշխատանքին զոր մինչեւ հիմա կատարեց ոչ մէկ ուսանողն արեւմտահայ պատմութեան, այսինքն՝ անոնք նահանգ առ նահանգ վիր առին բաղկացուցիչ մասերն Օսմանեան կայսրութեան եւ իրենց հետ ընթերցողը տարին այն բոլոր չէներն ու գիւղերը, աւաններն ու գիւղաքաղաքները, կեդրոններն ու քաղաքները, ուր կային բեկոր-

ներ կամ հաւաքականութիւնները՝ այնպէս ինչպէս որ այդ վայրերը կը յիշուին Պատրիարքարանի թուղթերուն, հայրենակցական միութիւններու հրատարակած մեծ ու փոքր յուշամատեաններուն եւ յուշագրողներու գործերուն մէջ։ Եւ որպէսզի կարելի ընծայուէր յստակացումը շրջանի մը կամ շրջաններու սահմանագծումին՝ անոնք սեղանի վրայ դրին տուեալները 1899-ի օսմանեան պաշտօնական Սալնամէին, որովհետեւ յաջորդ Սալնամէները կրկնութիւնն էին անոր, պաշտօնական, դիւանագիտական ու մերթ գինուորական գաղտնի քարտէսները Ֆրանսական եւ անգլիական զանազան սպասարկութիւններուն, Օսմանեան Կայսրութեան վարչական բաժանումները ներկայացնող եւ Ռ. Իւլերի կողմէ պատրաստուած այն քարտէսը զոր կ'օգտագործէր երկաթուղագիծի չինարարական սպասարկութիւնը, անգլիական նաւային սպասարկութիւններուն 1919-ին հրատարակած Առձեռն Մատեան Փոքր Ասիոյն եւ Ծովակալութեան 1817-ին լոյս ընծայած Տեղանունները Ցանկ՝ Ասիական Արեւելեան Թուրքիոյն [7]։ Այս բոլորին համատեղ մէկ օգտագործումով էր որ մէկ առ մէկ քննութեան սեղան կանչուեցան Պոլիսը, Թրակիան եւ Իզմիտի գաւառն իր գաւառակներով, Եգէական Ծովի շրջանը կազմող Պրուսայի, Զմիւռնիոյ եւ Գոնիայի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ անոնց գաւառակներով, Սեւ Ծովի շրջանը կազմող Քաստեմունիի եւ Տրապիզոնի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ գաւառակներով, Անատոլուն կազմող Անգարայի եւ Սեբաստիոյ նահանգներն իրենց գաւառներով եւ գաւառակներով, Կիլիկիան կազմող Ատանայի եւ Հալէպի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ գաւառակներով, եւ Հայկական Բարձրաւանդակը կազմող Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Կարինի, Բաղէշի եւ Վանի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ անոնց գաւառակներով, իւրաքանչիւր նահանգը ներկայացնող քարտէսով, ուր իւրաքանչիւր բաժանում եւ ենթաբաժանում ենթարկուեցաւ մերթ մանրամասն եւ մի՛շտ ալ ուշադիր քննութեան մը՝ դրսեւորելու համար իսկական մէկ պատկերը մինչեւ յետին գիւղին ու աւանին։ Օրինակի համար՝ խօսելով միա՛յն Ակն գաւառակի մասին՝ Գէորգեանն ու Փապուճեանը կը գրեն թէ «1914-ին Ակն գաւառակին մէջ կը բնակէին 16,741 հայեր, բաշխուած՝ քսանհինգ վայրի վրայ. ունէին քսանհինգ եկեղեցի, երեք վանք եւ քսան դպրոց, ուր կը յաճախէին 1300 աշակերտներ։ Այս վայրերուն մէջ Վանիէն, Զորակն, Զերգուն եւ Մուշաղկան կը ներկայացնէին մասնաւոր պարագայ մը՝ շրջանին բիւզանդական անցեալին յիշատակը։ Դարասկիզբին այս գիւղերը տակաւին կը բնակուէին հայախօս ուղղափառներով եւ մասամբ ալ՝ թրքախօսներով, [որոնք] բացարձակ կերպով անտեղեակ [էին] յունարէնին, հակառակ որ պատարագը կը կատարուէր այդ լեզուով։ Բարձր միջնադա-

բէն ասդին բիւզանդականացած[8]՝ *մնացորդ այս ժողովուրդը կարդալ կը սորվէր հայերէնն ու հայատառ թրքերէնը, եւ պաշտօնապէս «յոյն» էր արձանագրուած*[9]։

Սա հաստատումին յաջորդող եւ մօտ կէս էջ գրաւող տուեալներով կը կազմուի հետեւեալ տախտակը գաւառակին[10]։

Տեղանուն	Հայեր Ազգայինններ	Տուն Ընտանիք Մուխ	Թուրքեր	Հայացած յոյներ կամ յունացած հայեր	Եկեղեցիներ	Վանքեր	Դպրոցներ	Աշակերտներ
Ապուչեր/Աբչաճա	1920	320	1900	–	2	–	3	158
Կամարակապ	1260	216	130	–	1	–	2	–
Կուրշլա	256	50	100	–	1	1	2	42
Լիճ	526	80	206	–	1	–	2	78
Բերկա/Բեքիր	1170	220	–	–	3	–	2	160
Նարվիտ/Նաւրիլ	207	38	92	–	1	1	1	22
Վանք	–	–	–	150	–	–	–	–
Զորակ	–	–	–	70	–	–	–	–
Զրզու	–	–	–	320	–	–	–	–
Մուշաղկա/Միչիճճա	–	–	–	164	1	–	–	–
Ադճ/Ադիճ	319	52	–	–	1	–	1	29
Վաղշէճ/Վաճշէճ	276	56	–	–	1	–	1	59
Քուշաճ/Սովուգ	397	68	–	–	1	–	–	–
Մապլվար/Ջապլիար	16	–	–	–	1	–	–	–
Կրաճի/Քիր-Ալի	92	16	–	–	1	–	1	25
Հասկիճ/Հասքիճի	70	14	–	–	1	–	1	25
Էնճեցիկ/Ինճեսիկ	231	26	–	–	1	–	1	15
Խոռոչ/Խոռուչ	115	20	–	–	1	–	1	44
Մագ/Էյիճ	687	82	–	–	1	–	1	61
Մաշկերտ/Մաշկիր	496	67	–	–	1	–	1	41
Սադմկա/Սամաճու	279	36	–	–	1	–	1	34
Ընդհանուր գումար	8481	1360	2428	540	21	2	22	808

Ամբողջական եւ սրբագրուած ընծայելու համար տուեալներն այս տախտակին՝ անհրաժեշտ է ըսել թէ Ապուչերն ըլլալու է Ապուչեխ, թէ հայը կը կոչէր զայն Էպիչեխու, իսկ Թուրքը՝ Էպճաղա, եւ ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ ունէր ո՛չ թէ երկու՝ այլ չորս եկեղեցի, իսկ անոր չրջակայքին մէջ կը գտնուէին աւերակները Ս. Սահակ, Ս. Յակոբ եւ Ս. Թորոս եկեղեցիներուն, թէ Կամարակապի մէջ կ'ապրէին 212 Թուրքեր՝ հայերու կողքին, իսկ հայ աշակերտութեան թիւն էր 132, թէ Կուշլան ունէր ոչ թէ մէկ՝ այլ երկու եկեղեցի, Ս. Աստուածածինն ու Ս. Գէորգը, թէ Լիճքը ծանօթ էր նաեւ Լիճ անունով եւ հոն բնակող Թուրքերը կը հաշուէին 45 տուն, մօտ 325 անձ, թէ Զորակի բնակիչները կը հաշուէին 30 ծուխ, իսկ հոն կար Ս. Նիկողայոս եկեղեցին եւ անոր կից՝ Ս. Գէորգ մատուռը, թէ Մուշաղկան ծանօթ էր նաեւ Մուշեղկոն եւ Մուշեղկան անուններով, կը հաշուէր 15 տուն

բնակիչ, եւ ունէր ո՛չ թէ լոկ Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերան եկեղեցին՝ այլ նաեւ Ս. Գէորգը, թէ Էհնիցիքի 231 հայերը կը հաշուէին ոչ թէ 26՝ այլ 60 տուն, իսկ անոնցմէ զատ կային նաեւ Թուրքեր, եւ թէ Մաշկերտի հայերուն թիւն էր ոչ թէ 496՝ այլ 532:

Անշուշտ տակաւին չա՛տ է թերի ներկայացուած այս պատկերը, սակայն Գէորգեանի եւ Փապուճեանի տուածն իսկ աւելի քան բաւ է ցոյց տալու համար ահաւորութիւնը Հայկական Տառնհինգի կորուստին, եւ ըսել թէ Ակն գաւառակը հազի՛ւ թէ կրնար ըլլալ բարացուցական: Այսուհանդերձ՝ այժմ անհրաժեշտ է աչքի առջեւ ունենալ Ակն գաւառակին մէջ յիշեալ հայկական գիւղերը իրենց 8481 հայերով (1360 ընտանիք), 2428 Թուրքերով, 540 հայացած յոյներով կամ յունադաւան դարձած հայերով[11], 21 եկեղեցիներով, 22 դպրոցներով եւ անոնց 808 աշակերտներով: Իսկ մնացեալնե՞րը: Ջոյգ հեղինակները լուռթեամբ կ՚անցնին մնացեալ 8360 հայերու մանրամասնութիւններուն վրայէն, որոնք չատ հաւանաբար կը բնակէին գաւառակին այլ վայրերուն եւ մանաւանդ Ակն քաղաքին մէջ, ուր, ըստ այս հատորի զոյգ հեղինակներուն, դարասկիզբին կ՚ապրէին 7720 հայեր՝ 1300 ընտանիքի վրայ բաշխուած: 1895-ի հայկական ջարդերէն Ակն գերծ մնաց «մեծաքանակ գումար մը վճարելով տեղական իշխանութիւններուն», սակայն յաջորդ տարի, 1896-ին, գաւառակը ունեցաւ երեք հազարէ աւելի զոհ, որմէ երկու հազարը՝ Ակնի մէջ, ուր կանոնաւոր կերպով կրակի տրուեցաւ հայկական թաղամասը: «Անկասկած այս մէկը կը բացատրէ 1913-1914-ի համար Պոլսոյ Պատրիարքարանին արձանագրած պանդուխտներուն 5000 թիւը եւ անոնց ցրուումը մայրաքաղաքին, Եգիպտոսի եւ Կովկասի մէջ»[12]՝ կ՚եզրակացնեն այս գիրքին զոյգ հեղինակները:

Ճի՛շտ, չա՛տ ճիշտ: Այսուհանդերձ՝ այժմ ընկալելի ընծայելու համար թէ իր իսկութեան մէջ ի՞նչ եղաւ հայութեան կորուստը լո՛կ հայկական վեց նահանգներէն ներս, որոնք պիտի կազմէին կորիզը վաղուան անկախ Հայաստանին՝ հոս անհրաժեշտ է կազմել անոնց մէկ վիճակագրական տախտակը Պատրիարքարանի տուեալներով:

Այսպէս՝

Նահանգ	Բնակավայր	Հայ	Եկեղեցիներ	Վանքեր	Դպրոցներ	Աշակերտներ	Պանդուխտներ
Սեբաստիա	241	204472	198	21	204	20599	3401
Խարբերդ	279	124289	242	65	204	15632	29410
Տիգրանակերտ	249	106867	148	10	122	9960	5000
Կարին	425	202391	406	76	322	21348	21247
Բաղէշ	681	218404	510	161	207	9309	15307
Վան	450	110897	457	80	192	-	30000
Ընդ. Գումար	2325	967320	1961	413	1351	76548	71385

Փոքր ակնարկ մը իսկ այս տախտակին վրայ նետուած՝ պիտի ցոյց տայ որ անհրաժեշտ է կատարել նոր լրացումներ: Այսպէս՝ Վանի աշակերտութեան թիւն ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ պիտի ըլլայ 35,000՝ հայ եւ օտար զանազան վարժարաններու համար. առ այդ՝ հայ ուսանողութեան ընդհանուր թիւը պիտի ըլլայ 111,548: Ըստ բժիշկ Գարայեանի տուեալներուն՝ հայկական վեց նահանգներուն բնակչութեան պատկերը կը ներկայանայ հետեւեալ ձեւով. Սեբաստիա՝ 319,975, Խարբերդ՝ 172,609, Տիգրանակերտ՝ 170,526, Կարին՝ 199,568, Բաղէշ՝ 251,352, եւ Վան՝ 131,200, ընդհանուր գումար՝ 1,245,230: Իրաւ է որ կարգ մը այլ աղբիւրներ կու տան քիչ մը տարբեր թիւեր, որոնց ընդհանուր գումարը հայկական վեց նահանգներու հայութեան թիւը կը հասցնեն 1,268,213–ի: Եթէ Գարայեանի տուած թիւին վրան աւելցուի Խարբերդի 10,092 մահմետականացած հայերուն գումարն ալ՝ ընդհանուր թիւը պիտի ըլլայ 1,255,322, բան մը, որ չատ ալ հեռու չի կենար վերը տրուած մեծագոյն գումարէն: Ի՛նչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը այս թիւերուն՝ յստակ է որ անհրաժեշտ է Պատրիարքարանի 967,320 թիւն անպայման աւելցնել գրեթէ մէկ երրորդով՝ ունենալու համար իսկական մէկ պատկերը հայկական վեց նահանգներու նախապատերազմեան հայութեան թուաքանակին:

Անշուշտ որ սա հաշուարկումներու լաբիւրինթոսին մէջ չմտան Գէորգեանն ու Փապուճեանը: Իրականութեան մէջ՝ պէտք ալ չունէին: Անոնք փորձեցին վիճակագրական տախտակներով եւ մանրամասն տուեալներով գծել ահաւորութիւնը կորուստին: Յաջողեցա՞ն սակայն: Ահա՛ւասիկ հարցումը, ի՞նչ փոյթ որ անոնք հաստատեցին թէ «այս գործին ընդմէջէն՝ զոր կարելի է վերլուծումի ամբողջական փորձ մը նկատել ցեղասպանութեան նախօրեակին [Օսմանեան] կայսրութեան հայ բնակչութեան դրութեան մասին՝ չա՛տ աւելի փաստացի կերպով կ'երեւի Թուրք իշխանութեան ի գործ դրած մարդազերծումի քաղաքականութիւնը [Հայկական] Բարձրաւանդակին վրայ: Զգալի է հայկական ներկայութիւնը սրածելու կամքը բոլոր այն շրջաններուն մէջ, որոնք տակաւին կրնան ի վերջոյ կազմել ինքնամփոփ կորիզ մը, եւ, աւելին, [զգալի է նաեւ] յամառ մերժումը ինչպէս Ապտիւլ Համիտին՝ նոյնպէս ալ երիտասարդ-Թուրքերուն՝ հայաստանի մէջ բարենորոգումներն իրագործելու նուազագոյն լուծումի մը մասին իսկ մտածելու: Առ այդ՝ 1915–ի ցեղասպանութիւնը կը Թուի ըլլալ հետեւանքը բազմաթիւ տասնամեակներ առաջ ծրագրուած գործընթացի մը եւ անոր՝ [այդ գործընթացին] արիւնոտ աւարտը»[13]:

Ցստակ էր ինչո՛ւն այս բոլորին, եւ նոյնքան յստակ՝ հաստատումն այս հատորին զոյգ հեղինակներուն, որոնք դիմակալել փոր-

ձեցին Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակէն ետք, ու մանաւանդ վերջին սա երկու տասնամեակներէ ի վեր, հրապարակ դրուած Թրքական պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական այն վարկածը թէ ընդհանրապէս ջարդեր տեղի չունեցան սահմաններէն ներս Օսմանեան կայսրութեան· ընդհակառակը՝ պատերազմ էր եւ մարդեր սպաննուեցան քիչ մը ամէն տեղ ու մասնաւորապէս կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն եւ Կովկասեան Ճակատի մերձ շրջաններուն մէջ, ուր մահացողներուն թիւը կը հաչւրուի երկու միլիոնէ աւելի· պարզ էր որ մահացողներ պիտի ըլլային նաեւ հայերէն: Իրաւ էր որ եղան մահացողներ՝ երբ օսմանեան իշխանութիւնները հայերո՛ւն իսկ ապահովութեանը համար զանոնք տեղափոխեցին աւելի խաղաղ, հանդարտ, պատերազմական գօտիէն հեռու եւ ապահով վայրեր՝ հայրական, ի՛սկապէս հայրական հոգածութեամբ: Հակառակ Թուրք իշխանութիւններուն եւ արդի պատմագրութեան սա հեգնանքին՝ Գէորգեան եւ Փապուճեան զոյգը չհակաղրուեցան անոր՝ այլ գիւղ առ գիւղ, քաղաք առ քաղաք, գաւառակ առ գաւառակ, գաւառ առ գաւառ եւ նահանգ առ նահանգ փորձեցին ցոյց տալ թէ ի՞նչ էր հայուն հող հայրենին եւ ի՞նչ էր անիկա հիմա՝ մօտ ութը տասնամեակ ետք Թուրքերուն իսկ կոչած «դէպքերէն» ետք: Ո՛չ, այս զոյգ հեղինակները չփորձեցին ըլլալ կոչտ ու կոպիտ, այլ մնացին զուսպ, չպոռացին, չհայհոյեցին կատարուածներուն դէմ՝ երբ պարտ էր որ ընէին այդպէս, այլ դիմեցին աղբիւրներուն, յայտնի եւ անյայտ, ծանօթ եւ անծանօթ տուեալներու, պեղեցին զանոնք, տուին անոնց միջուկն իրենց հայ եւ մա՛նաւանդ օտար ընթերցողներուն՝ թէ կա՛ր ժամանակ մը, երբ չօշափելի ներկայութիւն մըն էր հայն իր հող հայրենիքէն ներս, թէ հազարամեակներու հնութեամբ այս ժողովուրդը ա՛զգ էր վաղուց, թէ կա՛ր անիկա իր յուշերով եւ յիշատակարաններով, իր մշակոյթով եւ տնտեսութեամբ, իր արուեստով եւ արհեստներով, իր լեզուով եւ կրօնով ու գիր ու գրականութեամբ, կա՛ր, այդպէ՛ս կը վկայեն հին ու նոր, հայ, Թուրք թէ օտար բոլո՛ր սկզբնաղբիւրները, պատմաբանները եւ դիւանագէտներն ու անոնց դիւանագիտական Թուղթերը, կա՛ր, այսուհանդերձ չկա՛յ հիմա, պա՛րզօրէն չկայ, ու յոռետեսն եզրակացուցին թէ արդի Թուրք իշխանութիւններուն եւ պատմագրութեան ժխտումը հայուն իր բնօրրանին մէջ զոյութեան՝ հիմնուած կը մնար սուտին վրան ու պատմութեան նենգափոխումին, անպարկեշտ ու անբարոյ գիտականութեան, խեղաթիւրուած եւ այլագունուած պատմագրութեան, մինչդեռ, ինչպէս կը հաստատէ Ռոպեր Ամալըեանը, «պատմագրութեան ոճն է ըլլալ անողոք, որովհետեւ անիկա չի կրնար կասիլ կամ սահմանափակուիլ բացարձակ որեւէ արգելքով: Աւելին՝ բնութեամբ հետաքրքիր է իսկական պատմաբա-

նը: Անկէ ներս կայ մանրիկ մը դատախազէն: Եւ բացարձակ լռութիւնը [որ] ապագրիզային խախտում [կ'ենթադրէ]՝ կասկածելի է անոր համար, որովհետեւ հո՛ն է առկայութիւնը պատասխանի մը մերժումին: Այս մերժումը կը սքօղէ չատ կարեւոր բան մը, ուրեմն այս մէկն է զոր պէտք է պեղել: Ընդհակառակը՝ համակերպող պատմաբան մը հասարակ պատմագիր մըն է, հլու մատենաքաղ մը· իսկ բոլորովին ա՛յլ է անոր գերը»[14]: Ուստի՝ աչքի առջեւ ունենալով այս գործին բովանդակութիւնը կազմող վիճակագրական տախտակները, եւ անոր 600 մեծադիր էջերով տրուած նիւթերը, փաստագրական 925 նկարները, 29 քարտէսները, 3000 բնակավայրերու եւ անոնց ժողովուրդին մերթ մանրամասն եւ երբեմն թռուցիկ ներկայացումը, 7000 տեղանուններու ճչտումն ու նչումը անոնց մասին տրուած ամբողջական թէ հպանցիկ ծանօթութիւններով՝ այժմ անհրաժեշտ է եզրակացնել թէ ա՛լ անյետաձգելի պարտքն ու պարտաւորութիւնն է պատմաբաններուն հանելու անհրաժեշտ եզրակացութիւնը, եւ իրաւունքը պատմութեան մասնագէտներուն յայտարարելու ի լուր աշխարհի ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսը Հայկական Տասնհինգին[15]:

Կոթողային, երկար համբերութիւն պահանջող եւ անխոնջ պրպտումի, պեղումի, բաղդատութիւններու եւ եզրայանգումներու գործ մըն է Գէորգեանի եւ Փապուճեանի այս գործը, որ, ի՞նչ խօսք, գործին բնոյթո՛վն իսկ պիտի ունենար վրիպումներ եւ թերիներ: Այն աչխատանքը որ պէտք էր որ ըլլար գործը մասնագէտներու եւ աչխատակիցներու խումբի մը՝ երբ կը ծանրանայ լո՛կ երկու հոգիի վրայ, որոնցմէ մէկը ասպարէզով բժիչկ, անպայման պիտի ունենար վրիպակներ եւ սխալներ: կարգ մը գրախօսներ մամուլի մէջ ցոյց տուին քանի մը հատն անոնց, եւ՝ արդարօրէն, սակայն, ինչպէս կը հաստատէ Արթիւր Պէյլէրեան՝ «մեր կատարած կարգ մը դիտողութիւնները հատորին հետապնդած նպատակն ու արձանագրած ինքնատիպ ուսումնասիրութեան չափանիշը չեն նուազեցներ...»[16]:

Իրաւ եւ ճի՛շտ: Այսուհանդերձ՝ գիտական այսպիսի աչխատանք մը ա՛նպայման անհրաժեշտ էր որ ունենար մանրամասն մէկ մատենագիտութիւնն օգտագործուած աղբիւրներուն՝ յատակօրէն ցոյց տալու համար պարզ ընթերցողին հետ մասնագէտ պատմաբանին եւ Հայոց Պատմութեան ուսանողին՝ թէ ըսուածները ո՛չ հեքիաթ էին եւ ոչ ալ առասպել, ո՛չ երեւակայածին էին եւ ոչ ալ քմահաճ ստեղծագործութիւն, այլ, ընդհակառակը, ճչմարտութիւնն էին, միա՛յն ճչմարտութիւնը եւ միա՛կ ճչմարտութիւնը: Մնացեալը ճամարտակութիւն էր լոկ:

«Պատմութիւնը գիտութիւն մըն է» կը հաստատէ Ամպրոյենն այլ տեղ, «որ այս ստորոգումին արժանի ըլլալու համար անհրաժեշտ է,

որ ըլլայ ճշգրիտ, կանգնի փաստաթուղթերու վրայ եւ անոնց բաղդատութեան, ժամանակագրական խիստ քննութեան մը եւ ճշդելի փաստարկութեան մը: Ցաճախ առաջպելներն այլ բան չեն եթէ ոչ ձեւազեղծումն անոր՝ սքանչելիին հանդէպ տածուած սէրով մը ընդլայնցուած, եւ մերթ նիւթական զօրաւոր պահանջի մը գոհացում տալու նպատակով:

«Արդարեւ՝ պատմութիւնը չափահասներուն համար է, իսկ առասպելներն անոնց՝ որոնք տակաւին չեն եղած այդպէս, կամ ալ չափահաս են ոչ-լրիւ կերպով»[17]:

Այս բոլորէն ետք կը մնայ մէկ բան — ծափահարել գործն ու կատարուած աշխատանքը, բարի երթ մաղթել հատորին, չնորհակալութիւն յայտնել զոյգ հեղինակներուն եւ հարց տալ անոնց, թէ անհրաժե՞շտ էր ներկայութիւնը հայերէն յիշատակարանին հատորի սւարտին իր չիտակ ու սխալ գրաբարով, մերթ ուղղագրական վրիպումներով եւ օտար ընթերցողին համար անծանօթ լեզուով եւ այբուբենով: Մենք չե՛նք որ պիտի պատասխանենք: Ընդհակառակը:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, **Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide**, Paris, 1992, p. 3. Ասկէ ետք կը գրուի որպէս Kévorkian-Paboudjian.
2. Նոյն:
3. Meir Zamir, «Population statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919», **International Journal of the Middle East Studies**, vol. IX, N° 4, November, 1978, p. 87.
4. Ընդհանուր վիճակագրութեան համար տես՝ Նոյն, էջ 89-105:
5. Նոյն, էջ 100:
6. Sarkis J. Karayan, M.D., «An Inquiry in the statistics of the Turkish genocide of the Armenians, 1915-1918», **The Armenian Review**, vol. XXV, N° 4-100, Winter, [Boston], 1972, p. 17.
7. Այս բոլորին մասին տես՝ Kévorkian-Paboudjian, p. 85:
8. Ըսել կ'ուզուի՝ յուճացած, յուճադաւաճ դարձած:
9. Kévorkian-Paboudjian, p. 379-380.
10. Նոյն, էջ 380:
11. Հայ իրականութեան մէջ այս հայերը ծանօթ են որպէս ծար հայեր, որ ըստ *Հայկազեան* բառարանին՝ կը նշանակէ «մանր, նուազ, կիսատ, կամ թերի հայեր կամ յոյներ»· բառը ծանօթ է նաեւ ծայդ եւ ծայթ ուղղագրութեամբ: Տես՝ *Նոր բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*, հտ. Ա·, Երեւան, 1975, էջ 1005:
12. Kévorkian-Paboudjian, p. 378-379.

13. Նոյն, էջ 565:
14. Robert Ambelain, **Les Lourds secrets du Golgotta**, Paris, 1974, p. 71.
15. Kévorkian-Paboudjian, p. 565.
16. Ս. Պէյլէրեան, «Raymond H. Kévorkian, Paul Paboudjian, Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide», *Ցուսաբեր*, 68-րդ տարի, թիւ 18056, Փարիզ, 7 Մայիս 1993, էջ 2:
17. Robert Ambelain, **La Vie secrète du Saint Paul**, Paris, 1972, p. 19.

Լ. Վ.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԱՆԻԱ ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԸ, **ԵՐԵՒԱՆ, 1992, 100 ԷՋ:**

Շա՛տ է խօսուած մեր պատմահօր՝ Մովսէս Խորենացիի դարագլուխ կազմող Պատմութիւն Հայոցին մասին, եւ գուցէ տակաւին չատ ալ պիտի խօսուի ու գրուի անոր շուրջ: Անիկա, Խորենացիի այս գիրքը, նման չէ ոսկիի, նաւթի, կազերու կամ մետաղներու այն հանքերուն, որոնք դարերով պահ մնալէ ետք հողի ընդերքին՝ գեղեցիկ օր մըն ալ յանկարծ կը սկսին չահագործուիլ, որովհետեւ հանքային բոլոր հարստութիւններն ալ կը հասնին իրենց աւարտին ու կը դադրին այլեւս տալիք ունենալէ: Խորենացին՝ ընդհակառակը: Անոր Պատմութեան ոսկեհանքը պեղուելով հանդերձ հազարամեակէ մը ի վեր՝ տակաւին նիւթ կը հայթայթէ ոչ միայն պատմաբան հայուն եւ օտարին՝ այլ նաեւ գիտութեան եւ արուեստի խուզարկուներուն:

Թեր ու դէմ կարծիքնե՞ր Խորենացիին մասին՝ որքա՛ն որ կ՚ուզէք: Այժմ կան գայն ստախօս հռչակած պատմաբաններ: Կան ուրիշներ, որոնք գայն կը տեղափոխեն դարէ դար: Ու կան ուրիշներ ալ, որոնք կ՚ուրանան անոր գոյութիւնն իսկ: Սակայն Խորենացին միակը չէ գոյութիւնն ուրացուողներուն մէջ: Շէյքսփիրի գոյութի՛ւնն ալ ուրացողներ կան, սակայն կը մնան անոր ողբերգութիւններն ու հնչեակները: Ճի՛շտ նոյն ձեւով ալ կը մնայ Խորենացիին Պատմութիւն Հայոցը, որ, ի՞նչ խօսք, ուղենիշն է հայուն պատմութեան:

Ահա՛ հարցերուն հարցը — կա՞յ անիկա՝ այդ գո՛րծը: Կա՛յ: Եւ առ այդ՝ անհրաժեշտ է կեդրոնանալ անո՛ր վրան:

Վերջին տասնամեակներուն հայ թէ օտար բազմաթիւ պատմաբաններու կատարած խորազնին քննութիւնը Խորենացիի գործին՝ մեզ կը հասցնէ այն եզրակացութեան, թէ Խորենացին ո՛չ միայն ամենէն զարգացած եւ լայն գիտութիւն ամբարած մարդերէն մէկն է հին աշխարհին՝ այլ նաեւ քանի մը լեզուներու գիտակ այն մտաւորականը որ չրջեցաւ եւ ապրեցաւ իր օրերուն գիտութեան կարեւորագոյն կեդրոններուն մէջ, քննական աչքերով պեղեց ամէն բան, վերլուծեց եւ իւրացուց մշակոյթն իր դարուն, եւ ապա գայն միացնելով իր ժողովուրդին ներկայ եւ անցեալ կեանքի ուսումնասիրութեան՝ երկնեց իր Պատմութիւն Հայոցը, որ պատմութիւնն էր նաեւ Հայոց Աշխարհը չրջապատող երկիրներուն եւ ժողովուրդներուն:

Եւ ահա՝ մինչ տարուէ տարի կը համալրուին Խորենացիի կոդմնակիցներուն չարքերը եւ կը բազմանայ թիւը զինք ընդունողներուն՝ ուսումնասիրութեան նոր աղբիւրներ կը յայտնաբերուին նոյն ակէն՝ Պատմահօր Պատմութիւն Հայոցէն։

Եւ այս անգամ հրապարակ կ'իջնէ հայրենի արուեստաբան Մանիա Ղազարեանը իր Մովսէս Խորենացին եւ Արուեստը խորագրուած գործով։ Գուցէ ոմանց համար զարմանալի թուի խորագիրն այս մատենիկին, սակայն փոքր խորհրդածում մը իսկ այս ուղղութեամբ՝ մեզ կը տանի այն եզրակացութեան, թէ չկայ պատմութիւնը ժողովուրդի մը՝ անկախ արուեստներէն, եւ առանց գոյութեանն արուեստներուն՝ կարելի չէ ունենալ պատմութիւն։ Համեմատութեան այս մեկնակէտէն դիտուած է որ մեծութիւն կը ստանայ այս գրքոյկը Ղազարեանին։

Մանրամասն կերպով ուսումնասիրելէ ետք Պատմութիւն Հայոցը՝ արուեստաբան այս կինը կը գտնէ թէ Խորենացին իր ուսումնառութեան շրջանին եւ յետոյ՝ գտնուած է Ս. Քաղաքը (Երուսաղէմ), Եգեսիա, Աղեքսանդրիա, Բիւզանդիոն, Աթէնք եւ Հռոմ։ Գիտութեան եւ արուեստներու մայրաքաղաք Աղեքսանդրիոյ մէջ ուսանելէ ետք վեց տարի՝ շրջիլ այս վայրերուն մէջ ուր կը դարբնուէր պատմութիւնը ժամանակին՝ փոքր չահ մը չէր Խորենացիին համար եւ անոր Պատմութիւն Հայոցին, որովհետեւ անոնք կեդրոններն էին արուեստի կոթողներու, գրադարաններու եւ գիտական ու մշակութային հաստատութիւններու։ Հո՛ն էր աղեքսանդրեան փարոսը որուն լոյսը «48 քիլոմեթր հեռուէն կը տեսնուէր», ու կը տեսնուէր նաեւ Ակրոպոլիսէն, որ թագն էր Հելլենական արուեստին՝ իր Պարթենոնով եւ Աթենաս Պալլասով։

Խորացնելով այն ինչ որ ունէին մշակոյթի, գիտութեան եւ արուեստներու այս վառարանները՝ Խորենացին ձեռնարկեց երկնումին իր Պատմութիւն Հայոցին, որ պիտի ըլլար Հայ ժողովուրդին անցագիրը դէպի յաւերժութիւն։

Ուշադիր ընթերցում մը Խորենացիի գործին ցոյց կու տայ, որ դանազան ժամանակներու մէջ հայոց մայրաքաղաք են եղած Արմաւիրը, Արշակաւանը, Դուինը, Արտաշատը, Բագարանը, Երուանդակերտը, Երուանդաշատը, Մծուրնը, Վաղարշապատը, Վան-Տոսպը եւ Տիգրանակերտը։ Տասնմէկ անուն եւ տասնմէկ մայրաքաղաք։ Սակայն կառուցելու համար այսքան քաղաք եւ անոնց գոյութեան իմաստ տուող տուն ու պալատ, ճամբայ եւ պողոտայ, բերդ ու պարիսպ եւ կամուրջ ու դարպաս՝ անհրաժեշտ էր գիտնալ արուեստն ու արհեստը երկաթի, պղինձի, կապարի եւ ոսկիի արտահանումին եւ օգտագործումին։ Աւելին՝ անհրաժեշտ էր տակաւին ունենալ ներքին եւ

արտաքին առեւտուր, ընկերային ու առեւտրական յարաբերութիւն՝ Հայոց Աշխարհը չրջապատող երկիրներուն հետ եւ ժողովուրդներուն, եւ ունենալ աստուածատուր չունչն ու չնորհը արուեստին։

Ու կը թուի թէ հայն ունէր այս բոլորը, որուն, այժմ, վկայեալ կու գայ Մանիա Ղազարեանի մատենիկը, որ մեզի յայտնի առաջին աշխատանքն է, նուիրուած՝ Խորենացիի գործին մէջ տեղ գտած արուեստի արտայայտութիւններուն։

Ըստ Ղազարեանի՝ Խորենացին ո՛չ միայն կարողացաւ գիտականօրէն մեկնել հայկական առասպելները՝ այլ որպէս արձուագին արուեստագիտութեան տէր անհատ՝ տուաւ ճշմարիտ մէկ վկայութիւնը իր ապրած ժամանակաշրջանին։ Այսպէս՝ Ղազարեանի իսկ բառերով՝ «Խորենացին հիմնաւոր [կերպով] ծանօթ է Գառնու ամրոցին, որը մեր թուականութիւնից առաջ 77 թուականին Տրդատ Ա. Արշակունին վերականգնեց որպէս «Տուն հովանոց»։ «Ձայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զչինուած ամրոցին Գառնուոյն զոր որձաքար եւ կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ եւ կապարով մածուցեալ, յորում չինեալ եւ տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրոշուածքովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդխտոյ, եւ գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով» (Խորենացի, Գիրք Բ., գլ. Ղ)։» Սակայն Խորենացին չի խօսիր մի միայն քաղաքաշինութեան մասին, այլ «իր չարագրանքում անընդհատ չեշտում է բնութեան եւ ճարտարապետութեան կապը», եւ Ղազարեան կ'աւելցնէ տակաւին թէ «կանուչ գործիներ ստեղծելու կուլտուրան բնորոշ է եղել հայ թագաւորներին ու նախարարներին։ Ցիշենք թէկուզ Գառնիից մինչեւ Մեծամօրի դաշտ հասնող Խոսրովակերտը»։

Երբ Խորենացին իր Պատմութիւն Հայոցին մէջ կը խօսի ամրաշինութեան եւ ջրանցքներու, մեհեաններու եւ տաճարներու, եկեղեցիներու եւ վկայարաններու մասին՝ յայնօրէն խօսած չ'ըլլա՞ր հայ ճարտարապետական արուեստին մասին։ Ըստ տուեալներու՝ հայ ճարտարապետներն ու քարտաշները գիտէին քանդակել եւ դրուագել, այսինքն՝ ճարտարապետութեան հետ զուգահեռ կ'ընթանար քանդակագործութիւնը։ Եւ արդէն Խորենացին ինքն է որ կը հաստատէ թէ Վաղարշակ Թագաւորն Արմաւիրի մէջ «անդրիս հաստատէ արեգական եւ յուանի եւ իւրոց նախնեաց» (Խորենացի, Գիրք Բ. գլ. ՀԷ)։ Խորենացին դեռ կը խօսի անդրիներու, արձաններու (յիշեցէք Վահագնի եւ Անահիտի արձանները), բագիններու, կուռքերու եւ սիւներու մասին։

Այս բոլորէն զատ՝ Խորենացին կը խօսի նաեւ գեղանկարչութեան մասին եւ յայն տեղ կը յատկացնէ այն պատմութեան՝ որուն համաձայն Եղեսիոյ Աբգար Թագաւորն ստացաւ Քրիստոսի կենդա-

նագիրը (Խորենացի, Գիրք Բ., գլ. ԻԹ–ԼԲ)։ Ըստ Ղազարեանի՝ Խորենացին կը խօսի տակաւին Աստուածամօր նկարին մասին մանուրբապէս եւ մանրանկարչութեան ու որմնանկարչութեան ընդհանրապէս։

Արուեստներուն զուգահեռ՝ Խորենացին չի մոռնար արտայայտուիլ արհեստներու եւ արհեստաւորական իրերու, եւ մետաղներու եւ թանկագին քարերու մասին։ Այս վերջիններէն կը յիշէ ադամանդը, ակնը, ակնեղէնը, արծաթը, յակինթը, ոսկին, երկաթը եւ պղինձը։ Ջէնքի տեսակներէն կը նշէ լայնալիճ աղեղը, աչտէն, աստարը, աստազէնը, գեղարդը, գօտին, գլխանոցը, զրահը, թուրը, նիզակը, պահպանակը, պարսատիկը, սակրը, սաղաւարտը, թուրը, նիզակը, պահպանակը, պարսատիկը, սակրը, սաղաւարտը, սուսերը, վահանը, վաղրը, վերտը եւ տէգը, այլ խօսքով՝ այս ձեւով Խորենացին մէկ առ մէկ թուած կ'ըլլայ բոլոր տեսակներն ալ զէնքին եւ զինամթերքին։ Սակայն, այս բոլորէն եաք, Խորենացին կը խօսի տակաւին արտադրանքին մասին զանազան արհեստներուն, որ կը նշանակէ խօսիլ կիրառական արուեստներու մասին։ Այս արտադրանքներէն Խորենացին կը թուէ գնդակը, դրամը, թաղիքը, կաշին, կառքը, կօշիկը, կտաւը, մկրատը, չիկափոկ պարանը, փողը, դգալը, եւ այլն։ աւելին՝ Ղազարեանի մատենիկէն ներս կը խօսուի տակաւին դազաղին, գահին, անկողինին, ոսկեթել պատմուճանին, զգեստներու զանազան տեսակներուն, գահոյքին ու գահաւորակին, պատգարակին, բեհեզին, գանձատունին ու գանձերուն, գինդին, զինուորական համազգեստին, թագին եւ խոյրին, ծիրանազգեստին, կնիքին ու մատանիին, յուռուքքին, զանազան սպասներուն, վարսակալին, եւ այլ բաներու մասին, ու հաւատալ որ Խորենացին այս բոլորին մասին կ'արտայայտուի գեղարուեստականօրէն հարուստ ու ճոխ լեզուով մը որ կ'առինքնէ ընթերցողը։

Այս բոլորին մասին է որ կը խօսի Մանիա Ղազարեանի հրիւրէջանի հատորիկը, որուն պատրաստութեան համար արուեստագիտուհին այս տիկինն օգտագործեց աւելի քան հարիւր հատոր եւ ուսումնասիրական յօդուած։ Բազմաչխատ հեղինակէ մը ուսանելի գործ մը արդարեւ, որ խոր կերպով կը պեղէ ոսկեհանքը Խորենացիին՝ առանց սակայն վերջացուցած ըլլալու հարստութիւնն անոր։

Իսկ այդ հարստութիւնը կը սպասէ նորանոր պեղողներու եւ մասնագէտներու։

Հալէպ, 1993

ԲԺ. ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆԵԱՆ

ՀԻՒՍԻՍԵՍՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ, Գիրք Ա., Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Լիբանանի Շրջանակային Յանձնաժողովի, Պէյրութ, 1993, 248 էջ:

Իր գործունէութեան չուրջ երեսուն տարիների ընթացքում երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկը լայն ճանաչում է ստացել՝ «չնորհիւ անոր առաջին եւ երկարամեայ տեսուչ Վահէ-Վահեանի անդուլ եւ ջանադիր գործունէութեան, չնորհիւ յետագայ տարիներուն Վահէ-Վահեանին յաջորդող երիտասարդ տեսուչներ՝ Վաչէ Ղազարեանի եւ Պարոյր Աղպաչեանի, ինչպէս նաեւ տեղացի եւ հայրենի հրաւիրեալ մասնագէտներու՝ Մօրուս Հասրաթեանի, Գէորգ Խրլոբեանի, Լեւոն Հախվերդեանի, Գերսամ Ահարոնեանի, Բասգալ Փապուճեանի, Աչոտ Պատմագրեանի, Գնել Արք. Ճէրէճեանի, Հայր Անդրանիկ Կոռնեանի, Ժիրայր Դանիէլեանի, Պէպօ Սիմոնեանի, Յակոբ Աւետիքեանի եւ յարգելի այլ գործակիցներու ջանքերուն» (էջ 7):

1992-ին Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկը ունեցաւ իր նոր տեսուչը՝ հայրենի հայագէտ Փրոֆ. Ռուբէն Սաքապետոյեանը:

Իր պատասխանատու խմբագրութեամբ, ինչպէս նաեւ խմբագրական կազմի անդամների՝ Հայր Անդրանիկ Վրդ. Կոռնեանի, Ժիրայր Դանիէլեանի եւ Արամ Սեփեթճեանի համատեղ ջանքերով եւ քրտնաջան աշխատանքով, վերջերս իրագործուեց Հիւսիսեան Հայագիտական Հանդէսի առաջին գրքի լոյս ընծայումը:

Հանդէսի անդրանիկ թիւը եկաւ լրացնելու սփիւռքի հայագիտական լուրջ հրատարակութիւնների չարքը եւ գրաւելու իր տեղը:

Հայագիտական այս Հանդէսը իր էջերում տեղ է յատկացրել սփիւռքահայ եւ հայրենի մտաւորականութեանը:

Հանդէսը ընդգրկման լայն շրջանակներ ունի: Ինչպէս իւրաքանչիւր հայագիտական բնոյթի հանդէս՝ այս Հանդէսը եւս հայագիտութեամբ եւ հայրենագիտութեամբ զբաղուողների եւ հետաքրքրուողների ուշադրութեանն է յանձնում հայ գրականութեան, պատմութեան եւ երաժշտութեան հետ առընչուող, ինչպէս նաեւ պատմաքննական թեմայով եւ մատենագրական հարցերի հետ կապուած

հարուստ եւ արժէքաւոր գիտական նիւթ։ Հատորը բացւում է որպէս «Յառաջաբան» հակիրճ խմբագրականով, որտեղ շարադրուած են նոր հրատարակութեան նպատակը եւ սկզբունքները. «Լիբանանի իր միւս պաշտօնակիցներուն՝ «Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք»ի եւ «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի հետ ան կոչուած է միաւորելու առկայ ուժերը, իր չուրջ համախմբելու զանոնք եւ իր մասնակցութիւնը բերելու հայագիտական ու բանասիրական այն ճիգերուն, որոնք գերագոյն լարումով ու զոհողութիւններով կը կատարուին քիչ մը ամէն տեղ» (էջ 7)։

Հանդէսի առաջին յօդուածը, որը պատկանում է գրականագէտ Լեւոն Հայրապետեանի գրչին՝ կրում է «Վահագն Դաւթեանի չափածոյի պատկերաւորման համակարգի մի քանի հարցեր» խորագիրը։

Յօդուածագիրը բանաստեղծի ինքնատիպ բանաստեղծական աշխարհում գտնում է յստակ արտայայտուած ասելիք՝ «հայրենաբաղձութիւն, կորցրած գեղեցկութիւնների ու բարոյական արժէքների կարօտ…» (էջ 10)։

Յօդուածում հանգամանօրէն քննութեան ենթարկելով բանաստեղծի խօսքի պատկերաւորման համակարգի բաղադրիչները, մասնաւորաբար, մակդիրն ու համեմատութիւնը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ դրանք որոշակի ոճական, իմաստային եւ գեղարուեստական արժէք ունեն Վահագն Դաւթեանի քնարերգութեան մէջ։

Ինքս ուշագրաւ եւ շահեկան է Դոկտ. Մինաս Գոճայեանի հայ մատենագրութեան հետ առընչուած «Ակնարկ Զ. դարու հայ մատենագրութեան կարգ մը հարցերու վրայ» յօդուած-ուսումնասիրութիւնը։

Աղբիւրագիտական նիւթերի հիման վրայ հեղինակը յաջողապէս բացայայտում է Զ. դարի ուրոյն նշանակութիւնը։

Նա նշում է, որ Զ. դարին լայն տարածում են ստանում դաւանաբանական բնոյթի գրական սեռերը՝ թուղթը, ճառը, ներբողը եւ կանոնը։ Յօդուածում չեչտւում է Գիրք Թղթոց դաւանաբանական ժողովածուի նշանակութիւնը, որպէս պատմական սկզբնաղբիւր Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, դաւանաբանական պայքարի ընթացքը եւ այդ պայքարի հետ առընչուող հարցերը լուսաբանելու համար։

Քննութեան ենթարկելով Գիրք Թղթոցի մէջ զետեղուած, եւ Զ. դարին գրուած, Բաբգէն Կաթողիկոսի «Թուղթ Հայոց ի Պարսս առ Ուղղափառս» թուղթը՝ հեղինակը ընթերցողի ուշադրութեանն է յանձնում կարեւոր փաստեր, որոնք հարստացնում են «պատկերա-

ցումները եւ գիտելիքները Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ունեցած ազդեցութեան եւ հեղինակութեան մասին՝ դրացի քրիստոնեայ ազգերու վրայ» (էջ 46):

Դոկտ. Մ. Գոճայեանն իր յօդուածում կանգ է առել Զ. դարի յայտնի դէմքերից՝ Աբրահամ Մամիկոնեան եւ Գրիգոր Արծրունեաց Եպիսկոպոսների դաւանաբանական թղթերի եւ կանոնների վրայ: Յօդուածով հեղինակը անդրադարձել է նաեւ Զ. դարին ծաւալուած թարգմանական գրականութեանը: Այստեղ ընդգծուած է այն միտքը, թէ այդ շրջանի թարգմանական գրականութեան մէջ իշխում էր յունաբանութիւնը:

Ցաջորդ գրութիւնը հայրենի փրոֆ. Հենրիկ Բախչինեանի «Պաղտասար Դպիր (կեանքը եւ գործը)» վերնագրով յօդուածն է: Այն նուիրուած է ժէ. դարի սկզբներին պոլսահայ իրականութեան մէջ հանդէս եկած ազգային գործիչ՝ Պաղտասար Դպիրի կեանքին եւ գործունէութեանը: Յօդուածում հեղինակը պատշաճ ձեւով ներկայացրել է Պաղտասար Դպիր բանաստեղծն ու երաժիշտը, մանկավարժն ու գրահրատարակիչը, իմաստասէրն ու պատմաբանը:

Սփիւռքահայ գրականութեան արդի վիճակի մասին, խոր վերլուծութիւններով եւ բազմաթիւ լուրջ եւ շահեկան մտքերով, հանդէս եկած է յայտնի մտաւորականը Գէորգ Աճեմեանը՝ իր «Սփիւռքահայ գրականութեան ներկայ վիճակը» ուշագրաւ գրութեամբ:

Հայր Սահակ Քեչիչեանի ստորագրութեամբ Հանդէսի մէջ զետեղուած է «Ներսէս Շնորհալի դիտուած Ներսէս Լամբրոնացիի կողմէ» գրութիւնը, ուր տրուած են Ներսէս Լամբրոնացիի չափածոյ ներբողի բնագիրն ու թարգմանութիւնը եւ հակիրճ ամփոփումը: Ներբողը հայ մշակոյթի խոշոր դէմքերից՝ Ներսէս Շնորհալիի կեանքի գովքն է: Հայր Սահակ Քեչիչեանն իր ամփոփման մէջ նշում է, որ ներբողի տողերը «իրենց գրական արժէքն ունենալով՝ սուղ տեղեկութիւններ կը հաղորդեն Շնորհալիի բեղմնաւոր կեանքի մասին «տարօրինակ ներթափանցումով»:

Հայ մշակոյթի նշանաւոր գործիչներից՝ լեզուաբան, բառարանագիր, կրթական գործիչ Մխիթար Սեբաստացու քերականական վաստակին է նուիրուած Երուանդ Մելքոնեանի «Մխիթար Սեբաստացու քերականական աշխատութիւնները» գործը:

Մեծ է Մխիթար Սեբաստացու դերը հայ լեզուաբանութեան զարգացման ու մշակոյթի պատմութեան մէջ: Յօդուածագիրը մանրակրկիտ վերլուծութեան է ենթարկել Սեբաստացու Դուռն Քերականութեան Աշխարհաբար Լեզուին Հայոց եւ Քերականութիւն Գրաբառի Լեզուի Հայկազեան Սեռի քերականական աշխատութիւնները, եւ ցոյց է տալիս լեզուական հարցերում նրա ձեռք բերած նուաճումները:

«Ճառ (Զաքաթալա) քաղաքը եւ Հայոց եկեղեցին» յօդուածում Սամուէլ Կարապետեանը խօսում է Մեծ Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւային անտառապատ նախալեռներում գտնուող Ճառ քաղաքի եւ այնտեղ պահպանուած ճարտարապետական յուշարձանների, այդ թւում՝ հայոց Ս. Գէորգ եկեղեցու մասին:

Տակաւին անցեալ դարավերջին Մ. Եպիս. Բարխուդարեանցը եկեղեցու որմերին յայտնաբերել եւ արտագրել էր չորս հայերէն արձանագրութիւն: Յօդուածում տեղ են գտել այդ արձանագրութիւնները: Հեղինակը իր գրութեան մէջ ներկայացնում է եւս մէկ վիմագիր, որը գտել են տեղում՝ իրենց այցելութեան ժամանակ՝ 1984-ին: Նորայայտ վիմագրից պարզւում է, որ «Սուրբ Գէորգ եկեղեցին չինուել է 1851 թուականին: Կառուցմանը նիւթապէս օժանդակել են Զաքաթալայում ապրող մի քանի մեծահարուստ հայեր, որոնք յիշատակուած են որպէս Ղարաբաղցի, Գանձակեցի, Սղնախեցի, Դաշտեցի (Ագուլիսի մի թաղամասն է)» (էջ 118):

Կարէն Մաթեւոսեանն իր «Հոռոմոսի վանքի պատմութիւնից (ԺԴ.–ԺԸ. դդ.)» յօդուածում աղբիւրագիտական հարուստ նիւթեր ուսումնասիրելով՝ լոյս է սփռում միջնադարեան Հայաստանի ամենանշանաւոր հոգեւոր եւ մշակութային կենտրոն հանդիսացող Անիի մերձակայ Հոռոմոսի վանքի պատմութեան մի շրջանի վրայ, որը վրիպել է նախորդ ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Հետազօտողը, իր գիտական պրպտումների չնորհիւ, գալիս է այն եզրակացութեան, որ «միջնադարեան հռչակաւոր վանքը, չնայած Անի-Շիրակի շրջանը պարբերաբար ամայացնող աղէտներին, շատ կենսունակ է եղել: Այն Հայոց երբեմնի չքեղաչէն մայրաքաղաքի հոգեւոր ու մշակութային աւանդների պահպանման կարեւոր միջնաբերդերից մէկն էր» (էջ 124):

Յօդուածում տրուած է նաեւ պատմական տուեալների հիման վրայ կազմուած Հոռոմոսի վանքի հազարամեայ պատմութեան համրողջական ժամանակագրութիւնը:

Հայ ժողովրդի երաժշտութեան պատմութեան փայլուն մի էջին է նուիրուած հայ անուանի երաժշտագէտ՝ Փրոֆ. Ռուբէն Ալթունեանի ստորագրութիւնը կրող, «Թաթուլ Ալթունեանի՝ հայկական ժողովրդական երգերի մշակման սկզբունքները» յօդուածը:

Անգնահատելի է Թաթուլ Ալթունեանի՝ «իսկական տաղանդի», «հայ ժողովրդի յոյզերի թարգմանի» արուեստը, արուեստ՝ որը իր ամենամեծ յատկանիշի՝ մատչելիութեան չնորհիւ, դարձաւ հոգեհարազատ մեծին ու փոքրին:

Յօդուածը ընթերցւում է մի չնչով եւ հաճոյքով: Յօդուածագիրն ընթերցողի ուշադրութեանն է ներկայացնում մեծ արուեստա-

գէտի կողմից հայկական ժողովրդական երգերի մշակման սկզբունքները եւ այդ մշակումների կենսունակութեան գաղտնիքը: Հեղինակը այդ խորհուրդը համարում է «պարզութիւնը»: Նա նշում է, որ «Ալթունեանը սրբօրէն հետեւում էր երգի ամբողջական հնչողութեան պահպանմանը եւ մեծ կարեւորութիւն էր տալիս մեղեդու հայաոճ երգեցողութեան եւ մեկնաբանման նուրբ արտայայտչականութեանը...» (էջ 137):

Տարակոյս չկայ, որ խմբերգային արուեստի մեծ վարպետ Թաթուլ Ալթունեանի թողած ժառանգութիւնը անգնահատելի մի ներդրում է հայ ազգային մշակոյթի գանձարանում:

Արդի հայ պատմագրութեան զարգացման համար յոյժ կարեւորութիւն է ներկայացնում պատմաբան Ջաւէն Մսրլեանի Հանդէսում տեղ գտած «Փոխդնդապետ Ստոքսի լրտեսած Բէկզադեան-Մռավեան հեռաձայնային խօսակցութիւնը (26 Դեկտեմբեր 1920)» վերնագրով պատմա-քննական յօդուածը: Այն վերաբերում է անգլիական արխիւներից նոր մի վաւերագրի գիտական քննութեանը:

Հեղինակը յօդուածում թարգմանաբար տալիս է Թիֆլիսի մօտ բրիտանական ներկայացուցիչ, փոխգնդապետ Ստոքսի լրտեսած խօսակցութիւնը՝ Լոնտոն փոխանցած իր նամակով:

Ջաւէն Մսրլեանը նշում է, որ հեռաձայնային խօսակցութիւնը տեղի է ունեցել «Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու հաստատումէն 24 օր ետք, 1920 Թուականի աւարտէն չաբաթ մը առաջ» (էջ 156): Շեշտուած է, որ «Ստոքսի լրտեսած հեռաձայնային խօսակցութեան մէջ Ֆ. Հայաստանի կառավարութեան անդամներէն երկու կարեւոր պետական անձնաւորութիւններ կ'անդրադառնային Ֆ. Հայաստանը չահագրգռող արտաքին եւ ներքին կարեւոր հարցերու: Այդ հարցերն էին՝ պատրաստուելիք ընթացքի մէջ եղող ռուս եւ Թուրք խորհրդաժողովի հարցը, Մոսկուայի դիրքը Հայաստանի սահմաններուն մասին, ըլլայ խորհրդային եւ ըլլայ Թուրք ղեկավարներու դիրքերուն մէջ նչմարուող հակասութիւնները, Ալեքսանդրապոլի իրավիճակը, Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ գոնուող «Զէզոք գօտի» պարագան եւ Հայաստանի ներքին վիճակը...» (էջ 156): Յօդուածագիրը իր համոզիչ եւ գիտական մեկնութիւններով լոյս է սփռում այդ հարցերի վրայ:

Պատմաբանի կողմից այս նոր փաստաթուղթի գիտական վերլուծութիւնը մի նոր նուաճում է արդի հայ պատմագիտութեան մէջ:

Անուանի պատմաբան եւ վաստակաշատ մանկավարժ՝ Լեւոն Վարդանը հանդէս է եկել «Հարկերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» ուշագրաւ յօդուածով:

Պատմագիտական այս լուրջ յօդուածը լոյս է սփռում այն հարկերի վրայ, որոնք ընկած էին օսմանեան հարկային համակարգի տակ: Յօդուածում, հանգամանօրէն քննարկուած է Օսմանեան կայսրութեան հարկային վիճակը եւ դրանից բխող հարկային «տարազները», ինչպէս նաեւ հարկերի եւ տուրքերի հիմնական դասաւորումը: Յօդուածում հեղինակը բացայայտել է տնտեսական այն կացութիւնը, որ վիճակուած էր, մասնաւորաբար, արեւմտահային եւ Օսմանեան կայսրութեան միւս ժողովուրդներին՝ ընդհանրապէս:

Օգտագործուած բազմաթիւ աղբիւրների տուեալները ամբողջի մէջ տեսնելու իմաստով շատ ուշագրաւ դատողութիւններ եւ եզրայանգումներ կարելի է գտնել յօդուածում: Գրութիւնը վկայելով պատմաբանի վաստակի մասին՝ ճանաչողական արժէք է ներկայացնում: Յօդուածը խիստ օգտակար է հայ-օսմանեան, հայ-թրքական տնտեսական յարաբերութիւնները ուսումնասիրող մասնագէտների համար:

Գերմանացի միսիոնար Վեր. Էռնեստ Եագոպ Քրիստոֆըլի կեանքին ու գործունէութեանն է նուիրուած Ռոպէր Ճեպեճեանի «Հայ որբերու եւ աշազուրկ մանուկներու «Հայրիկ»՝ Վերապատուելի Էռնեստ Եագոպ Քրիստոֆըլ» յօդուածը, ուր հեղինակը ներկայացրել է Քրիստոֆըլի մարդասիրական առաքելութիւնը:

Հանդէսը ունի նաեւ գրախօսական բաժին: Պէպօ Սիմոնեանը ներկայացնում է Սուրէն Դանիէլեանի Սփիւռահայ վէպը աչխատանքը, իսկ Փրոֆ. Ռուբէն Սաքապետոյեանը գրախօսում է Հայոց Լեզուի Նոր Բառարանը իր երկու ստուարածաւալ հատորներով՝ աչխատասիրութեամբ Գնէլ Արքեպս. Ճէրէճեանի, Փարամազ Կ. Տօնիկեանի (Ա. հատոր) եւ Արտաչէս Տէր Յակոբեանի (Բ. հատոր):

Հիւսիսեան Հայագիտական Հանդէսը սփիւռքի մշակութային կեանքում աչքի ընկնող երեւոյթ է: Հանդէսը կարեւոր դեր է կատարելու արտաչխարհը հայրենիքի հետ կապելու եւ հայագիտութեան զարգացման գործում:

Անդրանիկ հատորը դրա առհաւատչեան է:

Ողջունում ենք առաջնեկ հատորի լոյս ընծայումը:

Դոկտ. Ա. Հ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բառերուն Միւս Երեսը
Անդրանիկ Վրդ. Կոռանեան 11

Սուեդիայի Բարբառի Խտրբէկի Խօսուածքը
Գաղթուհի Համամեան 29

Ուշ Միջնադարի Հայ Ցուշագրութիւնը
Հենրիկ Բախչինեան 41

Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի Կազմակերպչական Կառոյցը
Վեր.-Դոկտ. Վահան Թութիկեան 75

Սուրբ Եփրեմ Հայ Մատենագրութեան Մէջ
Հ. Սահակ Քեշիշեան 101

Ադոնցեան Մասունքներ
Պետրոս Ց. Ծովինաննիսեան 107

Արմանի–Արմի Երկիրն Ըստ Ակադեական Եւ Էբլայական Աղբիւրներու
Արտակ Մովսիսեան 113

Պոլսահայութիւնը, Բարձրագոյն Դուռը եւ Այլ Բաներ
Լեւոն Վարդան 129

Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմին Վախճանը եւ Հայերը
Զաւէն Մսըրլեան 173

Արեւմտեան Հայաստանի Ընկերային եւ Տնտեսական Վիճակը Տասնիններորդ Դարու Կիսուն
Ա. Պէյլէրեան 199

Հայաստան եւ Ազգերու Համադաշնակցութիւնը
Դոկտ. Վ. Ներսէսեան 217

Կարգ Մը Ծանօթութիւններ Թորսելլո Անուանուած Մերուկին (Մ. 1270–1343) եւ Կիլիկիոյ Հայերու Մասին
Մարթինիանօ Փելլեկրինօ եւ Սամիրա Ռոնքալիա 227

Ստեփան Ոսկանի *Արեւելք* Հանդէսի Առեղծուածը
Ժիրայր Դանիէլեան 233

Յիսնարան Շաբաթաթերթը
Անդրանիկ Տագէսեան 251

Փասքալ Փապուճեան եւ Իր Գործը
Երուանդ Պարսումեան 263

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Լեզլի Տէյվիս, «*Խարբերդ՝ Օսմանեան Կայսրութեան «Սպանդանոց Նահանգը*»»
Լ. Վարդան 311

Վահէ Վահեան, «*Բերքահաւաք*»
Պ. Սիմոնեան 360

Ֆելիքս Գորլի, «*Հայաստան եւ Ղարաբաղ. Հին Հաւատք, Նոր Պատերազմ*»
Ա. Սաճեան 372

Ճոնըթըն Էյվզ, *«Ցեղ-Սովեատական Կովկաս»*
Ա. Սաճճեան 375

Տաճըլտ Միլլըր եւ Լորնա Դուրեան-Միլլըր, *«Փրկուողներ. Բերանացի Պատմութիւն Մը Հայկական Եղեռնէն»*
Ա. Սաճճեան

Ճերըմի Սոլթ, *«Կայսրութիւն, Աւետարանականութիւն եւ Օսմանեան Հայեր, 1878–1896»*
Ա. Սաճճեան 381

Րէյմոն Հ. Գէորգեան եւ Փոլ Պ. Փապուճեան, *«Հայերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ Եղեռնէն Առաջ»*
Լ. Վարդան 378

Մանիա Ղազարեան, *«Մովսէս Խորենացին եւ Արուեստը»*
Թ. Թորանեան 401

«Հիւսիսեան Հայագիտական Հանդէս, Գիրք Ա.»
Դոկտ. Ա. Թոփալեան 405

TABLE OF CONTENTS

The Other Side Of The Words
Father Antranik Granian 11

The Khederbek Speech Vis-à-vis The Dialect Of Swedia
Kaghtouhi Hananian 29

The Memorabilia Of The Late Middle Ages
Henrik Bakhtchinian 41

The Organizational Structure Of The Armenian Evangelical Church
Rev. Dr. Vahan H. Tootikian 75

Saint Ephrem (Dans La Littérature Arménienne)
Father Sahag Kéchichian 101

The Armani-Armi Country According To The Accadian And Eblayan Sources
Artak Movsisian 113

The Armenians of Constantinople, The Sublime Porte, And Other Things

Levon Vartan 129

Armenians And The End Of The Second World War

Zaven Messerlian 173

Les Arméniens Dans L'Arménie Turque

Arthur Beylerian 199

Armenia And The League Of Nations

Dr. V. Nercessian 217

Marino Sanuto, «Il Vecchio» Detto Torsello

Martiniano Pellegrino e Samira Roncaglia 227

The Henaran **Weekly**

Antranik Tagessian 233

The Enigma Of Stephan Voskan's Arevelk **Journal**

Jirair Tanielian 251

Pascal Paboudjian And His Work

Yervant Barsoumian 263

BOOK REVIEWS

Leslie Davis, «**Harput: «The Slaughterhouse» Of The Ottoman Empire**»

L. Vartan 311

Vahé Vahian, «**Perkahavak**»

B. Simonian 360

Felix Corley, «**Armenia And Karabakh : Ancient Faith, Modern War**»

A. Sanjian 372

Jonathan Aves, **«Post-Soviet Transcaucasia»**
A. Sanjian 375

Donald E. Miller and Lorna Tourian-Miller, **«Survivors : An Oral History Of The Armenian Genocide»**
A. Sanjian 378

Jeremy Salt, **«Imperialism, Evangelism And The Ottoman Armenians, 1878-1896»**
A. Sanjian 381

Raymond H. Kévorkian and Paul B. Paboudjian, **«Les Arméniens Dans L'Empire Ottoman A La Veille Du Génocide»**
L. Vartan 386

Mania Ghazarian, **«Movses Khorenatzi And Art»**
T. Toranian 401

«Hussisian Armenological Review»
Dr. A. Topalian 405

هَايْكَازيان

مَجَلة الدّراسَات الارمنيَة

بيـــــروت ١٩٩٣